DOĞU BATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ | YIL:4 | SAYI:17 | KASIM, ARALIK, OCAK 2001-02 | ISSN: 1303-7242

EKONOMİ

DOĞUBATI

2.Baskı

DOĞU BATI

17

EKONOMİ

DOĞU BATI

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

EKONOMİ

17

DOĞUBATI
ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ

DOĞU BATI
ÜÇ AYLIK DÜŞÜNCE DERGİSİ
Yerel süreli yayın.
ISSN:1303-7242 Sayı: 17
Doğu Batı Yayınları
adına sahibi
ve
Genel Yayın Yönetmeni: Taşkın Takış
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Erhan Alpsuyu
Halkla İlişkiler: Şermin Korkusuz
Dış İlişkiler Sorumlusu: Savaş Köse

Yayın Kurulu
Halil İnalcık, E. Fuat Keyman, Mehmet Ali Kılıçbay,
Etyen Mahçupyan, Şerif Mardin, Süleyman Seyfi Öğün
Doğan Özlem, Ali Yaşar Sarıbay
•
Danışma Kurulu
Cemal Bâli Akal, Tülin Bumin, Ufuk Coşkun, Nezih Erdoğan,
Cem Deveci, Ahmet İnam, Hasan Bülent Kahraman,
Yusuf Kaplan, Kurtuluş Kayalı, Nuray Mert,
İlber Ortaylı, Ömer Naci Soykan, İlhan Tekeli, Mirze Mehmet Zorbay
•
Doğu Batı, yılda dört sayı olmak üzere Kasım, Şubat, Mayıs ve Ağustos aylarında yayımlanır.
Doğu Batı ve yazarın ismi kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz.
Dergiye gönderilen yazıların yayımlanıp yayımlanmaması
yayın kurulunun kararına bağlıdır.

Doğu Batı hakemli bir dergidir.

Reklam kabul edilmez.

Doğu Batı Yayınları
Selanik Cad. 23/8 Kızılay/ANKARA
Tel: 425 68 64 / 425 68 65
Fax: 0 (312) 425 68 64
e-mail: dogubatidergisi@hotmail.com
www.dogubati.com

Tasarım: Aziz Tuna
Baskı: Cantekin Matbaacılık,
1. Baskı: 4500 adet (Kasım 2001)
2. Bakı: 1500 adet (Nisan 2006)

Önceki Sayılar ve Abonelik için: 0 (312) 425 68 65

Ön Kapak: Communication Arts, 1999.
Arka Kapak: 1999 Adobe Systems in Corporated

İÇİNDEKİLER

EKONOMİ VE TARİH

HALİL İNALCIK 9
Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış

ŞEVKET PAMUK 37
Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi

BÜLENT ARI 45
Osmanlı Maliyesinin İflası ve 1854 İstikrâzı

CANAY ŞAHİN 57
Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mali İflâs Üzerine

SELÇUK AKŞİN SOMEL 69
Bir Mali Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi

ORHAN GÜVENEN 81
Türkiye Ekonomisi ve Zaman Dinamiğinde Sosyal Sermaye Eksikliği Kapsamında Bazı Yorumlar

EKONOMİ

FERİDUN YILMAZ 91
İktisatta "Politik"in Doğası

BHIKHU PAREKH 109
Üstün İnsanlar: Mill'den Rawls'a Liberalizmin Dar Görüşlülüğü

NURGÜN OKTİK & FÜSUN KÖKALAN 127
Immanuel Wallerstein; Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi

JOHN FRIEDMANN 141
Yoksulluğu Yeniden Düşünmek: Yetkilendirme ve Yurttaşlık Hakları

SELİM SOMÇAĞ 159
Küreselleşmenin Ekonomik Anlamı

EKONOMİ, TÜRKİYE VE KRİZ 167

MERİH CELASUN
Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001

FARUK SELÇUK 189
"Alacakaranlık Kuşağı"

ERİNÇ YELDAN 195
Türkiye Ekonomisinde 2000-2001 Krizinin Yapısal Kaynakları Üzerine

SÜLEYMAN DEMİREL 205
Cumhuriyet ve Türkiye Kalkınması

C.EMRE ALPER & ZİYA ÖNİŞ 211
Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler: Sermaye Hareketlerinin Liberalleşmesi Sonrasında Türkiye Deneyimi

SERDAR SAYAN 235
Demografik Gelişmeler ve Türkiye Ekonomisi

IŞIN ÇELEBİ 255
Güvensizlik Ortamı - Bekleyişler, Kriz ve Çözüm

MERİH CELASUN 263
Ekonomide Uzun Dönemli Büyüme Enflasyon Süreci ve IMF Destekli Program

TAKE A TRIP TO LUXURY-LAND
ON A VONO
EXECUTIVE BED
VONO for a lifetime of comfort

"HER SON BİR BAŞLANGIÇTIR VE HER BAŞLANGIÇ BİR KOMEDYA!"

"Me'murîn ay başlarında maaşlarını isterler. Sultanlar ve kadınlar paranın nereden geldiğini bilmeyüb heman para deyü saltanatı iz'ac ederler. Sarraf, ve tüccar ve esnaf dahi para içün devleti tazyik ederler. Hazinede para yok. Vükelâ âciz. İstanbul bir azim buhran içinde idi."

Ahmet Cevdet Paşa, *Marûzât.*

"Chicago Üniversitesi'nde Meksika Araştırmaları Merkezi'nin gözlemine göre, siyasi iktidar, seçimde halk oyunu kaybetmemek amacı ile gerekli önlemleri almakta kasten gecikmiştir. Dolarla yerli para paritelerinin teşvik ettiği para spekülasyonları ve toplumun birden yabancı mallara yönelen bir tüketici toplumu haline gelmesi, aniden büyüyen dış ticaret açığı ve arkasından ani çöküş. Bıçak sırtında yürüyen Türkiye ekonomisi, her an 1994 krizine düşme tehlikesi karşısındadır. Ticaret dengesinde büyüyen açık, 80 milyarı aşan dış borç, bütçeyi yutan iç borçlar ve nihayet tüketici toplumu, ithal malların gönüllü propagandacısı olarak mütemadiyen kamçılayan bilinçsiz bir medya. İşte Türk ekonomisini çöküşe götürebilecek bir tablo."

Halil İnalcık, *Doğu Batı*, 1998

Arada birbuçuk asırlık bir zaman dilimi olmasına rağmen iki önemli tarihçi, karşılıklı konuşuyorlarmışçasma yaşadıkları ülkenin dramını paylaşıyor. Evet, buhran büyüktür ve kriz derindir. Sık bir şekilde ifade edildiği üzere karşılaşılan durum sadece ekonomik değil, aynı zamanda siyasî ve kültürel bir sorundur. Krizler bir gün içerisinde olup bitecek potansiyeli filan taşımamaktadırlar. Uzun yılların ağır yükü tarihin kaldırama-

yacağı bazı günlere yıkılır. Enflasyonun patlak vermesi, faiz şokları, devalüasyon, para ve kur politikalarının dengesizliği ve istikametin belirsizliği, sürenin bittiğine dikkat çekmiştir. Türkiye rastlantı sonucu kazaya uğramamıştır, çünkü kaza geliyorum demez ama kriz geliyorum der ve gelmiştir de.

Bugün, hangi sorunu ele alırsak alalım krizin bir parçasını orada göreceğiz. Eğitim sorunundan bürokrasiye, büyük vatanseverlik sözlerinden medyanın etik kaygı gütmeyen haberciliğine kadar, gündelik yaşamımızı işgal eden bütün irrasyonalist hadiselerin faturasını, ekonomi, rasyonel hesaplarla önümüze koymuştur. Ancak biz enflasyonun yüksekliğiyle gelişme düzeyini doğru orantılı gösteren tezlere dahi prim vererek bütün aklî unsurları altüst etme başarısını gösterdik. İstatistikleri tersine çevirdik. Kampanyalar düzenledik, ilkokul çocukları gibi zekâ parıltıları göstererek seferberlik başlıkları hazırladık, maniler yazdık. Kısır döngü içerisinde kısa vadeli çözümler aradık. Gelinen son noktayı görmeden reformeye uygun olsun diye kendimizi hep bir başlangıç noktasında saydık. Ama ekonominin bu tür ilkel metotlarla istikrar sağlayamayacağı bir türlü anlaşılamadı.

*

Osmanlı devlet adamları müttefiklerinden yardım talep ettiği yıllarda bir dizi reformun acil olduğu hissedilmişti. "Türkiye için gerekli olan ilk şey, mâlî düzendir; bunun içinde ilk adım bütçe disiplininin sağlanmasıdır. ... Yapılacak iş, bir yandan devlet harcamalarını sıkı bir kontrol altına alırken öte yandan gelirin toplanma ve dağıtımında iyi bir teşkilatlanmadır". Ne bir kelime eksik, ne de bir kelime fazla olan bu sözler bugün değil 1860 yılında sarfedilmiştir (Bkz. bu sayıda, Bülent Arı, "Osmanlı Maliyesinin iflası" ve "1854 İstikrâzı" ve Canay Şahin "Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mâlî İflas Üzerine")

*

Bu sayıdaki bir çok yazı, sonuç olarak, Türkiye ve genel ölçekteki hareketleri analiz edemeyen siyasi popülizmin ekonomik yıkıma nasıl yol açtığını gösteriyor. Dileriz, tarihî örnekler verilerek zengin referanslarla somutlaşan bu sayı ekonominin nasıl bir zihniyet dünyası taşıdığını açığa çıkarabilir.

Taşkın Takış

Ekonomi ve Tarih

"Komisyon Han Mubayaacılarından Brokerlara"

Tarihin Tanığı Anadolu'da Kurulan Cumhuriyet, Ed. Osman S. Arolat, Creative Yayıncılık, 1999.

OSMANLI PARA VE EKONOMİ TARİHİNE TOPLU BİR BAKIŞ

Halil İnalcık

I. ORTAÇAĞ'DA GÜMÜŞ VE PARA DARLIĞI

Ortaçağ'da, bir ülkede para değerinin belli miktarda değerli maden stokuna bağımlı olması, ekonomi ve maliyeyi koşullandıran temel faktördür (Richards, 1983). Günümüzde olduğu gibi para hacmi istendiği kadar artırılamaz; piyasada veya hazinede ihtiyaç artınca sıkıntı veya bunalım kendini gösterir. Kamu giderlerinde artış, yeni vergilerle hazinede altın ve gümüş yığılması piyasayı etkiler; para sıkıntısı baş gösterir; tüccar malı malla değişime (*bartering*) ve vadeli satışa gittikçe daha çok baş vurarak sıkıntıyı hafifletmeye çalışır. Ortaçağ İslâm dünyasında halk, hükümdarın hazinesinde para yığıp saklamasını kötü görür; iyi hükümdar parayı çeşitli yollardan piyasaya süren hükümdardır (al-Birûnî, Yusuf Hâs Hâcib ve bşk.). Altın ve gümüş stokunu artırmak için yeni madenler açılması bir önlemdir (J. U. Nef). Avrupa Ortaçağı'nda, XIII. yüzyılda Balkanlar'da, Saxon madencileri çağrılarak yeni madenler açılmış (N. Beldiceanu,

1964), çıkarılan gümüşten, pazar ekonomisi hızla gelişen İtalya pazarlarına geniş sevkıyat başlamıştı. Osmanlılar gümüş ihracını yasaklayarak kendi hazine ve ekonomilerini destekleme çabasında bulunmuşlardır.

Avrupa'da XIV-XVI. yüzyıllarda fazlasıyla genişleyen mübadele ve pazar ekonomisi, değerli maden açlığını hâd safhaya getirmiş, XVI. yüzyıl başlarında tedavüldeki madenî paraya artan ihtiyaç sonucu paranın satın alma gücü son derece yükselmiştir (Spufford, Part III, 1988; Cipolla, 1964). Bu yüzden Orta Avrupa'da Tirol, Bohemya ve Macaristan'da Romalılar zamanından beri terk edilmiş maden kaynakları yeniden işletilmeye başlanmıştır. Akdeniz Bölgesin'de, Ortadoğu'da değerli maden darlığı ve paranın anormal yüksek satın alma gücü fiyatlarda kendini göstermiştir. Mısır'da Sultan, gümüş kap kacak kullanılmasını ve harice gümüş çıkarılmasını yasaklamıştır (Ashtor, 1971). XIV. yüzyılda Anadolu'yu gezen yabancılar (İbn Battuta, 1334) eşyanın anormal ucuzluğu gözlemini yapmışlardır. Fâtih Sultan Mehmed ve II. Bayezid, İtalya'ya gümüş para çıkışını önlemek için ağır önlemlere başvurmuş, yolcu ve tüccar yüklerini aramak için, *yasakçı kulları* harekete geçirmiştir. *Eldorado* hayâli, büyük coğrafî keşiflerin başlıca nedeni olmuştur. Bu çabalar sonunda nihâyet, 1540'larda Meksika'da zengin gümüş madenlerinin keşfi Avrupa'da nisbî bir gümüş bolluğu sağlamış, bu da bazı tarihçilere göre, (Hamilton 1934; Braudel 1972) *Fiyat Devrimi*'nin başlıca nedeni olmuştur.

Hazinede para biriktirmeye karşı halkın tepkisi *Âşık Paşazâde Tarihi*'nde (Âli yay. 197) "akçalar emredip hazinelere koyalar, memleket kıtlık oldu" diye ifade edilmiştir. Bu olay, günümüzde enflasyona karşı alınan önlemler sonucu, piyasada para ve kredi sıkıntısıyla kıyaslanabilir. Tarım ürünlerinde fiyatlar fazlasıyla düştüğünden tımarlı sipahilerin öşür vergisini aynî olarak almaktan vazgeçerek köylüden nakit para istemeye başlaması da olayın bütün toplumda yaygın hareketlere yol açtığım göstermektedir. İslâm dünyasında gümüş para kıtlığının doğurduğu ekonomik-sosyal bunalımlar, XI. yüzyıla kadar izlenebilmektedir. Hattâ VIII. yüzyılda Buharalılar paranın eyalet dışına çıkmasının yasaklanmasını istemişlerdir (V. Barthold, Köprülü yay., 109). İran'da 1294'te kâğıt para çıkarılması (K. Jahn, 1942, 23-24), para darlığıyla ilişkilidir. Osmanlı Devleti'nde piyasadaki gümüş paranın toplanıp darphânelerde ayarı düşük para çıkarılmasını (*tagşîş*) bir bakıma piyasada para hacmini artırma önlemi şeklinde yorumlamak gerekir. Bu çeşit bir önlem, XIV. Yüzyıla kadar izlenebilmektedir. Halk elindeki akça ve külçe gümüşler, mutlaka darphâneye getirilip nakde çevrilmeliydi. Yabancıların getirdiği gümüş külçe ve paraya da gümrük bağışıklığı tanınmıştı. İthâl edilen külçe gümüşün darphâneye getirilmesi zorunluydu.

II. AVRUPA ORTAÇAĞI'NDAN BİR ÖRNEK: İNGİLTERE 1180-1220 ENFLASYONU

İngiltere tarihinde fiyatlar tarihi, önemli bir konu olarak ele alınmış ve 1300-1700 yılları arasında fiyat hareketlerinde iki görüş, para stokunun mu, yoksa nüfus baskısının mı temel faktör olduğu tartışılmıştır (Mayhew, 1995). Parayı esas alanlar (*monetaristler,* başta Harvey 1973), para bollaştığında değer kaybettiği ve fiyatların yükseldiğini ileri sürerler (Miktar teorisinin eleştirisi için Mayhew, 1995; D. O. Flynn, 1984); demografik değişmeleri öne alanlar ise (başta M. M. Postan) nüfus arttığında eşyaya talebin arttığı, sonuçta fiyatların yükseldiğini iddia ederler. Daha sonraları bir tek faktör üzerinde durmaktan vazgeçilmeye başlanmış, çeşitli faktörler birlikte göz önüne alınmıştır (P. Spufford, 1988). Para kullanımı, Avrupa'da hızla, Osmanlı İmparatorluğu'nda daha yavaş gelişmiş, sonunda para ekonomisi gelişerek mal ve hizmet ödemelerinde para öncelik kazanmıştır.

P. D. A. Harvey'in (*Past and Present,* 61, 1973) makalesi İngiliz tarihçileri arasında Ortaçağ İngilteresi'nde enflasyonun nedenleri üzerinde uzun tartışma ve incelemelere yol açmıştır. Harvey, monetarist teoriyi izleyerek bu tarihlerde İngiltere'ye, dışarı yün satışlarının artması sonucu bol miktarda gümüş para girdiğini ve enflasyona bunun neden olduğunu vurgular. Para stoku, 1180'lerde dört veya on kat artmıştır. Bu arada Paul Latimer, bu konudaki incelemelerinde ["Early Thirteen Century", (1999) ve "English Inflation of 1180-1220 Reconsidered", *Past and Present,* no. 171] çeşitli faktörleri gözden geçirdikten sonra Harvey'in esasta haklı olduğu sonucuna varmaktadır. Osmanlı enflasyonu tartışmaları için, ilginç araştırma doğrultuları çizen görüşleri, burada özetleyeceğiz. Latimer, fiyat artışlarının asıl 1200'den sonra kendini gösterdiğine işaret eder ve ilkin, Kral John'un (1199-1216) Haçlı Seferi için hazinede para toplamasının (*Saladin's Tithe*) piyasada fiyatlarda düşmeye neden olduğu gözlemini yapar.

Harvey'den sonraki araştırmacılar, ekonomi ve toplumdaki gelişmelerin enflasyonla ilişkisini tartışırlar. Vaktiyle M. M. Postan, fiyat değişmelerinin esasta nüfus ve tarım üretimindeki dalgalanmalara bağımlı olduğu noktasını belirtmişti. Osmanlı tarihi araştırmalarında buğday üretiminde azalıp çoğalma, kıtlıklar, İtalya'ya buğday ihracatı gibi konular ele alınmış (M. Akdağ, 1949; İnalcık, 1951) ve nüfus baskısı problemi üzerinde durulmuştur. Osmanlılar'da bu problem özellikle M. Cook, H. İslamoğlu ve Ö. L. Barkan tarafından incelenmiştir. Latimer, kötü hava

koşullarını, tarımı, sonunda genel fiyat yapısını etkileyen önemli faktörler arasında zikreder.

Yeni para basımı (*recoinage*) üzerinde de önemle durulmuştur. Bu operasyonun önemli bir nedeni olarak, gümüş paranın piyasada kenarlarını kırkma ve yıpranması sonucu değerden düşmesi, iyi paranın saklanıp kötü paranın piyasayı kaplaması ve bunun üzerine yeni para basımına gidilmesi vurgulanmıştır. O zamanki İngiltere'de para kırkmasından Yahudiler sorumlu tutulmuştur. Osmanlılar'da da kırkılmış akça, sarraf Yahudiler'in işi gibi görülmüştür (Akdağ, 1949). Öbür yandan, piyasayı züyuf akça kaplayınca kırkma kaçınılmaz bir operasyon olarak ortaya çıkmıştır. Halk, İngiltere'de olduğu gibi Osmanlı toplumunda da *sağ akçayı*, yani gümüş içeriği tam akçayı kullanmaz, biriktirir; "parayı değer tasarrufu" (*as a store of value*) için bir araç sayardı (Günümüzde dolar ve yabancı paranın yastık altına gitmesi gibi). Latimer, kırkılmış paranın yeni para basımına neden olduğunu sanmıyor. Ama piyasadan önemli miktarda gümüş paranın yastık-altına gitmesinin (*hoarding*) krallığı, *recoinage'a* götüren temel neden olduğu düşüncesindedir. Osmanlı'da yeni akça basımının gerçek nedeni üzerinde durmak gerekir. Hazine, bir yandan askerin ve halkın baskısıyla piyasaya *sağ akça*, gümüş miktarı yüksek akça sürmeyi zorunlu görmüş; fakat sağ akçanın saklanıp piyasadan kaçması ve hazinenin gümüş kaybı görülünce, piyasadaki ayarı düşük akça düzeyinde *magşuş* para çıkarma zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Tagşişin nedeni sadece hazinenin yeni gelir sağlama kaygısı değildir. Herhâlde, yeniden para basımı piyasada para stokunun artışı ve fiyatlarda artışın nedeni olabilir (Fâtih dönemi için, aşağıya bkz.). Osmanlılar'da tagşişler, ayarı düşük para ihracı, fiyatların katlanmasında, kuşkusuz önemli faktörlerden biridir. Osmanlı'da olduğu gibi İngiltere'de de hazinede para biriktirilmesi halk tarafından kötü görülmüştür. II. Henry (1154-1189), hazinede para tutmayan bir kral olarak tanınmıştır.

İngiliz araştırmacılarınca, daha geniş bir açıdan enflasyon sonucu hızlı fiyat artışının, ekonomi ve toplumda etkileri de ele alınmıştır. İşçi yevmiyelerinde artış, serbest köylünün ürün fiyatlarında artıştan yararlandığı, fakat serflerin zarar ettiği belirtilir, genellikle sabit gelirliler enflasyondan olumsuz etkilenmiştir (Latimer, 2001). 1200' lerdeki İngiliz enflasyonu, toplum hayatında, servet dağılımında gözle görülür değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Keza bu dönemde para ekonomisi gelişmiş, tüketim büyümüştür. Türkiye'de günümüzde yüksek enflasyon son krize kadar para ve kredi bolluğu, aşırı tüketimciliği ve sonunda krizi ve ekonomik küçülmeyi getirmiş görünmektedir. Bu gelişimi, biteviye büyümenin kaçınılmaz sonucu olarak görenler (*cyclical* gelişme) haklı olabilir.

Paranın dolaşım hızı (*velocity*), İngiltere'de 1200'lerdeki fiyat hareketlerinde başlıca faktör olarak tartışma konusu olmuştur. N. J. Mayhew' ye (1995) göre, yüksek tedavül hızı, para bolluğunun sonucu değildir. Parada dolaşım hızının yavaşlığı, Osmanlı ekonomisinde malı malla değişme ve kredili satış yöntemini getirmiştir (İnalcık, 2000). Latimer'in üzerinde durduğu önemli bir olgu da paraya güven azalınca yastık-altı paraların piyasaya dökülmesidir; böylece pazarda para stoku birden artmış, fiyatlar yükselmiştir. Osmanlı'da sık sık yeni akça basımında görüldüğü gibi, İngiltere'de de *recoinage*, yastık-altı paraların piyasaya aktarılmasını sağlama politikasıyla ilişkilidir. Bu operasyon para dolaşımını artırıyor. Latimer'e göre para ve fiyat hareketlerinde; nüfus artışı, mübadele ağında değişme, lüks harcamanın artışı, piyasada değişmeler, borçlanmada ve kredide değişme, para ile ödemede artış, bir kelime ile ekonomi ve siyasetteki gelişmelerin hepsi etkili olmuştur. Darlığın asıl nedenini bazı tarihçiler nüfus artışı, mübadele hacmi ve talebin anormal artışıyla açıklamaya çalışmaktadırlar. Fiyat hareketlerinde yukarıda tartışılan tüm faktörleri etken olarak göz önünde tutmak gerekirse de hızlı fiyat artışlarında Latimer de Harvey'e katılarak, piyasaya dışarıdan ticaret yoluyla fazla gümüş girişini ve yastık-altı paraların piyasaya çıkışını temel faktör saymaktadır. 1220'lerde İngiliz enflasyonu, Latimer'e göre, esas bakımından parasal (*monetary*) bir olgudur. Osmanlı'da enflasyonun Amerikan gümüşünün istilâsı tarihinden sonra başladığı açıktır; sahte paraların piyasayı istilâsı ve tagşişler, büyük savaş giderleri, Celâlîler, kıtlıklar, nüfus baskısı gibi faktörlerin enflasyonu müzmin hâle getirdiği doğrudur. Ekonomi tarihçileri, şimdi, çeşitli faktörleri birden hesaba katan Fisher'in mübadele formülünü (MV=PY) izlemeyi yeğlemektedirler (bu formül üzerinde bkz. Mayhew, 1995, 240-243).

III. AKÇA TAGŞİŞİ, BİR ÇEŞİT DEVALÜASYON

XIV. yüzyılda Fransa kralları da aynı önlemleri alıyor, gümüş ihracını yasaklıyor ve parada gümüş orantısını düşürüyorlardı (Landry, 1910). Askerî seferler, harap bir İstanbul'da altyapı inşaatı (cami külliyeleri, bedesten, han ve kapanlar) dolayısıyla paraya ihtiyacın son derece arttığı Fâtih döneminde, piyasadan gümüş parayı çekip yeni akça kesilmesi sık sık uygulanmıştır. Fâtih'in 1462, 1470, 1475, 1477 tarihlerinde dört kez bu yönteme başvurduğunu ve 1450'de 100 dirhem gümüşten 278 akça basılırken 1475'te 355-457 akça kesildiğini tespit ediyoruz (H. İnalcık, 1951). Fâtih, halkın darphâneye getirmek zorunda olduğu her 12 akça için, 10 akça vererek toplanan gümüşün ticarî değerini esas tutuyor, hazine için yüzde 17 civarında bir vergi alıyordu. Yeni akça çıktığında eski

akça yasaklanıyor, halkın elindeki akça darphânede yalnız ticarî değer üzerinden hesaplanıyordu. Bu operasyonun hazineye her defasında 800 bin altın duka gelir sağladığını çağdaş bir kaynak (Spandouyn, 57) tahmin etmiştir. Eski akça saklanması bir suçtu, herkes elindeki külçe gümüş veya akçayı darphâneye getirmek zorundaydı. Eski akça saklayanlar, etrafa *gümüşarayıcı* kullar çıkarılarak araştırılır ve cezalandırılırdı. Bu uygulama, halkın şiddetli tepkisini çekmiş ve Fâtih'in ölümünde (1481) ayaklanmalar olmuş ve yeni padişah II. Bayezid yeni akça çıkarmama koşuluyla tahta oturabilmiştir. Görülüyor ki, para sorunları, Osmanlı tarihinde erkenden ekonomik-sosyal büyük olayların altında yatmaktadır. Tarihçiler bu faktörü dikkatle incelemek zorundadır.

Osmanlı para tarihinde iki aşama görülür. Birinci dönem, 1585'e kadar akçada gümüş miktarının yavaş yavaş azaltılması dönemidir. Ş. Pamuk'un hesaplarına göre (1999, 134-135), 1489 ile 1585 arasında akçanın gümüş içeriği yüzde 12'sini yitirmişti. Enflasyon oranı yüzde 31'dir. 1585 tagşişiyle akça gümüş içeriğini birden yüzde 44 kaybetmiştir. Üç yüz yıl süren yeni dönemde akça yüzde 40-50 değer kaybına uğramıştır. Ne zaman ki, gümüş akça tagşiş ile altın karşısında *devalüe* olur; enflasyonist bir seyir alır, piyasa bunu malın "para etmemesi" biçiminde hisseder. Günümüzde altının yerini yabancı para almıştır.

Değerli maden esasına dayanan para sisteminin kamu idaresine yansıyan önemli bir sonucu da, devletin gittikçe artan asker sorununda kendini açığa vurur. 60-70 bin kişilik bir sipahi ordusunu ayakta tutabilmek, sınırlı bir hazine ile imkânsızdır. Sipahileri köylere göndermek, gelir kaynaklarını tımar hâlinde bölüştürüp onlara devretmek ve gelirin yarıya varan önemli bir kısmını, yerinde *a'şâr* hâlinde aynen tahsil etmelerini sağlamak suretiyle sorun çözülmüştür. Erken dönemde ancak 10-12 bin yeniçeri vardı. XVI. yüzyıl sonlarında ulûfeli, yani maaşlı yeniçeri ordusunu 30-40 bine çıkarmak gerekti; o zaman malî bunalım başladı. Ortaçağ devletlerinin sınırlı para stoku, onları tımar şeklinde *aynî* vergi tahsili sistemine zorlarken, ticarette de malı malla değişme, *madara* (*bartering*) yönteminin geniş ölçüde uygulanmasına yol açmıştı. Erken Ortaçağ Avrupası'nda V-VII. yüzyıllarda Akdeniz'de uluslararası mübadelenin çok kısıtlı hâle gelmesi, para ekonomisinin çöküşü (VI. yüzyılda Batı Avrupa'da hemen hemen hiçbir gümüş para basma faaliyetine rastlanmaz), aynî ekonomiye yol açmıştır (Spufford, 12, 35). Batı Avrupa'da IX. yüzyılda ticaretin canlanmasıyla beraber gümüş para darphâneleri çoğalmış (Spufford, 1988, 45), bununla beraber para ekonomisi ancak bazı bölgelerde odaklanmış olup vergiler yine büyük kısım itibariyle aynî olarak toplanıyordu (Spufford, 1988, 48). Askerî sınıfın aynî gelire bağlılığı,

Batı Avrupa'da feodal rejimin egemen olmasına yol açan faktörlerin başındadır. XIV. yüzyılda ise para ile tutulan ücretli asker kumpanyaları harp alanlarında feodal kuvvetlerin yerini alacaktır (Mallet, 1924). Bu olay, ticaret ve para hareketleriyle, siyasî-sosyal değişimler arasındaki sıkı bağımlılığı vurgular.

IV. OSMANLI HAZİNESİ, VARİDAT VE İHRACAT DEFTERLERİ (BÜTÇELER)

Osmanlı malî kaynaklarını; tahıl vergisi (a'şâr), gayri-müslimlerden alınan cizye (baş vergisi), koyun vergisi, maden, tuz ve gümrük iltizamları, darphâneler, pazar resimleri ve vasal devletlerden alınan haraçlar oluşturmaktaydı. 1475'te bu gelir kalemleri içinde nakit olarak alınan cizye, madenler ve darphâne gelirleri, genel bütçenin yaklaşık yüzde seksenini karşılamaktaydı (1,766 bin altın dukadan 1,212 bin duka). 1500-1600 döneminde Sırbistan, Bosna ve Makedonya gümüş madenleri, gümüş üretiminin büyük bölümünü sağlamaktaydı. Kastamonu bakır madeni, 1475'te 150 bin altın duka getiriyordu. 1584'ten başlayarak ucuz İspanyol-Meksika gümüşünün Osmanlı pazarını istilâ etmesi sonucu, bu madenler rantabl olmaktan çıkmış ve zamanla terk edilmiştir.

1528 bütçesi 537 milyon akça veya 9.7 milyon duka altın değerinde olup bunun yaklaşık yarısı yerel tımar gelirlerini oluşturmakta, merkezî devlet hazinesi yaklaşık beş milyon dukayı doğrudan kontrolü altında bulundurmaktaydı. 1600'lerde İspanya'mn yıllık geliri 9 milyon, Fransa'nın beş milyon, Venedik'in 3.900 milyon altındı.

Maden ve gümrük gelirleri genellikle iltizam yoluyla doğrudan hazineye gelirdi. Cizye vergisi, 1528'de 46 milyon akça (yaklaşık 1 milyon altın) duka getiriyordu. Vasal devletlerden Osmanlı hazinesine alınan yıllık haraç ödemeleri, XVI. yüzyılda yaklaşık 120 bin altına ulaşıyordu. Mısır, yerel harcamalar çıktıktan sonra, Sultan'm emrindeki iç hazineye yarım milyon altın *irsaliye* yollamaktaydı.

Merkezî hazinenin en büyük gideri, ordu ve donanmaya harcanırdı. Sosyal hizmetlerin büyük bölümünün giderleri (cami külliyeleri, imâretler, hastane, kale, köprü, medrese ve mektepler, tekkeler) vakıf yoluyla karşılanırdı.

1523-1608 döneminde bütçe fazlalık ve açıkları şöyle bir seyir göstermiştir (tımar gelirleri dahil değil) (Tabakoğlu, 1985).

(Milyon akça olarak)

Yıl	Fazla	Açık	
1527-28	127	-	Macaristan Seferi
1546-47	69	-	Barış
1565-66	-	6569	Malta Bozgunu
1567-68	127	-	Barış
1582-83	36	-	
1592-93	-	70,000	Avusturya Savaşı
1597-98	-	600,000	Savaş
1608	-	95	Barış

Merkezî hazine gelirleri 1527-28'de 277 milyon, 1565'de 183 milyon, 1582-83'te 313 milyon, 1592'de (züyuf akça hesabıyla) 293 milyondu. 1584'e kadar bir duka altın 55-60 akça idi. 1584'ten sonra akçanın değerini yüzde yüz kaybettiğine, 1 duka altının 120 akçaya, aşırı bunalım dönemlerinde 240 akçaya kadar çıktığına işaret etmek gerekir. Merkezî hazine, altın hesabıyla 1528'de yaklaşık 4.6 milyon altın iken 1592'de 2.4 milyon altına düşmüş demektir.

Bütçe açıkları, bir çeşit rezerv bankası olan içhazineden ikmal edilmekteydi. Harp zamanları iç hazinenin de iflâs ettiği olurdu. Bu tablo Osmanlı malî çöküş tarihini aydınlatır. Anadolu'da 1593-1608 Celâli eşkıya tahripleri, köylü halkın toprağından kaçması (Büyük Kaçgun), Avusturya ve İran'a karşı uzun yıpratıcı savaşlar (1593-1618) ve nihâyet 1584-1600'de Avrupa gümüş paralarının (bir çoğu sahte) Osmanlı pazarını istilâsı, askerî, siyasî, ekonomik ve malî çöküntünün sebep ve sonuçlarıdır.

V. İSPANYOL-MEKSİKA GÜMÜŞÜNÜN AVRUPA'YI İSTİLÂSI, FİYAT DEVRİMİ VE OSMANLI AKÇA TAGŞİŞLERİ

Amerika'nın keşfinden sonra Avrupa'ya sel hâlinde kıymetli maden gelmesi, para darlığını tamamen aksi doğrultuda etkilemiş görünmektedir. Sonuçta büyük fiyat artışları görülmüştür. 1521-1544 yılları arasında yıllık 90-200 bin kilo olan gümüş üretimi, Guanaxuato ve Potosi madenlerinin keşfinden sonra 1545-1560 arasında 311. 600 kiloya yükseldi ve XVII. yüzyılda ortalama yıllık üretim 300-400 bin kilo arasında kaldı. 1520-1620 arasında bir yüzyıl içinde gümüş üretimi beş misline çıkmıştır. Altın üretimi daha az, 1/6 nisbetinde artmıştır (H. Sée, 52-53). Son defa

Amerikalı iktisat tarihçisi Earl J. Hamilton'un (1934) hesaplarına göre, 1503-1660 yılları arasında Amerika'dan Sevilla'ya 181 ton altın ve 17000 ton gümüş gelmiştir. Avrupa pazarlarının değerli madenlere boğulması, iki misline varan bir fiyat artışına sebep olmuştur. *Fiyatlar Devrimi* denilen bu hareket bazı tarihçilere göre, tüm Avrupa'da ve Osmanlı İmparatorluğunda birtakım derin ekonomik-sosyal hareketlere yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda para hareketleri, Avrupa'daki bu gelişimin kuvvetle etkisi altında kalmıştır (Barkan, 1970 ve 1975; Ş. Pamuk, 1999, VIII. Bölüm).

Doğu'ya, İspanyol (Amerika) altın ve gümüşünün geçiş basamağı Ceneviz'dir. İspanyol gümüşü oraya 1550-1570 sıralarında gelmeye başlamıştır. O dönemde, Raguza Arşivi'ndeki belgelerde, Venedik altını ve Osmanlı akçasına ait kayıtlar varsa da henüz İspanyol real ve dukalarından bahis yoktur. Bu paralar henüz bu pazarı istilâ etmemiştir (Braudel, 1949, 387). 1561'de İstanbul'daki Venedik balyosu "büyük dinar (dinaro) darlığı"ndan bahsetmektedir. 1580'den sonra Sevilla'dan Ceneviz'e büyük miktarda İspanyol kıymetli madeni geçmeğe başladı ve bu gittikçe artan bir tempo ile devam etti. İtalya, İspanyol parası ile dolu bir hâle geldi. 1584'e doğru "Türkiye'ye giden başlıca ticaret eşyasından biri sandık sandık gönderilen İspanyol realleridir" (Braudel, 1949, 393). 1599'da, Raguza' dan Tekirdağı'na ve İskenderiye'ye "talleri" ve "reali" gönderilmekteydi. 1585'teki altın karşısında büyük devalüasyon, züyuf akça çıkarılması, İspanyol gümüşünün Osmanlı ülkelerini istilâya başladığı zamana rastlar. İ. Galip'in cetvelinde (*Takvîm-i Meskûkât-ı Osmaniye*, s. 505, tarife 2) H. 992 (M. 1584-1585)de akçanın 3 kırattan 2 kırata indirildiği görülmektedir. Çağdaş tarihçi Selânikî'ye göre "*yüz dirhem gümüşten beşyüz akça kesilmek kanun-i pâdişahî iken yüz dirhem iki bin züyuf akça olup hiçbir türlü amele yaramayıp giderek gümüşün dirhemi on ikişer akçaya satılıp alınmağa başladı... ve altın altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp*". Braudel'e göre Akdeniz para tarihinde üç genel aşama vardır: Sudan altını, Amerikan altını ve gümüşü ve kalp para devri. Osmanlı imparatorluğunda son iki aşama birbirini süratle izlemiştir.

Braudel'e göre (419-420), 1585 *devaluation*'u XVII. yüzyıl ortasına kadar süren malî bir krize yol açmış, iktisadî-içtimaî yıkıcı etkiler göstermiştir. Osmanlı kaynakları bunu yineliyor. Batı ve Doğu Akdeniz'de ekonomik gelişmelerin ve para hareketlerinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu büyük Fransız tarihçisi Braudel, parlak bir şekilde ortaya koymuş, Türkiye'de bu sahada ilk araştırmalar 1950' lerde yapılmıştır (H. İnalcık, 1951).

Avrupa'da ucuz gümüş para alıp Osmanlı ülkelerinde altın karşılığı fazlaya satmak suretiyle kolayca elde edilen kâr, birçok tüccarı bu ticarete çekiyordu. Antonio Serra'ya göre, 1613'e doğru Venedik, her yıl Levant'a beş milyon nakit para gönderiyordu. Osmanlı hükümeti de ithâl edilen yabancı paradan vergi almamakla bu para ticaretini teşvik ediyordu. XVI. yüzyıl sonunda birçok Fransız tüccarın kumaş vs. Fransız sınaî mahsulleri yerine kendisini tamamen para ticaretine vermesi merkantilist Fransız hükümetini kaygılandıracak bir hâl aldı. Tüccar, İspanya'dan Sevilla veya Meksika gümüş kuruluşlarını satın alıyor ve Türkiye'de satarak aradaki farktan büyük kârlar sağlıyorlardı. 1614'te krala verilen bir raporda aynen şunlar yazılıdır: "Birkaç yıldır yalnız gümüş para götürülüyor, sadece Marsilya şehrinden giden para yedi milyon eküdür, başka yerlerden giden bu hesaba dahil değildir" (P. Masson, I, 1896, XXXIII).

1581'de bir İngiliz gemi kafilesinin Halep'e 325 bin *reale*, 300 bin *esedî* getirdiği rapor edilmiştir. Bu yolla, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren *riyal* (reale) ve esedî (Hollanda *rixdale,* Arslanlı veya Abu-kelb) kuruş gibi türlü türlü yabancı gümüş paraları Türk piyasalarını istilâ edecek ve bundan akçaya dayanan Osmanlı para sistemi büyük değişime uğrayacaktır. Kayda değer bir noktadır ki, 1585'te İran'da % 50 bir devalüasyon yapmıştı. Osmanlılar'ın, Amerika'nın keşfi ve etkilerine merak duymaları, tam bu tarihlere rastlar. İspanyolca veya İtalyanca eserlerden derlenip tercüme edilmiş *Tarih-i Hind-i Garbî* adlı eser, 1583'te III. Murad'a sunulmuştur. Eser, geniş ölçüde Colomb'un keşiflerinden, Amerika kıtasından ve Hint Okyanusu'ndaki adalardan bahseder. Esere sonradan yapılan derkenarlardan birinde

Osmanlı ülkeleri de, İran ve diğer Doğu ülkeleri için kıymetli madenlerin nispeten bol, dolayısıyla ucuz bulunduğu bir bölgeydi. Bir Venedik raporunda işaret edildiğine göre, 1572'de Türkiye'den İran'a gümüş sevk etmekle % 20 altın götürmekle % 14-15 kazanılıyordu. Bu altın-gümüş mübadelesinde kazanç oranı anlamlıdır. İran'da gümüşün altına değer oranı 1539'da onda birdi. Aynı tarihlerde bu oran Osmanlı İmparatorluğu'nda 1/12'dir (akça 3.5 kırat, 17.5 kırat altın 60 akça olduğuna göre). Avrupa'da bu oran daha yüksektir. Bu yüzden batıdan doğuya gümüş, doğudan batıya altın akımı önemli bir ticaret konusu oluyordu.

İran'a kıymetli madenler kaçırılması karşısında hükümetin hiçbir önlemi sonuç vermiyordu. Öte yandan Türkiye, Doğu'dan İran ipeği, Hint malları (baharat, değerli taşlar, basma bezler, şal ve pahalı ince sarıklık pamuklular) ithâl ediyor, bu ticaret sonucu batıdan gelen gümüş doğuya gidiyordu.

Fiyat, kıymetli maden stokunun mübadele edilen eşya yekûnuna oranı ve dolaşım hızı saklı kaldığı takdirde değişmez. Fakat mübadele eşyasının yekûnu ile kıymetli maden stoku oranı sürekli değişir. Değişme, meselâ Amerika gümüşünün istilâsı gibi hâllerde bir devrim ifade eder. Şimdi Osmanlılar'daki durumu bu ölçüye göre gözden geçirelim: Buğday XV. yüzyıl ortalarından XVI. yüzyıl sonlarına kadar on kat pahalanmıştır (Akdağ, 1949, 522). Bundan en çok zarar gören sabit gelirlilerdir. Para kıymetten düşünce esnaf derhal fiyatları arttırıyor, fakat ücretler aynı kalıyordu. 1585'te Selânikî bu olguyu şöyle ifade ediyor: "Altın, altmış akçadan yüz yirmi akçaya çıkıp ve buna göre cümle narhlar tüccar beyninde iki bahaya itibar olunup ve me'külât ve melbûsat dahi bu ecldeu ziyâdeye çıkmağla, farazâ herkes ulûfe on altın alırken beş altın almağa başlamağın bir gün sipah güruhu cemiyetle..." isyan çıkarmışlardır.

Klâsik dönemde Osmanlı ülkelerinde gümüş madenlerinin tam kapasite ile işletilmesine daima dikkat edilmiştir. Rumeli'de en aktif gümüş maden merkezleri Novaberda (Novobrdo), Rudnik, Karatova (Kratovo), Sidrekapsa, Srebrenica, Zablina (Zaplanina)'dır (İnalcık, 1994, I, 96-103; Pamuk, 1999, 96-121). Novaberda'da daha II. Murad devrinde Osmanlılar gümüş akça basmaya başladılar. Anadolu'da başlıca gümüş maden merkezleri Gümüşhane, Keban, Ergani ve İnegöl'dür (A. Refik, 1931). Fakat bu eski maden ocaklarının verdiği gümüş miktarı, akçanın kıymetini büyük ölçüde etkileyecek kadar geniş görünmüyor. Osmanlı memleketlerinde gümüş stokunun birden büyük artışı, Amerika gümüşünün gelmesinden sonra kendini gösterecek ve fiyatları yükseltecektir. E. J. Hamilton, İspanya'ya Amerika'dan gelen gümüş miktarlarını tespit ederek fiyat yükselmeleriyle gümüş stoku arasındaki bağımlılık üzerinde durmaktadır (bunu tadil eden yeni araştırmalar için bkz. Vilar, 1976; Pamuk, 124-129).

Kuşkusuz, fiyat yükselmesinde gümüş stokunun artışını esas alanlara (bullionistler) karşı nüfus patlaması (Barkan, Osmanlı ülkesinde XVI. yüzyılda en az yüzde 50-60 bir artış tespit etmiştir) gıda maddelerine talebin artışı ve para tedavülündeki hızlanma (*velocity*) ve kamu harcamalarında olağanüstü bir artış, Celâli kargaşası dolayısıyla üretimde düşme gibi başka ekonomik faktörlerin önemini belirtenler (Cipolla, Miskimin, D. Flynn) haksız değildir. Osmanlı ülkesinde 1590-1610 döneminde uzun ve masraflı savaşlar, Celâlî ayaklanmaları ve kıtlıklar anormal yükselmelere sebep olmuş, gerçek bir ekonomik darlık kendini göstermiştir. Genel olarak fiyatların hızlı ve sürekli yükselmesi, paranın istikrarsızlığı; iktisadî-malî hayatta, maaşlarda, dolayısıyla sosyal bünyede derin karışıklıklara ve krizlere yol açmıştır. Fakat bütün bu faktörlerle birlikle hatırdan çıkarılmaması gere-

ken temel olgu, Osmanlı para hareketlerinin ülkede altın gümüş stoku ve bu ikisi arasındaki parite ile yakın ilişki içinde olduğudur.

Son kez, Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999) eserinde para ve fiyatlar üzerinde yaptığı istatistikî araştırmalarla konuya hayli açıklık getirmiştir. Burada sadece birkaç noktaya dokunacağız (Şevket Pamuk, önsöz, V-VI). Hamilton, Braudel gibi büyük fiyat artışlarını gümüş stokunda artışa atfeden *bullionist*lerin görüşlerini tadil etmek gerektiği düşüncesindedir. Barkan, fiyat oluşumunda, çeşitli faktörleri önemle belirtmiştir. Pamuk; Goldstone ve Flynn'i izleyerek ve Osmanlı arşiv belgelerinin tanıklığını öne sürerek (VII. Bölüm) Osmanlı para hareketlerini açıklamada, imparatorlukta ve dünyada ekonomik gelişme ve koşulları tümüyle göz önünde tutmak gerektiğine işaret ediyor. XVI. yüzyıldan sonra da para ekonomisinin yaygınlığına işaret ediyor ve haklı olarak kırsal kesimde geniş kredi ağından söz ediyor (bkz. İnalcık, "Village Microeconomy", *Bloomington*, 1993, 161-176). Hakikatte, XVI. yüzyıldan önce de Ceneviz ve Venedik'le yoğun ticaret ilişkileri sayesinde Osmanlı İmparatorluğu, buğday, şap, deri, yün, pamuk ve pamuklular, ipek gibi hammadde ticaretinden büyük miktarda nakit sağlıyordu ve köyde tımar vergilerinin önemli kısmı nakit olarak ödeniyordu. İtalyan büyük şehirleri, Batı Anadolu'dan ihraç edilen buğdayla besleniyordu.

Osmanlı'nın aşırı müdaheleciliği görüşü (Pamuk, VIII) her zaman doğru değildir. Devlet, düşük fiyat verildiği zaman tahıl üreticisinin ekimden vazgeçtiğini göz önünde tutarak doğru bir fiyat belirlemeye çaba gösterir. Narh, müdahelecilik; ordu ve halkın geçimiyle ilgili hayatî alanlarda uygulanıyor, tüccar buna tâbi olmuyordu (İnalcık, 1969). Pamuk (VIII), parasal hareketleri, genel ekonomik ve siyasî koşulları göz önüne alan geniş bir açıdan incelemek gereğini vurgularken haklıdır, ama bunu hakkıyla başarmak güç görünüyor. Bunun için, Osmanlı tarihini iyi bilmek gerekir. Pamuk, XVI. yüzyıldan sonra sürekli bir gerileme tablosu çizenleri haklı olarak eleştirir. XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı'nın vergi sisteminde toptan bir değişme ve uyum dönemine girdiği doğrudur (H. İnalcık, 1980). 1585'ten sonra sürekli gümüş akça tağşişlerine gelince, yukarıda belirttiğimiz gibi devlet rasyonel bir yaklaşımla piyasayı kaplayan ayarı düşük paralar yüzünden buna başvuruyor, ayarı yüksek akçanın piyasadan kaçtığını görerek akçanın ayarını düşürüyordu. Biz, ancak Osmanlı arşivlerinin zengin kaynaklarını kullanarak uzun dönemleri kapsayan fiyat listeleri çıkarmadıkça para ve ekonomi tarihinin yazılamayacağı hakkında inancımızı burada bir kez daha tekrarlamalıyız. Pamuk, bu işe el atmıştır (1999, 122-142). Kendisi gram gümüş hesabıyla fiyat grafikleri çizerek (133 ve 261), 1590-1650 döneminde büyük

artışlar, 1700-1750 döneminde ise büyük düşüşler, daha sonraki dönemde aşırı fiyat artışları tespit etmektedir. Pamuk'un hesaplarına göre, (1999, 135) "1585'ten sonraki fiyat artışlarının büyük bir bölümünün akçanın tağşişinden kaynaklandığı anlaşılıyor" (Bu arada Osman Bey'e atfedilen akçanın sahte olduğuna işaret etmek isterim).

Osmanlı ülkesi söz konusu olduğunda, ucuzlayan gümüş karşısında değerini koruyan altının uluslararası bir gümüş-altın akımının ekonomiler arasında dengeyi ve fiyat mekanizmasını belirlediğini eski bir yazımızda (Belleten, 1951) belirtmiştik. A. Watson (1967), Avrupa Asya arasında bu altın-gümüş mübadele ve akımını çok daha eski dönemlerde gözlemlemiştir. Bu olayın fiyat hareketlerinde önemi şimdi tekrar gündeme gelmiştir (D. Flynn ve A. Giraldez, 1995; Pamuk, 125-128). Osmanlı-Avrupa ticarî dengesinde, hiç olmazsa XVI. yüzyılda Avrupa'nın pasif durumda bulunduğu, dengeyi korumak için Avrupa'dan Osmanlı ülkesine gümüş akışının önemli nedenin bu durumdan kaynaklandığı gözlemlenmiştir. Venedik, yılda bir Halep darphânesine 800 kilece gümüş teslim etmek zorundaydı. 1686-1687' de yıllık bilançoda Batılı tüccarın Levant'a 3.735.000 kuruşluk mal getirdiğini, buna karşı 4.735.000 kuruşluk mal aldığı tespit edilmiştir (Fontenay, 350).

Osmanlı alçak gümrük resmi sistemine bağlı kapitülasyon rejimi, bu durumu sağlamaktaydı. Osmanlı ekonomi felsefesi, iç pazarda mal bolluğu ve ucuzluğunu öne alan ve dolayısıyla gümrük resmini asgariye indiren (1450'lerde yüzde iki, 1470'lerde yüzde 5, XVI. yüzyıl sonlarından itibaren yüzde 3) bir ticaret rejimini yeğlemekteydi. Gümüş ithâlini ise her türlü resimden muaf tutmuştu. Yukarıda anlatıldığı üzere, Avrupalı tüccar, gümüş getirip Doğu malları ve altın alıp gitmekteydi. Batı Avrupa gümüş paralarının bu dönemde Osmanlı pazarını istilâ etmesi de başka faktörlerle beraber, aynı olaydan kaynaklanmaktaydı.

Günümüzde, dolar başta olmak üzere güçlü Avrupa paralarının Türk lirasına karşı sürekli yükselişi ve devalüasyon, Osmanlı deneyiminin bir bakıma benzeridir. Serbest pazar ekonomisi, Avrupa Birliği'yle gümrük bütünleşmesi bir bakımdan Osmanlı kapitülasyon rejimini andırmaktadır. Bu koşullar, aşırı bir yabancı malı tüketimi ve devletin aşırı masrafları sonucu aşırı bir cari işler açığı ve dış borçlanmayı getirmiştir. Paranın tedavül hızının artmasının (günümüzde kredi kartıyla fazlasıyla artan aşırı tüketimcilik), enflasyonun başlıca nedeni olduğu kuramı da ortaya atılmıştır. Osmanlı toplumunda 1587-1606 savaş dönemi, sayısı 40 bine çıkan yeniçeri ordusuna, ücretli sekban ve sarıca askerine nakit maaş yetiştirme zorunluluğu, yüz binlik orduların nakli ve beslenmesi tüketimin fazla artış gösterdiği bir dönemdir ve fiyat artışı ve enflasyonla aynı zamana rastlamaktadır.

İthâl kalp kuruşlar ve magşuş akçalar ile piyasada paranın nispeten bollaşması, artan tüketimin paranın tedavül hızını anormal biçimde artırması hep birlikte enflasyonu ve Fiyat Devrimi olgusunu açıklayabilir. Pamuk (129-142), hükümetin tagşiş politikasıyla birlikte, nüfus baskısı ve tedavül hızı kuramını, Fiyat Devrimi'nin gerçek nedenleri sayanların yanında yer alıyor. Osmanlı enflasyonunun önemli bir sonucu da pazarda, ödemelerde ve devlet harcamalarında geleneksel aynî ekonomi karşısında para ekonomisinin gelişmesidir. Osmanlı vergi sisteminde nakit vergi sisteminin gelişmesi (H. İnalcık, 1980) bunun bir göstergesidir. Osmanlı ülkesi; Batı'daki gelişmelerin dışında değil, kendini onun tam ortasında bulmuştur. Pamuk, fiyat ve ücretler üzerinde, arşiv ve narh defterlerini okuyabilen bir ekibin yardımıyla, Barkan'ın hesaplamalarını kontrol etmiş (1999, 132-137) ve düzeltmeler yapmıştır.

1600'lerden sonra Osmanlı sanayiinin, özellikle madenlerde ve tekstilde Avrupa rekabeti karşısında çöküşü süreci haklı olarak fiyat hareketleriyle ilişkili görülmektedir. Olgu; deri, yün, pamuk gibi hammaddelerde Batı'nın yüksek fiyatlarla rekabetine bağlanmaktadır (Barkan, 1970). Buna karşı Pamuk'un (1999, 142) kesin hükmü, "Osmanlı sanayii XIX. yüzyıla kadar Avrupa'dan ciddi bir rekabetle karşılaşmamıştır" hükmü abartmalı görünmektedir. Meselâ, Selânik yünlü kumaş sanayiinde bunalım, yüksek fiyat veren Batı'ya artan ihracat dolayısıyla yün fiyatlarında artış ile ilişkilidir. Osmanlı ipek sanayiinde çöküşü M. Çizakça incelemiştir (Çizakça, 1980). Yukarıda işaret ettiğimiz gibi, Osmanlı gümüş madenleri ve darphâneleri çoğunlukla kapanmış; Osmanlı, İngiltere'den çelik ve barut ithâl etmeye başlamıştır. Merkantilist Avrupa, daha etkin bir teknoloji ile XVI. yüzyılda ipekli, XVII. ve XVIII. yüzyılda pamuklu sanayini kurarak ezici bir rekabete girmiştir (İnalcık, 1980). Değerli sof kumaş ihracı, Fransa'nın Lille'de kurduğu sof sanayii karşısında gerilemiş, Türkiye, ancak tiftik yünü ihraç eder duruma düşmüştür. Avrupa XVI. yüzyıldan sonra bilim ve teknolojide, malî ve ticarî örgütlenmelerde (korporatif kumpanyalar) öyle ilerlemeler kaydetmiştir ki, Osmanlı geleneksel teknoloji ve lonca sistemiyle, XIX. yüzyıldan çok önce bir hammadde ihracatçısı durumuna düşmüştür.

VI. KAPİTÜLASYONLAR

Hıristiyan dünya ile Osmanlı ticareti, kapitülasyon rejimi altında büyük gelişme göstermiş, Osmanlı ve Avrupa pazarı bütünleşmiştir. Osmanlı Devleti'nde *harbî* statüsündeki (İnalcık, 1971) Batılılar'a serbest ticaret imtiyazları tanınırken, daima İslâm hukuku, özellikle de Hanefî mezhebi esaslarına riayet edilir, yeni bir kapitülasyon düşünüldüğünde şeyhülislâmdan fetva istenirdi. Aynı şekilde, eğer kapitülasyon himâyesi altında bulunan bir yabancı tüccarla (*müste'men*) bir Müslüman arasında sorun

çıkarsa, kadı mahkemesine gidilir, bazen konuyla ilgili fetva alınırdı. Bir harbîye *amân* garantisi vermenin önşartı, dostluk ve sadakat vaadiyle sultana başvurmasıdır. Nitekim, konuyla ilgili ahidnâmelerin ilk satırlarında daima bu husus belirtilir.

Bu koşul yerine getirildiğinde devlet başkanı amânı yeminle onaylar, kapitülasyon tek taraflı bir bağış niteliğinde bahşedilir; *ahidnâme* ('ahdnâme) şartları Osmanlı yetkililerine (kadı, beylerbeyi) gönderilen fermanlarda bildirilir ve onlara uyulması emredilirdi. Diğer bütün beratlar gibi ahidnâmeler de, onu veren padişahın hükümdarlık süresince geçerliydi. Sultan, bir ahidnâme verirken fıkıh prensiplerini, talepte bulunan devletten siyasî beklentileri, iktisadî ve malî çıkarları göz önünde tutar; Hıristiyan dünyasında müttefik edinmeyi, temininde zorluk çekilen hammadde veya mâmul eşyanın sağlanması gibi hususları hesaba katardı. Ayrıca gümrük gelirlerinin arttırılması, hazineye sağlam nakit para sağlanması gibi konular da önemliydi. Avrupalı tüccarın Osmanlı limanlarını bırakıp gitme tehdidi, Bâbıâli'yi daima kaygılandırmıştır. Avrupalı devletler, kendi konsolos ve tüccarıyla görüştükten sonra çıkarları olan bazı hususları ahidnâmeye dahil etmek için uğraşırdı. Ahidnâmenin verilmesinden sonra herhangi bir ihtilâf durumunda, çözüm bir hatt-ı hümâyun hâlinde ek olarak çıkarılır, yenilenme sorasında ahidnâme metnine dahil edilirdi. Ahidnâme ile kanun ve nizamnâme arasında bir çelişki olduğunda ahidnâme esas alınırdı.

Kapitülasyon aslında tek taraflı bir imtiyaz olarak bağışlanır; menfaatler karşılıklı olarak gerçekleşmezse padişah daha önce mevcut olan dostluğun bozulup ihlâl edildiğini belirterek ahidnâmeyi kaldırma yetkisini elinde tutardı.

Osmanlı şehir ve limanlarında oturan yabancı ticaret erbabı, yetkililerle temasları sağlamak üzere *balyos*, *konsolos*, *emin* adlarıyla bilinen temsilciler seçerdi. Bu temsilciye, görevlerinin ve yetkilerinin sınırlarını belirleyen bir padişah beratı verilirdi. Böylece Osmanlı limanlarında *millet* veya *tâife* adıyla bilinen bir Avrupalı cemaat oluşmuştur.

XVII. yüzyılda Batılı devletler, kendi konsolos statüsü anlayış ve yorumlarını Osmanlı hükümetine benimsetmeye çalıştılar. İstanbul'daki elçiler başlangıçta sultanın beratıyla görevlendirilmiş birer konsolos muamelesi görüyordu; sonraları kendi devletlerinin Bâbıâli nezdinde siyasî temsilcileri gibi kabul edildiler.

Konsolosun yargı yetkisi, ilk kapitülasyonlar döneminde hukukun şahsîliği ilkesine dayanıyordu. Fransız hükümeti, bunu kendi kanun ve kurallarıyla düzenlemişti. Ama *müste'min* ile Müslüman arasındaki ceza

davaları ve hukukî anlaşmazlıkların Osmanlı mahkemesinde görülmesi zorunluydu.

Harbînin köle yapılmaksızın ve malları ganimet olarak alınmaksızın Dâr'ül İslâm'da serbest seyâhat hakkını garanti eden *amân* şartı, bütün Osmanlı ülkesinde geçerliydi. Müste'minin ikametgâhı, ancak bir suçlu kaçağı veya köleyi barındırma ve saklama ya da kaçak eşya bulundurma gibi durumlarda aranabilirdi. Bu konudaki kötüye kullanmalar, ahidnâmelere yeni maddelerin eklenmesine sebep olmuştur.

Osmanlı ülkesinde ölen bir *müste'min*'in mal ve mülkü, vasiyetnâme bırakmışsa vârislere verilirdi. Vasiyetnâme bırakmadan ölürse veya vârisleri başka bir yerde oturuyorsa, o takdirde malları kadı tarafından emanete alınır ve kadı vasıtasıyla konsolosa ya da ölenin ortak ve arkadaşlarına teslim edilirdi.

Osmanlı ahidnâmelerinde, müste'mine denizde serbest seyir hakkı ve Müslüman gemilerinin saldırılarına karşı güvenlik, Müslüman limanlarında demirleme, sahillerden her türlü ihtiyacını giderme ve su alma, gemi ve tayfasının her türlü angaryadan muafiyeti, denizde ve kıyıda himâye ve yardım, gemilerinin karaya oturması hâlinde korsanlara karşı ortak himâye, korsanların verdiği zararların tazmini gibi imtiyazlar verilmiştir.

Yabancı tüccar, Osmanlı Devleti'nin iç pazardaki talebi korumak için zaman zaman hububat, deri, pamuk ve bazı eşya için, ihraç yasakları koyması, bazı malların, ancak iltizamla satılması gibi çeşitli engellerle karşılaşabilirdi. Buna karşı genel olarak başvurulan organize kaçakçılık yoluydu.

Gümrük ve türlü resimler, toplam miktarı en az % 9'u buluyordu. Yabancı devletler sonunda, mal tarifesini sabitleştirmeyi ve bunu ahidnâmelere dahil etmeyi başardılar.

Tarihî Seyir: Osmanlılar 1352'de Rumeli'ye ilk geçtiklerinde o sırada Venedik'le savaş hâlinde olan Cenovalılar ile dostane ilişki içindeydiler ve onlara ilk Osmanlı kapitülasyonunu verdiler.

1403 tarihli barış antlaşmasında ilk defa Venedik, Bizans, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan ittifak üyelerine önemli imtiyazlar verildi.

Fâtih Sultan Mehmed, İtalyan kolonilerini haracgüzâr statüsüne indirme siyasetini uyguladı. Her ne kadar 1463-1479 Osmanlı-Venedik savaşı, Venedik ticaretine bir darbe vurmuş ise de, ticaret tamamen kesintiye uğramadı. 25 Haziran 1479 tarihli antlaşma ve onun II. Bayezid tarafından 1481'de yenilenmesiyle Venedik daha önceki imtiyazlara ilâveten Karadeniz'de Kefe ve Trabzon'da da ticaret yapma imtiyazını aldı. 1498'de Venedik'le savaşa girişmeden önce Osmanlılar Napoli kralına

kapitülasyon verdiler. 24 Mart 1503'te Osmanlı Venedik barış antlaşması ile imtiyazlar, daha da genişletildi.

1570-1573'te Osmanlılar'la Venedik arasındaki savaş yeni bir rakip olarak Fransa'nın Levant'a girmesini kolaylaştırdı. O zamana kadar Venedik ticarî üstünlüğünü devam ettirmişti.

1536'da Fransa kralı, yakın ilişki kurduğu Osmanlı padişahlarından yararlanma yoluna baktı ve Fransız elçisi De La Forest, İbrahim Paşa ile müzakereler sırasında bir kapitülasyon taslağı kaleme aldı; bu taslak İbrahim Paşa'nın idamı dolayısıyla Sultan tarafından tasdik edilmeden kaldı, daha sonra elçilik arşivinde ortaya çıktı. Fransa ile tasdikli genel kapitülasyon 1569 kapitülasyonudur. De La Forest tarafından yazılan taslak, iki taraf arasında yapılmış bir antlaşma formundadır. Halbuki XVIII. yüzyıla kadar bütün kapitülasyonlar padişah tarafından tek taraflı verilmiş bir bağış niteliğindedir. Bu metnin müsvedde hâlinde kaldığı, elçi Rinçon'un gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır.

Fransa ile ilk resmî genel Osmanlı kapitülasyonu, 18 Ekim 1569 tarihli olanıdır. Elçi Noailles 1572'de bu ahidnâmenin Levant'ta şimdiye kadar alınmış en avantajlı antlaşma olduğunu belirtmektedir. I. Selim'in 1517'de onayladığı kapitülasyon Mısır ve Suriye'yi ilgilendiren Memlûk kapitülasyonunun onaylanmasından ibaretti.

Bu imtiyazlar sayesinde Levant'ta Fransız ticareti hızla gelişti, öte ki Avrupa devlet tüccarları şimdi Fransız bayrağı altında Osmanlı ile ticaret yapabiliyorlardı. Bu yabancı tâcirler, İngiliz, Portekiz, İspanyol, Katalan, Sicilyalılar ve Anconalılar'dı.

Bu dönemde Osmanlı, kapitüler devlet olarak sadece Fransa, Venedik ve Lehistan'ı tanıyordu. Yüzyılın ortalarından itibaren İngiliz tüccarları Moskova, Kafkaslar ve Hürmüz üzerinden Hindistan'la ticarî temaslar kurmaya çalışıyorlardı. Bu proje Osmanlılar'ın Azerbaycan'ı ele geçirmesiyle suya düştü; bunun üzerine İngilizler bir kez daha dikkatlerini Levant'a çevirdiler. Osborne ve Staper adlı iki Londralı tüccar kendi temsilcileri William Harborne'u İstanbul'a gönderdiler; Harborne belirtilen şahıslar için bir *izn-i hümâyun* elde etti. Kraliçeye cevabında III. Murad dostluk ve itimat devam ettiği müddetçe ticarete amânla izin veriyordu.

Bu gelişme, İspanya'ya karşı siyasî düşüncelerle teşvik edildi. İktisadî açıdan da İngiliz kumaşlarının nispeten ucuza sağlanması, silâh yapımında kullanılan kalay ve çelik gibi hammaddelerin temini sebebiyle ilişki gelişti. I. Elizabeth, 25 Ekim 1579 tarihli bir mektubunda ticarî imtiyazların bütün İngiliz tebaası için verilmesini istedi. Ayrıca o dönemde, bazı devlet adamlarının İspanya'ya karşı İngiliz dostluğunun önemini

belirtmesi sebebiyle, Fransız kapitülasyonu esas alınarak 1580'de İngiltere'ye benzer kapitülasyonlar verildi.

Avrupa devletleri arasındaki şiddetli mücadeleler sonucunda "en imtiyazlı millet" maddesi kapitülasyonlarda belirmeye başladı. Lello tarafından 1601'de elde edilen yeni İngiliz kapitülasyonlarında on yedi yeni madde bulunur. Burada İngiltere'nin en imtiyazlı millet statüsü tasdik edildi. Hollandalılar, İngiliz bayrağı altına alındı, bu durum Fransızlar için bir gerilemeydi. Altın ve gümüş para gümrük vergilerinden muaf tutuldu ve bunların serbestçe dolaşımına izin verildi. Diğer önemli bir madde ise İngilizler'i, getirdikleri eşyalarda yalnız % 3'lük bir gümrük vergisine tâbi tutuyordu.

Osmanlı-Fransız siyasî ilişkilerinde değişimle birlikte Fransız kapitülasyonları ve uygulamaları, XVII. yüzyılda gelişme gösterdi. III. Mehmed ve I. Ahmed zamanındaki yenilemeler sıcak ilişkiler dönemine rastgelir. Böylece Fransızlar bazı önemli imtiyazlar elde ettiler. Yeni ahidnâmede Venedikliler ve İngilizler dışındaki bütün milletlerin Fransız bayrağı altında seyretmesi, hububat ihracı, gümüş para ticaretinde özgürlük ve Kuzey Afrika korsanlarına karşı garantiler vardı.

Fransız Bakan Colbert'in Levant dünyasındaki ticareti canlandırma çabaları sonucu Fransızlar, 1679 yılında bazı önemli maddelerle birlikte kapitülasyonlarını yenilemeyi başardılar. Bu arada gümrük vergilerinin % 3'e düşüşü, en imtiyazlı millet muamelesi ve Osmanlı'daki Cezvit ve Capucin misyonerlerini koruma hakkı önemli hususlardır. 1683 Viyana Bozgunu'ndan sonra Avrupa'daki Osmanlı varlığı tehlikelerle karşılaşıp Bâbıâli, Batı devletlerinin diplomatik desteğine ihtiyaç duyduğunda, kapitülasyon kurumu yeni bir döneme girdi. Böylece tanınan yeni imtiyazlar, politik yardımın göstergesi olarak verildi. 1690 yılında çıkarılan bir hatt-ı şerifle Fransızlar, Mısır'da gümrük resminin % 10'dan % 3'e düşürülmesi ve Katolikler'in Kudüs'teki bazı kutsal yerlere dönmesi hakkını kazandılar.

Fransa, 1697'de Osmanlı ile savaşan Habsburglar'la barış yaptığında, Bâbıâlî İngiltere'ye döndü ve İngilizler, Mısır ile İstanbul arasındaki deniz ticareti ve Mısır'da bir İngiliz Konsolosluğu açılması hakkını elde ettiler. 1716-1740 yılları arasında Fransa ile uzlaşma hâli, durumu yeniden değiştirdi. Belgrad Antlaşması'nda görüşmelerde aracı olan ve Fransa kralının garantisini getiren Marquis de Villeneuve, ülkesi için en geniş imtiyazları elde etti; hattâ sultan halefleri adına da bu kapitülasyonları onayladı. Sonraki yıllarda Fransızlar, Levant ticaretinde ve Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta karşı konulamaz bir üstünlük elde ettiler. Artık Avrupa'da ekonomisi birazcık düzelen her devlet, bir Levant şirketi

kuruyor; Bâbıâli'den kapitülasyonlar elde etmeye çalışıyordu. Osmanlılar; Fransa, İngiltere ve Hollanda tarafından elde edilen ayrıcalıklı konumları zayıflatma politikası izleyerek tepki gösterdiler ve kapitülasyonları birçok devlete vermeye başladılar. Aslında Osmanlı Devleti'nin kapitülasyonları vermekten beklentisi Avrupa'da kendisine dost ülkelerin sayısını artırmaktı.

Levant'ta Batı Avrupalı milletlerin üstünlüğü Osmanlı'nın iki güçlü düşmanı olan Habsburglar ve Rusya'ya baskı altında isteksiz verilen kapitülasyonlarla yeni ve tehlikeli bir döneme girdi. XV. yüzyıl gibi erken bir tarihte Augsburg ve Nürenberg'den gelen Alman tüccarlar Venedik koruması altında İstanbul'da faaliyet gösteriyorlardı. Gümrük belgeleri, Breslau'dan Osmanlı Macaristanı'na kumaş ithâl edildiğini göstermektedir. 1547'de Sultan ile İmparator V. Karl ve Ferdinand arasında barış antlaşması imzalanınca tüccarlar, verilen amândan yararlanarak Osmanlı ülkesinde serbestçe seyâhat etmeye başladı. 1616' da yenilenen Zitvatorok Antlaşması, Avusturya, İspanya ve Flandr teb'ası tüccarlar için % 3'lük bir gümrük vergisiyle seyâhat ve ticaret hakkını bağışladı. Ayrıca Cezvit rahiplerinin Osmanlı topraklarında oturmalarına ve kiliselerini korumalarına izin verildi. 1667'de Avusturya bir ticaret şirketi kurarak Levant ticaretinde aktif bir pay almak istedi. Sonuçta iki imparatorluk arasındaki sürekli düşmanlık, bu ticarî imtiyazlardan yararlanmayı önledi. 1768-1774'de Osmanlı Devleti felâketli bir savaş döneminden sonra Rusya'ya da kapitülasyon imtiyazlarını tanımak zorunda kaldı (1783). Bundan sonra kapitülasyonlar, Avrupa devletleri elinde devamlı ve zorunlu bir ekonomik sömürü aracı hâlini aldı. Osmanlı ekonomisini kötürüm eden bir hâl aldığı anlaşıldığı zaman da Avrupa devletleri, dost düşman bu imtiyazları bırakmaya yanaşmadılar.

VII. OSMANLI DÜNYA TİCARETİNDE DARALMA

Değerli maden stokunun artması; tabiî başta, ticaret ve carî hesap dengesiyle ilişkilidir. Genelde, ticaretin Batı'ya karşı aktif, Doğu'ya karşı pasif olduğunu biliyoruz (bkz. yukarıda bölüm V). Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticareti içindeki rolü, Batı'ya hammadde ve erzak satmak, Doğu mallarını özellikle İran'ın ham ipeğini aktarmak suretiyle Batı'dan aldığı altın ve gümüşü –Doğu malları, başlıca baharat ve ipek karşılığı– Doğu'ya aktarmak biçiminde bir aracılıktan ibaret biçiminde algılanır (Braudel, Akdağ, Berov, İnalcık, Gandev, Pamuk). İran ve Arabistan'da paranın bugüne kadar *riyal* adını taşımış olması bir raslantı değildir.

1525-1571 döneminde, Osmanlı Devleti siyasî bakımdan gerçekten bir dünya devleti rolünü üstlenmiştir, Avrupa'da Fransa'yı destekliyor, İspanya'ya karşı Endülüslü Müslümanları (Moriskoları) ve Hollanda isyan-

cılarını bağımsızlık mücadelesine teşvik ediyor; Hindistan'da Gücerat sultanlığı ve Sumatra'da Sultan Alâeddin ile ittifak hâlinde Portekizliler'e karşı mücadeleye girişiyor, bu Müslüman devletlere fiilen yardım ediyordu (Sumatra'ya top ve kale yapmak için bir Osmanlı uzman heyeti gönderilmiştir). Kazan ve Astrahan'dan Ruslar'ı atmak için ve Don-Volga arasında kanal kazmak için Don Nehri üzerinden bölgeye bir donanma gönderiyor; Orta Asya hanlarına Safevilerle mücadelelerinde yardımcı olmak üzere ateşli silâhlarla donatılmış yeniçerilerden bir fırkayı sevk ediyordu. Bu dönemde Osmanlı Devleti yalnız siyasî bakımdan değil, ekonomi bakımından da kıtalararası ticarette bir geçit bölge olmaya çalışıyordu. XVI. yüzyıl ortasında Avrupa'da baharat ticaretini elinde tutan Yahudi Mendès ailesi Amsterdam'dan gelip İstanbul'a yerleşecektir. Kanunî, müttefiki Fransa kralı I. François'ya 100 bin duka altını yardım yapmış ve onun halefi II. Henri, Osmanlı'dan iki milyon altın bir istikraz yapma girişiminde bulunmuştur. Kıbrıs'ın fethinden sonra Kutsal Liga' nın kazandığı büyük deniz savaşı (Lepanto: 7 Ekim 1571), Osmanlı'nm dünya devleti olma konumunu yitirmeye başladığı tarihtir. Bunu ekonomik gerileme izleyecektir.

İlkin, Uzakdoğu ve Hindistan'la Avrupa arasında Yakındoğu'dan geçen uluslararası ticaret yolunun, Güney Afrika deniz yolu keşfedildikten sonra terk edildiğini kabul eden eski iddiayı düzeltmek gerekir. Özellikle, A. H. Lybyer, F. Lane, F. Braudel, E. Ashtor ve H. Kellenbenz gibi bilginlerin araştırma ve eleştirilerinden sonra şimdi kabul edilmektedir ki, Ortadoğu baharat yolu daha bir yüzyıl Lizbon'la rekabet hâlinde bulunmuştur. Osmanlılar'ın Mısır Memlûk İmparatorluğu'nun yerini alarak Kızıldeniz yolunu Portekizliler'e karşı koruması, Basra Körfezi ve Hint Denizi'nde Portekizliler'e karşı mücadelesi, bu eski ticaret yolunun tamamen kesilmesi tehlikesini önlemiştir (H. İnalcık, 1994). XVI. yüzyıl birinci yarısında Akdeniz'den Avrupa'nın büyük baharat pazarı Anvers'e bile biber gelmeye devam ediyordu (Braudel, 423-425). Kızıldeniz ve Basra körfezi yoluyla gelen Asya'nın kıymetli malları; Halep, Şam, Trablus'u ve Kahire pazarlarında Avrupalı tâcirler ile hararetli bir ticarete konu olmaktaydı; 1554'de sade Venedikliler, İskenderiye'den 6000 kental baharat aldılar (Braudel, 428). 1560-1564 arasında Ortadoğu'dan yıllık 12 bin kental baharat alımı, Vasco da Gama'nın Hint yolunu keşfinden önceki miktar kadardır. 1564'te bir Portekiz casusu, İskenderiye'ye 30 bin kental baharat geldiğini hükümetine bildirmekteydi. Osmanlılar'ın Portekizliler'e karşı mücadelesi (1516-1571), Lizbon baharat pazarında zaman zaman bunalıma sebep olmaktaydı (H. İnalcık, 2000, 373-420). Ancak Osmanlılar bu mücadeleden vazgeçtikten sonra Lizbon eski duru-

munu tekrar kazanabildi (Braudel, 428-433). 1583'te Basra'yı ziyaret eden İngiliz J. Eldred, her ay bu limana yanaşan Hürmüz gemilerinin Hint eşyası, baharat, ecza, indigo boyası ve kalikut kumaşları getirdiklerini yazar. 1590'lara doğru her yıl baharat yüklü kırk elli gemi hamulesini Mekke'ye sevketmekteydi (Braudel, 443). 1548 tarihli bir Şam kanunnâmesine göre, Mekke'den gelen baharat ve kumaştan deve yüküne 7 altın gümrük tahsil ediliyor, şayet bu "efrenc tâifesine" (Avrupalılara) satılırsa 9'u "efrenc"den olmak üzere 19 altın gümrük almıyordu. Bu kayıtlar, yalnız XVI. yüzyıl sonlarına kadar Kızıldeniz yolunun Hint ticaretine kapanmadığını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda bu ticaretin gümrük resmi olarak devlete ne kadar önemli bir gelir bıraktığını da ortaya koyuyor.

Ancak 1580'lerde Mustafa Âlî, dikkate değer bir kaydında (*Künhü'l*-Ahbâr), Cidde Limanı'na her yıl Hindistan'dan gelen gemi sayısının yirmiden 3-4'e düşmesini gümrük eminlerinin yolsuzluklarına yormaktadır.

Bu dönemde İran ipeği, Levant ticaretini canlandıran ve Osmanlı hazinesini dolduran başka bir zenginlik kaynağı olmuştur. Bu tarihe doğru ipeğin Avrupa ekonomisinde önem kazanması üzerine, ortaçağlardan beri meşhur olan İran ipeği Bursa, Halep ve İzmir'de Batı tâcirlerinin en çok aradıkları ve büyük meblağlar yatırdıkları canlı bir ticaretti (İnalcık, 2000, 269-309). Hazer Denizi'nin güney kıyıları, Gilân, Mâzenderân, Arrân, Şirvân ortaçağlardan beri Akdeniz için başlıca ipek üretim merkezlerini oluşturmaktaydı. Bursa'ya, Suriye' den ve İran'dan her yıl yaklaşık 1000 deve yükü ipek gelirdi. Ortaçağlardan beri ipeğin ikinci büyük pazarı Halep'ti. 1618 baharında Bağdad yoluyla Halep'e 1000 yük ipek gelmişti. XVII. yüzyılda İzmir gelişerek İran ipek ticaretinin büyük bir kısmını kendi üzerine çekecektir. Bir Fransız kaynağına göre, 1670'e doğru İran'ın ürettiği 22 bin balya ipekten 3000 balyası İzmir'e gelmekte ve oradan ihraç edilmekteydi.

İran, Şâh Abbas zamanında (1587-1628) büyük rakibi Osmanlı Devleti'ni bu servet kaynağından yoksun etmek için, büyük bir çaba gösterdi. İran-Osmanlı savaşı, gerçek bir iktisadî savaş, bir karşılıklı abluka manzarası göstermeye başladı. Şâh Abbas, İran ipeğinin Osmanlı ülkesine gitmesini yasakladı. İpeği Avrupalılar'a başka yollardan satmak ve Osmanlı ülkelerinin transit vazifesine son vermek gayesiyle büyük diplomatik faaliyet gösterdi; o, ipek ihracını yasakladığı gibi, Osmanlılar da altın ve gümüşün gitmesini yasakladılar. Bu durum, İran'da para buhranını şiddetlendirdi. 1617'de İngilizler Hint Denizi yolundan İran ipeğine doğrudan doğruya tâlip oldukları zaman yalnız İngiltere için bu satın alma 3-4 milyon altına varmaktaydı. İngilizler bu kadar parayı krallık dahilinde

bulmanın güçlüğünü düşünmekte ve esasen paranın dışarı çıkmasını istemediklerinden karşılığında mal teklif etmekteydiler. Hatırlamalıdır ki, İngilizler ham ipeğin önemli bir kısmını Avrupa pazarlarına sevk etmekteydiler. 1580 kapitülasyonlarından sonra önce Levant'ta gelişen İngiliz ticareti kapitalizmin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. İngilizler, 1620'ye doğru baharat ve ipek ticaretinin kesilmesiyle, Osmanlı hazinesinin yılda en aşağı 300 bin altın gümrük geliri kaybedeceğini hesaplamaktaydılar. Venedik balyosuna göre, Hint ticareti, gümrük vergisi olarak padişaha senede yarım milyon altın getirmekteydi.

Abbas, Osmanlılar'ı ezmek için Hıristiyan âlemi ile ve özellikle onların o zaman Batı'daki en büyük düşmanı olan Habsburglar'la ittifak yapmayı düşünüyordu. Hattâ, İran Şahı'nın İspanya'ya elçi göndererek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya tarafı İran'a, Avrupa yakası İspanya'ya ait olmak üzere bölüşülmesini önerdiği söylentileri dolaşıyordu.

Öte yandan 1583'ten sonra Portekiz'in ve kolonilerinin sahibi sıfatıyla Hint denizlerine gelen kudretli İspanya Kralı II. Philip, Hint yolunu tamamen kapatarak Osmanlı Devleti'ne ağır bir darbe vuracağını düşünüyordu.

1590'da İran'la Osmanlı Devleti arasında barış imzalandı. Fakat bu barış geçiciydi. Şâh Abbas, 1599 yazında belli başlı Avrupa saraylarına, Hüseyin Ali Bey adında bir adamını, hizmetinde bulunan İngiliz Sir Anthony Sherley ile beraber elçi olarak gönderdi. Bu heyetin görevi, Osmanlı İmparatorluğu aleyhine Hıristiyan hükümetleriyle büyük bir ittifak yapılması ve ticaret yolunun Osmanlı ülkelerinden başka tarafa çekilmesini sağlamaktı (İnalcık, 1951). Karadeniz ve Kafkaslar'a doğru ilerleyen Moskof çarlığı ile Osmanlılar arasındaki gerginlik, İran ile Moskova arasında dostça ilişkilere yol açtığından Osmanlı İmparatorluğu her yandan çember içine alınmış olacaktı. Osmanlılar'la harp hâlinde bulunan İmparator, İran elçilerini iyi karşıladı ve Şâh'a teşvik edici bir cevap yazdı. Hıristiyan hükümetleri arasında kendisi Osmanlı'ya karşı bir Liga teşkili çabalarına devam edeceğini vaat etmekten başka, Hıristiyanlar'ın Türklerle ticaretini önlemeye çalışacağını, İran Şâhı'nın da kendi tarafında Gürcüler ve Moskoflarla aynı şeyi yapması gerektiğini bildiriyordu. Papa tarafından da kabul edilen İran elçi heyeti İspanya'ya, oradan İngiltere'ye gitti. Osmanlı hükümeti bu girişimlerden haberdardı ve İngiliz elçisini sorguya çekiyordu. İran diplomatik atağı, o zaman için görünürde bir sonuç vermedi. 1603'te İranlılar'la Osmanlılar arasında savaş yeniden başladı. Şâh Abbas, Avrupa'ya yeniden elçi heyetleri gönderdi. 1610'da Avrupa'ya giden bir İran elçi heyeti Lizbon'a beraberinde denemek maksadıyla 200 balya ipek getirmiş ve denizyolunun daha ucuz ol-

duğunu göstermişti. O zaman Madrid'te ki Venedik elçisinin istihbaratına göre, İranlılar'ın başlıca amaçlarından biri, Padişahı ipek üzerinden aldığı büyük gümrük gelirinden mahrum etmekti. İngiltere'ye giden bir İran heyeti, ipek ticareti için İran'a gemiler ve Türkler'e karşı silâh gönderilmesini istediyse de görüşmeler bir sonuç vermedi. Londra'ya aynı tarihte İstanbul'dan çavuşlar geldi ve İngiliz Kralı, İran elçisini kabul etmedi. O yıl, Türkiye'ye önemli miktarda İngiliz çeliği ve kılıç gönderildi.

Bununla beraber İngilizler, çok geçmeden Hollandalılarla beraber Osmanlı'nın Hint ve İran ticaretini ciddi surette baltalayacaklardır. İngilizler ve Hollandalılar, 1590'dan beri ateş gücü yüksek kalyonlarıyla Akdeniz'de egemen duruma geldikleri gibi, 1613 tarihine doğru Hint Okyanusu'ndan Kızıldeniz'e saldırılar yapmaya başladılar; bu saldırılar o kadar arttı ki, Osmanlı divanı buna karşı ciddi önlemler almak gereğini hissetti ve Kızıldeniz'de bir donanma yapılması için Mısır'a beş kalyon kereste gönderdi. Çok geçmeden İngiliz hükümeti, İran'ın ipek ticareti için yeni bir yol arama girişimini benimsedi.

1619'da İran'a İngiliz gemilerinin gidip ipek aldıkları haberi, Osmanlılar'ı ve Venedik'i çok kaygılandırdı. İstanbul'daki Venedik balyosu, Osmanlı hükümetini uyarıyor ve Suriye yolu üzerinden ipek ve diğer eşya ticaretinin tamamen duracağını söylüyordu. Vezîri âzam, bilhassa denizyolunun uzunluğunu öne sürerek bu endişeye katılmaz göründü. Gerçekten bu sırada İran'la barış imzalanmış (1618 Serav Barışı); Halep pazarına Bağdad yoluyla büyük miktarda ipek ve diğer maddeler gelmeye başlamıştı. Fakat şimdi İran ipeğinin bir kısmı, İngiltere'ye Güney İran' dan, Hint Okyanusu yoluyla gidiyordu. Bu sırada, Halep'te Osmanlı'nın yanlış bir siyasetle ipek üzerinden yeni yeni vergiler almaya kalkışması, yeni bir ipek yolu açmaya çalışanların çabalarını artırmalarına sebep oldu. 1622'de Londra'daki Venedik elçisi, Hint Okyanusu'ndan gelen üç geminin İngiltere'ye önemli miktarda İran ipeği getirdiğini bildirmekteydi. Osmanlı hükümeti, içinde bulunduğu güçlükler yüzünden, bazı önemsiz tedbirler almakla yetindi. Şâh'ın yeni kurduğu Bender-Abbas Limanı, İngiliz ve Hollanda ticareti sayesinde süratle gelişmiş, Güney Asya'nın en büyük limanlarından biri hâline gelmişti. İran ticaretinin kısmen Hint Denizi'ne yönelmesi, Osmanlı transit ticareti için o nispette bir kayıp demekti. Bağdad'ı zapt etmiş olan Şah, Osmanlılar'dan Halep'i de alarak ipeği daha kısa yoldan ulaştırmak imkânını öne sürmekteydi. Bağdad ve Halep'in aynı elde bulunması, Hürmüz-Basra-Bağdad'dan geçen Hint ticaret yolunun işlemesi için gerekliydi. İşte Osmanlı Devleti' nin Bağdad'ı geri almak için, o kadar büyük çaba göstermesinin bir sebebi budur. Bağdad, ancak 1638'de IV. Murad tarafından geri alınacaktır.

Bu kadar fazla miktarda ipek için, İran'ın istediği altın ve gümüşü bulma güçlüğü, güney yolunun uzunluğu ve Portekiz-İspanyol saldırıları ve nihâyet hızla gelişen Levant Company'nin geleceği sorunları, Şâh'ın teklifleri karşısında İngilizleri kararsızlık içinde bırakıyordu. İngilizler, arkasından Hollandalılar, bu tarihte Hint denizlerinde İspanyol-Portekizler'in yerini almışlardı. Onlar şimdi, Basra Körfezi'nde yalnız Şâh'la işbirliği yapmakla kalmıyorlar, Hindistan'dan Mekke'ye giden hâc ve ticaret gemilerini de vuruyorlardı.

Türkiye ile İran arasında 1639'da imzalanan Kasrışirin Antlaşması uzun bir dönem için, savaşa son verdi. Şah Abbas ölmüş (1628) ve halefi onun ülkede ipek tekeli siyasetini terk etmişti. XVII. yüzyılda İzmir'i, Halep' ten daha ileri bir ticaret merkezî hâline getiren başlıca âmillerden biri İran ipek ticareti olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu, İran ipek ticaretini kısmen kurtarabildiyse de, Hint baharat ticaretini 1630'a doğru tamamen kaybetmiş sayılabilir. Bağdad, Halep, Kahire; Doğu ile Batı arasında dünya ticaretinin transit merkezleri olmaktan çıktılar. Servet ve kudretini bu ticarete borçlu olan Venedik, 1628'de bu ticarette düşüşü itiraf etmekteydi. Beş Savii'lerin 31 Mart 1628 tarihli raporunda şöyle denmekteydi: "Eskiden Levant ticareti bu pazarın (Venedik'in) temeliydi; bütün Almanya'ya baharatı bu pazar temin ederdi; şimdi ise bunu İngilizler'le Felemenkliler sağlamaktadır".

Öbür yandan, İngilizler'in ve Hollandalılar'ın Akdeniz'e gelişi (1590), sadece Levant ticaretinde Venedik'in ve XVI. yüzyılın ikinci yarısında onun yerini almış olan Fransa'nın ikinci plâna düşmesi sonucunu vermekle kalmadı, bizzat bu ticaretin konusunu değiştirdi; Hint yollarının yeni hâkimleri Hollandalılar ve İngilizler, baharatı şimdi kendileri Akdeniz'e getirmekteydiler. Levant ticareti, şimdi esas itibariyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun ihracatı ile (pamuk veya pamuk ipliği, pamuklu bezler, mazı, sof, tiftik, yün, deri, maroken, balmumu, şap, sabun, kahve ve ayrıca mühim miktarda İran ipeği) Batı'nın sanayi mamulâtı ve sömürge ürünleri (özellikle kumaş, baharat, kalay, kurşun, kırmızı boya ve ayrıca nakit para) arasında bir mübadele niteliğini kazandı. 1620'ye kadar Fransa'nın Levant ile ticareti 30 milyon liranın altına düşmedi. Bu, Fransa'nın bütün deniz ticaretinin yarısını oluşturmaktaydı (Masson, I, 429). Fakat İngilizler'in ve Hollandalılar'ın yerleşmesinden sonra Fransa'nın ticareti geriledi. Ancak Colbert'den sonra yeniden gelişti ve Fransız ticaret ve sanayiinin en büyük desteği oldu. *Chambre de Commerce*'in hesaplarına göre 1670-1715'te Fransa, Levant'tan 304 milyon altın liralık ithalâtta bulundu (Masson, II, 510). Öte yandan, İngiltere' deki Venedik elçisine göre (1635), Levant Company her yıl Osmanlı limanlarına 4-6 gemi

göndermekteydi. İngiltere'de yünlü sanayinin gelişmesine Levant ticareti yardım etmiştir. Bu ülkede yılda 300 bin parça yünlü kumaş imâl ediliyordu. İngilizler'in Levant'tan dönüşlerinde getirdikleri başlıca mallar, samur kürk, ipek, mazı ve bazen İtalya'ya sevk ettikleri deridir.

1580-1630 döneminde Osmanlı'nın dünya ticaretindeki kayıpları, kuşkusuz, genel ekonomik düşüş ve değerli maden stokunun azalmasında başlıca etkenlerden biridir ve para hareketlerini kuvvetle etkilemiştir. Osmanlı bütçe hareketleri bu düşüşü açık biçimde yansıtmaktadır. 1527-1528 malî yılında 277 milyon akçaya (4.6 milyon altın) varan ve 127 milyon akça fazlalık veren merkezî hazine, 1597-98'de 300 milyon akça (düşük ayar akça karşılığı 2 veya 2.4 milyon altına) düşmüş ve o yıl 600 milyon akça açık vermiştir (Tabakoğlu, 1985).

KAYNAKÇA

Akyıldız, A., *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: Eren, 1995.

Anhegger, R., ve H. İnalcık, *Kanunnâme-i Sultânî ber Mûceb-i 'Örf-i Osmânî*, Ankara: TTK, 1956.

Anhegger, R. *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanische Reich*, I-III, İstanbul, 1943-44.

Artuk A. ve C. Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, I-II İstanbul, 1970, 1974.

Ashtor, E., *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, 1983.

Ashtor, E., *Les métaux Précieux et la Balance des payments du Proche Orient à la Bass Epoque*, Paris, 1971.

Attman, A. *American Bullion in the European World Trade, 1600-1800*, Göteborg, 1986

Bacharach, J. L., "Thoughts About Pennies and Other Monies", *Middle East Studies Association Bulletin*, 35 (Summer 2001), 2-14.

Barkan, Ö. L., "Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Dair", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XV, 239-329.

Barkan, Ö. L., "Les mouvements des prix en Turquie entre 1490 et 1655", *Histoire Economique du monde méditerranéen, Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, I-II, Toulouse: 1973.

Barkan, Ö. L., "XVI. asrın ikinci yarısında Türkiye'de Fiyat Hareketleri", *Belleten* 34 (1970), 557-607; çeviri J. McCarthy, "The Price Revolution of the Sixteenth Century", IJMES, VI-I, (1975), 3-28.

Barkan, Ö. L., "İstanbul Saraylarına ait Muhasebe Defterleri", *Belgeler*, 13 (1981), 1-380.

Barthold, V., *İslâm Medeniyeti*, F. Köprülü yay. İstanbul, 1960.

Bulut, M., *Ottoman-Dutch Economic Relations, 1571-1699*, Hilversum, 2001.

Beldiceanu, N., *Réglements Miniers, 1300-1512,* Paris ve Laflaye, 1964.

Beldiceanu, N., "La crise monétaire Ottomane au XVI ème siècle et son influnce sur les princi pautés roumaines", *Südost-Forschungen*, vol. 16, 70-86.

Berov, L., "Changes in Price Conditions in Trade Between Turkey and Europe in the 19th Century", *Etudes Balkaniques,* 3 (1974).

Blair, S. S., "The Coins of Later Ilkhanids", *American Numismatic Society Museum Notes*, vol. 27, 211-230.

Bloch, M., *Esquisse d'une histoire monétaire de l'Europe,* Paris, 1954.

Boubaker, S., "Le transfert des capitaux entre l'empire Otoman et l'Europe", *Revue d'Histoire Maghrébine,* 21 (1994), 199-218.

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* New York I-II, New York, 1972.

Challis, C. E., *Currency and the Economy in Tudor and Early Stuart England*, Oxford, 1989.

Chaunu, P., *European Expansion in the Later Middle Ages,* Amsterdam, 1979.

Cipolla C. M., *Prices and Civilization in the Mediterranean World,* Princeton, 1956.

Cipolla, B., "Currency Depreciation in Medieval Europe", *Economic History Review,* 2nd series. S. Thrupp (ed). *Change in Medieval Society,* (New York: 1964),227-236

Cook, M. A. *Studies in the Economic History of the Middle East*, (ed.), London, 1970.

Çizakca, M., "Price History and the Bursa Silk Trade in the Ottoman Empire", *The Journal of Economic History,* 40 (1980), 533-549.

Davies, R., *The Rise of the Atlantic Economies,* London, 1973.

Duby, G., *The Early Growth of the European Economy* London, 1974.

Flynn, D. O., "Use and Misuse of the Quantity Theory of Money in Early Modern Historiography". I. van Cauwenberghe ve F. Irsigler *Minting, Monetary Circulation and Exchange Rates*, (Trier: 1984), 383-417.

Godhino, V. Magalhaes. *L' economie de l'empire portugais aux XVe et XVIe siècles,* Paris, 1969.

Goodrich, T. D., *The Ottoman Turks and the New World,* Wiesbaden, 1990.

Goldstone, J. A., "Urbanization and Inflation: Lessons from the English Price Revolution of the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *American Journal of Sociology*, 89 (1984), 1122-1160.

Goitein, S. D., *Mediterranian Society,* vol. I: *Economic Foundations*, Berkeley, 1967.

Grierson, Ph., *Monnaies du Moyen Age,* Frieburg, 1976.

Grierson, Ph., *Byzantine Coins,* London, 1982.

Hamilton, E. J., *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351-1500,* Cambridge, Mass., 1936.

Harvey, P. D. A., "The English Inflation of 1180-1220", *Past and Present,* 61(1973).

Heers, J. "The 'feudal' economy and Capitalism", *Journal of European Economic History,* III (1974), 609-653.

Heers, J. *l'Occident aux XIVe et XVe Siècles*, Paris, 1966.

Hendy, Michael F. *Studies in the Byzantine Monetary Economy, c. 300-1450*, Cambridge University Press, 1985.

Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta A. D. 1325-54*, çeviri H. A. R. Gibb, I-II, Cambridge, 1962.

İnalcık, H. "Capital Formation in the Ottoman Empire", *Journal of Economic History*, 29 (1969), 97-140.

İnalcık, H. "Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi üzerinde bir Tedkik münasebetiyle", *Belleten*, 15 (1951), s. 629-690.

İnalcık, H., "Dār al-Darb", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, 1961.

İnalcık, H., "Imtiyāzāt", *Encyclopaedia of Islam*, 2. Baskı, 1971.

İnalcık, H., "Military and Fiscal Transfomation in the Ottoman Empire, 1600-1700", *Archivum Ottomanicum*, VI (1980), 283-337.

İnalcık, H., *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, cilt I, 1300-1600, İstanbul: Eren, 2000.

İnalcık, H., "The Ottoman Cotton Market and India: The Role of Labor Cost in Market Competition", *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire*, Bloomington, 1993, 264-308.

Jahn, K., "İran'da Kağıt Para", *Belleten*, 23-24 (1942), 269-309.

Jones, E. L., *The European Miracle*, Cambridge: CUP, 1981.

Kouyumjian, D. ed., *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Beyrut, 1974.

La Monnaie et les monnaies dans l'empire Ottoman (1680-1850), İstanbul, 1997. *A. Festschrift presented to Ibrahim Artuk*, Turkish Numusmatic Society, İstanbul, 1988.

Lane, F. C., *Venice, A Maritime Republic*, Baltimore, 1973.

Lane, F. C., *Venice and History;* Collected Papers, Baltimore, 1966.

Landry, A., *Essai économique sur les mutations des monnaies dans l'ancienne France*, Paris 1910, 2. Baskı 1969. *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance, Actes de Colloque international du CESR (1994)*, yay. B. Bennassar ve R. Sauzet, Paris, 1998.

Latimer, P., "Early Thirteen Century Prices", S.D. Church, *King John, New Intepretations*, Woodbridge, 1999.

Latimer, P., "English Inflation of 1180-1220 Reconsidered", *Past and Present*, no. 171 (2001).

L'Occident e l'Islam nell' alto medievo, Settimane di Studi del Centro Italiano..., Spoleto, 1965

Mallett, M. A., *Mercenaries and their Masters, Warfare in Renaissance Italy*, Totowa, 1924.

Mayhew, M. J., "Population, Money Supply, and the Velocity of Circulation in England", *Economic History Review*, XLVIII-2 (1995), 238-257.

McNeill, W. H., *The Rise of the West*, New York, 1965.

Metcalf, D. M., *Coinage in South-Eastern Europe, 820-1396*, London, 1979.

Monroe, A. E., *Monetary Theory before Adam Smith*, Cambridge, Mass. Harvard, 1923.

Nef, J. U., "Silver Production in Central Europe, 1450-1618", *Journal of Political Economy*, XLIX (1941), 575-91.

Pamuk, Ş., *Osmanlı İmparatorluğunda Paranın Tarihi,* İstanbul, 1999

P. Earle (ed), *Essays in European Economic History,* Oxford, 1974.

Pegolotti, F.B., *La pratica della Mercatura,*ed.A. Evans, Cambridge, Mass., 1936.

Pike, R., "The Genoese in Seville and the Opening of the new world", *Journal of Economic History,* 22 (1962), 348-378.

Postan, M.M., "The Rise of a Money Economy", *Economic History Review,* XIV (1944), 123-134.

Richards, J. F. (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World,* Carolina Academic Press, 1983.

Rodinson, M. *Islam and Capitalism,* University of Texas Press, 1978

Sahillioğlu, H., "The Role of International Monetary and Metal movements in Ottoman Monetary History", J. F. Richards, 1983, 269-305.

Sée, H., *Les origines du capitalisme moderne,* Paris, 1936.

Spandouyn Catacassin, *Petit Traicté de l'origine des Turcs,* yay. Ch. Schefer, Paris, 1896.

Spufford, P., *Money and its Use in Medieval Europe,* Cambridge: CUP, 1988, özellikle: Bölüm II ve III.

Subrahmanyan, S., "Precious Metals Flows and Prices in Western and Southeastern Asia, 1500-1600", *Studies in History,* 7(1991), 79-105. .

Sundhaussen, H., "Die Preisrevolution im Osmanischen Reich während der zweiten Häfte des 16. Jahrhunderts", *Südost-Forschungen,* 42 (1983), 168.

Veinstein, G. ve Maxim. M., *l'empire ottoman et les pays roumaines, 1544-1545,* Paris, 1982.

Watson, A., "Back to Gold and Silver" *Economic History Review,* 2nd series, XX (1967), 1-34.

Vilar, P., *A History of Gold and Money,* Londra, 1976.

BAĞIMLILIK VE BÜYÜME: KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA OSMANLI EKONOMİSİ

Şevket Pamuk*

19. yüzyıl, Osmanlı toplumu ve ekonomisi için öncekilerden çok farklı bir dönem oluşturur. Geleneksel Osmanlı düzeni önemli değişiklikler geçirmesine karşın, 17. ve 18. yüzyıllarda temel özelliklerini koruyabilmişti. Gerçi merkezî devletin gücü gerilerken, taşrada âyânın etkinliği artmıştı. Ancak âyan iktisadî güçlerini üretimi yeniden örgütleyerek, üretim ilişkilerini dönüştürerek değil, devlet adına vergi toplayarak sağlıyordu. Merkezî devletle âyan arasında bir karşıtlık hem de önemli bir işbirliği vardı. 1820'lerden itibaren Osmanlı Devleti, Batı'nın askerî, siyasal ve iktisadî gücü ile karşı karşıya geldi. Sanayi Devrimi sonunda küreselleşme çağında, ekonomi yeni düzene açılmaya başladı. Bir yandan taşradaki âyan ve Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri, öte yandan da Batı'nın artan gücü karşısında, Osmanlı yönetimi bir dizi reformu uygulamaya koyarak merkezî devletin gücünü ve etkinliğini artırmaya çalıştı. İç ve dış kaynaklı bu gelişmeler, kurumları, toplumsal ve iktisadî yapıları hızla dönüştürerek ortaya 18. yüzyıldakilerden çok farklı yapılar çıkardı.

* Prof. Dr. Şevket Pamuk, Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü.

Bu nedenle 20. yüzyıl Türkiye'sinin toplumsal ve iktisadî kökenlerini, her şeyden önce, 19. yüzyıldaki dönüşümlerde, iç yapılarla dış etkenlerin karşılıklı etkileşiminde aramak gerekir. 19. yüzyıl Osmanlı deneyiminin ve Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı iktisadî ve toplumsal mirasın özgül boyutlarını tartışacağız.

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE OSMANLI ÖRNEĞİ

Sanayi Devrimi, önce İngiltere'yi, daha sonra da Batı Avrupa'nın diğer ülkelerini düşük maliyetlerle ve büyük miktarda mamul mallar üretebilen ekonomilere dönüştürmüştü. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine gelindiğinde, Avrupa'nın önde gelen ülkeleri bir yandan mamul mallarına yeni pazarlar bulmaya, öte yandan da kendilerine bol ve ucuz gıda maddeleri ve ham madde kaynakları bulmaya çalışıyorlardı. Sanayi Devrimi sonrasında bir yandan sanayileşen ülkelerin aralarındaki ilişkiler güçlenirken, öte yandan da Batı Avrupa ülkeleriyle bu gün Üçüncü Dünya olarak adlandırılan alanlar arasındaki mamul mallar-tarımsal mallar ticareti daha önce görülmemiş boyutlarda ve hızla genişledi. Yüzyılın daha sonraki dönemlerinde deniz taşımacılığında gerçekleşen teknolojik sıçrama, bu ticaretin büyümesini daha da hızlandırdı. Avrupa ekonomilerinin çevre ülkelerine doğru yayılışı yalnızca ticaret yoluyla olmadı. Yüzyıl ilerledikçe Avrupa ülkelerinden sermaye ihracı da önem kazanmaya başladı. Avrupalı sermayedarlar çevre ülkelerinde demiryolları, limanlar gibi ticaret genişletmeye yönelik altyapı yatırımlarına giriştiler. Ayrıca Avrupa'dan ihraç edilen sermayenin yaklaşık yüzde kırkı Üçüncü Dünya'daki devletlere borç olarak verildi. Buna karşılık, tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim faaliyetlerine yatırılan sermaye Birinci Dünya Savaşı'na kadar sınırlı kaldı.

Ülkeler arası ticaretin ve sermaye hareketlerinin hızla genişlemesine, dünya ekonomisinin etkinliğinin artmasına bakan iktisat tarihçileri bugün 19. yüzyılı bir küreselleşme çağı olarak yorumluyorlar. Nitekim Birinci Dünya Savaşı öncesinde dış ticaret ve uluslararası sermaye hareketlerine ilişkin kimi göstergelere bakıldığında, 19. yüzyılda dünya ekonomisini 20. yüzyıldakinden daha açık olarak nitelendirmek, küreselleşmenin daha hızlı geliştiğini söylemek mümkündür.

19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine açılışı ya da küreselleşme sürecine katılışını incelerken, Osmanlı örneğini diğer gelişen ülkelerden ayıran en önemli özellik olarak karşımıza güçlü bir merkezî devletin varlığı çıkıyor. 19. yüzyılın başlarında, II. Mahmut döneminden itibaren, bir yandan Avrupa'nın artan askerî ve iktisadî gücü, öte yandan da taşradaki âyan ile Balkanlar'da hız kazanan bağımsızlık hareketleri karşısında, Osmanlı yöneticileri bir dizi merkeziyetçi girişim ve

reform hareketleri başlatmıştı. Bu çabalar sonucunda taşradaki âyanın gücü geriledi. Merkezî devletin askeri ve siyasal etkinliği arttı. Osmanlı yöneticileri bu amaçla Avrupa'dan yeni teknolojiler ithal etmeye önem verdiler. Daha güçlü bir ordunun kurulmasının yanı sıra ve belki de ondan daha önemli olarak, yüzyılın ikinci yarısında telgrafın yayılışı ve demiryollarının yapımı, devletin taşradaki ağırlığını artırmıştır. Böylece, 17. ve 18. yüzyıllarda yerel unsurlara daha fazla ağırlık tanımak zorunda kalan devlet, II. Mahmut dönemi ve sonrasında İmparatorluğun kalan bölgelerinde göreli konumunu tekrar güçlendirdi. Birinci Dünya Savaşı'na kadar merkeziyetçi eğilimler ağır bastı.

19. yüzyılın ilk yarısında biçimlenen bu dengeler sonrasında, Osmanlı ekonomisinin dışa açılma süreci Avrupa devletleri ve sermayesi ile merkezî devletin pazarlıkları çerçevesinde ilerledi. Diğer gelişen ülkelerde dünya ekonomisine açılmakta olan ülkeler olarak öne çıkan tüccarlarla büyük toprak sahiplerinin merkezî devlet karşısındaki güçlerini sınırlı kıldı. Bu nedenle Osmanlı örneğinde dünya ekonomisine açılış süreci, tüccarlar ve büyük toprak sahiplerinin Avrupalı sermayedarlarla ittifak kurmaları yoluyla değil, Avrupa devletleriyle merkezî bürokrasi arasındaki pazarlıklar, baskılar ve adım adım uzlaşma yoluyla ilerledi.

Merkezî devletin reformlar yoluyla güçlenme ve İmparatorluğun toprak bütünlüğünü koruna çabalarının çok önemli ve kendi çelişkilerini beraberinde getiren diğer bir boyutu vardır. Taşradaki unsurlar karşısında merkezî devletin gücünü artırmak, orduyu veya maliyeyi güçlendirmek için başlatılan girişimlerin pek çoğunda, Osmanlı yöneticileri Avrupalı devletlerin desteğine başvurmak zorunda kalmışlardır. Gerçi Avrupa devletleri reform girişimlerini destekliyordu. Özellikle İngiltere, reformları ve Osmanlı Devleti'nin güçlenmesini Doğu Akdeniz bölgesine ilişkin politikasının çok önemli bir parçası olarak görüyor ve bu sayede Rusya'nın sıcak denizlere inmesini engelleyebileceğini düşünüyordu. Ancak Avrupa devletleri reform girişimlerine sağladıkları askerî, siyasal veya malî destek karşılığında, Osmanlı ekonomisinin dışa daha fazla açılması doğrultusunda taleplerde bulundular, baskı yaptılar. Böylece reform girişimleri, ilk aşamalarından itibaren Avrupa devletlerine ekonominin dış ticarete ve yabancı sermayeye açılması doğrultusunda verilen ödünlerle yürüdü.

Merkezî bürokrasi açısından bakıldığında, dünya kapitalizmine açılış, ekonomi ve toplum üzerindeki denetimin yitirilmesi tehlikesini de beraberinde getiriyordu. Yabancı sermayeye açıldıkça, dünya pazarları için tarımsal meta üretiminde uzmanlaşma yaygınlaştıkça, merkezî devletin toplumsal kuruluş üzerindeki denetimi zayıflayacak, dış güçler ile toprak sahipleri ve ticaret sermayesi ağır basmaya başlayacaklardı. Dünya eko-

nomisiyle olan bağların güçlenmesi, tüccarlar ve büyük toprak sahipleri gibi kesimlerin güçlenmesine yol açabilecekti. Merkezî bürokrasinin dünya ekonomisine açılma konusunda yüzyıl boyunca süren tereddütlü tavrının ardında bu kaygılar yatmaktaydı. Ancak bu kaygılar merkezî bürokrasinin dışa açılış sürecini engellemesine yol açmadı. Merkezî devletin sık sık karşı karşıya kaldığı askerî, malî ve siyasal bunalımlar, birbiriyle rekabet hâlindeki Avrupalı devletler ve bu ülkelerin sermayedarları için pek çok fırsat yaratmaktaydı. Çok sık rastlanan bir durum, böyle bunalım sırasında bir Avrupalı devletinin siyasal, askerî veya malî destek sağlaması, buna karşılık merkezî bürokrasiden ticarî ayrıcalıklar veya örneğin büyük bir yatırım projesi için izin koparmasıydı.

Ayrıca, ekonomi dışa açıldıkça Avrupa sermayesinin İmparatorluk içindeki gücü de artıyordu. Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı öncesinde İmparatorluğun birbiriyle rekabet hâlindeki Avrupa devletleri arasında nüfuz bölgelerine ayrılmasına kadar uzanacaktır. Böylece merkezî devletin gücünü artırmak amacıyla başlatılan reform girişimleri, merkezî devletin ekonomi üzerindeki denetiminin azalmasına yol açacaktır. Tanzimat ve sonrasındaki reformların bu çelişkili niteliğini merkezî devletin Avrupa devletlerinin desteğini sağlamak için attığını hemen her adımda görmek mümkündür. Örneğin 1856 yılında Islahat Fermam'yla yabancı sermaye yatırımlarına, 1867 yılında da yabancıların İmparatorluk'ta toprak satın almalarına izin verilmekteydi. Bu ödünleri verirken Osmanlı yöneticileri, atılan adımların uzun dönemli iktisadî sonuçlarından çok, Avrupa devletlerinden kısa vadede sağladıkları siyasal ve malî desteği düşünüyorlardı.

YENİ YAPILAR

1820'lerden itibaren dış ticaretin genişlemesi ile iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretimi yaygınlaşırken, zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetleri geriledi. 1850'lerden sonra İmparatorluğa girmeye başlayan yabancı sermaye ise devlet borçları ile demiryolları gibi dış ticareti geliştirmeye yönelik altyapı yatırımlarında yoğunlaştı. Tarım ve sanayi gibi doğrudan üretim alanlarına yatırılan yabancı sermaye sınırlı kaldı. 1910'lara gelindiğinde iç ve dış pazarlar için tarımsal üretim yaygınlaşmış, ortaya yeni üretim yapıları ve yeni birikim kaynakları çıkmıştı. Devlet adına vergi toplamak önemini yitirirken, büyük toprak mülkiyeti ve dış ticaret en önemli birikim kaynakları durumuna geldi. İmparatorluğun dış ticaretini yabancı sermayedarla birlikte ellerinde tutan azınlık tüccarların gücü arttı.

Ancak meta üretiminin yayılması, Çukurova'daki pamuk üretimi gibi insanların dışında, ücretli işçiler kullanan çiftliklerin yayılmasına yol aç-

mamıştır. Tarımsal meta üretimi, çok büyük bir bölümü ya kendi topraklarını ya da ortakçı olarak büyük toprak sahiplerinin topraklarını işleyen küçük ve orta ölçekli köylü işletmeleri tarafından gerçekleştirilmekteydi. Tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemini artıran bir gelişme de yüzyıl boyunca İmparatorluk'tan ayrılan bölgelerden Anadolu'ya göç eden nüfusun Anadolu'daki boş topraklara yerleştirilmesi olmuştur.

Öte yandan zanaatlara dayalı tarım dışı üretim faaliyetlerinin toplam tüketim içindeki payı büyük ölçüde gerilemiştir. Devlet geleneksel Osmanlı düzeninin önemli bir parçası olan loncalardan vazgeçememektedir. Ancak, ithal malların rekabeti karşısında zanaatlar, varlıklarını sürdürebilmek için düşük ücretleri kabullenmek zorunda kaldılar. Yeni yeni kurulmaya başlayan büyük ölçekli sanayi işletmelerinin sayıları ise, açık ekonomi koşullarının da etkisiyle, sınırlı kaldı.

Cumhuriyetin Devraldığı İktisadî ve Toplumsal Miras

20. yüzyılın başlarında Osmanlı ekonomisi, büyük ölçüde tarıma dayanan, dünya pazarlarına ve yabancı sermayeye açılmış bir yapı gösteriyordu. Örneğin İmparatorluğun ve Anadolu'nun ihracatı içinde tarımsal malların payı yüzde doksanı aşıyordu. Düyun-u Umumiye İdaresi ve Osmanlı Bankası gibi kurumlar, Avrupa sermayesinin ekonomi üzerindeki denetiminin simgeleri durumuna gelmişlerdi. Ancak bu özellikler Osmanlı döneminden 20. yüzyıl Türkiye'sine devredilen mirasın anlaşılması için yeterli değildir. Çünkü bu özelliklere 20. yüzyıl başlarındaki az gelişmiş ekonomilerin pek çoğunda rastlamaktayız. Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin diğer az gelişmiş ekonomilerinden ayıran özellikler var mıydı, bunlar nelerdi? Osmanlı döneminin Cumhuriyet Türkiye'sine devrettiği mirası değerlendirirken, bu özgül noktalar üzerinde de durmak gerekiyor. Biz burada üç önemli özellik üzerinde duracağız:

a) Merkezî devletin ve bürokrasinin diğer toplumsal sınıflar karşısındaki göreli gücü.

b) Siyasal bağımsızlığın hiçbir zaman tümüyle kaybedilmemiş olması (İmparatorluğun resmen sömürgeleşmemesi).

c) Tarımsal yapılarda küçük ve orta köylülüğün önemi.

Bu üç özellik şüphesiz birbiriyle büyük ölçüde ilişkilidir. Aşağıda bunlardan ilk ikisini bir arada, daha sonra da üçüncüyü ele alacağız.

17. ve 18. yüzyıllarda yerel unsurlara daha fazla ağırlık tanımak zorunda kalan devlet, II. Mahmut dönemi ve sonrasında göreli konumunu tekrar güçlendirmiş ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar merkeziyetçi eğilimler ağır basmıştır. İşte bu dengeler nedeniyle Osmanlı ekonomisinin

dünya ekonomisiyle bütünleşmesi süreci, hem resmen sömürgeleştirilen ülkelere hem de çevreleşme sürecinin büyük toprak sahipleri ticaret sermayesi ittifakı ile Avrupa sermayesinin işbirliği yoluyla yürütüldüğü ülkelere oranla daha yavaş ilerlemiş, Avrupa devletleri her alanda diledikleri dönüşümleri gerçekleştirememişlerdir. Mısır'ın İngiltere tarafından işgalinde olduğu gibi zor kullanıldığı görülmekle birlikte, Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Avrupa sermayesi ve devletleri Osmanlı Devleti'nin askerî, siyasal ve malî bunalımlarından yararlanmışlar, ekonominin açılması doğrultusunda gerekli gördükleri ödünleri merkezî bürokrasiden bu tür bunalım koşullarından koparmışlardır.

Merkezî devletin hem iç unsurlar hem de dış müdahaleler karşısında gücünü koruyabilmesi, bizi Osmanlı döneminden kalan mirasın diğer özgül boyutuna getiriyor: Anadolu'daki tarımsal yapılarda küçük üreticiliğin önemi. Tarımsal kesimde yaygın bir küçük üretici kitlesinin varlığı merkezî devlet için tarımsal artığa el koymanın en elverişli koşullarını oluşturuyordu. Merkezî devlet hem malî tabanını korumak hem de taşrada toprağa bağlı yerel unsurların güçlenmesini engellemek amacıyla 19. yüzyıl boyunca küçük üreticileri bir yandan vergilendirirken öte yandan da büyük toprak sahiplerine karşı desteklemiştir.

Küçük üreticiliğin önemini koruyabilmesinin önemli bir diğer nedeni de Anadolu'daki insan ve toprak dengeleridir. 19. yüzyılda Anadolu'da ekilebilir toprakların sınırlarına ulaşılmamıştır. Toprağın göreli bolluğu ve emeğin göreli kıtlığı sürmüştür. Bu koşullarda küçük ve orta ölçekli işletmelerin büyük çiftlikler karşısında varlıklarını koruyabilmeleri daha kolay olmuştur. Ayrıca İmparatorluktan ayrılan bölgelerden Anadolu'ya göç eden nüfus, aile işletmeleri çerçevesinde boş topraklara yerleştirilince, hem tarımsal üretimde önemli artışlar görülmüş, hem de küçük ve orta ölçekli işletmelerin konumu güçlenmiştir. 19. yüzyıl boyunca iç ve dış pazarlara yönelik tarımsal meta üretiminin büyük bir bölümü bu işletmeler tarafından gerçekleştirilmiştir.

Tarım-dışı üretim faaliyetlerinde de benzeri bir eğilime rastlanmaktadır. Bu alanda da devlet loncalardan uzun süre vazgeçememiş, loncalar hukukî varlıklarını 20. yüzyılın başına kadar sürdürmüşlerdir. Ancak, ithal mallarının rekabeti karşısında zanaatlar gerilemiş, varlıklarını sürdürebilmek için çok düşük ücretleri kabullenmek zorunda kalmışlardır. Yeni yeni kurulmaya başlayan büyük ölçekli sanayi işletmelerinin sayıları ise, açık ekonomi koşullarının da etkisiyle, sınırlı kalmıştır ancak ücretli emeğin aynı hızla yaygınlaştığı söylenemez. Osmanlı ekonomisi kırlarda ve kentlerde küçük üreticilere dayanan yapısını korumuştur.

Bu koşullarda iktisadî büyümeden, gelir artışlarından söz edilebilir mi? 19. yüzyılda başta sanayileşen ülkeler olmak üzere dünyanın pek çok ülkesi ve bölgesinde iktisadî büyüme eğilimi yaygınlaşırken, acaba Osmanlı ekonomisi de bu eğilime katılabildi mi? 19. yüzyıl boyunca Anadolu'nun nüfusunun, İmparatorluk'tan ayrılan alanlardan gelen göçlerin katkısıyla, sürekli olarak arttığını biliyoruz. 1820 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadarki sürede nüfus bugünkü Türkiye sınırları içindeki nüfusun yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır. Bu durumda toplam üretim hacminde önemli artışlar olduğu açıktır. Ancak daha önemli olan, kişi başına üretim düzeylerinin gösterdiği uzun dönemli eğilimlerdir. Dış ticaretteki hızlı artışlar bu konuda yeterli bir gösterge oluşturmamaktadır. Çünkü dış ticaret hacminin ekonomiden çok daha hızlı genişlediğini biliyoruz. Ayrıca, 19. yüzyılın sonlarına kadar dış ticaretin ekonomi içindeki ağırlığı sınırlı kalmıştır. 1913 yılında ihracatın toplam üretim içindeki payı yüzde 12-15 kadardı. Elimizdeki üretime ve devletin topladığı vergi gelirlerine ilişkin diziler dünya pazarlarına yönelik tarımın sürüklediği, özellikle de 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında belirginleşen ancak boyutlarını henüz kesin olarak saptayamadığımız bir iktisadî büyüme eğilimine, kişi başına düşen üretim ve gelir düzeylerinin arttığına işaret ediyor. 1880-1913 döneminde kişi başına gelirin ortalama olarak yılda yüzde 1'in altında bir hızla arttığını tahmin ediyoruz. Ayrıca, 1820-1913 arasındaki yaklaşık yüzyıllık sürede de kişi başına gelirin toplam olarak yüzde 50' nin üzerinde arttığını tahmin ediyoruz. Ancak aynı dönemde Avrupa ekonomileri daha hızlı büyümekte, onlarla Osmanlı ekonomisi arasındaki farklar artmaktaydı. Yine de bu veriler Osmanlı ekonomisinin de tarıma dayalı ve dışa açık bir model çerçevesinde büyümeyi yakaladığına işaret ediyor. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı ekonomisine yaklaşırken, yıkım ya da durgunluk yerine bağımlılık ile büyümeyi birlikte düşünmek daha doğru olacaktır.

Sonuç olarak, Osmanlı döneminde 20. yüzyıl Türkiye'sine devredilen mirasın temel özelliklerini iki kümede toplamak mümkün. Bir yandan, tarıma dayalı ve dış ticarete, yabancı sermayeye açılmış yapılar. Bu özelliklerin 20. yüzyıl başlarındaki az gelişmiş ülkelerin pek çoğunda görüldüğünü biliyoruz. Öte yandan ise güçlü merkezî devlet, siyasal bağımsızlığın kaybedilmemiş olması ve küçük üreticiliğin ağır bastığı tarımsal yapılar. Bu özellikler ise Osmanlı toplumunu ve ekonomisini dönemin pek çok, az gelişmiş ülkesinden ayırıyor, Osmanlı mirasının özgül boyutlarını oluşturuyor. Cumhuriyet Türkiye'sinin devraldığı yapıları anlamaya çalışırken, her iki küme üzerinde de durmak gerekiyor.

Üst Resim: "Osmanlı Pazarını İstila eden İthal Mallarından bir Örnek: Siyah Aslan Fotin Boyası"

Alt Resim: "Osmanlı Ekonomisinin Dışa Bağımlılığı, Nüfusun Çoğunluğunun Giydiği Feslerin Dışarıdan Alınmasıyla Anlaşılabilir: Avusturya Malı Feslerde Rastlanan Bir Fes Kâğıdı"

Türkiye'nin 150 yıllık Toplumsal Tarihi, Alpay Kabacalı, Creative Yayıncılık

OSMANLI MALİYESİNİN İFLASI VE 1854 İSTİKRÂZI

Bülent Arı*

Tanzimat'ın ilânından sonra Osmanlı hükümeti bir yandan bütün kurumlarını modernleştirmeye çalışırken, başını alıp giden israf ve sefâhat de maliyeyi gittikçe bozmuştu. Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*'inde ayrıntılı olarak, *Maruzât*'mda ise özet hâlinde, malî buhranın sebep ve sonuçlarını açıklamaktadır. Mısır'da Mehmet Ali Paşa meselesi hâlledildikten sonra, onun ailesinden İstanbul'a gelenler, getirdikleri servetleri bol bol harcayarak devlet ricâline kötü örnek olmuşlardı. Artık Boğaz'da yalılar alınıyor, Avrupa'dan ithal edilen lüks mallara yüksek meblağlar ödeniyordu:

> Lâkin memurîn ay başlarında maaşlarını alıp hoş geçinir ve esnaf dahî mebâliğ-i külliye kazanır olduğundan işin sonunu düşünmezler idi. 1267 (1851) senesinde Maliye Nazırı Nafiz Paşa bir gün "ay başında aylıklar verilemeyip bir hafta te'hîre mecbûriyet geldiğini" beyan edecek, vükelâya hayret ve dehşet geldi. "Ayın birinde aylıklar verilemez ise Hazine ilân'ı iflas etmiş olur" deyu herkes düşünmeğe vardı.[1]

Devlet harcamalarında tasarruf etmek yerine hemen Fransa ile bir istikrâz anlaşması yapıldı. Dışarıdan borçlanmaya bazı itirazlar olduysa da, Fran-

* Bülent Arı, Çankaya Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü.

[1] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Ankara: TTK, 1986, s. 21-22.

sız elçisi ısrar ederek: "Bu anlaşmayı bozmayın, âlemin hâlini beğenmiyorum, ihtimal ki bir muharebe zuhur eder. Elinizde biraz altın bulunsun" diye nasihat ediyordu. Fakat Sultan Abdülmecid dışarıdan borçlanmaya şiddetle karşı çıkarak: "Eğer bu istikraz bozulmazsa istifa ederim" demişti.[2] Malî sıkıntının atlatılmasından hemen sonra Rus tehlikesi başgösterdi. 1853 yılında İstanbul'a gelen Rus elçisi Prens Menşikov, diplomatik teamüllerin dışında bazı davranışlar sergilemekle kalmayıp, Bâb-ı Âlî'den kabul edilemeyecek taleplerde bulunduğunda, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Lord Stratford de Redcliffe'in tavsiyeleriyle, Rusya'mn Ortodoks tebaası üzerindeki himayesi dahi kabul edilmişken, Menkişov daha da ileri gidip bir Osmanlı-Rus ittifakı talep ediyordu. Kabul edilemez hâle gelen bu talepler bir savaşı kaçınılmaz kılmıştı. İşte bu şartlar altında başlayan Osmanlı-Rus savaşının ilk safhasında Rusya; Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. Ardından Sinop'ta limanda demirli bulunan ve 12 gemiden oluşan Osmanlı filosunu batırdı ve Sinop'u topa tuttu. Bu katliam sonucunda, İngiltere ve Fransa Osmanlı Devleti'nin yanında donanmalarıyla savaşa katıldılar. Kırım Harbi sırasında Sivastopol bombalanmış, Rus donanmasının üssü olan bu liman şehri yerlebir edilmişti. Savaştan sonra toplanan Paris Kongresi'nde (1856) ise Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emellerine de şimdilik kaydıyla set çekilmişti. Ancak 1854 yılının başında bu savaşa hazırlanan Osmanlı Devleti'nin malî durumu çok kötü durumdaydı. Savaş masraflarını karşılamak bir tarafa, cârî masraflar bile zorlukla ödenebiliyordu. Geriye tek çare kalıyordu: Yabancı bir ülkeden borçlanma.

Osmanlı devlet adamları, Paris ve Londra'dan sağlanacak bir miktar borçla bütçe çarkını çevirmeyi umuyorlardı. Uzun temaslar ve müzakerelerden sonra gerekli para temin edilmişti. Kısmî bir rahatlama sağlanan 1854 istikrâzı kalıcı bir malî istikrar getirmedi. Bu suretle dışardan borçlanmanın yolu açılmış ve sıkıştıkça dışardan borçlanmaya başvurulmuştur. 1854'de ilk istikraz yapıldıktan sonra, 1860 yılına gelindiğinde Osmanlı maliyesinin ne kadar fecî bir durumda olduğu İstanbul'daki İngiliz sefaretinden yazılan raporlarda açıkça görülmektedir. Bugün de Türkiye'nin içinde bulunduğu ağır malî buhranın ve yapılması istenen reformların benzerlerini bu raporlarda görmek mümkündür. Yabancıların Bâb-ı Âlî'ye, devlet adamlarına yaklaşımları oldukça anlamlıdır. Çoğu kere, son

[2] Dışardan borçlanmaya Damat Fethi Paşa da muhalefet ediyor ve "devletin beş kuruş borç ederse batacağım, borca boğulup gideceğini" gerekçe gösteriyordu. Gerçekten de dedikleri bu güne dek aynen çıkmıştır.

derece gerçekçi ifadelerle kendisini gösteren bu raporlar, bugünkü durumumuz için de ibret verici manzaralar arz etmektedir.

İlk belge, 1854 istikrâzının hangi şartlarda ve nasıl bir süreç sonunda yapıldığını anlatmaktadır. Belgeden de açıkça anlaşılacağı üzere, ancak çok sağlam teminatlar alındıktan sonradır ki, talep edilen para verilmiştir. İstanbul'daki İngiliz sefaretinden gönderilen raporun yer aldığı ikinci rapor, 1860 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumunu açık bir şekilde yansıtmaktadır. İstanbul'daki âcil malî yardım gerekçeleri ayrıntılarıyla bildirilmektedir. Üçüncü belge ise, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nın Osmanlı Hükümetince alınması gereken tedbirlerle birlikte, kabinede yapılması istenen değişiklikleri de isim vererek işaret eder. Bunlar, ekonomik bir zâfiyet anında, yabancı müdahalelerin nerelere kadar uzanabileceğinin delilleridir.

TÜRKİYE'NİN BORÇLARI HAKKINDA MEMORANDUM[3]

1854 İSTİKRÂZI

1854 İstikrâzı % 8 faiz[4] ile 3.000.000 Sterlin tutarında idi ve Mısır valisinin Türk Sultanına ödediği vergi garanti gösterilerek yapılmıştı.

1854 Mart'ında Baron Rotschild, Dışişleri Bakanlığı'na yazarak, kendisiyle Lord Clarendon arasında bir konuşma geçtiğini ve Sultan tarafından bir borç müzakeresi yapmak üzere Namık Paşa'nın yetkili kılındığından bahisle, resmî bir bilgi istedi. Majestelerinin hükümeti ise şartlar tamamen yerine getirildiği takdirde Türk hükümetine talep edilen borcun sağlanması hususunda her türlü gayreti göstereceğini bildirdi. O kritik zamanda durumun çok acil olduğunu, Bâb-ı Âlî''in mutlaka o paraya muhtaç olduğunu, borçlanma anlaşması şartlarının tamamen yerine getirilmesi durumunda, Majestelerinin hükümetinin Türk hükümeti için geleni yapacağını bildiren Baron Rotschild'in tam ve doğru olarak ifade eden mektubunu cevaplamak üzere Mr. Addington görevlendirildi.

Haziran ayında Reşit Paşa, Lord Clarendon'a söz konusu istikrâz için Londra ve Paris'te yapmak istediği müzakarelerde, Majestelerinin hükümetinin yardımcı olup olamayacağını sordu. Kendisine cevaben, Lord Clarendon'un istikrâzın başarıyla teminin ne kadar önem arz ettiğinin tamamen farkında olduğu ve Sultan tarafından müzakerelerde yetki verilen Mr. Black ve Durand'a elinden gelen her türlü yardımı büyük bir memnuniyetle yapacağı bildirildi.

---

[3] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Cofidential Print*, vol. 7., 36-44.

[4] Fenn % 6 olduğunu söylemektedir.

Lord Stratford de Redcliffe,[5] Majestelerinin hükümetine, Türk nâzırları bir İngiliz olan Mister Black ve bir Fransız olan Mösyö Durand' la istikraz müzakerelerinde bulunmak üzere Paris ve Londra'ya göndererek ilk önce % 8 faizle, 30 yıl vadeli 3.500.000 Sterlin ve sonra bu miktarı % 85 nispetinde artırmak üzere temasta bulunduklarını arz etti. Madenler, vergiler ve gümrükler teminat gösterilecekti. Türk hükümetinin gerçekte tercih ettiği fakat dile getirmekte tereddüt ettiği nokta, bu ülkelerden (Fransa ve İngiltere) biri veya ikisinin garantör olmasıydı. Bu garantörlük, bir kefalet şeklinde değil, ödemelerin zamanında yapılması için tahvil sahipleri adına nüfuz kullanabileceği hususunda idi.

Bu rapora cevabında, Lord Clarendon, Bâb-ı Âlî'nin bu istikraz için kendi tekliflerini öne süremeyeceğini görmüştü. Gerçi borçlanma da kaçınılmazdı ve bir dakika bile ertelemek mümkün değildi. Fakat sadece paranın piyasa değeri üzerinden verilebilirdi. Bâb-ı Âlî, müzakerelerde bulunmak üzere göndereceği heyete, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin tavsiyelerini dinleme talimatı vermedikçe hayâl kırıklığına uğramaya ve vakit kaybetmeye hazır olmalıydı.

Lord Cowley daha sonra Türk istikrâzı için tayin edilen heyetin Paris'e ulaştığını ve Londra'ya hareket etmek üzere olduğunu, M. Drouyn de Lhuys'un kendisine, iyi bir teminat verilmeden, paranın harp masraflarına harcanacağına söz verilmeden istenen borcun karşılanmasının çok zor olduğunu söylediğini bildirdi. M. Drouyn de Lhuys'un ayrıca, garantörlüğün her iki hükümeti anapara ve faiz ödemekle yükümlü tutması fakat Mısır vergisinin veya gösterilen diğer teminatların tahsilini kapsamasını tavsiye ettiğini ifade etti. Hattâ, Fransız hükümetinin harcamalar üzerinde kontrol hakkı olmadıkça bu garantiyi bile veremeyeceklerini söylemişti. Bu kontrol de İngiliz ve Fransız komiserlerin tayini ile sağlanabilirmiş.

Lord Stratford, mektupta istikrâz müzakereleri için gönderilen kişilerin Paris'ten gönderdikleri raporu[6] gördüğünü ve Bâb-ı Âlî'ye, müttefik iki ülkenin etkin bir garantisi olmadan kabul edilebilir şartlarda bir borçlanma müzakeresi yürütmenin mümkün olmadığını bildirdiklerini yazdı. Black ve Durand'ın, Veli Paşa ve Musurus Efendi'ye böyle bir garantinin alınması için başvurduklarını, kendisinin Türk hükümetine, eğer istenen garantiler temin edilirse para harp masraflarına harcanırsa, müttefiklerle anlaşıp istikrâzın temininden hiç şüphe edilmemesini, ancak Paris ve

[5] Stratford Canning, (1786-1880). İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi. 1824-28 ve 1842-58 yılları arasında İstanbul'da bulunmuştur. 1852'de Lordluk pâyesiyle taltif edilerek Lord Stratford de Redcliffe adını almıştır.

[6] 10 Ağustos 1854.

Londra sefaretlerine gerekli talimatın verilmesinin şart olduğunu bildirdiğini ilâve etti.

Mösyö Durand ve Mister Black, Dışişleri Bakanlığı'na yazdıkları mektupta,[7] kendilerinin 5.000.000 Sterlin tutarında bir istikrâzın temini için Türk hükümeti tarafından görevlendirildiklerini, çok özel ve ilâve teminat olarak, senede iki defa gerçekleşecek ana para ve faiz ödemesi için Osmanlı hükümetinin 280.000 Sterlin tutarındaki Mısır vergisini bölerek, Mısır valisine yazılacak bir fermanla, doğrudan ilgili taraflara ödemesi emrinin verileceğini, Avusturya istikrâzında olduğu üzere, İngiltere ve Fransa hükümetlerinden de Sultana moral destek vermelerini talep ettiklerini ifade ettiler.

Kendilerine eğer istikrâz ve iki hükümetin moral desteği Sultan tarafından isteniyorsa, bu müracaatın Türk sefareti tarafından yapılması gerektiği bildirildi.

İstikrâzı taahhüt eden Baron Goldsmidt ve Mister H. Palmer, bu iki şahsın 5.000.000 Sterlinlik bir istikrâz anlaşması yapmak üzere Türk Sultanı adına görevlendirildiğinin kendilerine resmî olarak bildirilmesini istediler. Ertesi gün Musurus Efendi,[8] Majestelerinin hükümetinden Goldsmidt ve Palmer'a Mösyö Durand ve Mister Black'ın Türk Hükümeti tarafından 5.000.000 Sterlin tutarındaki istikrâz müzakerelerini yürütmeye yetkili kılındığının kamuoyuna ilânını talep etti. Talep edilen beyannâme müteahhitlere şu şekilde ifade olundu.

> Mösyö Durand ve Mister Black, Bâb-ı Âlî tarafından bütün masraflar dahil olmak üzere 5.000.000 Sterlin tutarındaki istikrâz müzakerelerini yürütmeye ve Mısır vergisinden senelik 30.000 kuruşu teminat göstermeye tam yetkili kılınmıştır. Bâb-ı Âlî'nin Paris ve Londra'daki temsilcileri, Fermân'ı Hümayûn ile, Sultan adına istikrâz anlaşmasını imzalamaya yetkilidirler. Durand ve Black ile Goldsmidt ve Palmer arasındaki mukavele, Türk hükümetinin, taahhüt ettiği şartları yerine getireceğine itimad eden Lord Clarendon'un bilgisi dahilinde yapılmıştır.[9]
>
> İmza / Clarendon Dışişleri Bakanlığı, 15 Ağustos 1854

[7] 4 Ağustos 1854.

[8] Osmanlı Devleti'nin Londra büyükelçisi.

[9] 18 Ağustos 1854'te de müteahhitler Goldsmidt ve Palmer, Türk hükümeti adına yürüttükleri istikrâzın ilk 2.000.000 Sterlinlik kısmına dair müzakereleri tamamladıklarını ve bir ay içinde de 1.000.000 Sterlinin aynı şartlarda temin edileceğini bildirdiler. Başta talep edilen miktar olan 5 milyon Sterlinden kalan 2 milyon için müzakereler 1855 yılının Nisan ayına kadar sürdü. Ancak paranın harcanmasında taahhüt edilen şartlara uyulmaması ve İngiliz ve Fransız elçiliklerinin tayin ettiği harcama komisyonunun etkin bir kontrol sağlayamaması nedeniyle kalan 2 milyon Sterlin verilmedi.

MALÎ SIKINTI DEVAM EDİYOR

Alınan bu borç, kısmî bir rahatlama sağlamış fakat Kırım Harbi sonrası maliye yine zor duruma düşmüştü. Saraydaki Sultanların ve vezirlerin debdebeli hayatı devam ediyor fakat kimse sorumluluğu başkasının üzerine atıyordu. Cevdet Paşa durumu bütün cepheleriyle görerek açıkça özetlemektedir.

> Kırım Muharebesi bize büyük bir ibret olup da kendimize çeki düzen vermek lâzım gelirken bir garip sefâhet kapıları açıldı.[10]

> Me'murîn ay başlarında maaşlarını isterler. Sultanlar ve kadınlar paranın nereden geldiğini bilmeyüb heman para deyu saltanatı iz'ac ederler. Sarraf tüccar ve esnaf dahi para için devleti tazyik ederler. Hazinede para yok. Vükelâ âciz. İstanbul bir azim buhran içinde idi.[11]

Bu şartlar altında, vezirlerinden ümidi kesen Sultan Abdülmecid 1275 Muharrem'in 17'sinde (27 Ağustos 1858) Bâb-ı Âlî'ye baskın gibi bir ziyaret yaparak vezirleri huzuruna çağırttı.[12] Sadrazam Âlî Paşa'ya: "Sen nasıl sadrazam olacaksın? Böyle şeylere bakmıyorsun. Mührü alırlar da adamı koğuverirler; Mes'ûliyet altındasın" diyerek şiddetle onu azarladı. Damat Paşalar da tekdîrden nasiplerini aldılar. Refia Sultan'm 60.000 akça borcundan haberi olmadığını söyleyen Mehmet Ali Paşa'ya iyice hiddetlenerek onu düelloya davet edecek kadar ileri gitti. "Sultanlar gece mehtablarda gezermiş. Benim gece mehtabda gezer kızım yokdur. Anları da reddedeceğim. Bu heriflerin Harekâtı artık namusuma dokunur oldu." Ertesi gün hepsini memuriyetlerinden azletti. Bâbı-ı Âlî'de okunan Hatt-ı Hümayûn'da da:

> Devlet-i Aliyye'nin ıslah-ı umûr-i mâliyyesi için...bazı düyûnun hakk u insafa tevfîkan tedkîki ve bundan böyle mesârifin bir hüsn-i tasarruf yoluna konulması zımnında iktizâ-yı hâlin icrâsıyla ba'd-ez-in saray-ı şâhane ve sultan saraylarına eşya bey' edenlerin ve akça ikrâz eyleyenlerin alacakları vechen min'el-vücûh kabul olunmayacağı[13]

ilân edildi. Bu esnada saray-ı hümayûn kadınlarının arabaya binmemesi için de Serasker Rıza Paşa arabaları zincirle birbirine bağlattı. Mamafih bütün bunlar, Sultan Abdülmecid'in Serfirâz Hanım'a meftun olmasından kaynaklanıyordu. Ona söz geçiremiyor, nazlanmalarına dayanamayıp al-

[10] Ahmet Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 13-20, s. 8
[11] Ahmet Cevdet Paşa, *Marûzât*, İstanbul, Çağrı Yay., 1980, s. 11.
[12] *Marûzât*, s. 12-13.
[13] *Tezâkir*, 13-20, s 56.

dığı kararlardan geri adım atıyordu. Zaten çok geçmeden damat paşalar tekrar birer göreve tayin edildiler.

Fakat malî sıkıntı da gittikçe şiddetleniyordu. 1276 Şabam'nda (Ekim 1859) Sultan Abdülmecid, vekilleri mabeyne çağırarak devletin malî durumundan bahisle, Beyoğlu tüccarından ağır şartlar ile akça istikrâz olunmasının, devletin malî itibarini ihlâl ettiğini, Vükelâ meclisinin toplanarak bir karar almasını istedi: Âlî Paşa'nın padişaha: "Devlet-i Aliyyeniz bitdi. Himmet-i Şâhânenize muhtacdır"[14] demesi ve Meclis-i Vükelâ'da kaleme alınan mazbatada, "Saray-ı Hümayun eski hâline döndürülmedikçe bu derde çare yoktur" şeklinde şiddetli sözlerin yer almasından haberdar olan Sultan, Âlî Paşa'yı azlederek Kıbrıslı Mehmed Paşa'yı sadrazamlığa tayin etti. Fakat yeni sadrazamın aldığı tedbirler, mülkiye memurlarının maaşlarını azaltmak gibi yekun tutmayan fakat büyük gürültü koparan cinstendi. Bir gün padişahın huzurunda gümrük meselesi açıldığında "merhum valide sultan bundan dahi irtikâb etmiş" sözünü telaffuz etmesi bardağı taşıran son damla olduğundan, Sultan "bu herif benim ölmüş validemden ne istiyor? Anı irtikâb ile itham ediyor" diyerek mührü aldırıp Meclis-i Tanzimat reisi Rüştü Paşa'yı sadarete getirdi. Kıbrıslı Mehmed'in bu defaki sadareti sadece 66 gün sürdü. Fakat bu sürekli tayin ve azillerle malî buhrana çare bulmaya imkân yoktu. Eskiden herkes bir tanıdığından borçlanarak işini gördüğü hâlde şimdi neredeyse tedavülde akça kalmadığından sarraflarda dahi para bulunmaz olmuştu.[15] Durumun vahametini yine Ahmed Cevdet Paşa'dan dinleyelim:

> Vükelâ, "Sultanların ve saray kadınlarının, ale'l-husus Serfirâz Hanım'ın böyle arkası alınamayan borçlarının çaresi bulunamaz" diyerek islah-ı umû-i mâliyyeden ızhâr-i acz ettiler. Üç dört ay maaşlar verilemeyüb tedhâülde kalmağa akça devirden kalkarak âlemi bir muzâyaka-i umûye istilâ etdi. Tüccar ve sarrafdan hergün iflâs edenler olmağla birçok mağaza ve dükkanlar kapandı... Zât-ı Şâhâne çend rûz nâ mîzâc oldu. ... Bu buhran içinde teessüf edilecek hâller vuku buldu. Şöyle ki: Saray-i hümayûndan alacakları olan ve devlet-i Aliyye'nin Hıristiyan tebaasından bulunan esnafın arzıhâlleri Bâb-ı Âlî'ce kabul olunmadığından... Bunlardan birkaç yüz kişi bir vapur istikra ile doğru Fransız ve İngiliz ve Rusya sefâretlerine giderek birer arzıhâl takd'im ile bağruşub çağrışdılar.[16]

[14] *Marûzât*, s 16
[15] *Tezâkir*, 13-20, s 99
[16] *Marûzât*, s. 19-20.

Buhran şartları altındaki Osmanlı maliyesinin durumuna İngilizler kayıtsız kalamazdı. İngiliz Hariciyesi'nin bu konudaki yazışmaları dikkat çekicidir:

OSMANLI MALİYESİNİN DURUMU[17]

Doküman No: 334
İstanbul, 16 Haziran 1860
Sir H. Bulwer'den Lord J. Russel'a

Lordum,

Burada vaziyet çok ciddidir. İmparatorluk, bütün suistimallere ve üzerine binen zorlukların ağır yüküne rağmen ayaktadır. Türk hükümeti de dost ülkelerin himaye ve desteğiyle, eğer kendisine daha iyi şartlarda ve daha iyi bir şans verilirse kalkınma yolunda çalışmaya devam etmektedir.

.....

Rusya'nın plânları açıktır. Kuvvet kullanma ve işgal yollarını daha önce denemişti. Son harpte[18] bunun fayda sağlayamayacağını gördü ve yenildi. .....Şimdi de huzursuzluk ve iç kargaşa çıkarma yolunu deniyor. Bulgar ve Sırp huzursuzluğundan sonra ilk olarak Ermenileri kışkırtıyor ve bir Ermeni generalini Rus hizmetine aldı. Artık Rusya'nın [Osmanlı] İmparatorluğu'nun yakında düşüşüne karar verdiğine kesin gözüyle bakıyorum. Bunun yollarını da kendisi hazırlıyor. İmparatorluk içindeki her türlü gelişmeyi engelliyor. İmparatorluk da dışardan destek görmeden karşı tedbirler alacak durumda değil. Bu duruma dikkatinizi çekmek istedim.

Türkiye için gerekli olan ilk şey, malî düzendir; bunun için de ilk adım bütçe disiplinin sağlanmasıdır..... Yapılacak iş, bir yandan devlet harcamalarını sıkı bir kontrol altına alırken öte yandan gelirin toplanma ve dağıtımında iyi bir teşkilatlanmadır.

.....

Bugünkü bütçe itibariyle gelirler hemen hemen masrafları karşılamaktadır. Sıkı bir kontrolle masraf 1/3 kısılıp gelirler 1/3 arttırılacak gibi görünüyor. Böylece mevcut gelirlerin yarısı olan 5 milyon Sterlin fazla verilebilecektir. Bu hesap tutarsa 5 milyon veya 6 milyon, hattâ 7 veya 8 milyon Sterlinlik bir borcu karşılamak mümkün olacaktır.

.....

[17] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, vol., s. 1-3.
[18] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print*, vol. 7 s. 1-3

Burada yeni bir borca neden acilen ihtiyaç duyulduğunu açıklayacağım:

Türk hükümetinin verdiği yüksek faiz, İstanbul'daki sermayedarları bu hükümete borç vermeye sürükledi. Çoğu kere, istenen miktarı tamamlamak için büyük sermayedarlar küçük sermayedarlardan borçlandılar. Bu şehirde bütün tüccar ve sermayedarların aynı zamanda doğrudan veya dolaylı olarak devlete borç verdiğini söylemek mübalağa sayılmaz. Öte taraftan fakir sınıf hemen hemen tamamen sermayedar ve tüccarlara bağlı. Bu yüzden en yukarısından en aşağıdakine kadar hükümette genel bir huzursuzluk var. Ordu ve donanma aynı şekilde gayri memnun.

.....

İtiraf etmeliyim ki, kanaatimce bu şartlar altında Türkiye'ye bu yardımın yapılması hem güvenli, hem de siyaseten çok yerinde olacaktır.

.....

Ancak, gerekli teminatlar ve gerekli tedbirler alınmadan hiçbir şey verilmemelidir.

İmza
Henry L. Bulwer[19]

OSMANLI MALİYESİNİN DURUMU[20]

Doküman 4, No: 485
Dışişleri Bakanlığı 11 Eylül 1860
Lord J. Russel'dan Sir H. Bulwer'e

Ekselanslarının ilginç raporlarından 20. Ultimonun 517 numaralı ve 22. Ultimonun 534 numaralı olanlarını aldım ve kraliçeye arzettim.

Bu raporlar, majestelerinin hükümetinin Türk İmparatorluğu'nun istikbali hakkındaki endişelerini hiçbir şekilde hafifletecek gibi görünmüyor.

534 numaralı raporda Serasker'in[21] nasıl bir yolsuzluğa bulaştığını en ağır ifadelerle sergiliyorsunuz. İfade ettiğinize göre tasarrufunda yıllık 6.000.000 Sterlin bulunuyor. Kendisi gittikçe daha zenginleşirken or-

[19] Lord Stratford de Redcliffe'ın yerine geçen İngiltere büyükelçisi.

[20] *British Documents on Foreign Affairs: Reports and papers from the foreign Office Cofidential Print*, Vol. 7., s. 8-9.

[21] Hasan Rıza Paşa. Bu belgede geçen beşinci Seraskerliği Ekim 1857-Haziran 1861 arasındadır. Konya, Selanik, Bursa, Halep, İzmir valiliklerinde bulundu. Kaptan-ı Deryalığın yanısıra 8 defa serasker, 2 defa ticaret nazırı, 3 defa tophane Müşiri, 4 defa Bahriye Nâzırlığı yaptı. Zekî, Fatin, malûmatı vasat, muhibb-i fukara, sahib-i servet olarak tasvir ediliyor. Öl. 1294/1877. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, c. 2, İstanbul: Sebil Yay.,1995, s. 440.

dunun maaşı ödenmiyor, iyi beslenmiyor ve iyi giydirilmiyor. Rüşvet alabileceği namussuz müteahhitlerle, devletin aleyhine olacak mukaveleler imzalıyor. Şikayetlere rağmen şimdiki makamında tutulmaya devam edilirse, sonuç bir ihtilal olabilir.

Ordunun her yerde maaşlarının gecikmeli ödenmesi bu tespiti doğrulamaktadır. Bazı vilayetlerde bu gecikme on iki aydan az olmadığından askerler memnun değiller. İstanbul'da bile Sultanın hükümetinin varlığını tehlikeye atabilecek bir itaatsizlikten korkuluyor.

Diğer taraftan Fransız elçisinin Serasker'i koruduğu ve onun ekselanslarının sempatisini kazanan Kaptan Paşa[22] kadar rüşvetçi olmadığını ilân ettiği söyleniyor.

Bu kabul edilmesi güç manzara karşısında Sultan herkese iltifat gösteriyor fakat hiçkimse onun hükümetini kuvvetlendirecek veya destek verecek şekilde hesaplı hareket etmiyor. Bu vaziyet karşısında gördüğümüz manzara şudur:

1. Vergilerle toplanan para Sultan'ın açgözlü nâzırlarının ihtiraslarına harcandığı için şurası kesindir ki, yabancı sermayedarlardan borç para almanın hiçbir faydası olmayacaktır. Eğer hiç para alınmazsa bir gün gelir reform yapılabilir. Eğer borçla para bulunursa sistem değişmez ve bir gün mutlaka ihtilal olur.

2. Sultan'ın düşmanları yolsuzluğa başlamışken, yabancı danışmanların nüfuz mücadelesine girişmeleri hayâl kırıklığı yaratıyor. Eğer Kaptan Paşa da Serasker kadar yolsuzluk içinde ise bırakın Serasker'le birlikte Kaptan Paşa da azledilsin. Sultan'ın namussuz nâzırlarının görevde kalmasında İngiltere'nin hiçbir menfaati yoktur.

3. Türkiye'nin bu sancılı hastalığını iyileştirecek çareler varsa, ilk olarak bunu uygulayabilecek birini bulmalıyız. Alınacak en akıllı tedbirler bile aptal ve namussuz insanların eline bırakıldığında hiçbir fayda sağlamaz. Majestelerinin hükümetine öyle geliyor ki, orduyu, maliyeyi ve Adliye Nezaretini kontrol edecek, korkusuz, tarafsız ve dürüstçe çalışacak dört veya beş kişi bulunursa Türkiye için hâlâ bir ümit olabilir. Bu adamları bulmak için de Bâb-ı Âlî'nin mevcut nâzırları çevresinin dışına çıkmaya da gerek yoktur.

Şimdiki sadrazam ordunun idaresini kendi uhdesine aldığında maaşlar ödenecek, yiyecek ve giyecekleri temin edilecektir. Maliye Nâzırı Rüştü Paşa vergilerin toplanmasında, Sultan'ın koyduğu oranların üzerine çıkılmasına, hazineye tamamen ulaştırılmasına dikkat etsin.

[22] Damad Mehmed Ali Paşa.

Fuad Paşa Hariciye'de kalsın. Meclis-i Âlî Tanzimat reisi Âlî Paşa adaletin Hıristiyanlara ve Türkler'e uygulanmasına dikkat etsin.

Eğer bu dört kişi Sultan tarafından yerinde bırakılır ve diğerleri bazı karanlık entrikalar çevrilmeden görevden alınırsa, idareye yeni bir ruh üflenmiş olacaktır. Fakat bunun için Sultan kararlı, bu dört nâzır da yolsuzluğun her türlüsünü cezalandırmada çok ciddi istikrarlı davranmalıdır.

Devletin acil harcamalarını karşılamak için hazinede hiç para kalmadığını söyleyeceksiniz. Fakat kamu borçları, reformu takiben gelmeli ve öne geçmemelidir. Eğer maaşlarının artık düzenli olarak ödeneceği taahhüt edilirse 12 aydır bekleyen askerler kısa bir süre daha bekleyebilirler.

Bu mektubu, eğer geri verirse Sadrazama ve Sadrazam geri verse de vermese de Âlî Paşa'ya okuyabilirsiniz.

İmza
J. Russel

"Osmanlının Son Dönemlerinde Alman Markı"

Radio Times, Hulton Picure Library.

YENİ BİR ÇALIŞMA IŞIĞINDA OSMANLI'DA DIŞ BORÇLANMA VE MALÎ İFLÂS ÜZERİNE

Canay Şahin

Bu kısa çalışmada Osmanh'nın uzun on dokuzuncu yüzyılının en önemli gelişmelerinden biri olan dış borçlanma ve Malî iflâs olgusu yeni bir çalışmanın sunduğu bilgiler ışığında yeniden değerlendirilecektir.

Anılan çalışma 1966'dan bu yana Bristol Üniversitesi'nde ekonomi tarihi dersleri veren, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda İngiliz kamu maliyesi ve tarım tarihi konularında yayımlanmış eserleri bulunan Cristopher Clay'ın *Gold for the Sultan: Western Bankers and Ottoman Finance, 1856-1881* (Londra: I.B. Tauris, 2000) adlı kapsamlı ve ayrıntılı kitabıdır. Yazarın kendi ifadesinden anlaşıldığına göre, bu konuya olan ilgisinde büyük dedesi Sir William Clay'in 1863'te Bank-ı Osmanî Şahâne'nin kurucular arasında yer almasının ve bankanın Londra Komitesi'nin ilk başkanı olmasının katkısı vardır. Bu özel ilgi bir yana, yazarın 1983'ten beri

bu bankanın Londra, Paris ve İstanbul arşivlerinde yürüttüğü kapsamlı araştırması[1] elimizdeki kitabın değerini bir kat daha artırmaktadır.

Clay, başlangıçta Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin tarihini yazmayı planlamasına rağmen, bankanın arşivinde bulduğu Osmanlı maliyesinin çeşitli yönleriyle ilgili belgeleri de kullanarak, Osmanlı hükümeti ile Batılı bankerlerin ilişkisini ortaya koymaya çalışmıştır. *Gold for the Sultan*, Kırım Savaşı'nın (1853-56) ardından 1881'de Düyûn-u Umûmiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanan dönemde, Osmanlı hükümetinin borçlanma ve iflâsa sürüklenme sürecini, hükümetin hem Bank-ı Osmanî-i Şahâne ile hem de onun müttefiki veya rakibi konumunda olan yabancı sermaye sahipleri ve kurumları ile olan ilişkisini ayrıntılı ve kronolojik bir şekilde ele almaktadır.

Yazar, 1875 iflâsıyla sonuçlanan Osmanlı istikrâzlarının (borçlarının) tarihsel önemine rağmen sadece bu konuya ayrılmış bir kitabın bulunmadığını, yüzyılın başındaki A. du Velay, C. Morawitz, A. Biliotti, G. Poulgy ve D. C. Blaisdell'in çalışmalarından sonra çok az orijinal eser yayımlandığını kaydediyor.[2] Son zamanlarda banka tarihi ile ilgili çalışmalar arasında ise A. Autheman ve E. Eldem'in daha ayrıntılı çalışmalarını zikreden yazar, J. Thobie'nin Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız emperyalizmi üzerindeki çalışmasını ise daha sonraki dönemle ilgili olduğunu vurguluyor.[3]

Clay incelediği dönemde içsel ve dışsal dinamikler çevresinde, iflâsa giden yolda her bir istikrâzın perde arkasındaki güç ilişkilerini neredeyse gün be gün takip ederek kanıtlarını sunuyor. Yazarın çalışması, bu niteliğiyle Osmanlı dış borçlanması alanında önemli boşluğu doldurmakla

---

[1] Yazar araştırmasının ilk ürünlerini 1990'lar boyunca yayımladığı bir dizi makalede ortaya koymuştur. Bkz. Christopher Clay, "The Imperial Ottoman Bank in the Later Nineteenth Century: A Multinational 'National' Bank", G. Jones (der.), *Banks as Multinationals*, (Londra, 1990). 142-159; "The Bank Nites of the Imperial Ottoman Bank, 1863-1867", *New Perspectives Turkey* 9 (1993), s. 101-118, "The Origins of Modern Banking in the Levant, The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1914", *International Journal of Middle East Studies*, 26 (1994), s. 589-614, "The Financial Collapse of the Ottoman State, 1863-1875", D. Panzac (der). *Historie économique et sociela de l'Emprime Ottoman et la Turquie (1326-1960).* Actes du sixième congres internationale tenu Aix-en Provence du ı (er) au 4 Juillet 1992 (Paris, 1995): "Western Banking and the Ottoman Economy Before 1890: a Story of Disappointed Expectations", *Journal of European Economic History*, 28, 3(1999), pp. 473-509.

[2] A. Du Velay, *Essai sur l'histoire financière de la Turquie* (Paris, 1903); C. Morawitz, *Les finances de la Turquie* (Paris, 1902); A. Biliotti, *La Banque impériale ottomane* (Paris, 1909); G. Poulgy, *Les emprunts de l'état ottomane* (Paris, 1915); D. C. Blaisdell, *European Financial Control in the Ottoman Empire* (New York, 1929).

[3] A. Autheman, *La Banque impériale ottomane* (Paris, 1996); Ethem Eldem, A *History of the Ottoman Bank* (İstanbul, 1999), J. Thobie, *Intérêts et impérialisme français dans l'Empire ottoman (1895-1914)* (Paris 1977).

kalmayıp, on dokuzuncu yüzyıl uluslararası literatürüne de önemli katkı olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı iflâsını teorik bir çerçeveye oturtmak gibi bir kaygısı olmayan ve teorik çabaları okuyucuya bırakan Clay, "Osmanlı tarihi ve özellikle de Osmanlı iktisat tarihi çalışmalarına çok fazla model kurma ve kuramsallaştırma çabalarının egemen olduğunu fakat bu alanda ampirik araştırmaların daha az yapıldığını"[4] vurguluyor. Ayrıca, çalışmasının uluslararası malî tarihçilerince Londra ve Paris para piyasalarının yapısını incelemek, başka borçlu devletlerle karşılaştırma yapmak veya malî emperyalizm literatürünü değerlendirmek gibi bir zemin sunmadığı için eleştirilebileceğinin farkında olan yazar, bu muhtemel eleştirilere karşı çalışmasının temel bakış açısını şöyle ortaya koyuyor:

"Zemini olmadığı doğru değil, kitap Osmanlı tarihi olarak planlandığı için sunulan zemin bir Osmanlı zeminidir. Bu zemin Londra ve Paris'in değil Galata'nın finansal dünyası, Batılıların değil Osmanlı devlet adamlarının manevraları ve nihâyet, Batı'nın üstün bakış açısından değil Haliç'ten görülen bir uluslararası politika üzerinden yükselen zemindir."[5]

Dolayısıyla Clay, Osmanlı hükümetinin iflâsı sürecinde yabancı bankaların ve bankerlerin rolü ve iki taraf arasındaki ilişkinin niteliği etrafında oldukça ayrıntılı ve titiz araştırmayla hem Osmanlı hem de uluslararası finans tarihçilerine değerli bir malzeme sunmaktadır. Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin Paris[6] ve Londra arşivlerinin yanı sıra, Osmanlı maliyesiyle ilişkisi olan diğer bankaların ve bankerlerin aile ve işletme raporlarını da kullanmıştır. Bunlar arasında Fould ve Heine, Neuflize ve Marcuard André bankalarının raporları, Société Générale ve Rothschilds raporları ve De Ploeuc ailesinin raporları sayılabilir. Ayrıca, İstanbul'da bulunan Paris ve Londra elçilerinin hükümetlerine gönderdikleri raporlardan da yararlanan yazar, *The Bankers' Magazine, The Economist, Levant Herald, La Turquie* gibi gazete ve dergileri de göz ardı etmemiştir. Yüz sayfalık notlarına ek olarak Clay, 1854-1877 arası yapılan Osmanlı istikrâzlarının kimler tarafından piyasaya sürüldüğünü, itibarî borç miktarı ve faiz oranlarını, amortismanlarını, yıllık ödeme miktarlarını ve teminat olarak gösterilen gelirleri içeren tablonun yanısıra, 1875'te varolan Osmanlı kamu borcunu bir tabloyu da ekler kısmı için hazırlamıştır.[7]

---

[4] Clay, *Gold for the Sultan*, s. 3.

[5] "It is not, however, the case that there is no background but that because the book is enviseged primarily as Ottoman one-the financial world of Galata not those of the City and the *haute banque*, the manoeuvring of Ottoman not of western statesmen, and international politics as seen from the Golden Horn not from the vantage point of the West" ,a.g.e.s.3.

[6] Araştırma sırasında Paris'teki Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin arşivi Millî arşive (Archives Nationales) taşındığından Clay'in referansları önceki numaralara aittir.

[7] Yazarın kitabın değişik bölümleri için hazırladığı tabloların listesi için bkz. s. viii

Başlıca altı temel sorunsal üzerinde odaklaşan[8] *Gold for the Sultan*'m ilk bölümü Batılı bankerlerin Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı maliyesi ile ilk olarak hangi şartlar altında ciddi bir şekilde ilgilenmeye başladıklarını ve Osmanlı hükümetinin bu ilgiyi nasıl bir devlet bankası kurulması yönünde kullandığını inceliyor. Kitap boyunca izi sürülen ve bütün hikâyeyi birbirine bağlayan ikinci sorunsal ise hem bir devlet bankası hem de bir Avrupa finans kuruluşu olarak Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin rolüdür. Üzerinde durulan üçüncü nokta ise, 1875'te 195.000.000 liralık bir borç yüküyle iflâsın eşiğine gelen Osmanlı hükümetinin, her biri özel siyasî ve malî şartlar altında çeşitli banka gruplarının aracılığıyla aldığı dış borçların hikâyesidir. 1875'te hükümetin dış borçlarının faiz ödemelerinin yarısını geçici olarak durdurduğunu ilân etmesiyle gelinen iflâsın gerçek boyutu dördüncü temanın çerçevesini çizerken, 1876-78 arası kriz yıllarında Osmanlı Devleti'nin savaşı nasıl finanse ettiği konusu ise kitabın diğer önemli sorunsalını oluşturmaktadır. Altıncı ve son tema ise, yabancı sermaye sahiplerinin Osmanlı maliyesi üzerindeki denetimini ve dış borç ödemelerinin düzenli olarak yapılmasını sağlamak üzere Duyûn-ı Umûmiye İdaresinin kurulmasıyla sonuçlanan süreçte, savaş sonrası yılların zor şartlarında kısmî finansal rehabilitasyonu nasıl gerçekleştirdiğidir.

Genel çerçevesi çizilen bu önemli çalışmanın konuyla ilgili literatürdeki yeri şüphesiz ileride konunun diğer uzmanlarınca daha iyi değerlendirilecektir. Bununla birlikte *Doğu Batı*'nın bu sayısı için, bu kitap vesilesiyle ve aşağıda da görüleceği gibi, büyük ölçüde onun sunduğu bilgiler ekseninde Osmanlı malî tarihinin bu en kritik döneminin ve onu önceleyen dönemlerin iç ve dış borçlanma uygulamalarına kısaca bir göz atmanın tamamen yararsız olmadığı düşüncesindeyiz.

❄

On dokuzuncu yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Osmanlı maliyesinde sık sık yaşanan savaşlar ve ayrıca girişilen reformlar nedeniyle kronik hâle gelen bütçe açıkları vardı. Bu bağlamda, eskiden beri hükümetin malî krizi çözmek için kullandığı yöntemlere göz atmakta fayda var. Ancak bu şekilde, Osmanlı hükümetini dış borç bulma ve bir devlet bankası kurulması düşüncesine iten sebepler anlaşılabilir.

Bilindiği üzere, on altıncı yüzyıl sonlarında başlayan ve on yedinci yüzyıl boyunca devam eden uzun ve masraflı savaşlarla birlikte nakit ihtiyacının artması Osmanlı maliyesinin dönüşümünü belirleyen temel faktörlerden biri olmuştur. Varolan vergi gelirleri artan askerî harcamaları

[8] Eserin giriş kısmı bu sorunsallardan ilk dördünü, sonuç kısmı ise son ikisini ele alarak kitabın ana izleğinin takip edilmesini epeyce kolaylaştırmaktadır.

karşılayamaz hâle gelince, Osmanlı Devleti, yeni vergiler koyma veya mevcut vergileri artırma, *tağşiş* (paraların içindeki kıymetli maden miktarının düşürülmesi), müsadere, iç hazineden borç alma gibi yöntemlere başvurmuştur. Uygulanan yöntemlerden biri de *İltizam* sisteminin genişletilmesiydi, yani *mukata'a* olarak bilinen vergi kaynaklarının ilk aşamada birkaç senelik bir süre için satışa çıkartılmasıydı. İkinci aşama ise, 1695'te yapılan bir düzenleme ile vergi gelirlerinin gelecek yıllardaki kârının yatırımcı tarafından belli bir miktar peşin ödenmesi yoluyla bütün hayat boyunca tasarrufuna verilmesiydi. On yedinci yüzyıl sonunda bütçe açıklarını kapatmak için bir çözüm olarak görülen ve bu anlamda bir iç borçlanma sistemi olarak da düşünülebilecek olan *malikane* sistemi,[9] 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşı sonunda benzer sebeplerle daha da genişletilerek *esham* sistemine[10] geçildi. Bu sistemde, vergi kaynağının, yalnız yıllık kârı paylara bölünerek, yine belli bir peşin karşılığı satışa çıkarılması söz konusuydu. Böylece, Osmanlı hazinesi vergi gelirlerini peşin olarak toplayıp yeni kaynaklar yaratmış oluyordu.

İç borçlanmanın en önemli sonuçlarından biri, malikane ve esham sahiplerine gerekli peşinleri ödemek için faizle borç veren sarrafların Osmanlı maliyesindeki rollerinin gittikçe artmasıydı. On altıncı yüzyıldan beri, çoğunluğu gayrimüslimlerden oluşan sarrafların özellikle darphane eminliği gibi görevlerle zenginliğini artırdıkları, üst düzey saray görevlileri ve bürokratlarının, hattâ Sultanların gelir ve giderlerini düzenleyen özel muhasebecileri ve bankerleri olarak işlev gördükleri bilinmektedir.[11] On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı sarrafları malikane ve esham yatırımcılarına para ve kredi sağlama fonksiyonlarının çok ötesine geçmişlerdi. Aynı zamanda ticaretle de uğraşan ve Avrupa finans çevreleriyle kurdukları bağlantılar sayesinde hem sermaye hem de poliçeler gibi kredi araçları sağlayan sarraflar, Galata bankerleri olarak anılmaya başlandı. İşte on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, çok yüksek faizlerle devlete sağladıkları kısa vadeli avanslarla güçlerinin doruğuna ulaşan bu zümre, yüzyılın sonuna kadar etkinliklerini sürdürdüler.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, iç borçlanmanın dışında, malî problemlerin aşılması için kullanılan yöntemlerden bir diğeri de tağşiş, yani sikkelerin ayarını düşürmekti. Osmanlı tarihinin en hızlı tağşişleri II. Mahmud döneminde (1808-1839) yapılmıştır. 1808-1844 arasında kuru-

---

[9] Mehmet Genç, "Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi", *Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Metinler/Tartışmalar*, (Ankara, 1973).

[10] Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yüzyıldan Tanzimat'a Malî Tarih)*, (Ankara, 1986), s. 79-84.

[11] Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri* (İstanbul, 1991), s. 17.

şun gümüş içeriği yüzde 83 düşürülmüş ve 1808-1839 döneminde 47 çeşit gümüş sikke piyasaya sürülmüştü.[12] 1844'ten sonra tağşişlere son verildi fakat bunun öncesinde Osmanlı maliyesindeki karışıklığı daha da artıran bir araca başvurulmuştu. "Kaime-i muteber-i nakdiyye" veya kısaca *kaime* denilen ilk kağıt paralar 1840'ta basıldı.[13] yüzde 12.5 faizli ve 8 yıl vadeli kaimeler, devlet tahvili yerine kağıt paranın kullanıldığı bir tür iç istikrâza benziyordu.[14] Daha sonra düşük faizli kaimeler, 1852 sonrası ise faiz geliri sağlamayan kaimeler tedavüle çıkarıldı. Kısa zamanda değer kaybeden kaimelerle birlikte, Osmanlı hükümetinin daha önce piyasaya sürdüğü mağşuş sikkelerin aynı anda tedavülde bulunduğu düşünülürse Osmanlı maliyesinin düştüğü parasal karmaşa daha da iyi anlaşılır.

Kaimelere ek olarak artan askerî harcamaları karşılamak ve reformları finanse etmek için 1830'ların ikinci yarısında pek çok devlet nezareti bütçe kaynakları tükenince, harcamalarını sürdürebilmek için sergi adlı borç senetleri ihraç etmişti.[15] Gelecekte elde edilecek gelirler karşılığında verilmiş olan bono ve senetler, çok yüksek faizle genellikle sarraflarda kırdırılıyordu. Esham senetleri ise hükümetin çıkardığı farklı faiz ve vadeli devlet tahvillerine dönmüştü. İşte 1840'lara gelindiğinde kaime, esham, sergi gibi çeşitlilik arzeden bu tahvillerin yerini alacak tek tip yeni tahvillerin çıkarılması ve böylece ortaya çıkan devlet borcunun kapatılması kaçınılmaz hâle gelmişti.[16] Mevcut iç borçlanma yöntemlerinin (esham sistemi, tağşiş, kaime basmak, sergi gibi devlet tahvilleri ihraç etmek), yarattığı malî ve siyasî sorunlarla kullanılamaz hâle gelmesi, Kırım Savaşı'nın başlamasıyla daha da artan ihtiyaçlarını karşılamak için Osmanlı hükümetini dış borç almaya itti.

19. yüzyıl öncesinde yaptığımız bu kısa gezintiden sonra, konumuz açısından gerçek bir dönüm noktası olarak ortaya çıkan Kırım Savaşı sonrasındaki gelişmeleri Clay'in çalışması üzerinden takip edelim.

Kırım Savaşı öncesinde Osmanlı hükümetinin ilk bankacılık deneyimi, 1847'de iki büyük Galata bankeri (J. Alléon ve T. Baltazzi) tarafından, paranın istikrara kavuşturulması amacıyla hükümetin himayesi altında Dersaadet Bankası'nın (Banque de Costantinople) kurulmasıyla başladı. Fakat 1852'de bankanın kendi kendini tasfiye etmek zorunda kal-

[12] Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi* (İstanbul, 1999), s. 210-211.
[13] Kaimenin tarihsel serüveni için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası. Kağıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri* (İstanbul, 1996), s. 30-32.
[14] Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 21.
[15] Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 227.
[16] Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 98-99.

masından sonra hükümete çeşitli projeler sunuldu.[17] Bunlar arasında, yine parasal istikrarsızlığa çözüm olarak önerilen Parisli banker Trouvé-Chauvel'in kuracağı Türkiye Milli Bankası projesi[18] ile devlet bankası kurulmasıyla sonuçlanacak girişimlere bir adım oluşturan ve 1853'te padişah iradesini de elde etmeyi başaran Galata'nın önde gelen bankerlerinin sunduğu Osmanlı Bankası projesi sayılabilir.[19]

Osmanlı Devleti ilk dış borcunu, 1854 yılında Kırım Savaşı'nın finansmanını sağlamak için aldı. Londra'nın güçlü kuruluşlarından Dent, Palmer Co. tarafından başarıyla yürütülen[20] 3.000.000 Sterlinlik istikrâza teminat olarak Mısır vergisi gösterilmişti. Daha 1855 Aralık ayı itibariyle savaşın bedeli 13.000.000 Sterline ulaştı ve savaşın masraflarının karşılanması için aynı sene içinde Londra'daki Rotschild tarafından gerçekleştirilen 5.000.000 Sterlinlik ikinci bir istikrâza başvurulmuştu. 1855 istikrâzına Mısır vergisinin yanı sıra İzmir gümrükleri teminat olarak gösterilmiş ve daha da önemlisi İngiliz ve Fransız hükümetleri doğrudan kefil olmuşlardı.

Osmanlı hükümeti, Kırım Savaşı'yla sekteye uğrayan devlet bankası kurma sorununa geri döndü. Clay'in belirttiği gibi üç yıl içinde çok şey değişmişti. Yapılan iki istikrâza rağmen Galata Bankerlerine olan kısa vadeli borçlar daha da artmış, ayrıca savaş zamanı büyük meblağlarda basılan kaimelerin değeri hızla düşmüştü. Hem Osmanlı maliyesinin sağlam temellere oturtulması ve hem de ticaretin olumsuz etkilenmesini önlemek için kaimelerin ortadan kaldırılması çok acil bir öncelik hâline gelmişti. İkinci önemli değişiklik ise, Osmanlı hükümetinin dış borç fikrinde olan değişimdi. Savaş, Avrupa para piyasalarında uzun dönemli borç alma

---

[17] Ethem Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler* (İstanbul 1997), s. 26

[18] Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 23.

[19] Osmanlı Bankası'nın on iki kurucu üyesinden sekizi Ermeni (Düzyan ve Tıngıroğlu gibi önemli aileler), üçü Rum (Psichari, Zarifi, Glavany) ve sonuncusu da bir İngiliz'di (Hanson), Londra para piyasasından çekilecek 2 milyon Sterlin, mağşuş beşlik ve altılık denilen paraları ortadan kaldırmak, Osmanlı parasının kurunu bir sterline 110 kuruş olarak korumak için kullanılacaktı. Taşrada şube açmak, poliçeleri iskonto etmek gibi yetkilerle donatılmasına karşılık, yine de Dersaadet Bankası'nın yeni bir düzenlemesiydi. Baltazzi ve Kamondo'nun etrafında toplanan Galata bankerlerinin muhalefetine uğrayan Osmanlı Bankası projesi, hükümetin Rusya'ya savaş ilan etmesiyle rafa kaldırıldı. Clay, *Gold for the Sultan*, s. 24-25.

[20] "Girişilen bir istikrazın başarısının en güvenilir ölçüsü reel veya efektif faizdir. Dış borçlar belli bir faiz oranıyla çıkarılırlardı ancak buna ilâveten, emisyon kuru denilen normal değerlerinin altında bir oranda ihraç edildiklerinden, bu iki değişkenin eklenmesiyle gerçek faiz oranı ortaya çıkmaktaydı. Örnek vermek gerekirse, 1854 istikrâzı % 6 faizle % 80 kurunda ihraç edilmişti; yani devlet 3.000.000 sterlin nominal değer üzerinden % 6 faiz vermiş ama aslında ancak bu nominal değerin % 80'ini tahsil edebilmiş, hattâ bu meblağdan komisyonu da düşünce eline sadece 2.286.258 sterlin geçebilmiştir. Bu durumda gerçekten aldığı paraya verdiği faiz % 6 değil % 7.9 olmaktaydı" Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 57, dipnot 2.

fikrine karşı olan direnci kırdı. Üç yıl önce, kurulacak bir devlet bankasının en önemli işlevinin Osmanlı parasının diğer paralar karşısındaki değerinin korunması olduğu görüşü hâkimdi. Fakat savaş sonrası, devlet bankası kurulmasının hükümete, Galata bankerlerinden daha düşük faizle kısa vadeli borç vermek, onların tekelini kırmak, Avrupa para piyasalarına girişi kolaylaştıracak demiryolu gibi projelerin finansmanı için uzun vadeli borç bulmak gibi faydalar sağlayacağı düşünülmeye başlanmıştı. Üçüncü değişiklik ise, savaş koşullarının da etkisiyle özellikle İngiliz ve Fransız sermayedarları Osmanlı finans piyasasına olan ilgilerinin artmasıydı. 1856 Mart ayı itibariyle, hükümete devlet bankası imtiyazını elde etmeyi amaçlayan on dört ayrı öneri sunulmuştu.[21]

Osmanlı Devleti ise, İngiliz ve Fransız sermayedarlarının bu farklı önerilerinin rekabeti içinde, kurulacak devlet bankasının sunacağı malî avantajlarla bu imtiyazın getireceği bedel arasında gidip geliyordu. 1856-1863 arası süren pazarlıklarda, Batılıların iç işlerine müdahalesinden çekinen Osmanlılar, banka kurucularının ulusal kompozisyonlarını genişletme çabasında olmuşlar ve rekabet içindeki İngiliz ve Fransız bankerler de farklı ittifaklar aramak zorunda kalmışlardır. 1856'da, büyük imtiyazlar almayı uman Rothschild ve Paris merkezli Crédit Mobilier gurubunun iddialı tekliflerinin tersine, sadece ticarî bankacılık yapmayı planlayan Londra merkezli Glyn Mills and Co. Bankasıyla Henry Layard'ın teklifi kabul edilmiştir. 500.000 sterlinlik sermaye ile kurulan Osmanlı Bankası (Ottoman Bank), 13 Haziran 1856'da Galata'da faaliyetlerine başlamıştır. İstanbul dışında İzmir, Beyrut, Bükreş ve Kalas (Galatz) şubeleriyle yetinen banka, ufak çaplı ticarî krediler vermek, Osmanlı hükümetine avans vermek ve sergi iskonto etmek gibi sınırlı ticarî faaliyetini daha sonra ulusal banka imtiyazını elde ederek genişletmeyi amaçlamıştı.[22]

1857 sonunda, Osmanlı hükümetinin 17.94 milyon sterlinlik dalgalı borcuna, 8 milyon sterlinlik dış borcu eklendiğinde, toplam borcu 26 milyon sterline (28.6 milyon lira) ulaşmıştı. 1858'e gelindiğinde ise Lübnan ve Karadağ'daki karışıklıklar yüzünden yapılan askerî harcamaları karşılamak için basılan sergilerle, dalgalı borç 18.500.000 sterline (20.350.000 lira) yükselmişti. Kaimelerin ve *esham-ı cedid* olarak bilinen yeni tip uzun vadeli bonoların konsolidasyonu için 1858'de Dent, Palmers & Co. ile 5.000.000 sterlinlik yeni bir istikrâz anlaşması yapıldı.[23]

---

[21] Clay, *Gold for the Sultan*, 1. Bölümün "Ulusal Banka İmtiyazı Savaşımının Birinci Aşaması" başlıklı alt bölümü.
[22] A.g.e. s. 33-34.
[23] A.g.e. s. 49-50.

1860'ta hükümetin iç ve dış borç toplamı, yıllık net gelirinin (12.650.000 lira) yaklaşık olarak üç katına (38.300.000 lira) ulaştığı düşünülürse malî krizin boyutları ve dış borca yönelmenin nedenleri daha iyi anlaşılabilir. Fakat daha da önemlisi, hükümetin neredeyse dalgalı borçlarını ödemek için de dış borca yönelmesiydi. 1860 senesinde, daha önceki üç istikrâz için ödenmesi gereken meblağ yaklaşık olarak 900.000 lira iken,[24] hükümetin dalgalı borçları ve Galata bankerlerinden aldığı kısa vadeli avansların toplamı 19.800.000 liraydı. Sadece Galata bankerlerinin alacağı tutar 5.500.000 liraya ulaşmıştı. Dalgalı borçların en önemli kısmı ise nezaretlerin gelecek yılın vergi gelirlerine karşılık olarak verdikleri borç senetlerinden oluşmuştu. Ayrıca, bu senetleri iskonto eden Galata bankerleri ellerindeki sermayeyi, kısa vadeli poliçeler yoluyla Londra ve Paris piyasalarından çekmişler ve eskilerin ödemeleri geldikçe yenilerini çıkarmışlardı. Eğer hükümet bankerlere olan borcunu ödeyemezse, bu sadece Galata'da iflâs, aynı zamanda Londra ve Paris para piyasalarında krize yol açacaktı.[25] Bu şartlar altında, dış borç almaktan başka çaresi kalmayan Osmanlı hükümeti, son derece ağır koşullar altında meşhur Mirés istikrâzını imzalamıştı. Bu istikrâz, Parisli banker Mirés'nin yolsuzluktan tutuklanması üzerine fiyaskoya dönüşmüş, Londra, Marsilya ve Galata'da bankerler iflâs etmişlerdi.

1861'de İngiliz ve Fransız hükümetlerinin müdahalesi ve Osmanlı hükümetinin başına Fuat Paşa'nın getirilmesiyle olumsuz koşullar düzelmeye başlamıştı. Fuat Paşa, 1862'de Osmanlı Bankası (Ottoman Bank) ve Londra'da Deveaux & Co. temsilcileri ile yaptığı pazarlıklar sonucunda, kaimeleri ortadan kaldırmak amacıyla 8.000.000 sterlinlik bir istikraz anlaşması imzalanmıştır.[26] Bu istikrâzın başarısı sonucunda Osmanlı Bankası ile Osmanlı hükümeti birbirine yakınlaşmış ve hükümetin 1856'dan beri hem yerel hem de yabancı sermayedarlarla devlet bankası imtiyazı için yaptığı pazarlıklar meyvesini vermişti. Fransız sermayesinin (Crédit Mobilier-Haute Banque[27] konsorsiyumu) katılımıyla, mevcut Osmanlı Bankası (Ottoman Bank) genişletilerek 4 Şubat 1863'te Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin (Banque Impériale Ottomane veya Impérial Ottoman Bank) kurulması için imtiyaznâme verilmiş ve 1 Haziran 1863'te de Osmanlı

[24] İ. H. Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi* (İstanbul, 1964), s. 32-35.
[25] Clay, *Gold for the Sultan*, s. 51-52.
[26] Başarılı bir itfa operasyonuyla 998.738.152 kuruşluk kaime piyasadan kaldırıldı. A.g.e., s. 62.
[27] On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Fransız maliyesini kontrol eden yirmi beş-otuz kadar Paris Banka kuruluşundan oluşan Haute Banque, 1840 sonrası hem Fransa'daki demiryolu ve ağır sanayinin finansmanında hem de Crédit Mobilier gibi bankaların kurulmasında rol almıştır. A.g.e., s. 80-81.

Bankası'nın şubeleri yeni bankaya devredilerek işlemlere başlanmıştır. Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin merkezi İstanbul'da olacak fakat ideresi Paris ve Londra'daki komiteye verilecekti. Ortaya çıkan durum biraz garipti: Osmanlı İmparatorluğu'nun ulusal bankası olan Bank-ı Osmanî-i Şahâne İngiliz ve Fransızlar'ın mülkiyetinde, kontrolünde ve yönetimindeydi. Bankanın bu ikili karakteri, kuruluşundan sonra hep bir gerilim unsuru olmuştur.[28]

1863 imtiyaznâmesiyle, Bank-ı Osmanî-i Şahâne'ye verilen en önemli ayrıcalıklardan bir tanesi banknot basmaktı.[29] İkinci olarak, Banka Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borç ödemelerini üstlenerek bu işlemlerden %1 komisyon alacak ve ayrıca devletin iç ve dış borç anlaşmalarının malî aracısı olacaktı. Üçüncü olarak, Maliye Nezâreti tarafından çıkarılacak üç ay vadeli sergileri iskonto edecekti.[30] Banka 8.000.000. sterlinlik bir istikrâzını 1863'te gerçekleştirdi ve piyasaya sürülen 6.000.000 sterlinlik istikrâzdan 74.380 sterlin kâr etti. Hükümet, bu dış borçla Galata'ya olan kısa vadeli iç borçlarının bir kısmını ödedi ve ayrıca mağşuş beşlik sikkelerin bir kısmını tedavülden kaldırdı. [31] Clay, 1865'te iç borcun dış borca dönüştürülmesi için yapılan istikrâzı Osmanlı Devleti'ni iflâsa götüren süreç içinde tarihî bir dönüm noktası olarak görür. Kitabın ikinci bölümü, iç borcun tamamının birleştirilmesi ve genel borca çevrilmesi sürecine[32] ve Bank-ı Osmanî-i Şahâne'ye rakip olarak ortaya çıkan gruplara ayrılmıştır. 1865 istikrâzı ile birlikte artık Osmanlı maliyesinde yeni bir döneme girilmiştir. Bundan sonra gelen istikrâzlar, eski borçların taksit ve faizlerini ödemek ve bütçe açığını kapatmak için kullanılmıştır. Bu bağlamda, yazar, "arka arkaya gelen dış borçlanmaların, bir noktaya kadar, yüksek faizli dalgalı kısa vadeli borçların daha düşük faiz oranı taşı-

---

[28] A.g.e., giriş bölümü.

[29] Bankanın ilk banknotları Haziran 1863'te, karşılığı İstanbul ve İzmir'de ödenmek üzere basıldı. Sınırlı dolaşım ve kullanımdan dolayı 1870'lere kadar banknot uygulaması oturmamıştı. 1872-75 arası banknot dolaşımı 200.000 liranın üstündeydi ve 1875'te en yüksek noktaya, 426.605 liraya ulaşmışken 1875 iflâsı ile birlikte hükümet bankanın emisyon imtiyazını askıya aldı ve yeniden kaime basmak zorunda kaldı Ancak 1880 sonrası, bankanın istikrâz ve avans sağlamaktan çok ticarî işlemlere yönelmesi ve şube sayısındaki patlamayla tedavüldeki banknot hacmi tekrar artmaya başlamıştır. A.g.e., s. 74 ve ayrıca bkz. Eldem, *135 Yıllık Bir Hazine*, s. 79-80.

[30] Clay, *Gold for the Sultan*, bkz. Bölüm I/16.

[32] 1865'in başında iç borç dış borcun 2/3'üne, yaklaşık olarak 22.200.000 liraya ulaşmıştı. Bu borç, daha önce de belirtildiği gibi, kaimelerin tedavülden kaldırılması ve çeşitli nezaretlerin dalgalı borçlarının konsolide edilmesi için yapılan bir dizi operasyonun sonucuydu. Bu tarihte piyasada bulunan tahviller şunlardır: Esham-ı cedid veya konsolide denilen dört farklı basım tahviller, tahvilat-ı mümtazeler ve on senelik denilen tahviller. Hükümet bu borçları uzun vadeli borca dönüştürmek amacıyla General Credit and Finance Co. ile 40.000.000 liralık istikraz anlaşması yaptı. Clay, s. 96.

yan uzun vadeli borçlarla ödendiği bir konsolidasyon operasyonu"[33] olarak düşünülebileceğini vurgular.

1865 istikrâzı ile birlikte Artık Osmanlı maliyesinde artık yeni bir döneme girilmiştir. Bundan sonra 1875 iflâsına kadar yapılan istikrâzlar, eski borçların taksit ve faizlerini ödemek ve bütçe açığım kapatmak için kullanılmıştır. Bu bağlamda, Osmanlı borçlanması ile ilgili olarak Clay'in cevaplamaya çalıştığı sorular şunlardır.[34] İlki Osmanlı hükümetinin aldığı dış borçları nasıl kullandığı ile ilgilidir. 1875 iflâsına kadar, Osmanlı Devleti'nin dış borcu 230.000.000 liraya yaklaşmıştı ve aslında bunun sadece 114.000.000 lirası eline geçmişti. İmparatorluğun ulaşım alt yapısının geliştirilmesi için uzun vadeli planlara rağmen, bu amaca yönelik olarak kullanılan tek istikrâz, itibarî 35.500.000 lira olan ve hükümete 11.200.000 lira getiren 1870-72 istikrâzı olmuştur.[35] 1873'te sadece demiryolu yapımına ayrılan, itibarî değeri 50.000.000 liralık bir istikrâz için anlaşma yapıldıysa da, bu istikrâz[36] piyasaya sürülememiş, daha önceki borçların faiz ödemelerini yapmak için bir başka borca öncelik verilmek zorunda kalınmıştı. Kısaca, dış borçtan hükümetin eline geçen meblağın sadece 1/10'u yatırım için kullanılmıştı. Daha önce belirtildiği gibi, dış borçlanma ile kapatılmaya çalışan kronik hâle gelen bütçe açıkları ve piyasaya sürülen tahvillerin sonucu gittikçe artan iç borçlanmanın yarattığı malî zorlukların kökü, çok daha gerilere gidiyordu.

Diğer yandan, Batılı bankerlerin ve kuruluşların malî çıkarlarını (Komisyonlarını) ve siyasî güçlerini arttırmak için gittikçe olumsuz koşullarda Osmanlılar'ı borçlanmaya itip itmedikleri konusunda, Clay'in eleştirilere cevabı ise şu noktalarda önem kazanmaktadır. Yazar, hükümetin yüksek faizli kısa vadeli borçlarını, daha düşük faizli borçlanma ile ödeme, daha sonra da bu borcun faizlerini ödemek için yeni dış borç alma şeklinde devam eden döngünün dışına çıkmanın, o şartlarda mümkün olmadığını iddia ediyor. Ayrıca, borç pazarlıklarında güç dengesinin her zaman Batılı bankerlerin lehine olmadığını, Osmanlı hükümetinin değişik ittifaklara girerek kendileri için uygun şartları hazırlamaya çalıştıklarını vurguluyor.

Yazara göre, bu dış borç açıklı finansman sürecinin devamında çıkarı olmasına karşın, Bank-ı Osmanî-i Şahâne bu durumu kötüye kullanmaktan kaçınmıştır. 1860'larda ve 1870'lerde devletin kısa vadeli avanslarını

[33] A.g.e., s. 9
[34] A.g.e., Giriş bölümü.
[35] A.g.e., 4. bölüm/2.
[36] A.g.e., 4. Bölüm/4.

karşılamak için İstanbul'da kurulan diğer bankaların tersine,[37] Bank-ı Osmanî-i Şahâne'nin banknot dolaşımından ve demiryolları ve diğer altyapı projelerinin finansmanından kâr etmek gibi uzun vadeli amaçları olduğunu kaydediyor. Clay, Bankanın, uzun vadede daha fazla kâr getirmesi planlanan bu projelerin gelişmesini önlememek için, hükümetin malî yapısını daha da bozacağı gerekçesiyle, talep edilen kısa vadeli borçlanmalara karşı çıktığını vurgulamaktadır. Bu yüzden kuruluşunu takip eden ilk on yılda banka ile hükümet arasındaki ilişkinin gergin olduğunu ve hükümetin kısa vadeli borçlar için rakip bankaların kurulmasını teşvik ettiğini belirtmektedir.[38]

Bilindiği gibi, 1874'te bankanın hazine işlemlerinde tekel konumuna gelmesine imkân tanıyan yeni imtiyazlar, Osmanlı hükümetinin dış borç ödemelerinin faiz ödemelerini durdurmak zorunda kaldığı 1875 iflâsıyla rafa kaldırılmıştı. 1879'da Osmanlı hükümeti ile Bank-ı Osmanî Şahâne'nin başını çektiği bir grup alacaklı arasında yapılan anlaşmaya göre Osmanlı hükümeti, alacaklılara kalan borcun karşılığı olarak, on yıl süreyle pul, alkollü içecekler, İstanbul'daki balık ve dört vilayetteki ipek resimleriyle, tuz, tütün tekellerinin gelirlerini Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne tahsis etti. Daha sonra, Osmanlı borcunu yarıya indiren 1881 Muharrem Kararnâmesi'yle bu gelirler, İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı, Osmanlı alacaklıları ile Galata bankerlerini temsilen yedi üyeden oluşan Düyun-ı Umûmiye İdaresi'ne devredilmiştir.

Gold for the Sultan, ele aldığı dönem itibariyle, hem Osmanlı iktisat tarihçilerine hem de uluslararası finans tarihçilerine çok farklı gözlüklerle okunabilecek çok değerli bir malzeme sunmaktadır. 1856-1881 döneminde Osmanlı iç ve dış borcunun seyri, hem Galata bankerlerinin hem de Avrupalı bankerlerin Osmanlı maliyesindeki rolleri, uluslararası para piyasalarındaki krizler ve Osmanlı ekonomisindeki etkileri, bunlardan sadece birkaçıdır.

---

[37] Sadece 1863-1872 arasında İstanbul'da yabancı sermaye ile sekiz ayrı banka kurulmuştur: Sciété Générale de l'Emprime Ottomane (Şirket-i Umumiyye, 1864), Crédit Général Ottoman (İtibar-ı Umumi-i Osmanî, 1869), Banque de Costantinople (İstanbul Bankası, 1872), Banque Austro-Ottomane, Crédit Austro-Turque, Société Ottomane de Change et des Valeurs (Kambiyo ve esham şirketi, 1872) ve The Crédit Lyonnais. Bkz. C. Clay, "The Origins of Modern Banking in in the Levant: The Development of a Branch Network by the Imperial Ottoman Bank, 1890-1924", *International Journal of Middle East Studies,* 26 (1994),s. 611.

[38] Bank-ı Osmanî-i Şahâne'ye rakip olarak ortaya çıkan bankalar ve istikrâz için mücadele eden gruplar için kitabın ikinci ve üçüncü bölümü ve özellikle de dördüncü bölümün ilk iki alt başlığına bkz.

BİR MALİ SORUN OLARAK OSMANLI SON DÖNEMİNDE EĞİTİM YATIRIMLARI VE VERGİLENDİRME MESELESİ

Selçuk Akşin Somel*

GİRİŞ

Bu yazının konusu Osmanlı reform döneminde eğitim modernleşmesinin finansmanı ve bu finansmanın gerçekleşmesi konusunda uygulanan farklı vergilendirme stratejileridir. 19. yüzyılın ikinci yarısı Osmanlı İmparatorluğu için bir malî bunalım devresi olup, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı mevcut krizi iyice ağırlaştırmıştı. Bundan ötürü Osmanlı yönetimi eğitimin özellikle taşra sathında yaygınlaştırılmasını sağlayabilmek için mevcut finans kaynaklarının ötesinde arayışlara girmek zorunda kalmıştır. Bu arayışlar ise taşra nüfusu arasında tepkilere neden olmuştur. Bu yazıda, oluşan yerel tepkilerden söz edilecektir. Bunun yanında, devletin hangi koşullar altında istisnaî olarak bütçeden sağladığı kaynaklarla taşrada okul açtığına değinilecektir.

19. yüzyıl Osmanlı modernleşmesinin ana direklerinden birisini eğitim alanında girişilen ıslahatlar oluşturmaktadır. Eğitimde yapılan reformların gayelerinden başlıcası dünyevî ve pratik bilimler öğrenmiş, reformcu

* Doç. Dr. Selçuk Akşin Somel, Sabancı Üniversitesi Sanat ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

bakış açısına sahip kuşaklar yetiştirmek, bir diğeri ise okullar aracılığıyla Tanzimat idaresinin siyasal meşruiyetini toplum sathında yaymaktı. Bu iki amacı gerçekleştirmek ise okullaşmanın İstanbul'la sınırlı kalmayıp taşra düzeyinde de yayılmasına bağlıydı. Nitekim bu konuda 1845 yılından başlayarak taşrada devlet okullarının kurulması konusunda iradeler ve layihalar verildiğini biliyoruz.

Modern anlamda eğitim veren ve düzenli bir okul ağının parçası olarak rüşdiye mektepleri 1847'den itibaren kurulmaya başlanmıştır. Bu okullar orijinal olarak orta eğitim seviyesine denk olarak tasarlanmışlardı. Buna karşın ilköğretim işlevini dinî eğitim veren mahalle mektepleri yerine getirmekteydi. Mahalle mektepleri vakıflara bağlı olup, devlet idaresinden özerk konumdaydılar. Rüşdiye mektepleri ise Tanzimat dönemi boyunca devlet bütçesinden finanse edilmişlerdir.

Taşrada ilk rüşdiye mektepleri 1848-1849 devresinde Bursa ve Edirne'de açılmış, bunu 1852'de Bosna eyaletinin sancak merkezleri olan Saraybosna, Mostar, Travnik, Tuzla, Yeni Pazar, Bana Luka ve Bihke izlemiştir. 1853 tarihli bir Meclis-i Maarif-i Umumiyye kararıyla rüşdiye mekteplerinin daha yaygın olarak kurulması öngörülüyordu. Buna göre Rumeli sahasında Berat, Delvine, Yanya, Yenişehir, Manastır, Filibe, Prizren, Rusçuk, Selânik, Üsküp, Sofya, Şumnu ve Vidin'de, Anadolu sahasındaysa Ankara, Erzurum, Kandiye, İzmir, Kastamonu, Konya, Lefkoşa, Midilli ve Trabzon'da rüşdiyeler açılacaktı.

Ne var ki öngörülen bu oldukça iddialı programın 1856'ya gelindiğinde dahi büyük bölümünün geçekleştirilemediğini tahmin ediyoruz. Zira 1853-1856 devresi Kırım Savaşı yıllarıydı ve Osmanlı maliyesi askerî harcamalar dolayısıyla kriz içinde bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin dış borçlanması da bu savaş yıllarında başlamış ve giderek artan oranlarda, 1875 tenzil-i faiz krizine değin sürmüştür.

Bu çerçevede taşra sathında giderek yaygınlaşmaya başlayan rüşdiye mekteplerinin devlet bütçesinden finansmanı meselesi artan boyutta bir problem oluşturmaya başlamıştır. Artan malî darboğaz dolayısıyla sancak ve vilâyet yöneticilerinin yerel kaynaklar kullanmak suretiyle yerel rüşdiye mekteplerini finanse etmeye çalıştıklarını biliyoruz. Bu konudaki çabalara en iyi örnek olarak 1864-1867 devresinde Tuna vilayeti valiliği yapan Mithat Paşa'nın yerel vakıf gelirlerini, yerel avârız kaynaklarını, âşar vergisinden aktarmalar yapmasını, kurban derisi satışından elde edilen gelirleri ve yerel halktan toplanan bağışları okullaşmaya sarf etmesini gösterebiliriz.

Mithat Paşa'nın valiliği esnasında okullaşma alanında uyguladığı oldukça başarılı yerel malî kaynakları kullanma siyaseti etkisini 1869 tarihli

Maarif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nde göstermiştir. Sözünü ettiğimiz nizamnâme Osmanlı toprakları dahilinde bulunan geleneksel ve modern, müslim ve gayrimüslim, kız ve erkek, farklı seviyedeki bütün okulları yasal bir yapı içinde entegre etmeyi amaçlıyordu. Bu yasa metninde taşrada kurulan okulların finansmanına dair somut hükümlere rastlıyoruz. Nizamnâmeye göre taşra okullarının finansmanı 1) bütçeden aktarılacak meblağlar, 2) halktan toplanacak yardımlar, 3) yerel vakıflardan sağlanacak gelirler, 4) çeşitli kaynaklardan gelecek bağışlar ve 5) ortaokul ve daha üst seviyedeki öğrencilerden alınacak eğitim ücretleri ve cezalar türü kalemlerle sağlanacaktı.

Ne var ki bu kalemlerden de anlaşılacağı üzere söz konusu malî kaynaklar pek de sağlam ve istikrarlı nitelikte değillerdi. Üstüne üstlük tespit edilen bu kaynak, rüşdiye ve daha yüksek seviyedeki eğitim kurumlarına tahsis edilmişti. Nizamnâmede söz konusu edilen ve devlet eliyle açılması tasarlanan modern ilkokulların (sıbyân mekteplerinin) finansmanı tamamen yerel halkın yardım ve bağışlarına terk edilmişti. Biz bu durumun 1908'e kadar aynı biçimde devam ettiğini görüyoruz. 1870'lerden başlayarak kurulan modern devlet ilkokulları (ibtidâî mektepleri) bazı istisnaî durumlar dışında yerel halkın desteği olmaksızın taşrada yaygınlık kazanamamıştır. Buna karşın rüşdiyeler ve onlara ilâveten vilâyet ve sancak merkezlerinde daha üst bir eğitim seviyesini temsilen açılan idâdî mektepleri daha sağlam bir maddi temele oturtulmaya çalışılmıştır. Bu söylenenlerden şunu çıkarmamız mümkündür: Modern ilköğretimin taşra düzleminde yaygınlaşması yöre ahalisinin eğitime bakışına ve yaklaşımının niteliğine bağlı olarak büyük değişiklikler arz ederken orta ve daha üst seviyedeki eğitim kurumlarının vilâyetlerde yaygınlık kazanması esas olarak devlet girişimiyle gerçekleştirilmiştir.

MÂARİF HİSSE-İ İÂNESİ

II. Abdülhamid culûs ettiğinde devlet hazinesinde carî harcamalar için dahi yeterli nakit bulunmuyordu. 1875'te patlak veren malî buhran Mısır eyaletinin İngiliz finansal kontrolü altına girmesiyle ve aradan çok zaman geçmeden İngiliz işgaline uğramasıyla sonuçlanmış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının beraberinde getirdiği ekonomik yıkım ve Rusya'ya ödenmesi gereken ağır savaş tazminatı Osmanlı maliyesi için ek yükler teşkil etmiştir. Kırım Savaşı'ndan beri süregelen dış borçlanmanın neticesi olan ağır dış borç yükü uluslararası sermayenin 1881'den itibaren *Düyûn-ı Umûmiyye* kuruluşu aracılığıyla Osmanlı ekonomisinin başlıca gelir kaynaklarının kontrol altına alınmasına yol açmıştır. Düyûn-ı Umûmiyye ile birlikte Osmanlı Bankası –ki bu kuruluş da yabancı sermayeye

dayanıyordu– devletin gelir kaynaklarının büyük bir kısmını kontrol eder olmuşlardır. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin doğrudan hazinesine aktarabileceği gelir kaynaklarında büyük bir düşüş söz konusu olacaktı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı tarımsal üretimi genel olarak bir artış sergilemesine karşın dünya gıda fiyatlarında görülen düşüşler ve Osmanlı iç pazarının darlığı Osmanlı maliyesinin ciddî biçimde toparlanmasına engel olmaktaydı. Bu koşullarda Bâb-ı Âlî'nin Maarif Nezareti'ne yeterli miktarda para transferi yapması ve sadece devlet bütçesine dayanarak imparatorluk çapında eğitimin yaygınlaştırılması mümkün değildi.

1880'lerin ilk yarısında malî darboğazın yoğun etkisi taşrada bulunan rüşdiye mekteplerinde de kendini hissettirmiştir. Taşra mekteplerinde görevli muallimlerin maaşları ya düzenli bir şekilde ödenemiyordu ya da maaşları düşürülüyordu. Bu durumda birçok muallimin mesleğini terk ettiği gözlemlenmiştir, ki bu durumda söz konusu rüşdiye mektepleri öğretmensiz kalmaktaydı.

Osmanlı eğitim sisteminin ve özellikle taşra idâdî mekteplerinin malî açıdan istikrarlı bir temele oturtulması yolunda en önemli adım *Maârif Hisse-i İânesi* adında özel bir eğitim vergisinin getirilmesiyle atılmıştır. Bu eğitim vergisi zamanın sadrazamı Küçük Said Paşa'nm çabaları sonucunda ihdas edilmiş ve 1300 malî yılından başlayarak (1 Mart 1884) uygulamaya konmuştur. Maârif Hisse-i İânesi bir bölgede toplana âşar vergisi oranına göre saptanmış olup bir birim âşar miktarının 1/7'si ve bu 1/7'lik oranın 1/4'ü de üzerine ilâve edilmek suretiyle toplanacak âşar vergisine eklenecekti. Elde edilen fazlanın 1/3'ü eğitime (Maârif Hissesi), 2/3'ü ise bayındırlık yatırımlarına (Menâfi Hissesi) tahsis edilecekti. Kısacası normal olarak toplanan âşar vergisine % 5.3 oranında eğitim ve % 10.6 oranında da bayındırlık payları adında zamlar yapılmak suretiyle ek vergiler toplanacaktı. Ancak bu hesaplama biçiminin çok pratik olmamasından ötürü 1303 malî yılı, yani 1 Mart 1887'den itibaren yeni bir usûl getirilmiştir. Buna göre toplanan her bir kile yıllık tarımsal ürün başına % 11.5 oranında toplam bir vergi alınması, ve bu % 11.5 oranının 10'u âşar vergisi sıfatıyla doğrudan devlet hazinesine transfer olurken geriye kalan 1.5'tan 1'in bayındırlık işlerine ve 0.5'inin de eğitime aktarılması kararlaştırılmıştır. Tarımsal üretimle uğraşmayan şehir nüfusuna ise gayrimenkul vergisi (*müsakkafât vergisi)* olarak taşınmazın değeri üzerinden alınan % 6 oranında verginin 1'i eğitime (Maârif Hissesi) tahsis edilmiştir.

MAÂRİF HİSSE-İ İÂNESİ'NE KARŞI TEPKİLER

Âşar vergisine ilâveten konan Maârif Hisse-i İânesi, bir yandan taşra nüfusuna ek bir yük teşkil etmesi, öte yandan da geçmişte bir emsalinin

bulunmayışı açısından vilâyetlerdeki ahali tarafından kolaylıkla kabul edilmemiştir. Hattâ denebilir ki İmparatorluğun Balkan, Anadolu ve Arabistan sahasının bütününde tepkiler ortaya çıkmıştır.

Maârif Hissesi'nin gerek müslim, gerekse gayrimüslim nüfustan ayrım yapılmaksızın alınması öncelikle gayrimüslimler arasında tepkilere yol açmıştır. Zira bu verginin ana gayesi esas olarak Müslümanlara yönelik olarak kurulan Osmanlı devlet okullarına destek vermekti. Örneğin Sivas Ermenileri 1891 yılında bu durumdan yakınmışlar ve kendilerinin yararlanamadığı bu vergilendirmeden mağdur duruma düştüklerini belirtmişlerdir. Bu tepki karşısında II. Abdülhamid söz konusu durumu incelemek üzere bir komisyon atamıştır. Komisyon yaptığı inceleme sonucunda Sivas'tan alınan Maârif Hissesi'nin bir kısmının yerel gayrimüslim okullarına aktarılmasını tavsiye etmiştir. Bahsettiğimiz bu gayrimüslim tepkisinin ana nedeni kendilerinden toplanan verginin cemaat olarak kendilerine bir faydası olmayacağı konusundaki aşikâr kuşkuydu.

Aynı kuşku Müslümanların Maârif Hissesi'ne karşı gösterdikleri tepkide de ortaya çıkmıştır. Genelde taşra ahalisi Bâb-ı Âlî tarafından vazedilen bu yeni verginin gerçekten amacına uygun olarak kullanılacağına inanmıyordu. Örneğin Midilli Müslüman ahalisi 1887'de Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği çok sayıda dilekçede yerel bazda toplanan Maârif Hissesi'nin sadece Midilli'ye tahsis edilmesini istiyordu. Suriye'ye baktığımızda, Şam vilayetinde yerel eşrafın söz konusu verginin yerel ihtiyaçlar için kullanılmayıp, doğrudan İstanbul'a aktarılması konusundaki şüphesinden ötürü Maârif Hissesi'nin ilk yıllarda toplanamadığını görüyoruz. Ancak Şam valisi Osman Nuri Paşa 1888'de uzun uğraşlar neticesinde Maârif Hissesi'nin İstanbul'a transfer edilmeyip gerçekte yerel eğitim amaçları için sarf edileceği ve bu verginin ayrım yapılmaksızın bütün Suriye halkına tahsis edileceği konusunda Şam eşrafını ikna ettikten sonradır ki bu eğitim vergisi toplanmaya başlanabilmiştir. Maârif Hissesi 1887'de Kosova vilâyetinde vazedildiğinde bu vilâyetin kuzeyinden Arnavut ileri gelenler (Malisa ve İpek Rüesâsı) Üsküp'te toplanmış ve Prizren, Taşlıca ve Yeni Pazar sancaklarında bu verginin sadece ibtidâî mekteplerinin inşasında kullanılması hususunda ısrarcı olmuşlardır. Bu ısrarlarını devlete kabul ettirebilmek için Yeni Pazar ve Taşlıca'da Maârif Hissesi'nin toplanmasını 1893 yılına değin engellemeyi başarmışlar ve nihâyet Bâb-ı Âlî yerel eşrafın koyduğu koşula razı olmuştur. Sonuç olarak kısa bir sürede Yeni Pazar ve Taşlıca sancaklarında çok sayıda ibtidâî mektebi açılabilmiştir

Yukarıda gördüğümüz tepki türü Maârif Hissesi'nin bizâtihi kendisine karşı değildi ama vazedilme amacından farklı olarak kullanılma kuşku-

sundan kaynaklanıyordu. Bir başka tepki türü ise doğrudan doğruya Maârif Hissesi'nin kendisini hedef almaktaydı. Bu tarz tepkiyi daha ziyade eğitim yatırımlarının yerel topluma sağlayacağı uzun vadeli avantajları kestiremeyen dar görüşlü bir kültürel ufkun yol açtığı bir davranış biçimi olarak tasavvur edebiliriz. Özellikle aşiret toplumsal ilişkilerinin geçerli olduğu ve Osmanlı mülkî idaresinin yeterince kök salmadığı periferik bölgelerde bu ikinci tür tepkiyi görmekteyiz. Örneğin günümüz Makedonya Cumhuriyeti'nin batısında yer alan, zamanın Manastır vilâyeti Debre sancağının kazaları olan Debre-i Bâlâ, Debre-i Zîr ve Rakalar'da bulunan Arnavut aşiretleri, ne Maârif Hissesi'ni ne de Menâfi Hissesi'ni ödemeye yanaşmaktaydı (1887-1888). Osmanlı Vükelâ Meclisi yerel aşiretlerin gösterdikleri bu kategorik tepkiyi anlamakta zorlanmıştır. Zira söz konusu vergiler özellikle de vazedildikleri ilk yıllarda münhasıran Manastır vilâyetinde yerinde sarf edilmekteydi. Sonunda hükümet bu aşiret direncine boyun eğmek zorunda kalmış ve 22 Haziran 1888 tarihinde aldığı bir kararla "bu yıl da Menâfi ve Maârif Hisseleri'nin sözü geçen nüfusun 'huşûneti mizâcı' nedeniyle toplanmaması ama öteki vergilerin 'tedâbir-i hakimâne' uygulanması suretiyle alınmasını" benimsemiştir. Debre sancağında görülen bu kategorik tepkiye benzer tutuma Kosova vilâyeti dahilindeki Priştine, Vulçitrin ve Derince kazalarında da rastlanmaktaydı.

İmparatorluğun diğer periferik bölgelerine bakıldığında, Kudüs müstakil sancağına bağlı olan Gazze kazasında yaşayan bedevî nüfus da, Debre örneğine benzer biçimde, Maârif ve Menâfi Hisseleri'nin vazedilmesine muhalefet etmekteydi. Bâb-ı Âlî 24 Mart 1886'da Gazze Bedevî nüfusundan "şimdilik" Maârif Hissesi toplanmamasını, buna karşın Menâfi Hissesi konusunda taviz verilmemesini kararlaştırmıştır. Diğer Arap vilâyetlerini ele aldığımızda Basra'ya, Trablusgarp, Hicaz, Yemen gibi bölgelerde Maârif Hissesi'nin toplanmasının söz konusu olmadığını görmekteyiz. Maârif Hissesi'nin 1887'de Basra uygulanması gündeme geldiğinde Basra vilâyet idaresi Bâb-ı Âlî'ye, bu ek verginin Necd sancağında toplanamayacağını bildirmiştir. Açıklamadan öğrendiğimize göre bu bölge 1869-1870 devresinde zamanın Bağdat valisi Midhat Paşa tarafından İmparatorluğa ilhak edildiğinde yerel eşraf Osmanlı idaresinin varlığını zekât dışında herhangi bir vergi toplanmaması koşuluyla kabul etmişti. Basra vilâyet idaresinin verdiği bu bilgi üzerine hükümet, bölge ahalisinin genel olarak içinde bulunduğu yoksulluk şartlarını göz önünde bulundurarak "şimdilik" kaydıyla Necd sancağından Maârif ve Menâfi Hisseleri'nin toplanmaması kararını almıştır (17 Ağustos 1887).

Trablusgarp, Hicaz ve Yemen gibi vilâyetlerde ise zaten diğer düzenli vergilerin toplanmasında karşılaşılan güçlükler dolayısıyla Maârif Menâfi Hisseleri'nin bu bölgelerin halkından toplanması konusunda 1880'ler ve 1890'larda girişimlerde bulunulmamıştır.

MAÂRİF HİSSE-İ İÂNESİ'NİN UYGULANMASI

Maârif Hissesi'nin amacına uygun olarak kullanılmayıp doğrudan İstanbul'a transfer edilme olasılığı karşısında oluşan birinci tür tepkinin aslında ne kadar yerinde ve haklı olduğunu daha sonraki uygulamalar göstermiştir. Maârif Hisse-i İânesi olarak toplanan meblağın özgün biçimiyle sadece dörtte birlik oranı yüksek okulların finansmanı amacıyla İstanbul'a gönderilecek, geriye kalan dörtte üçlük oran taşrada, özellikle idâdî mekteplerinin maddi ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kullanılacaktı. Ne var ki öngörülen bu oranlar çok geçmeden, 1890'a gelindiğinde değişmeye başlamış ve taşrada toplanan Maârif Hissesi'nin yarısı İstanbul'a tahsis edilir olmuştur. İstanbul'a aktarılan payın yükselmesinin başlıca sebebi bütçe açıkları dolayısıyla devrin sadrazamı Kâmil Paşa'nın Maârif Hissesi'ni bir ek kaynak olarak görmesinde yatmaktaydı. Hattâ bazı aşırı hâllerde bir vilâyetin Maârif Hissesi'nin tümü doğrudan İstanbul'a transfer olmaktaydı, ki bu uygulama söz konusu vilâyette değil eğitimin gelişmesi, mevcut okulların idame ettirilmesini dahi güçleştirmekteydi

Gerçekten de Maârif Hissesi'nin dörtte biri yerine yarısının İstanbul'a aktarılması taşrada eğitimin geliştirilmesi açısından ciddî bir engel oluşturmaya başlamıştır. Önceleri Maârif Hissesi'nin taşraya bırakılan bölümü sadece idâdî mekteplerini değil, mevcut rüşdiye mekteplerinin muallim maşlarını da karşılamaya yetmekteyken, yapılan kesinti neticesinde artık vilâyetlerde ancak idâdî mektep masrafları karşılanabilir olmuştur. Vilâyet idarelerinden gelen sayısız şikâyetlerden anlıyoruz ki bu kesinti taşrada ilk eğitimin gelişmesini dar boğaza sokmaktaydı. Şam vilâyetinden 1888'de toplanan Maârif Hissesi'nin tümünün İstanbul'a transfer edilmesi üzerine vilâyet idaresi Şam ve Beyrut'taki Osmanlı okullarının kapanabileceği ve yerel Müslüman öğrencilerin bundan böyle yabancı misyoner okullarına devam edebilecekleri uyarısında bulunmuştur. Maârif Hissesi'ne uygulanan artan ölçülerdeki kesintilerin bir sonucu ekonomik tasarruf zorunluluğu nedeniyle taşradaki rüşdiye mekteplerinin giderek mevcut idâdî mekteplerine entegre edilmesi sürecinin hızlanması olmuştur. Nitekim 1890 yılı ve sonrasında vilâyet ve sancak merkezlerinde rüşdiye mektepleri lağvedilerek rüşdiye seviyesindeki sınıflar yeni kurulan idâdî mekteplerinin "rüşdiye sınıflarını" teşkil etmeye başlamıştır.

İLKÖĞRENİM OKULLARI İÇİN YEREL FİNANS KAYNAKLARI VE EVKAF-I MÜNDERİSE

Maârif Hisse-i İânesi esas olarak idâdî mekteplerinin vilâyet ve sancak merkezlerinde açılıp idamesi tasarımlanmış iken rüşdiye ve ibtidâî (o devirdeki adıyla sıbyân) mektepleri için 1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde dahi finans kaynağı olarak yerel kaynaklar gösterilmişti. Bu durum 1908'e değin devam edecektir. Esasında ilköğretim seviyesindeki okulların finansmanının yerel kaynaklara, bağış ve yardımlara dayandırılması bir anlamda mahalle mekteplerinin öteden beri vakıf türü yerel kaynaklara ve mahalle halkının ianelerine dayanmaları geleneğinin bir devamı niteliğindedir.

Yerel kaynak deyince belirli bir kalemden söz etmek güçtür. Ancak İmparatorluğun Anadolu vilâyetlerinde ağırlıklı olarak ön plâna çıkan başlıca yerel kaynak olarak *evkaf-ı münderiseyi,* yani orijinal kuruluş amacını kaybetmiş, hâlen belirli bir gelire sahip olan vakıfları görmekteyiz. 1881 yılında bir iradeyle imparatorluk dahilindeki bütün evkaf-ı münderise gelirleri ilköğretime tahsis edilmiştir. II.Abdülhamid dönemi boyunca münderis vakfının geliri taşra ilköğretim kurumlarının ayakta kalmasını büyük ölçüde sağlamıştır. Söz konusu vakıfların geliri genellikle düşük seviyede olmasına karşın bu tür ufak varlıkların gelirlerinin toplamı ilk okulların geleceği açısından önemli olmuştur. Osmanlı yönetiminin vilâyet idareleri aracılığıyla münderis vakıfları tespit edip ilköğretim sistemine sokma çabası o zamana değin bu vakıfların gelirlerini kişisel geçim kaynağı olarak kullanan kişilerin tepkisine yol açmıştır. Bâb-ı Âlî'ye yansıyan tepkilerin fazlalığından münderis vakıflardan çok sayıda insanın istifade ettiğini anlıyoruz. Birçok durumda hükümete gelen şikâyet yazılarından şikâyetçilerin münderis vakıf olarak nitelenen arazi veya gelir kaynaklarının aslında özel mülk olduğunu iddia ettiklerini görüyoruz.

İlköğretimin finansmanı amacıyla devlet sadece münderis vakıflara değil, bu statüde olmayıp, yerel zâviyelere bağlı vakıfların gelirlerine de el atmıştır. Örneğin İzmir sancağına bağlı Şeyhli köyünde bulunan Hamza Baba zâviyesi'nin zâviyedarı öldüğünde, Evkaf Nezâreti sadârete durumu bildirip ölen zâviyedarın yerine oğlunun tayinini arzetmiş, ancak sadâret bu atama önerisini geri çevirmiş ve 3 Şubat 1884 tarihli yazıyla yıllık âşar geliri yaklaşık 25.000 kuruşa varan bu vakıf gelirinin ilköğretim için tahsis edilmesi kararını uygulamaya koymuştur. Benzeri biçimde Bağdat vilâyetine bağlı Ana kazasında bulunan bir medresenin müderrislik posizyonu boşaldığında söz konusu müderrisliğe yeni bir âlimin atan-

ması yerine müderrislik tahsisatının kazada yeni açılan ibtidâî mektebine aktarılması kararlaştırılmıştır (1890).

Taşrada okullaşmayı sağlamak amacıyla yerel vilâyet ve kaza idareleri bölgenin sağladığı olanaklara göre birbirinden oldukça farklı finans kaynakları bulmaya çalışıyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse, 1886 sıralarında Selânik vilâyeti Maârif müdürlüğü yapmış olan Radovişli Mustafa Bey, Tikveş kazasında ibtidâî mekteplerinin açılabilmesi amacıyla Vardar ve Karasu ırmaklarında işleyen nakliye kayıklarının gelirinin bir bölümünü eğitim alanına transfer etmek istemişti. Kayıkların sahibi olan yerel eşraf bu girişime karşı çıktığında Mustafa Bey'in kaza idare meclisi ile işbirliği yaparak söz konusu gelirlere el koyabildiğini görüyoruz. Sivas Valisi Mehmet Memduh Bey vilâyet dahilinde ilkokul sayısının arttırılabilmesi amacıyla gayri menkul vergisi olarak yılda 50 kuruş ödeyen şahıslardan ayrıca 20 para eğitim yardımı ve 100 kuruş ödeyenlerden de 40 para alınmasını Bâb-ı Âlî'ye önermiştir.

Bu örneklerden de görüldüğü üzere gerek Bâb-Âlî, gerekse Osmanlı taşra idareleri ilköğretimin devamı ve yaygınlaştırılması amacıyla yerel ortamın sağladığı maddi koşullardan mümkün mertebe istifade etmeye çalışmışlardır. Bu durumda vilâyetten vilâyete değişen farklı türde ve farklı düzeylerde gelir getiren finans kaynaklarının söz konusu olduğu bir malî yapıyla karşı karşıya geliyoruz. Diğer bir deyişle, farklı düzeylerdeki gelir kaynakları kaçınılmaz olarak ilköğretimin vilâyetten vilâyete birbirinden farklı düzeyde ve eşitsiz bir biçimde gelişmesine neden olmuştur.

Devlet bütçesi eliyle kurulan ibtidâî mektepleri

Yukarıda belirtilenlerden taşra ilköğretiminin varlığı ve yaygınlaşmasının çok büyük ölçüde yerel kaynakların etkin bir biçimde harekete geçirilme derecesine bağlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumda yerel kaynakların herhangi bir biçimde kullanıma sokulamadığı bölgelerde ilköğretim genelde sekteye uğramıştır. Ancak bazı bölgelerde hükümet siyasal nitelikli bazı mülâhazalara dayanarak devlet bütçesi desteğiyle ibtidâî mektepler açmıştır. Özellikle Osmanlı idaresine yerel nüfus indinde meşruiyet kazandırmak ve gerek devlete, gerekse Halife-Padişaha sadakat değerlerini benimsetmek amacıyla belirli nüfus grupları hedeflenerek devlet eliyle okullar açılmıştır.

Bâb-ı Alî'nin hedeflediği tipik bir nüfus grubu 19. yüzyıl boyunca özellikle Kafkasya'dan Osmanlı içlerine göç eden muhâcirlerdi. Çerkez, Abaza ve diğer Müslüman Kafkas unsurlarından oluşan bu muhâcirlerin toplumsal düzeni esas olarak aşiret yapısına dayanmaktaydı. Aşiret yapı-

sının varlığı ise söz konusu nüfus grupları arasında Osmanlı Mülkî idaresinin tesis edilmesini zorlaştırıyordu. Dolayısıyla Kafkas Muhâcirlerinin Osmanlı topraklarına yerleşmelerini izleyen ilk yıllar zarfında bu unsurlara ilişkin yönetsel meseleler daha ziyâde *Umûm Muhâcirîn Müfettişliği* tarafından çözümlenmekteydi. Bu çerçevede Kafkas muhâcirleri için kurulacak ibtidâî mektepleri, adı geçen müfettişlik aracılığıyla ve devlet eliyle tesis edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kritik önemde gördüğü bir diğer nüfus grubu Kosova ve İşkodra bölgesindeki Arnavut kesimdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşını izleyen Berlin Kongresi neticesinde daralan Osmanlı Balkan topraklarında kalan en kapsamlı Müslüman nüfus Arnavutlar'dı. Bu anlamda 1878 sonrasında Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'daki demografik "belkemiğini" Arnavutlar oluşturmaktaydı. Aynı dönemde gerek Avusturya-Macaristan, gerekse siyasal birliğini henüz tamamlamamış olan İtalya Krallığı, Arnavutluk bölgesini kendi nüfuz alanları dahilinde sayıyorlar ve söz konusu bölgede kendi okullarını kuruyorlardı. Üstüne üstlük Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki siyasal varlığını uzun vadede kalıcı görmeyen Arnavut aydınları arasında güçlenen lâik nitelikli Arnavut milliyetçilik akımı, Müslüman kültürel kimliği yerine Ortodoks ve Katolik Arnavutları da kapsayacak lâik bir ulusal kimlik oluşturma çabası içindeydi. Söz konusu gelişmeleri Müslüman Arnavutların Osmanlı idaresinden uzaklaşmasına yol açabilecek tehlikeli oluşumlar olarak kabul eden Bâb-ı Âlî bu eğilimlerin güç kazanmasını önlemek üzere devlet bütçesinden eğitim yatırımlarına girişmiştir. Bu bağlamda Kosova ve İşkodra bölgelerinde ilköğretimin gelişmesi için devlet bütçesi desteğiyle ibtidâî mektepleri açılmıştır.

Bahsedilen bu iki nüfus grubu dışında Osmanlı idaresinin eğitim yatırımları açısından hedeflediği nüfus kesimleri daha ziyade heterodoks nitelikli veya Osmanlı Devleti'nin resmen cemaat olarak kabul etmediği "gayrisünnî" unsurlardı. Esasen Osmanlı Devleti bu nüfus kitlelerini geleneksel olarak görmezden geliyordu. Ancak 19. yüzyıl içinde Protestan ve Katolik misyonerlerin artan ölçüde güttükleri misyonerlik etkinlikleri sonucunda bu Sünnî olmayan nüfus grupları dahilinde kısmen görülen tanassur vakaları Bâb-ı Âlî'nin gözünü korkutmuştur. Zira İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya-Macaristan gibi büyük devletlerin her birisi Osmanlı İmparatorluğu dahilinde diplomatik nüfuzunu artırmak için gayrimüslim nüfus kitlelerinin hâmisi rolünü üstlenmekteydi. Bu durumda Osmanlı idaresi imparatorlukta yaşayan Hıristiyan cemaat nüfusunun büyüyüp farklı coğrafî sahalarda "zuhur etmesini" önlemeye gayret etme zorunluluğunu duymuştur. Bu çerçevede sözünü ettiğimiz Sünnî olmayan

nüfus gruplarına yönelik misyonerlik faaliyetleri söz konusu olduğunda Bâb-ı Âlî bu faaliyetlerin etkisini sınırlandırmak amacıyla bu nüfus grupları için devlet eliyle ibtidâî mektepleri açmıştır.

Örneğin Sivas ve Dersim yöresi Alevîleri ile Antakya ile Lâzkıye bölgesi Nusayrîleri arasında Amerikan Protestan misyonerleri eğitim faaliyetine giriştiklerinde, Osmanlı yönetimi alelacele bu nüfus gruplarına yönelik okullar açmıştır. Arnavutluk içlerinde (Elbasan) yaşayan ve resmen Müslüman olarak kayıtlı olmalarına karşılık özel yaşamlarında Hıristiyan olan Kriptohıristiyan unsurlar Katolik Cizvit rahipler tarafından resmen Hıristiyan olmaya teşvik edildiklerinde Bâb-ı Âlî bu nüfus grubu için ibtidâî mektepleri kurmuştur. Aynı şekilde Akdağmadeni bölgesinde (Yozgat) yaşayan bazı Kriptohıristiyanlara yönelik okullar açıldığını biliyoruz.

Sonuç

Osmanlı eğitim finansmanı birbirinden farklı iki uygulamayla kendini göstermiştir: Bir yandan orta ve yüksek öğretim seviyesindeki okulların finansmanı sağlam ve istikrarlı bir malî temele oturtulmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan ise ilköğretimin finansmanı esas olarak yerel kaynaklara dayandırılmıştır. Okul düzeyine göre karşımıza çıkan bu farklı finansman düzenleri Bâb-ı Âlî'nin okullaşma konusunda verdiği öncelikleri ve reform çağında Osmanlı bürokratlarının eğitim konusundaki yaklaşımları hakkında bize bir anlamda ipucu vermektedir. Osmanlı orta ve yüksek eğitimi prensip olarak devlet hizmetinde çalışacak memur ve bürokrat yetiştirmeye yönelik bir kurumlaşmayı yansıtmaktaydı. Bu çerçevede Bâb-ı Âlî'nin önceliği ve kaza düzeyinde gelişmekte olan mülkî idare yapısı ve merkezîleşme süreci de giderek daha çok sayıda iyi eğitimli memur gerektirmekteydi. Bâb-ı Âlî'nin bu önceliği aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan farklı dinsel cemaatlerin ve etnik grupların temsil ettikleri meslekî iş bölümünü de yansıtıyordu. Geleneksel olarak bürokrasi ve askerlik alanı Müslümanların girdiği meslekler iken doktorluk, avukatlık, mühendislik ve ticaret gibi meslek sahaları daha çok gayrimüslimlerin elindeydi.

Cemaate dayalı meslekî iş bölümü anlayışı temelde eşitlik ilkesine dayalı yurttaşlık düşüncesine zıt olup, bir anlamda pre-modern bir toplum görüşünün yansıması olarak görülmektedir. Bu yorumdan yola çıkarak Bâb-ı Âlî'nin neden ilköğretim için sağlam gelir kaynakları oluşturmadığı da açıklanabilir. Yurttaşlık düşüncesi bir toplumun bütün bireylerinin eğitim hakkını zorunlu bir esas olarak kabul eder. Bu yaklaşım özellikle ilköğretim için geçerlidir. Buna karşın Osmanlı idaresinin devlet ibtidâî mekteplerinin finansmanını yerel bazı maddi kaynakların yanı sıra yerel

nüfusun yardım ve bağışlarına bağlaması geleneksel vakıf mekteplerinin finansman sisteminin bir devamı gibidir. Bu anlayışa göre eğitim hizmetleri cemaatlere bırakılmalıdır, zira eğitim bir kamu hizmeti olmayıp dinsel niteliklidir. Esasen 1869 sonrasında devlet ibtidâî mektepleri kurulmakla ve işlenen ders konuları daha lâik nitelikli olmakla birlikte cemaatçi anlayışın devam ettiğini söylemek mümkündür. Ancak aynı zamanda unutmamak gerekir ki, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ağır malî kriz koşulları kapsamlı bir ilköğretim projesinin finansmanını sağlam temellere dayandırmayı da olanaksız kılmaktaydı.

Osmanlı idaresinin orta ve yüksek öğretimin finansmanı için oluşturmaya çalıştığı Maârif Hisse-i İânesi gibi kolektif nitelikli bir vergiye karşı meydana gelen toplumsal tepkiler dikkate değerdir. Söz konusu tepkiler II. Abdülhamid istibdadı koşulları altında bile taşra nüfusunun tepkisini ortaya koyabildiğini göstermesi açısından bizim için öğretici niteliktedir.

Bir diğer dikkati çeken husus, ilköğretimin finansmanı için yerel kaynak arayışına girilirken İslâmî nitelikli vakıflara, zâviyelere ve medrese tahsisatlarına el konulabilme gerçeğidir. Bu olgu İslâmcılığı ve hilâfeti görünürde kendine şiâr edinmiş olan II. Abdülhamid mutlakiyetinin gerçekte modern ilköğretimin gelişmesine çok daha büyük bir önem verdiğinin tartışmasız delilidir.

Bütün bu söylenenlerden, Osmanlı eğitim finansmanının 19. yüzyıl boyunca başlı başına bir problem olmaya devam ettiğini vurgulamamız mümkündür. Bu problemi oluşturan etkenler bir yandan mevcut olumsuz malî koşullar iken öte yandan imparatorluğun toplumsal yapısından da kaynaklanmaktaydı. İlköğretim finansmanının yerel nüfus grupları ve kaynaklara bağlı olmaksızın kolektif nitelikli bir vergi düzeniyle kamuya mâl olabilmesi ancak Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilecektir.

Kaynakça

Aziz Berker. *Türkiye'de İlk Öğrenim I: 1839-1908.* Ankara. Millî Eğitim Basımevi, 1945.

Selim Deringil, *The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empira 1876-1909*, London, New York: I. B. Tauris, 1998.

Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi.* İkinci baskı. Ankara: TTK, 1988.

Mahmûd Cevâd, *İbnü'ş-Şeyh Nâfi. Maârif-i Umûmiyye Nezâreti. Târihçe-i Teşkilât ve İcrâât*ı, İstanbul: Matbba-i Âmire, 1338.

Selçuk Akşin Somel, *Das Grundschulwesen in den Provinzen des Osmanischen Reiches während der Herrschaftsperiode Abülhamids II 1876-1908.* Engelsbach, Frankfurt, St. Peter Port: Hansel-Hohenhausen, 1995.

Selçuk Akşin Somel. "The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908". *Islamization, Autocracy and Discipline*, Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001.

TÜRKİYE EKONOMİSİ VE ZAMAN DİNAMİĞİNDE SOSYAL SERMAYE EKSİKLİĞİ KAPSAMINDA BAZI YORUMLAR

Orhan Güvenen*

Bu çalışma, İmparatorluk dönemi, Cumhuriyet dönemi, İkinci Dünya Savaşı ve yirminci yüzyıl ikinci yarısında sosyal sermaye yapısının genel durumunu saptamaya çalışmaktadır. Sosyal sermaye eksikliğinin, zaman dinamiğinde, özellikle siyasî karar sistemine ve bu kapsamda Türkiye'de ekonomi, toplum yapısına etkisi, genel hatlarıyla, mütevazı ve kısa bir ön çalışma niteliğinde yorumlanmaktadır.

İmparatorluk döneminin gelişmesine olumsuz etki yapan temel değişkenler arasında matbaanın çok geç kullanılmaya başlamış olmasını ve Sanayi Devrimi dışında kalmamızı belirtmek yanlış bir yorum olmaya-

* Prof. Dr. Orhan Güvenen, Paris II Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi Dünya Sistemleri, Ekonomileri ve Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Başkanı.

caktır. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer imparatorluklarla mukayesesinde, önemli farklılıklardan birinin, diğer imparatorluklarda belirli bir toprak parçasının "ana vatan" olarak algılanmış olmasını ve yönetilen ülkelerden elde edilen kültür, tarihî eser, ekonomi alanında katma değerlerin bu mekâna taşınmış olmasını tarihçiler ayrıntılı olarak incelemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu katma değer taşımayı yapmamış olmasının dışında, yönettiği bölgelere en az Anadolu'da yaptığı katma değerler düzeyinde birikim götürdüğü, gene tarihçilerin açıklamış olduğu bir olgudur.

Osmanlı İmparatorluğu sosyal sermaye yapısının ve özellikle yirmi birinci yüzyıl Türkiye'sine olan etkilerinin ayrıntılı incelenmesi, yalnız tarih kapsamında değil, geleceğe yönelik oluşturulacak strateji, yapılaşma, kurumsallaşma, sivil toplum kuruluşları, karar sisteminin etkinliği, genelde, zaman ve mekân dinamiğinde, Türkiye-dünya etkileşiminin bir bilinç, çözüm, kalite, insan, kültür, jeo-strateji, teknoloji ve ekonomiyi temel alan bir gelişme modelinin uygulanmasında anlam ve önem taşımaktadır. Bu kapsamda, yapılan yorumlar, gelecekte oluşması büyük fayda sağlayacak çalışmalara, mütevazı düzeyde bir tartışma başlangıcını sağlamayı amaçlamaktadır.

Sosyal sermaye yapılanması, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok farklı bir gelişme göstermektedir. Ayrıntılı istatistiklerin oluşturulmasını beklerken, İmparatorlukta çok genel ve tahmine dayanan gözlemlerle, mühendislerin yoğunlukla Macar kökenli, malî konuların Musevî kökenli, ticaretin, İngiliz, Fransız, İtalyan "levanten"ler ve Rum kökenli, zanaatın, kuyumculuğun Ermeni kökenli Osmanlı tebaası tarafından gerçekleştirildiğini ve bu kapsamda bir sosyal sermaye oluşturduklarını gözlemliyoruz. Bu kapsam dışında, özellikle Müslüman ve Türk Osmanlı tebaası yoğunlukla rençperlik, askerlik, zabitlik ve yöneticilik alanında İmparatorluk bünyesinde bir sosyal sermaye birikimini temsil ediyordu. 1789 Fransız İhtilâli sonrası ulus devlet yapısının oluşmaya başlaması, Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan ve yapısından çıkan ulus devlet sayısının, Birleşmiş Milletler bünyesinde otuza yakın bağımsız ülke oluşturması bilinen olgulardır.

1923'te Türkiye, on milyon düzeyinde, sosyal sermayesini çok önemli oranda kaybetmiş bir nüfusa sahip Türkiye Cumhuriyeti'ni oluşturuyordu. Bu sosyal sermaye eksikliğine ilâveten başka bir boyutta sosyal sermaye eksikliği, Mustafa Kemal'in yeni bir yapılanmayı gerçekleştirmesini daha da zorlaştırıyordu. Bu husus, İmparatorluğun "intelligentsia", yönetim boyutunu önemli düzeyde oluşturan zabit sınıfının ve eğitim görmekte olan gençlerin büyük oranda Balkanlar, Libya, Çanakkale ve

diğer cephelerde şehit düşmüş olmalarıdır. Bu olgu, yapılanma ve gelişmenin kısa zamanlarda gerçekleştirilmesini daha da zorlaştıran bir durum arz etmekteydi. Mustafa Kemal'in büyük zeka, irade, çözüm ve uygulama yeteneği 1938'e kadar toplumu onurlu bir düzeyde tutarken, dönemin imkânlarıyla mümkün olabilir bir yapılanmayı sağlamayı başardı. İkinci Dünya Savaşı ve 1950'ye kadar olan dönem, savaş dışında kalarak ve savaş sonrası dünya yapılanmasında yer almak çabalarıyla belirginlik gösterdi. 1946 sonrası demokrasiye geçiş süreci, 1950 ve sonrası, Türkiye'de genelde sosyal sermayenin eksikliği ve özellikle siyasî karar sisteminde yansıması, artan boyutlarda etkilerini göstermeye başladı. Dünya hızla değişiyor ve savaş sonrası Avrupa'da yapılanma önemli boyutta gelişiyordu. Dünya düzeyinde teknolojilerin, eğitim sisteminin, sağlık sisteminin, ekonominin, yönetim vb. gelişimini, uluslararası boyutun, en yüksek düzeylerinde algılama ve bunları yüzyılların birikimi Türkiye tarihinden gelen, çok zor tarih ve insan kimyası ile uyum sağlayan, tutarlılığı ve sürekliliği olan strateji, karar, uygulama ve somut gerçeğe dönüştürmek çok üst düzeyde bir sosyal sermaye birikimini ve özellikle siyasî karar sisteminde, bu yapılanmanın büyük oranda olmasını gerektiriyordu. Saygı ve Şükranla anılacak sınırlı bir kesim dışında, ki fizik kuralı olarak sayılarının azlığı bunu engelleyici nitelikteydi, sosyal sermaye eksikliği en yoğun etkisini siyasî karar sisteminde gösterdi. Türkiye-dünya etkileşiminde sistem bütününde, kalite, öngörü, etkinlik ve zaman dinamiğinde, dünya boyutunda süreklilik ve tutarlılığı olan çözümler üretilemedi. Çoğunlukla dünya düzeyinde etkin yapılarla, kendi insan ve tarih kimyasıyla birleşiminde tamamlayıcılık ve tutarlılıkta olmayan, kısa dönem arayışlı yaklaşımlar karar sistemine hâkim oldu. 1938'lere kadar süren geniş ufuklu, dünya boyutunda gerçekçi strateji, program ve hedefleri olan iradeyi, Mustafa Kemal'in bıraktığı mirası, zaman dinamiğinde devam ettirecek kadrolardan yoksun kaldı Türkiye.

1938 Türkiye'sinden miras kalan resim yorumlanabilir, eleştirilebilir, ancak "muasır medeniyet"i hedefleyen bir boyut ve tutarlılık oluşuyordu. Bu resmi, zaman ve mekân dinamiğinde, değişen dünyanın ve Türkiye' nin gerçekleriyle yirminci yüzyılın ikinci yarısına, yirmi birinci yüzyıla uzatmak, Mustafa Kemal sonrası nesillerin göreviydi. Geçmişimizin, insanımızın ve insanlığın katma değer getirebilen tüm olguları, yeni nesillerin okuyabileceği şekilde yayımlanabilir, yorumlanabilirdi, inanca olan yaklaşım özünü ve saygınlığını yitirmeden, yabancılaşma oluşturmadan, insanlığa ve İslâm dünyasına örnek teşkil edecek bir model olarak geliştirilebilirdi. Bu yapılanmayı sağlayabilecek karar süreçleri, önemli bir birikimi, dünyayı ve kendini tahlil sonucunu büyük irade ve bilinçle yapa-

bilecek sosyal sermaye birikimini gerektiriyordu ve bu birikim, özellikle karar sürecinde eksikti. Yabancı bilim adamlarının, Mustafa Kemal tarafından, Türkiye'ye davet edilip üniversitelerde görev almaları önemli bir sosyal sermaye oluşumudur. Yirminci yüzyılın ikinci yarısında Türkiye diğer konularda, özellikle iş dünyası yönetiminde, araştırmada, sosyal sermaye birikiminde belirli bir aşama gösterirken, karar sistemi daha çok "negatif seleksiyon" oluşturan bir yapılanma olarak belirlendi.

"Ülke optimali" ile "siyasî karar süreci optimali" dünyanın hiçbir ülkesinde eşit iki denklem değildir. Ancak belirli yapılanmayı sağlamış olan ülkelerde siyasî karar süreci ülke optimalini, halkın beklentilerini çok büyük oranda karşılamak ve gerçekleştirmek konumundadır. Bunu sağlayamayan karar sürecinin; halk, basın, sivil toplum kuruluşları, akademiya çoğulcu ve katılımcı demokrasi bünyesinde yorum, eleştiri ve eylemleriyle bir etkinlik düzeyinin altına geçmesine müsaade etmezler. Bu, sosyal sermayenin belirli bir birikim, etkinlik ve yoğunlukta olmasının sonucudur. Konulara bireysel düzeyde yaklaşan, nitelik, kalite ve verimliliğe öncelik vermeyen, teknoloji, kültür ve dünya boyutunu kapsamayan çözümleri sınırlayan bir yapılanma, siyasetin finansmanı, bütünü amaçlayan karar süreçleri yerine, bir kısır döngüsünü oluşturma, gerçekte kökeni eskilere giden bir sosyal sermaye eksikliğinin ve siyasî karar yapısının, kendine özgü bir negatif seleksiyon sistemi oluşturmasının sonucudur.

Kökenini Cumhuriyet öncesinden alan sosyal sermaye yapısı, yirminci yüzyılın ikinci yarısında en olumsuz boyutunu siyasî karar sürecine olan etkisinde göstermiştir. Kendi iç dengelerini ve bireysel optimali ve oligarşik yapısıyla, zaman dinamiğinde kendini gösterememiştir. Siyasî kararı oluşturan sosyal sermaye yapısının gittikçe artan bir boyutta etkisiyle, bürokrasinin de zaman dinamiğinde daha etkili olmasını değil daha bağımlı olmasını sağlamıştır. Karar sistemi, devlette yapılanma, kurumlaşma ve sürekliliğin sağlanmasını değil bürokraside "kalite maksimizasyonu" süreci yerine "risk minimizasyonu" sürecine getirmiştir.

Vurgulanan kapsamda sosyal sermaye eksikliği, zaman dinamiğinde, Türkiye'nin yirmi birinci yüzyıla göreceli olarak, uluslararası mukayesede ilerlemiş değil, gerilemiş boyutta girmesine sebebiyet vermiştir. 1950 sonrası çok hızla artan kente göç, zamanında üretilemeyen çözümler, oy hedefli yaklaşımlar, yalnız ekonomide göreceli bir gerileme oluşturmamış, toplum yapısında, değerler sisteminde, insanında tahribatlara yol açmıştır. Bu tahribatı gidermek, ekonomide olan tahribatı çözmekten daha zor ve zaman alıcı olacaktır. Bu sorunları aşmak, uzun soluklu bir kültür yapılanmasını, teknolojinin etkin kullanımını, kadınların toplum

yapısında ve karar sistemlerinde daha yoğun sorumluluk almalarını, "muasır medeniyeti" kendi insan ve tarih kimyasıyla tamamlayıcı ve tutarlı bir boyutta birleştirmeyi gerektirecektir.

Belirtilen sosyal sermaye eksikliğinin ve oluşturulan "negatif seleksiyon sistemi"nin getirdiği alternatif maliyetlerin, ayrıntılı araştırmalarla, özellikle orta ve uzun dönemde geleceğe dönük, Türkiye-dünya etkileşimi stratejileri oluşturması kapsamında incelenmesi gerekmektedir. Karar sisteminin kültür, teknoloji, kalite ve insan kaynakları boyutlarına öncelik vermemesi, dünya değişimini ülke boyutunda yeterince değerlendirememesi önemli alternatif maliyetler getirmiştir. Dünyadan kendimizi soyutlayamayacağımıza göre dünyayla birleşen, güçler etkileşimi, kültür, teknoloji, toplum yapısında çözüm üretme konusunda sınırlı kalışımız karşılaşılan sorunların birikimini sağladı. Genel hatlarıyla 1950-1960'lı yıllarla, 1990-2000 dönemlerinde İspanya, Portekiz, Yunanistan, Güney Kore, vb. ülkeler ile Türkiye, makro ekonomi göstergeleri düzeyinde mukayese edildiğinde, göreceli olarak Türkiye'nin bu ülkelerle aynı düzeyde gelişme sağlayamadığı gözlenmektedir. 1974-1975'lerde Avrupa Ekonomik Topluluğu'na, Yunanistan'la birlikte girme kararının verilmeyişini bir strateji hatası olarak yorumlamak mümkündür. Topluluk sistemine girme yaklaşımında olmayışımızın gelecek yıllar ve on yıllarda getireceği maliyet ve sorunların görülmemiş olması, kısa dönem yaklaşımların ve belirtilen anlamda sosyal sermaye eksikliğinin bir sonucudur. Bir çeyrek yüzyıl öncesini yorumlarken, zaman ve mekân koşulları içinde yorumlanması, bilim metodolojisinin ilkelerinden biridir. Ancak, belirtilen örneğin "alternatif maliyet" boyutunu kapsama almayan, kısa dönem yaklaşımlı bir strateji sonucu olduğunu belirtmek muasır medeniyet, hedef, irade ve kadro eksikliğinin yansımasının bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. 1938 sonrası süreklilik ve kararlılık olabilseydi, zamanın koşullarında Avrupa Ekonomik Topluluğu'na Yunanistan'la birlikte katılma kararı üç boyutlu bir gelişim gösterebilirdi. 1. Türkiye'nin, 1 Ocak 1981'de Yunanistan'la birlikte Avrupa Ekonomik Topluluğu'na katılması gerçekleşirdi, 2. Katılma her iki ülke için de 1981 sonrası bir tarihe ertelenirdi, 3. İki ülkenin de katılması kabul edilmezdi. Her üç koşulda, Türkiye için bugüne kadar teşkil ettiği düzeyde bir alternatif maliyet ve veto süreci oluşturmayacaktı.

Dönemin şartlarında, 1980 sonrası, Türkiye'nin ekonomi düzeyinde Avrupa Ekonomik Topluluğu ortalamalarına ulaşmak için, alması gereken malî katkının, 60 milyar doların üzerinde olması gerektiği tahmin edilmektedir.

Avrupa Birliği'nin bugün bu boyutta bir katkı yapması olanak dışıdır. Üye ülkeler 1980'ler boyutunda katkı yapmaya son vermişlerdir. Kıbrıs, Güneydoğu ve diğer sorunlar Avrupa Ekonomik Topluluğu bünyesinde çok daha farklı gelişecek, en azından Yunanistan vetosu söz konusu olmayacak ve bugünle mukayese edilecek düzeyde maliyet yaratılmamış olacaktı. Çoğulcu ve katılımcı demokrasi, hukuk devleti, ekonomi, uluslararası ölçüler kapsamında, önemli gelişmelerin sağlanmış olacağını belirtmek yanlış bir varsayım olmayacaktır. Bu örnekler belirtilen anlamda sosyal sermaye eksikliği kapsamında tartışılabilir ve çoğaltılabilir. Sosyal sermaye eksikliğinin zaman dinamiğinde gelişimi ve karar sistemine etkisinin ayrıntılı incelenmesi, geleceğe dönük olumsuzu, olumluya dönüştüren stratejiler kapsamında özellikle önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

Akşin, S., (1992), *Türkiye Tarihi*, 4. Cilt Cem Yayınevi, İstanbul.

Güvenen, O., (2001), "Bilişim Toplumu ve Çoğulcu, Katılımcı Demokrasi", *Bilişim Toplumuna Giderken*, Türkiye Bilişim Derneği Yayını, Ankara.

Güvenen, O., (1999), "Globalization, Country Interections and Prevention of Conflicts". *The Clup of Roma Symposium* "How to Ride the Global Wave avoiding Crises and Wars. Building Common Prolects", *Millenium III*, Bucharest.

Güvenen,O.,(1999), *Türkiye'nin Orta ve Uzun Dönem Stratejik Hedefleri: TC 2007-15. TC 2017-9 Genel Yorumlar*, Devlet Plânlama Teşkilatı Yayını, Ankara.

Güvenen, O., (1995), "Comments and Employment, Unemployment and Wages in Turkey" in Bulutay, T., *Employment, Unemployment and Wages in Turkey*, International Labor Organization, SIS Printing Division, Ankara.

Güvenen, O., (1993), "A Statistical Presentation of the New and Emerging Trends in Turkish-EU Cooperation: With specific Reference to Customs Union", in *Patterns for Growth: New Trends in EC Turkish Cooperation*, Forum Europe, Brussels.

Güvenen, O., (1990), "Yirmi Birinci Yüzyıl ve Türk Uygarlığı 'İkinci Model' Üzerine Düşünceler", *T.C. Kültür Bakanlığı, 2. Millî Kültür Şûrası Bildirileri*, Cilt 1. Ankara.

Güvenen, O., (1986), "International Macroeconomic Modeling for Policy Decision: Some Proposals", Artus P., Güvenen O. (eds) in *International Macroeconomic Modeling for Policy Decisions*, Martinus Nijhoff Publishers, Dordrecht, Boston.

Güvenen, O., (1999), "Country Optimality and University –Private Sector– Government Interactions", *XI ATAS Science and Education Conference*, George Washington University, Washington D.C., February 1999.

Güvenen, O., (1999), "Population and Development: Some Comments and Proposals", *The International Forum for the Operational Review and Appraisal of Implementation of Programme of Action for the Operational Conference on Population and Development (ICPD)*, The Hague, February 1999.

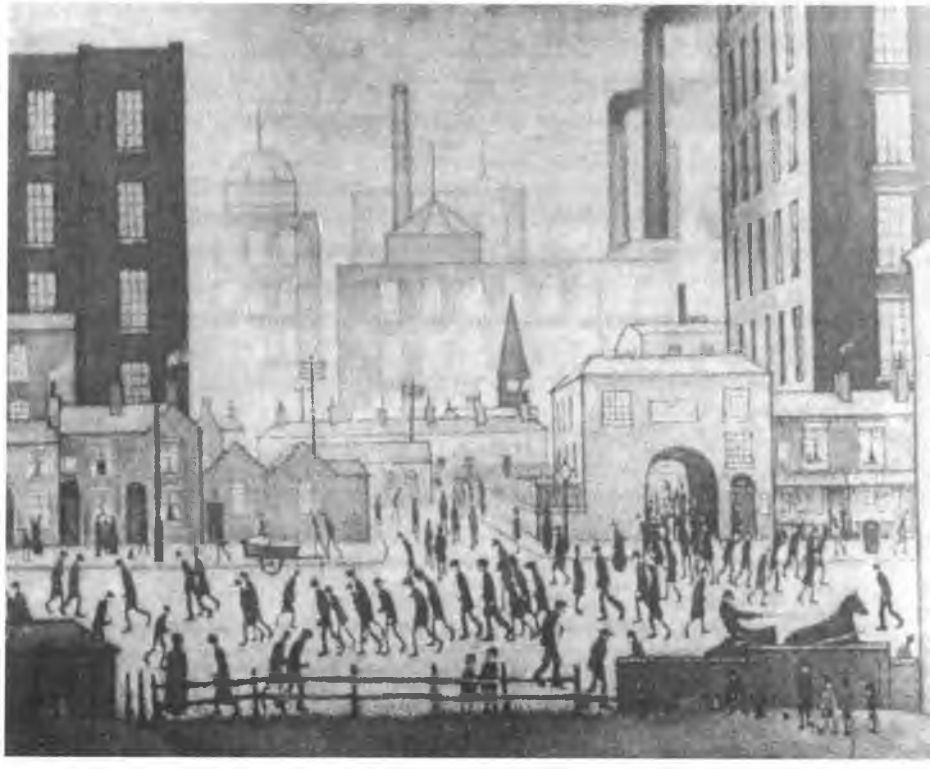
Güvenen, O., (1998), "The Significance of Information and Communication Technologies for the Advocacy of Population and Human Development", *International Seminar on ICPD Advocacy in the Global Information & Knowledge Management Age: Creating a New Culture"* Ankara, November 1998.

İnalcık, H., (1993) *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire–Essays on Economy and Society*, Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series, Bloomington.

Timur, T., (1986), *Osmanlı Kimliği*, Hil Yayınevi, İstanbul.

UNESCO, (1999), J. M. Rao, *La Dimension Sociale de la Coopéperation Internationale, Revue Internationale des Sciences Sociales, décebre*, pp., 665-674, Paris.

Yeldan, E. (2001), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi– Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, İletişim, İstanbul.

"Mill'den Bugüne Gelen"

Lowry, City of Salford Art Gallery, 1930.

EKONOMİ

Üst Resim: "Sokak Çocukları Poz Veriyor"
Alt Resim: "Viktorya Parkında Küçük Hanımefendiler"

Paul Martin, Victoria and Albert Museum, London, 1898.

İKTİSATTA "POLİTİK"İN DOĞASI

Feridun Yılmaz*

Diğer sosyal bilimlerde, kendi inceleme nesnelerinin doğası konusunda her zaman yoğun tartışmalara rastlanabiliyor oluşuna ve hattâ bu tartışmaların çoğu zaman ilgili disiplinin belli başlı akımlara bölünmesine yol açmasına rağmen, iktisatta durum bundan niteliksel olarak farklıdır. Mesela sosyoloji, kendi "toplum" tasavvurunu oluştururken, politik bilim "politik" tasavvurunu oluştururken, ilgili kavramlar yoğun tartışmalara konu olur, hattâ bu tartışmalar disiplinin temel yöneliminde birbirinden niteliksel olarak farklı akımların ortaya çıkmasına bile sebep olur. Söz konusu olan 'ideal bir çoğulculuk' durumu değildir belki ama ilgili disiplinlerin hiçbirinde ortodoksinin gücü ve hakimiyet şekli iktisadınkine benzemez. İktisatta öncelikle iktisadî olanın, doğasına ilişkin hemen hemen hiçbir tartışma yoktur, bu yüzden politik olanın, sosyolojik olanın ya da tarihsel olanın doğasına dair de hiçbir tartışmaya rastlanmaz. İktisattaki mevcut ortodoksi, nesnenin niteliğine veya yapısına ilişkin bir soruşturmanın peşinde değildir. Yalnızca veri olarak aldığı bu yapıya ilişkin oluşturduğu mantıksal tutarlılığı olan varsayımlar çerçevesinde paradigmasının işlerliği ile ilgilenmektedir.[1] Üstelik iktisadın ortodoksisi, diğer

* Dr. Feridun Yılmaz, Uludağ Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü.

[1] Habermas sosyoloji, iktisat ve politik bilim üçlüsünden yalnızca sosyolojinin felsefî düşünüm kabiliyetine dikkat çekerek, yukarıdaki iktisat tasnifine politik bilimi de katmaktadır. Ona göre, "Sosyoloji, rasyonalite üzerinden felsefî düşünümle özel bir ilişkiye sahiptir. Politik bilimin

sosyal bilim disiplinlerindekilerin aksine öyle güçlüdür ki, iktisat denildiğinde hem disiplin dışında hem disiplinin içinde çoğunlukla anlaşılan, önüne bir 'neo-klasik' sıfatı eklenmiş bir akım değil fakat iktisat biliminin kendisidir. Bu yüzden standart neo-klasik yaklaşımın dışındaki her türlü yaklaşım neo-klasik iktisat dışında olmakla kalmaz, iktisadın da dışında kalmış olur. İktisadın ortodoksinin gücünün diğer disiplinlerdekilerden bir farkı da, iktisatta özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra iyice belirginleşen homojenizasyondur.[2] Özellikle kendi iç tutarlılığı çok güçlü olan ve hayli matematikselleşmiş bir dile sahip olan paradigması çerçevesindeki bu homojenizasyonu ile birlikte, iktisadın öteden beri temel tutkularından birisi olan doğa bilimleri ayarında bir bilim olma çabasının oldukça başarılı olduğu söylenebilir.

Fakat iktisadın tam da bu özelliği onu aynı zamanda diğer sosyal bilimler içerisinde en fazla izole olmuş bilim hâline getirmiştir. Bu izolasyona yönelik, iktisadın sosyal bilim karakterine vurgu yapan itirazlar sıklıkla yükselse de, ortodoks iktisat bilimcileri bundan hiç rahatsız değildirler. İktisadın toplumsal, politik ve kültürel dünyadan soyutlanamayacağına dair çoğu iktisat dışı disiplinlerden veya heterodoks iktisatçılardan yükselen itirazlar ortodoks iktisatçıların hemen hiç dikkatini çekmez. Çünkü mevcut izolasyon onlar için tam da bilim olma şartıdır ve iktisat teorisi gücünü buradan almaktadır. İktisatçılar arasında teorinin iç tutarlılığı ve gücüne yönelik gittikçe artan bir özgüven vardır. Bu yüzden, iktisada yönelik birbirinden ayrı uçta iki farklı retoriğe sahip söylemin eş zamanlı olarak varolduğu görülmektedir. Üstelik ilginç bir biçimde uçlardan birisi teorinin gittikçe derinleşen bir kriz içinde olduğunu savunurken, diğeri teorinin gittikçe daha güçlü ve 'emperyal' bir bilim hâline geldiğini düşünmektedir.[3] Kriz savunusu yapanlar hayli heterojen bir

---

doğal hukukla ilişkisini kesip bunun sonucunda bir bütün olarak toplumun örgütlenmesiyle ilişkisini kesmiş olmasına, iktisadın da toplumsal sorunlarından soyutlanmış bir alt sistem olarak ekonomiyi algılıyor oluşuna rağmen, sosyoloji özellikle modernizasyon ve rasyonalizasyon gibi bir bütün olarak toplumun sorunları üzerine odaklanmayı sürdürmüştür. Ve sosyoloji, tıpkı sosyal ve kültürel antropoloji gibi, yalnızca 'iktisadî' veya 'politik' amaçlar yönelimli olanlarla değil ama her tür sosyal eylem tipiyle ilgilenmiştir".William Outhwaite (1994), *Habermas A Critical Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press, s. 70

[2] Neo-klasik ortodoksi temelli bu homojonizasyon, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla enternasyonalizasyona doğru yol almıştır. Bu gelişmenin aynı zamanda iktisadın bir nevi Amerikanizasyonu olduğu gerçeği de gözden uzak tutulmamalıdır. Bu konudaki tartışmalar için bkz. A. W. Coats (ed) (1996), The Post-1945 Internationalization of Economics, Durham: Duke University Press.

[3] Bu iki yaklaşım arasında bir çelişkiden bahsetmek de zordur. Çünkü birinci grup disiplinlrinin sosyolojik yayılımını kendilerine delil olarak almakta, ikinci grupsa daha epistemolojik ve metodolojik temelli eleştirileri dile getirmektedir.

gruptur ve krizin niteliğine dair tartışmaları konjonktüre göre değişmektedir.[4]

Ortodoks iktisatçıların kendi teorilerinin iç kurgularına yönelik artan öz güvenlerini bir yana bırakacak olursak, teorinin politik ve kültürel bu denli izole oluşu onu neredeyse sosyal bilimlerden uzaklaştırıp matematiğin bir alt dalı hâline getirmiştir. Ekonominin iktisada[5], iktidarın politik bilime, toplumun sosyolojiye nesne olarak verildiği modern disipliner bölüşümde, bunlar arasındaki diyaloga en uzak duran disiplin iktisattır. Oysa önde gelen Avrupalı kurumsal iktisatçı Hodgson'ın ifadesiyle söylemek gerekirse; " 'iktisat' ve 'sosyoloji' (ve *'politik-bilim'* –biz ekledik) arasındaki akademik araştırma ve departman organizasyonlarındaki çağdaş Büyük Kanyon, sosyal bilimlerdeki ilgi çekici soruların bir çoğunun aradaki bu uçurumda kaybolduğu anlamına gelmektedir" (Hodgson 1994, 69). Fakat bu tarz şikayetlerin ardından çok sözü edilen ve desteklenen disiplinlerarası çalışmaların kendisine has zorlukların yanında, iktisat söz konusu olduğunda özel zorlukların da bunlara eklendiğini unutmamak gerekmektedir. İktisadın bu disiplinler içinde diyaloga en kapalısı olması doğrudan doğruya onun diliyle alakalıdır. İktisadın, doğuşundan itibaren en önemli metodolojik tartışma zeminini ve hassasiyetini oluşturan 'kesin bilimler' standardına ulaşma arzusu, onun bütün seyrini belirlemiştir. Hemen hemen temel metaforlarını on dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısının fiziğinden alan marjinalist devrimle birlikte (Mirowski 1991)[6] bu hassasiyet, yerini özgüvene terk etmeye başlamıştır. Gerçi bu özgüvene rağmen, 'bilim olma hassasiyeti' ilgili kriterin bilim felsefesi tartışmalarında hayli gerilerde bırakıldığı yirminci yüzyılın son çeyreğinde bile anakronik bir biçimde sürdürüldüğü olmuştur.

---

[4] Öne çıkan belli başlı eleştiri ve kriz alanları olarak şunlar sayılabilir; a) Gelir dağılımının izahındaki başarısızlık, b) tüketici tercihlerinin araştırma konusu dahiline alınmayıp, veri olarak kabul edilmesi, c) niteliksel sorunların gözardı edilip, soyut, kanditatif çalışmalara hâkimiyeti, d) toplam sistemin ve yapının gözardı edilip, Marjindeki değişiklikler üzerine teorinin bina edilmesi, e) iktisadî ve politik süreçlerinin içsel bağımlılığının göz ardı edilmesi. Bu konudaki tartışmalar için bkz. A. W. Coats (1992), "The Current 'crisis' in Economies in Historical Perspective", A. W. Coats (ed.), *On the History of Economic Thought British and American Essays*, vol: I, London: Routledge, s. 463.

[5] Türkçede *economy* ve *economics* yok, ayrımı bu yüzden teamüle uyarak bilimi ifade için iktisat, gerçek iktisadî ilişkiler dünyasını ifade için ekonomi kavramını kullanıyoruz.

[6] İktisadın temellerini Newtonyen fiziğine indirgeyen açıklamalar genel entelektüel dünyada oldukça yaygındır. Oysa Mirowski ufuk açıcı çalışmalarında asıl temellerin fizik tarihinde Newton sonrası bir paradigmaya tekabül eden –ama henüz kuantum fiziğine erişmemiş- on dokuzuncu yüzyıl ikinci yarısı fiziğinde olduğunu göstermektedir. bkz. P. Mirowski (1991), *More Heat than Light, Economomics as Social Physics: Physics as Nature's Economics*, Cambridge: Cambridge University Press.

İktisadın diğer sosyal bilimlerde pak rastlanmayan bu iç kurgusu ve matematikselliği konusunda hemfikir olunan dili, muhtemel disiplinlerarası diyaloga yalnızca kendi dilini kabul ettirme şartıyla girebilmektedir. Bu yüzden mesela iktisat ile politik bilim arasındaki bir diyaloga temel zorluk bu iki bilimin birbirleriyle radikal olarak uyuşmaz olan perspektiflerinden doğmaktadır. Birisi piyasaları vurgularken, diğeri iktidarı vurgulamaktadır. Serbestçe ve rasyonel tercihlerde bulunan birey aksiyomuna dayanan iktisadın varsayımları ve mantığı zorlayıcı bir iktidar fenomeniyle uyuşamamaktadır. Aynı şekilde, politik bilim de sınırsız rasyonelitenin imajiner dünyasını araştırma ısrarındaki iktisadın tümdengelimci mantığım kabul edememektedir (Staniland 1985, 4). Durum tipik Kuhncu paradigmalararası eş-ölçülemezlik (incommensurability) problemini ortaya çıkarmakla kalmamakta, muhtemel bir diyalog iktisadın, daha sonra ayrıntılandırılacak olan, tipik 'emperyal' atağıyla sonuçlanmaktadır.[7]

İKTİSATTA "POLİTİK" KAVRAMI

İktisat ile politik bilim arasındaki diyalog böylesine problemli görünürken, iktisadın baştan beri tasviri yapılan dilinde sıklıkla "politik" ve "politika" kavramlarının yer aldığı bilinmektedir. Mesela "politik" hem klasik dönem iktisadına hem de 1970'li yıllar sonrası ortaya çıkan kamusal tercihler akımına sıfat olmuştur. Bunun yanında ilgili sıfatın Cambridge kökenli Post Keynesyenlerce de sıkla kullanıldığı bilinmektedir. Fakat hiçbir şekilde ilgili sıfatın niteliğine dair bir tartışmaya rastlamak mümkün değildir. Hele bu kavramın politik felsefe tartışmaları içerisindeki seyri paralelinde bir değerlendirmesine rastlamak hiç mümkün değildir. İktisat teorisinin dilinde "politik olan", çeşitli iktisat politikalarını ifade için kullanılan, devletin piyasa işleyişine teknik bir müdahale biçimini ifade etmektedir. Hattâ yaygın kanaatin iktisadın inceleme alanında zannettiği "liberalizm", "sosyalizm", "kapitalizm", "mülkiyet", "sosyal adalet" gibisinden "politik" kavramlar, standart iktisat dilinde yer almazlar. Bu kavramların iktisadın içindeki yeri olsa olsa standart *textbook*ların giriş kısımlarındaki genel ön bilgiler arasındadır. Mesela iktisadın tanımladığı denge yönelimli piyasa işleyişinin temelindeki *kapitalizmin* teşhisi, iktisat dili içerisinde kalarak mümkün değildir. Kapitalizm kavramı her durumda politik çağrışımlarla yüklü bir kavramdır ve iktisadın standart

[7] İki disiplinin diyalogdan ziyade ayrışmış olmalarının her ikisi için de özellikle iktisat için çok daha büyük bir önemi vardır. Gulbenkian Komisyonu Raporu'na göre politik bilimin geç de olsa ayrı bir disiplin olarak ortaya çıkışı, iktisadın ayrı bir disiplin oluşunu daha da meşrulaştırmaya hizmet etmiştir. Gulbenkian Komisyonu (1996), *Sosyal Bilimleri Açın*, (çev.Şirin Tekeli) İstanbul: Metis, s. 26.

dilinde yeri yoktur.[8] İktisat dilinin, politik kavramları bu denli teknikleştirmesi, hattâ 'depolitize' etmesi, bütünüyle teorinin liberal karakteriyle alakalıdır.

Fakat iktisat içinde kalınarak, iktisat dilinin politik karakterinin ortaya konması pek mümkün olmadığından, bu çalışmada politik düşüncenin "politik olan"ın[9] doğası üzerine tartışmalarından yararlanılacaktır. Politik'in doğasına ilişkin tartışma, politik felsefenin temel tartışma alanlarından birisi olduğundan bunun izi Antik Yunan'a değin sürülebilir. Fakat buradaki asıl amaç, meseleyi iktisat bilimi özelinde ortaya koymak olduğu için, asıl ilgi politik'in anlamının temel bir değişikliğe uğradığı tarihsel periyoda ve oradan günümüze kadar olan tartışmalara odaklanmak şeklinde olacaktır. Bu da kapitalizmin gelişiyle birlikte burjuva sınıfının ortaya çıkıp politik arenada, kamusal alanda yer almaya başladığı dönemdir. Bu dönem aynı zamanda iktisadın bir bilim olarak doğmaya başladığı da bir dönemdir.

Politiğin doğasına, niteliğine ilişkin tartışma, Benhabib'in (1999, 122-123) Batı politik düşüncesinde üç farklı "kamusal alan" anlayışı olarak tasnif ettiği ayrıma yaslanarak yürütülebilir. Benhabib'e göre bunların ilki Hannah Arendt'in referans noktası olarak alınabileceği 'cumhuriyetçi er-

---

[8] İlginç olan şudur ki kapitalizm kavramının bu bağlama oturmasında en büyük katkıyı yapan Marx ve Marksist düşünce olmasına rağmen, Marx'ın kendisi henüz "kapitalizm" kavramını kullanmamaktaydı. Büyük eserine verdiği isim, *Kapital*, Joan Robinson'ın tabiriyle söylemek gerekirse aslında klasik politik iktisadın 'âlet kutusundan' çıkan bir âletti. Braudel, kapitalizm kavramının apaçık politik çağrışımına işaret edip onun tarihini izlerken, kavramın henüz Marx'a bile yabancı oluşundan söz eder: "..Ancak, bundan on yıl sonra 1867'de Marx bu kelimeyi hâlâ bilmemektedir... Kelime fiilî olarak, tıpkı doğal karşıt anlamlısı Sosyalizm gibi, siyasal tartışmaların içinden, tam gücüne kavuşmuş olarak, ancak yüzyılımızın başında fışkırabilmiştir. Bilimsel çevrelerde, W. Sombart'ın parlak kitabı *Der Moderno Kapitalismus* (ilk yayımlanışı 1902) tarafından lanse edilmiştir. Marx tarafından kullanılmayan kelime, Marksist modele dahil olacaktır, öylesine ki, *Capital* yazarı tarafından yapılan büyük aşamalar ayrımını ifade etmek üzere, sıklıkla kölecilik, feodalizm, kapitalizm denilecektir", Fernand Braudel (1993), *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar, II. Cilt*,(Çev. M. A. Kılıçbay), Ankara, Gece Yayınları, ss. 205-6.

[9] "Siyasal "yerine "politik" ya da "politik olan" kavramlarının kullanılmasına yönelik ilk gerekçe olarak şu söylenebilir ki, politiğin doğası tartışması Batı düşüncesi içerisindeki konumlanışı çerçevesinde ele alınmaktadır (ve zaten yalnızca öyle ele alınabilir) ve kavramın antik Yunan'a uzanan bir geçmişinin de olduğu hesaba katılırsa, aslî seslenişine sadakatin yerinde olacağı düşünülmüştür. İkinci gerekçe de bununla bağlantılı sayılabilecek olan Sarıbay ve Öğün'ün (1998) haklı kaygılarında yer bulmaktadır. Buna göre politika, giderek devleti yönetmekle özdeşleşen bir kavrama dönüşmüş, politika bilimi de devlete ilişkin faaliyetlerin bilgisini edinmeyi amaçlayan bir disipline doğru evrilmiştir. Oysa politika olgusu devletle eş faaliyetler alanından ibaret değildir. Politikayı bir entiteye indirgemeyip, politik olanın doğasına ilişkin bir tartışmaya girişildiğinde bu daha da açık hâle gelir. Bu arada eklemek gerekir ki yazı boyunca gramatik doğruluk feda edilerek arasında sıfat olan "politik" (political) kavramı sıklıkla isim gibi kullanılacaktır. İktisadî anlamlara sıfat olan bu kavramın niteliğine ilişkin tartışma öne çıkarılacağından, aslında sıfat olan "politik", yazı boyunca isim gibi kavramsallaştırılacaktır.

dem' ya da 'yurttaşlık erdemi' geleneğidir. İkincisi Jürgen Habermas'ın çalışmalarında ortaya çıkan 'söylemsel kamusal alan' olarak adlandırılabilecek geç ve kapitalist toplumların demokratik bir şekilde yeniden örgütlenmesini savunan yaklaşımdır. Üçüncüsü de liberal gelenektir ki, bu çalışma çerçevesinde özel bir ismin etrafında değil de, genel hatlarıyla ortaya konacaktır. Çünkü iktisat teorisi bütünüyle bu gelenekten doğmaktadır. Bu yüzden liberal gelenekteki "politik" kavramsallaştırması ile iktisat teorisindeki "politik" birlikte ele alınacaktır.

Politik'in doğası tartışmalarında liberal geleneğin yanında Arendt ve Habermas'ın da tartışmaya dahil edilmesinin gerekçesi, bu isimlerin politik'in doğasına ilişkin yaklaşımlarının; hem iktisadın tam da doğuş yıllarına denk düşen bir dönemde politik'in tarihsel dönüşümünü eleştirel bir tonda ortaya koymak ve bu sayede liberal yaklaşımdaki politik'in doğasını daha iyi açığa çıkarmak açısından, hem de politik'in modern dönem içindeki tarihsel serüvenine yönelik ilki kötümser ve neredeyse antimodernist, ikincisi iyimser ve modernist olan iki yaklaşımı soruşturmanın avantajlarından yararlanmak açısından önemli olmalarında yatmaktadır.

ARENDT VE "POLİTİK"İN ÇÖKÜŞÜ

Arendt'e göre politik olan, Antik Yunan'da *polis* alanındaki eylemleri ifade etmektedir ve *polis* alanı özgürlüğün alanıdır. Yaşamın özel ve kamu alanları olarak ayrımı, Antik Yunan'da *polis ve hane* ayrımına denk düşmektedir. *Polis* politik'in alanı iken, hane, bireysel maişet ve türün devamı gibi doğal zorunlulukların alanıdır. Oysa modern dönemde politik'in anlamı değişmiştir. Modern dünyada özel ile kamusalın, politik ile hanenin ayrımını muğlaklaştırırcasına toplumun toplumsalın yükseldiği görülmektedir. Toplumsalın yükselişi, yani ev idaresinin, onunla ilgili etkinliklerin, sorunların ve öğütsel araçların yükselişi, politik'i toplumun bir işlevine indirgemiştir. Politik'in bu tarz işlevselleştirilişi, politik olan ile toplumsal olan arasındaki mesafeyi kavramayı olanaksızlaştırmıştır. Artık toplumun, yani hanenin (*oikia)* ya da iktisadî etkinliklerin kamu alanına çıkışlarıyla, ev idaresi ve önceleri ailenin özel alanına ait olan bütün sorunlar, kamusal alana taşınmıştır. Bu yüzden politik'in Antik Yunan'daki anlamı hesaba katıldığında klasik iktisatçıların kullandığı 'politik' sıfatının bir çelişki olduğu bile söylenebilir (Arendt 1994, 47-60).

Klasik politik iktisatçıların, kendi disiplinlerine yönelik kavrayışları da, toplumsalın bu yükselişine işaret etmektedir. Myrdal'ın belirttiği gibi (1990, 140), klasik politik iktisattaki toplumsal ev idaresi tarzındaki bir ekonomi düşüncesi yalnızca serbest ticaret teorisini değil iktisadî politika doktrinlerini de etkilemekteydi. "Üyelerini koruyup gözeten bir aile reisi

benzeri bir toplum nosyonu, iktisadî terminolojide derin bir şekilde yer etmişti. Almanca'daki *Volkswirtschaftslehre* açıkça şunu imâ etmektedir ki, ortak bir amaç ve ortak değerleriyle bütün bir ulusun vatandaşları anlamında iktisadî aktivitenin kolektif bir öznesi mevcuttur. İngilizce'deki 'politik iktisat' veya 'iktisat' literal mânâsıyla olan bütün açık bağlarını tedricen yitirdi fakat 'zenginlik teorisi' ya da 'refah teorisi' kavramlarının klasik dönemde iktisat bilimine verilen diğer adlar olduklarını hatırda tutmak gerekmektedir. Kavram bütünüyle maddi kazancı ifade etmektedir. J. S. Mill ve Senior'a göre "iktisat insanların 'maddi' ya da 'düşük düzeyli' arzularını incelemeyle sınırlanmıştır" (Myrdal 1990, 142).

Klasik politik iktisat, Arendt'in toplumsalın yükselişi ya da hanenin bütün bir ilişkiler biçiminin kamusal alana taşınması olarak adlandırdığı şekle uygundur. Arendt'e göre 'özel'in ya da 'toplumsal'ın 'kamusal' üzerindeki tiranlığı en belirgin ifadesini *homoeconomicus* tiplemesinde bulmuştur. Bu yüzden modern toplumlarda en yüce erdem servet birikimi olmuş, bunun sonucunda da devlet kamusallığın koruyucusu ve kollatıcısı rolünü bırakıp, bunun yerine liberal 'gece bekçisi devlet' konumuna yerleşmiştir. Bu devletin görevi, birikimi güvenceye alacak altyapı faaliyetlerini (ordu, mahkemeler, polis, vergiler vs.) yerine getirmektir (Wolin, 2000, 27). Bu yolla devlet teknik bir aygıt ve politik de onun toplumsala uzanan işlevsel boyutu hâline gelmiştir.[10]

HABERMAS VE "POLİTİK" İN DÖNÜŞÜMÜ

Politiğin modern dönemde ya da bir başka deyişle kapitalizmin yükselişiyle birlikte Antik Yunan'daki anlamını yitirdiği konusunda Arendt'in yaklaşımına Habermas'ta temelde katılmaktadır. Fakat Habermas, Arendt'in modern dünyada politiğin aldığı şekle dair yaklaşımındaki kötümserliğin aksine, kamusallığın kapitalizmin seyri içerisindeki dönüşümünü izleyip, muhtemel bir kamusal diyalogun yollarını soruşturmaktadır. Yani politiğin modern dönemler içerisinde yeniden yer bulabilirliğinin olanaklarını aramaktadır.

[10] Arendt'in toplumsalın yükselişiyle birlikte politik'in aldığı bu yeni şekle dair yaklaşımına, onu radikalleştirerek de olsa, bir ölçüde Baudrillard'a göre (1991, 16-18), On sekizinci yüzyıldan sonra toplumsal olanı politik'ten ayırmak olanağı ortadan kalkmıştır, bunlar iktisadî olanla göbekten bağımlı hâle gelmiştir. Marksist düşüncenin yükselişi ise politik'i bütünüyle tüketmiş ve onun yerini toplumsal ile iktisadî olan almıştır. Politika toplumsalın aynası olmak zorunda kalmış, oysa politikanın özerkliği toplumsalın hegemonyası ile ters orantılıdır. Liberal düşünce hep ikisi arasında diyalektiği özlerken, sosyalist düşünce ise zaten politik'in toplumsalın saydamlığı içinde yok olacağını öngörmektedir. Baudrillard, Arendt'ten bir adım daha öteye giderek artık toplumsalın da sonunun geldiğini, onun yerini kitlenin almakta olduğunu düşünmektedir.

Habermas'a göre (1997, 82), Antikiteden devralınan ve hane yönetimini içeren ekonominin politik iktisada dönüşmesi, değişen toplumsal ilişkileri de yansıtmaktaydı. 17. yüzyıla kadar *Oiko-despot*'un, *pater familias*'ın yani ev sahibinin görev alanı içinde kalan 'ekonomi' kavramı, artık kârlılık yasalarına göre hesabı tutulan ticarî işletmenin pratiğine dönüşmüştür. Modern ekonomi "Oikos"u odak almayıp, bütün bir piyasayı kapsamaktaydı. Habermas'ın kapitalizmin ilk dönemlerine ait şemalaştırmasında özel alan, burjuva toplumu (mal dolaşımı ve toplumsal emeğin alanı) ile çekirdek ailenin içsel alanından oluşurken, kamusal alan devlet ve saraydan oluşmaktadır. Bu iki alan arasındaki diyalog da edebî kamudan çıkan politik kamu yoluyla sağlanmaktadır. Politik kamu, kamuoyu yoluyla toplumun ihtiyaçlarını devlete iletmektedir (Habermas 1997, 97-98). Modern kapitalizmin ilk dönemlerindeki bu politik kamu, Antik Yunan'ın kamusundan farklıdır. Şimdi nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda kamuoyunun kamusal erkle çekiştiği bir toplumsal alan mevcuttur. "Modern kamu izleği, antik kamuyla kıyaslandığında, beraber hareket eden vatandaşların aslen politik nitelikli olan ödevlerinden (içerde adalet dağıtmak, dışarıya karşı kendini savunmak), kamusal olarak akıl yürüten toplumun daha ziyade sivil nitelikli ödevlerine (mal dolaşımının emniyete alınması) kaymıştır. Burjuva kamusunun politik ödevi, sivil toplumun düzenlenmesidir." (Habermas, 1997, ss. 127-28). Habermas, bu yeni ortaya çıkan durumun tahlilinde Arendt gibi politik'in Antik anlamının yitirilişinin kötümser bir tasvirini yapmak yerine, devlet ve burjuva toplumu olarak ayrışmaya başlamış olan bu yapının içindeki kamusalın ve onun dönüşümünün arayışına girmektedir.

Habermas'ın kavramlarından hareketle klasik politik iktisadın 18. yüzyıl sonlarında, akıl yürüten özel şahısların oluşturduğu politik kamunun, kamusal erke karşı burjuva toplumunun işleyişini güvenceye alacak tartışma platformlarından doğduğu öne sürülebilir. Bu durumda klasik politik iktisadın 'politik' sıfatı, devlet ve iktisadî alan arasındaki ayrışmaya yaslanan temel liberal ilkeyi işaret etmekteydi.

Fakat kamusal ile özel alanı kesin bir şekilde ayıran bu burjuva kamu modeli, kapitalizmin gelişimiyle birlikte dönüşüme uğramıştır. Kamusal alan kendi çıkarı peşinde iktisadî sınıflar arasındaki iktidar mücadelesi içinde erimiş, bunun üzerine 20. yüzyılda piyasaya, refah devleti yörüngesinde güvence altına alınmaya çalışılmıştır (Ingram 1987, 5). Bu da Habermas'ı refah devletinin yol açtığı meşhur meşruluk krizi tartışmalarına götürmüştür.

Habermas geç kapitalizmin yapısını ise sistem ve yaşama evreni ilişkileri çerçevesinde incelemektedir. Toplumda bir yanda iktisat ve yöne-

tim sistemi olmak üzere alt-sistemler, diğer yanda özel alan ve kamusal alan olarak ayrışan yaşama evreni (life-world) mevcuttur. Yaşama evreni ile alt-sistemler arasındaki bağ takas ilişkileriyle kurulur (Habermas 2001, 771, 799). Yani bir yanda biçimsel olarak örgütlenmiş eylem alanları olan ekonomi ve politika, diğer yanda iletişimsel olarak yapılanmış eylem alanları olan özel alan ve kamusal alan arasındaki bir takas modelidir söz konusu olan. Habermas için yaşam evreni kavramı, ki Husserl fenomonolojisinden almıştır (Ingram 1987,199), 'iletişimsel eyleme' dayanır. İletişimsel eylemde bulunanlar hep yaşama evreninin ufku içinde hareket ederler. Kendileri de yorumcu olarak kendi söz eylemleriyle buna dahildirler. "Yaşama evreni adeta, konuşmacının ve dinleyicinin karşılaştıkları aşkmsal yerdir; karşılıklı olarak, ifadelerin dünyayla (nesnel, toplumsal ya da öznel dünyayla) örtüştüğü iddiasında bulundukları yerdir; ve bu geçerlilik iddialarını eleştirdikleri ve onayladıkları, itirazlarını yöneltebilip, anlaşmaya varabildikleri yerdir" (Habermas 2001, 558). Fakat Habermas ileri kapitalist toplumlarda bu yaşama evreni kavramının sömürgeleştirmesi tehdidi üzerinde durmaktadır. Bu sömürgeleştirme bağımsızlaşmış alt sistemlerin buyruklarının yaşama evrenine girip onu benzeştirmeye çalışmaları şeklinde gerçekleşir. Keane'ın da belirttiği gibi (1993, 29) Habermas'ın yaşama evreninin sivil topluma denk düştüğü söylenebilir. Ekonomi ve devlet alt sistemlerinin yaşama evreninden ayrılmaları, sivil toplumun sahiden çoğulculaştırılmasının önkoşuludur. Fakat politik ekonominin yayılmacı mantığı da bu yaşama evrenini tehdit etmektedir.

Bu yüzden Habermas'ın yaşama evreninde işleyen bir iletişimsel eylem teorisi, politik olanı katılım temelinde çok daha geniş bir alana yayar. Katılım yalnızca politik dünyada mümkün olan bir faaliyet değil, bütün toplumsal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen bir faaliyettir. "Eylem normlarının bunlardan etkilenen herkesin pratik tartışması yoluyla belirlenmesini vurgulayan bu katılım anlayışı, karmaşık modern toplumların gerçeklerine sadık bir politika vizyonu ile dile getirmesi açısından cumhuriyetçi erdem ya da yurttaşlık erdemi karşısında ayırt edici bir avantaja sahiptir" (Benhabib 1999, 147). Habermas'ın katılıma yaptığı bu vurgu yeni bir kamusal alan anlayışını da ifade etmektedir. Kamusal alan, politik seçkinler arasındaki bir rekabet alanı değildir. Aksine politik kararlardan ve genel normlardan etkilenen zümrelerin, bunların oluşturulması ve yürürlüğe sokulmasında söz sahibi olmalarını sağlayacak demokratik bir zemindir. Her ne kadar Habermas, demokratik bir toplumda meşruluğun yalnızca bir kamusal diyalogun sonucu olması gerektiği konusunda liberallerle uzlaşsa da, onun katılım ilkesi bu liberal görüşü de aşar. Çünkü

Habermas'ta bu diyalog, yansızlık kısıtlaması altında cereyan etmez, onun yerine pratik söylem düşüncesinin temsil ettiği ölçütlere göre yargılanır. Kamusal alan, genel politik eylemden etkilenen herkes nerede ve ne zaman bunların meşruiyetine dair bir pratik söyleme girişirse orada ve o zaman vardır (Benhabib 1999, 148).

Üstelik bu pratik söylemi önceleyen bir etik kısıtlama da yoktur. Bu yaklaşımda demokratik irade oluşumu meşruiyetini yerleşik etik kanaatlerin yakınlaşmasından almaz. Aksine farklı fikirlerin çeşitli müzakere biçimleri olarak ortaya çıkmasına imkân tanıyan iletişimsel ön kabullerden ve adil pazarlık süreçlerini sağlayan usullerden almaktadır. Müzakere kavramının kendisi, etik düzeyde bir yurttaş özerkliği kavramından ayrılır (Habermas 1999, 41).

Habermas'ın yaklaşımında hem parlamenter organlarda, hem de kamusal alanın gayriresmî ağları aracılığıyla özneler arası karakterde iletişim süreçleri ortaya çıkar. Bu öznesiz iletişim biçimleri rasyonel yaklaşım ve irade oluşumunun ortaya çıkabileceği sahaları oluşturur. Liberal modeldeki devlet ve toplum arasındaki sınırlar korunur ama ondan farklı olarak, sivil toplum hem idarî mekanizmadan hem de ekonomik sistemden ayrı özerk kamusal alanlara toplumsal temel sağlar (Habermas 1999, 47). Yani yukarıdaki kavramlarla tekrar belirtmek gerekirse, Habermas yaşama evreninin iktisadî alt sistemce sömürgeleştirilmesinin engellenmesi üzerinde durmaktadır ki, bu onun yaklaşımının liberal modelden ayrılan en temel noktasıdır.

Hem liberal hem de cumhuriyetçi erdem yaklaşımlarından bazı unsurlar paylaşsa da, Habermas'ta "politik" onlardan daha farklı ve geniş bir biçimde, rasyonel iletişim süreçlerine zemin teşkil eden her tür kamusal alanda ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden "politik", ne liberal gelenekteki gibi işlevsel bir devlet faaliyetine, ne de cumhuriyetçi gelenekteki etik temelli kolektiviteye indirgenmektedir.

"Politik"in bu algılanışının ortodoks iktisat teorisinde hemen hiç karşılığı yoktur. Habermasçı anlamda "politik"in iktisada sokulması, olsa olsa radikal politik iktisat akımlarında mümkün olmaktadır. Mesela her ne kadar Habermas'tan çok Macpherson'a yakınlıkları öne çıkıyor olsa da, son dönem önde gelen radikal politik iktisatçıları olan Bowles ve Gintis'in (1996) çalışmalarında kullanılan "politik" kavramsallaştırmasının Habermas'a nispî bir yakınlığından söz edilebilir.[11] Ama burada yalnızca

[11] Habermasçı "politik" kavrayışının iktisat tartışmalarında yer bulması ancak daha sol ve sosyalist menşeli yaklaşımlarda mümkün olmaktadır. Mesela Gorz'un açıkça Habermasvari bir sol üzerinden "politik" iktisat ürettiği söylenebilir. Bkz. A. Gorz (1993), *Kapitalizm, Sosyalizm, Ekoloji, Yönelim Bozuklukları, Arayışlar*, (çev. I. Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

ortodoks iktisadın "politik" kavramsallaştırması çerçevesinde konu sınırlandığından dolayı, Amerikan radikal politik iktisat akımının politik kavramsallaştırmaya daha yakın duran çalışmalarına değinilmektedir. Bu tartışmaya girişmek, konuyu doğrudan doğruya politik teorideki demokrasi tartışmaları paralelinde sürdürmeye götürecektir ki, o bu yazının amacını aşmaktadır.

LİBERAL DÜŞÜNCEDE VE ORTODOKS İKTİSATTA "POLİTİK" KAVRAMSALLAŞTIRMASI

İktisat, ortaya çıkış şartlarının da açığa çıkardığı üzere, bütünüyle liberal düşünce geleneğinin bir ürünüdür. İktisat, iktisadî alanın devletin müdahale alanın büyük ölçüde bağımsızlaşmaya başladığı bir dönemde, bu bağımsızlaşmaya destek veren yaklaşımların bir sonucu olarak doğmuştur. Hattâ Wallerstein'a göre yalnızca iktisat değil, bütün sosyal bilimler liberal geleneğin ürünüdür. Ona göre (Wallerstein 2000, 164) liberal ideoloji[12] ile sosyal bilim arasında varoluşsal olduğu kadar özel de bir ilişki vardır. Liberalizm ile sosyal bilim aynı öncül üzerine kurulmuştur.

Bu yüzden iktisat dilindeki "politik"i anlayabilmenin yolu, liberal düşünce geleneğinin "politik"i kavramsallaştırma biçimini ortaya koymaktan geçmektedir. Habermas'ın da belirttiği gibi (1999, 37) liberal yaklaşımda devlet yönetimi bir kamu idaresi aygıtıdır, buna mukabil toplum ise özel kişiler arsında piyasanın işleyişinin düzenlenmekte olduğu bir etkileşimler ağıdır. Burada politika, kişisel çıkarları bir araya getirip, bunları politik gücü elinde tutan yönetim aygıtına karşı ileri sürme işlevinden ibarettir.

Mouffe'ye göre (1993, 139-140), politik'in doğasına ilişkin sorunlar söz konusu olduğunda liberalizmin en temel ilkelerinden birisi "devletin yansızlığı" ilkesidir. Bu yansızlık rasyonalite temeli üzerinde yükselir. Liberal düşüncede her tür tartışmalı sorun kamusal alandaki uzlaşıyı güvenceye almak için özel alana havale edilir. Böylece "rasyonel" uzlaşı için bütün problemli sorunlar gündem dışına itilmiş olur. "Sonuçta politik'in alanı, 'yıkıcı' tutkularından ve inançlarından arındırılan ve kendi çıkarı peşindeki rasyonel birimler olarak bilinen –ve tabiî ki moralitenin kısıtları içinde– bireylerin kendilerinin 'uygun' gördüğü kendi talepleri arasındaki bir karar verme sürecine bağlı olan bir yer hâline gelmektedir... Politik'i bireyler arasındaki rasyonel müzakere süreci olarak tasavvur etmek –benim 'politik' diye adlandırmakta olduğum– bütün bir güç ve muhalefet boyutunu ortadan kaldırmak ve bu sayede onun tabiatını bü-

[12] Wallerstein'ın dilinde liberalizm bir ideolojidir, o yüzden onun kendi kavramını kullandık. İdeoloji kavramı ile ilgili tartışmaları şimdilik bir kenara bırakıyoruz.

tünüyle ihmal etmek demektir." (Mouffe 1993, 140). Bu tutum, insan davranışlarında tutkunun ve husumetin belirleyici rolünü ihmal ettiği gibi, grup ve kolektif davranışı da yadsımaktadır.

Schmitt'e göre de liberalizm "politik" kavramsallaştırmasına izin vermez. Tutarlı bir bireycilik "politik"i reddeder. Ona göre (Schmitt'en aktaran Mouffe 1993, 110), "Bireysel özgürlüğü kısıtlayan devlete, kiliseye ve diğer kurumlara karşı polemiksel bir antitez biçiminde bir liberal politika mevcuttur. Ticret, kilise ve eğitimin bir liberal politikası mevcuttur fakat bütünüyle bir politik yoktur, politikin liberal eleştirisi vardır. Liberalizmin sistematik teorisi hemen hemen yalnızca, devletin gücüne karşı bir iç mücadeleyle ilgilenmektedir." Liberal bireycilik kolektif kimliklerin oluşumunu anlayamadığı gibi, kurucu olarak toplumsal hayatın kolektif unsurunu da kavrayamaz. Schmitt'e göre bu yüzdendir ki liberal kavramlar her ikisi de bireyci terimlerle algılanabilen etik ve iktisat arasında hareket eder. Liberal düşünce devlet ve politikayı işgal ederek politik'i yok eder. Oysa Schmitt'e göre politik olan dost ve düşman ayrımı ile ilgilenir ve 'onlara' karşı 'biz' in oluşumuna çalışır. İnsanları dost ve düşman olarak gruplamayı gereğince başaran her dinsel, moral, iktisadî ve etik yaklaşım kendini politik'e dönüştürmüş demektir (Mouffe 1993, 111).

Politik yelpazede birbirinden hayli farklı, hattâ zıt konumlarda yer alan Mouffe ve Schmitt'in liberal gelenekteki "politik"e dair yargıları, liberalizmde "politik"in yerinin bir devlet aygıtının yansız eylemlerinden başka bir anlam taşımadığını göstermektedir. Fakat her iki ismin de liberalizme yönelik eleştirileri dikkate alındığında Habermas'm oldukça liberal bir çizgiye kaydığı görülecektir. Hem liberal geleneğin "politik" kavrayışını daha açık kılmak, hem de bunun iktisadî kavrayışla iç içeliğini daha iyi görebilmek için Habermas ile liberal gelenek arasındaki farka, o temel liberal "yansızlık" ilkesi çerçevesinden bakmak gerekmektedir.

Yansızlık konusunda O'Neill'in belirttiği gibi (2001, 38-39) Habermas ile esasında bir liberal olan Ackerman aynı çizgide sayılabilirler. Fakat onların yansızlığı liberal geleneğinkinden farklıdır. Onlara göre politika bireylerin, ihtilaflı konular, ortak sorunlar üzerinde işbirliği sağlamaya yetecek karşılıklı anlayışla, bir uzlaşmaya varma amacıyla, iyilik anlayışlarını tartışabilecekleri bir formdur. Politik'in forum işlevi görebilmesi için de, iletişime girenlerin angajman kurallarının kendileri yansız olmalıdır, ancak bu sayede taraflar yansız bir zeminde kamusal söyleme katılabilirler.

Oysa liberal gelenekte yansızlığın kurumsal biçimi forum değil, piyasadır. O'Neill (2001, 39-42), piyasa temelli politik kavramsallaştırımı, Avusturya geleneğini ve neo-klasik geleneği ayırarak incelemektedir.

Avusturya iktisadına göre piyasa, ahlâk dışı olduğundan, çoğulcu modern bir toplumda, farklı değerlerin iş birliği yapmasını sağlayan bir kurum işlevi görür. Zaten değerlerle ilgili tartışmaların akılcı yolla çözülebilme olasılığı yoktur. Piyasa tam da bunu sağlar ve piyasanın alternatifi, ya sürekli uyumsuzluk ya da bir devletin bir amaçlar dizisini zorla dayatmasıdır. Dolayısıyla politikanın rolü piyasanın yansız, akılcı olmayan mekanizmalarının işleyişi için gereken yapıyı kurmayla sınırlıdır.

O'Neill (2001, 42), ilk olarak Pareto optimalitesinin öncelikler ve önceliklerin tatmini açısından ifade edilmesine dayanarak, ikinci olarak da negatif dışsallıklar ve kamu malları bağlamında piyasa başarısızlıkları durumunda, neo-klasik iktisadın devlet müdahalesine daha fazla olanak tanıdığını düşünmektedir. Neo-klasik iktisadın Keynesci makro iktisadı kendi ortotdoksisi içinde içselleştirmesinin de bu müdahale olanaklarını artırdığından söz edilebilir. Fakat Hirschman'ın yerinde tespitiyle (1994, 70), belirtmek gerekirse, Pareto'nun gelir dağılımına ilişkin bulguları, devlet müdahalesiyle yoksul sınıfların durumlarını iyileştirmeye yönelik yaklaşımlara set çeken önemli politik sonuçlara yol açmıştır. Öte yandan, iktisatta son yıllarda makro iktisadın mikro temellerine yönelme konusunda rasyonel bekleyişler adı altında gittikçe belirginlik kazanan ve farklı neo-klasik akımları kendi içinde oldukça homojenize eden yaklaşım da devlet müdahalesinin gereksizliği konusunda bütün iktisatçıları neredeyse hemfikir hâle getirmiştir.

Yine de asıl sorun devletin müdahale derecesine yaptıkları vurgu özelinde neo-klasik ve Avusturya iktisadı ayrımında değildir. Sonuçta iktisatta politik'in doğasına ilişkin bir tartışmada bu ikisi arasında bir ayrım yapmak mümkün değildir. Her iki yaklaşım da politik'in doğasını piyasa işleyişinde bulur. Mesela politik'in doğasına dair politik düşünce içindeki tartışmalar dikkate alındığında meşhur Hayek-Keynes kavgası bile iki liberalin, devlet aygıtının görev alanının belirlenmesine dair araçsal tartışmasına dönüşür. Demokrasi konusunda her ikisinin de kuşkuları vardır ve devlet aygıtının elitlerin elinde bulunması gerektiği hususunda –üstelik Keynes'inkiler Hayek'inkilere göre daha dar bir elitler grubudur– hemfikirdirler (Gamble 1996, 157). Öte yandan Hayek'in makro iktisat karşıtlığı (ki bu kavram bir anlamda devletin bu yolla ekonomiye müdahale derecesine de işaret eder) ise yalnızca Keynes'in yaklaşımıyla sınırlı değil, yeri geldiğinde Friedmancı makro kavramları kapsayacak denli geniştir (Gamble 1996, 168). Ama bu durum Hayek ve Friedman'ı liberal çizgide görmeyi engellememektedir. Dolayısıyla buradaki sorun devletin müdahale derecesi değil, bizâtihi politika ve onun temelinde politik'in iktisatçılarca nasıl kavramsallaştırılmakta olduğudur.

Liberal geleneğin içinden gelen bir disiplin olduğundan dolayı, iktisatta politik'in kendisinin doğasının tartışılması şöyle dursun, teorik inşada kullanılan kavramların hiçbir şekilde politik imâ içermediği konusunda temel bir güvence verilir. Söz konusu olan, mevcut iktisadî işleyişin yansız bir tasvirinden ibarettir. Bu işleyişi tasvir eden kavramların ise politik tarafları yoktur. Politik olan yalnızca bu işleyişe dışsal bir unsur olarak katılan devletin müdahalesidir ki, bu da mevcut teorik yapıya notasyon ilâve etmekten başka bir anlam taşımaz. Dolayısıyla devletin iktisadî işleyişe düzenleyici müdahaleleri anlamındaki bu politikalar hiçbir politik ima içermezler. İktisat bu müdahalenin mevcut işleyiş içerisindeki etkinlik temelindeki fayda ve maliyet analizi olarak sonuçlarını vermekle yetinir. Bu yüzden ortodoks iktisat içerisindeki müdahalenin dozajına ilişkin tartışmaların, politik'in doğası hesaba katıldığında, en temelde liberal ortak paydada buluştuğu görülmektedir.

Myrdal'ın iktisat teorisinin gelişiminde (liberal) politik unsuru –doğal hukuk ve faydacılık– teşhis ettiği önemli çalışmasında belirttiği gibi (Myrdal 1990, 192), "iktisadî akıl yürütme sıklıkla, normatif ilkelerin açıkça değil fakat genel 'kavramlar' şeklinde takdim edilmesi sayesinde gözden kaçırılmaktadır. Tartışma bu sayede normatiften mantıksal alana kaydırılmaktadır." İlk durumda çıkar çatışması ya da harmonisi vardır. Çıkar çatışmasında *a priori* ilkelere dayanan 'toplumsal' ya da 'iktisadî olarak' doğru çözümlerinden ne iktisatçılar ne de başkaları söz edebilir. İktisatta çıkar çatışmaları (yani politik'in alanı) hep parlak analizler altında gizlenmiştir. Klasik politik iktisadın felsefî etkilenimi –doğal hukuk ve onun İngiliz dalı, Faydacılık– toplumsal harmoni inancına dayanmaktadır. Harmoni düşüncesinin varlığı, hem fiilî hem de moral davranışın 'insan tabiatından' ya da faydacı terminoloji ile söylemek gerekirse, acı ve elemden çıkarılmasını sağlamaktadır. İktisatta harmoni kavramı sayesinde iktisadî aktivite tek bir sosyal öznenin ev idaresi şeklinde algılanabilmektedir. Bu da iktisadî problemlerin, sosyal politikanın 'iktisadî bakış açısından' değerlendirilebileceği yaklaşımına yol açar ki bu açıkça metafiziktir.[13] "Bütün değer teorisi, yalnızca iktisadî aktiviteyi açıklamaya

[13] Belirtmek gerekmektedir ki, Myrdal iktisadın kesinlikle 'değerden bağımsız' bir bilim olması gerektiğinde ısrarlıdır. Fakat onun bu bilimsel yansızlığı, onu liberal yansızlığa götürmeyebilmektedir, oysa genelde bilimsel yansızlığın gittiği yer liberal yansızlık olmaktadır. O'Neill'in yerinde ayrımını kullanmak gerekirse (O'Neill, 2001, ss. 81-82), değer yansızlığı terimi iki ayrı yaklaşımı tanımlamak için kullanılabilir. Birincisi, sosyal bilimlerle ilgili metodolojik bir ayrımken, ikincisi de politik bir ayrımdır. İlkinde iktisatçı politika, tavsiyeleri iyilik kavramları arasında tarafsız olan bütün çekişmelerin üstünde bir danışman rolü oynamaktadır. Bu tam da Myrdal'ın konumudur. İkincisinde ise politik bir tez olarak yansızlık, devlet aygıtının yansızlığına dair liberal ideali yansıtmaktadır.

niyetlenmez fakat aynı zamanda onu refah iktisadı için, sosyal değer teorisi için bir temel olarak alır. İktisadî liberalizm teorisi işte bu komünist kurgu üzerine inşa edilir" (Myrdal 1990, 193).

İlginç olan şudur ki Myrdal, çağdaş bilim felsefesi açısından nahif bir 'değerden bağımsız' bilim yaklaşımına bağlansa da, onun şu sözlerinde bu değerden bağımsız iktisada ve iktisatçılara biçtiği görev Habermasçı bir politik kavrayışı yankılamaktadır (Myrdal 1990, 206): "Bir bilim olarak iktisat, değer sorunları üzerine nutuk çekemez. İktisat teknolojisi belirli davranışları veri olarak almak zorundadır ve bunların ne olması gerektiği (ought to be) konusunda karar veremez. Fakat politik mücadeleyi daha güvenli kılma konusunda yanlış nosyonlara dayalı davranışları uyarmada ve bu sayede, propaganda tekniğini kullanma iktidarına sahip güçlü grupların kamuoyunu yanlış yönlendirmelerini önlemede rol oynayabilir. Bu yaklaşımda sanki iktisada, kamusal alanda özgür bir iletişimin yürütülebilmesi için görev biçilmektedir.

Fakat iktisadın gelişimi, bu disiplin Habermasçı çizgide "kamusal söylem"e güvenli katılıma yardımcı olan bir araç işlevi görmekten ziyade, iktisadî sistemin politik'e müdahalesinin söylemsel alandaki türevini üretme yolunda yürüdü. Yani Habermasçı kavramlarla söylemek gerekirse, iktisadî alt-sistemin sömürgeleştirici atılımları, iktisat disiplininin diğer disiplinler üzerinde metodolojik temelde emperyal bir atağa kalkışını da beraberinde getirmiştir.

"Politik"in İktisadîleştirilmesi: İktisadın Emperyalizmi

Daha önce de belirtildiği gibi, iktisat biliminin krizi ile ilgili yaklaşımlarla eşzamanlı olarak neredeyse bunları görmezden gelen, ortodoksinin kendi öz güveninde hızlı bir artış yaşanmıştır. Maksimizasyon davranışı sergileyen birey, denge hâli ve etkinlik gibi üç temel postüla üzerine bina edilen ortodoksi, kendisini artık yalnızca bir sosyal bilim olarak vasfetmemekte, aynı zamanda hakiki bir bilim olduğunu iddia etmektedir (Lazear 2000, 99). Özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren iktisadın, üniversiter sistemdeki yayılışından da aldığı güçle, diğer disiplinlerin araştırma alanlarına el attığı görülmektedir. Kendi temel postülalarından hareketle, diğer alanları incelemeye kalkışan ve "iktisadı emperyalizm" olarak adlandıran bu atak, yalnızca belirli disiplinlerin alanlarına müdahale ile yetinmemekte, bütün insan davranışlarının iktisadî davranış varsayımıyla açıklanabileceği iddiasına dayanmaktadır. İktisat alanında en önde gelen dergilerin birinde dile gelen şu muzaffer eda tam da bunun göstergesidir: "Bu yazıda iki iddia vardır. Birincisi iktisadın emperyalist

olduğu ve ikincisi de iktisadî emperyalizmin başarılı olduğudur.... İktisadî emperyalizm iktisadın, klasik konularının ötesine giden alanlara yayılması şeklinde tanımlanmaktadır.....En agresif iktisadî emperyalistler iktisadın âletlerinin kullanılarak bütün sosyal davranışların açıklanabileceğini hedeflemektedirler" (Lazear 2000, 103). Emperyalizmin belli başlı hücum alanları olarak evlilik, çocuk sahibi olma, ana baba bakımı, aşk, din, ırk ayrımcılığı gibisinden çoğaltılabilecek bir insan davranışları bütünü sayılabilir. Disipliner bir atak olarak iktisadî emperyalizmin hukuk,[14] sosyoloji, biyoloji ve politik bilim üzerindeki etkilerinden söz edilebilir.

Politik davranışın da iktisadî davranış çerçevesinde açıklanması gerektiği iddiası ile yola çıkanlara göre politik aktörler devletin ya da kamunun çıkarını değil kendi çıkarlarını maksimize etmek için uğraşmaktadırlar ki bu da piyasanın en etkin denge çözümünü üreteceği varsayımıyla birleştirilirse, olabilecek en etkin çözüm ortaya çıkmaktadır. Oy verenlerin tüketici ve politik adayların da üreticiler olarak alındığı bu model, politik aktörlerin tipik olarak üreticinin tüketici karşısında sergilediği davranışı sergilediğini düşünmektedirler.[15] Bilindiği gibi standart teoride üretici ve tüketicilerin fiyatı etkilemeyecek denli çok sayıda oldukları tam rekabet piyasası varsayılır. Bu durumda model seçmen kamuoyunun kendi dışında alman politik kararları etkileyemediği homojen bir tüketiciler denizi olarak ortaya çıkmaktadır. Oysa Dubiel'in yerinde tespitiyle (1998, 66), bu model politik davranış üzerinde etkisi tartışmasız olan çok sayıdaki sosyo-kültürel ve sosyo-ekonomik eşitsizlik biçimini ihmal etmektedir.[16] En önemlisi de politik idare oluşum sürecini tüketici davranışı ile eşitleyerek, anti-totaliter meşruiyet anlayışının normatif özünü feda etmektedir.[17]

---

[14] Hukuk ve iktisat okulu yoluyla iktisadî emperyalizmin etkisini inceleyen bir çalışma için bkz. S. G. Medema (1997), "The Trial of *Homo Economicus:* What law and Economics Tells Us about the Development of Economic Imperialism", J. B. Davis (ed), *New Economics and its History,* Durham: Duke University Press.

[15] 1970'li yıllarda belirginleşen iktisadî yaklaşımın politik alana bu açılımı Buchanan'a Nobel iktisat ödülünü getirmiştir.

[16] Standart teorinin tüketiciler denizi yaklaşımını, gelişmiş endüstri toplumlarında karşılığı olmamakla eleştirilen Galbraith'in, iktisat teorisi içinde kalarak yönelttiği eleştirinin, bir benzerini Dubiel'in yaptığını söyleyebiliriz. Galbraith gelişmiş endüstrilerin büyük ölçekli firmalarının, ürünlerini hiç de standart neo-klasik teorininön gördüğü gibi homojen tüketiciler denizinin rasyonel seçimlerine sunmadığını, aksine böylesine büyük yatırım yapan bu firmaların tüketici davranışlarını belirleme, manipüle etme gücünün bulunduğunu belirtmektedir. Galbraith'in eleştirisini ortaya koyan şu çalışmasına bkz. John Kenneth Galbraith (1988), *Ekonomi Kimden Yana,* (Çev. B. Çorakçı-N. Himmetoğlu), İstanbul: Altın Kitaplar yayınevi.

[17] Dubiel burada özelde 1970'li yıllar sonrası kamu tercihi yaklaşımı olarak ele alman akımı değil, daha genel olarak yeni muhafazakâr piyasa temelli politik davranış açıklamalarını de-

İktisadî emperyalizm ile birlikte, iktisat teorisinin zımnî olarak varolan liberal politik kavrayışın, doğal yayılımını bulduğu söylenebilir. Bu yolla bizatihî politik'in alanı da, politik olmayan, yani iktisadî olanın belirleyiciliğinde kabul edilir. Bu, liberal politik'in radikalleşmiş hâlinden başka bir şey değildir. Politik'in ortadan kalkışı konusunda Arendt'in Marx'ta bulduğu,[18] Baudrillard'ın sosyalist düşüncede bulduğu şey, şimdi iktisadın bizatihî politik davranışa yayılımıyla gerçekleşmektedir. Bu yolla politik'in varlığı gereksizleşmekte, iktisat teorisinin teknik unsurlarından birisi hâline gelmektedir.

Sonuçta, temel karakteri liberal olan iktisat teorisi, kendi âletleri ile yapılan çözümlemelerde; ne kendinin ideolojik rolünü, ne de teorik âletlerinin depolitikliğini, ne çözümlemelerindeki teknik mükemmelliğin aynı zamanda mevcut kapitalizmin teşhisine yönelik çabaları karanlıkta bırakmaya yaradığını anlayabilir durumdadır. Bu yüzden ortodoks iktisat dili içerisinde kalınarak yapılacak her politik söylem, liberal sınırlar içerisinde kavranabilir bir diyalog olacaktır. Üstelik özelde iktisat biliminin kendi *a priori* temelli kurgusuna atfettiği evrensellik yüzünden de, politik alana ilişkin her analiz çabası, iktisadın emperyalizmiyle sonuçlanacaktır.

KAYNAKÇA

Arendt, H. (1994), *İnsanlık Durumu*), (çev. B. S. Şener), İstanbul: İletişim Yayınları.

Baudrillard, J. (1991), *Sessiz Yığınların Gölgesinde ya da Toplumsalın Sonu,* (çev. O. Adanır), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Benhabib, Ş. (1999), *Modernizm, Evrensellik ve Birey Çağdaş Ahlâk Felsefesine Katkılar,* (çev. M. Küçük), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bowles, S. And H. Gintis (1996), *Demokrasi ve Kapitalizm, Mülkiyet, Cemaat ve Modern Toplumsal Düşüncenin Çelişkileri,* (çev. O. Akmhay), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Braudel, F. (1993), *Maddi Uygarlık Ekonomi ve Kapitalizm XV-XVIII. Yüzyıllar,* II. Cilt, (çev. M. A. Kılıçbay), Ankara: Gece Yayınları.

Coats, A. W. (1992), "The Current 'Crisis' in Economics in Historical Perspective", A. W. Coats (ed.), *On the History of Economic Thought British and American Essays,* vol. I, London: Routledge.

Coats, A. W. (ed.) (1996), *The Post-1945 Internationalization of Economics,* Durham: Duke University Press.

Dubiel, H. (1998), *Yeni Muhafazakarlık Nedir?* (çev. E. Özbek), İstanbul: İletişim Yayınları.

---

mokratik temelde sorgulamaktadır. Yani hedefi burada özelde tartışılan 1970'li yılların 'politik iktisadı' değil ama onu da içeren daha genel bir kavramdır.

[18] Arendt'e göre Marx'ın yaptığı yalnızca bireysel ve kişisel çıkarların yerine grup veya sınıf çıkarlarını koyarak, liberal iktisatçıların *homo economicus*'undan bile daha az eylemlilik sergileyen bir "toplumsallaşmış insan" inşa etmiş olmasıdır. Ama Arendt'in burada daha az eylemlilik ile kastettiği şey tam da az politik, hattâ depolitik, insan olarak okunabilir.

Galbraith, J. K. (1988), *Ekonomi Kimden Yana,* (çev. B. Çorakçı- N. Himmetoğlu), İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Gamble, A. (1996), *Hayek, the Iron Cage of Liberty,* Cambridge: Polity Press.

Gorz, A. (1993), *Kapitalizm, Sosyalizm, Ekoloji, Yönetim Bozuklukları, Arayışlar,* (çev. I. Ergüden), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gulbenkian Komisyonu (1996), *Sosyal Bilimleri Açın,* (çev. Şirin Tekeli), İstanbul: Metis.

Habermas, J. (1997), *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü,* (çev. T. Bora ve M. Sancar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Habermas, J. (1999), *"Demokrasinin Üç Normatif Modeli".* S. Benhabib (der), *Demokrasi ve Farklılık, Siyasal Düzenin Sınırlarının Tartışmaya Açılması,* (çev. Z. Gürata ve C. Gürsel), İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi Yayını.

Habermas, J. (2001), *İletişimsel Eylem Kuramı,* (Çev. M. Tüzel), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Hirschman, A. O (1994), *Gericiliğin Retoriği,* (çev. Y. Alogan), İstanbul: İletişim Yayınları.

Hodgson, G. M. (1994), *"The Return of Institutional Economics",* N. J. Smelser and R. Swedberg (eds.), *the Handbook of Economic Sociology,* Princeton: Princeton University Press.

Ingram. D. (1987), *Habermas and the Dialectic of Reason,* Yale Üniversity Press.

Keane, J. (1993) "Giriş", J. Keane (der.), *Sivil Toplum ve Devlet,* (çev. L. Köker ve diğerleri), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Leazer, E. P. (2000), "Economic Imperialism", *Quarterly Journal of Economics,* February.

Madema, S. G. (1997), *"The trial of Homo Economicus: What Law and Economics Tells us about the Development of Economic Imperials",* J. B. Davis (ed.), *New Economics and Its History,* Durham: Duke University Press.

Mirowski, P (1991), *More Heat than Light, Economics as Social Physics: Physics as Nature's Economics,* Cambridge: Cambridge University Press.

Mouffe, C. (1993), *The Return of the Political,* London: Verso.

Myrdal, G. (1990), *The Political Element in the Development of Economic Theory,* (İngilizce'ye çeviren P. Streeten), New Brunswick: Transaction Publishers.

O'Neill, J. (2001), *Piyasa, Etik, Bilgi ve Politika,* (çev Ş. S. Kaya), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Outhwaite, W. (1994), *Habermas A Critical Introduction,* Cambridge: Cambridge University Press.

Sarıbay, A. Y. ve S. S. Öğün (1998), *Bir Politik Bilim Perspektifi,* Bursa: Asa Kitabevi.

Staniland, M. (1985), *What is Political Economy A Study of Social Theory and Underdevelopment,* New Haven: Yale University Press.

Wallerstein, I. (2000), *Bildiğimiz Dünyanın Sonu, Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sosyal Bilim* .(çev. T. Birkan), İstanbul: Metis Yayınevi.

Wolin, R. (2000), "The Illiberal Imagination", *the New Republic,* November 27.

ÜSTÜN İNSANLAR MILL'DEN RAWLS'A LİBERALİZMİN DAR GÖRÜŞLÜLÜĞÜ

Bhikhu Parekh*

19. yüzyıl Avrupa'sında liberalizm ve sömürgecilik birlikte gelişmiştir. Bazı istisnalar dışında liberaller sömürgeciliği onaylamış ve ona meşruiyet imkânı sunan bir ideoloji oluşturmuşlardır. Liberalizm tarihinin, liberal hattâ liberal olmayan yorumcuları görmezlikten gelse de sömürge tecrübesi çok derin bir şekilde 19. yüzyıl liberal düşüncesini şekillendirmiş ve ona kendisinden öncekilerde ya çok az yer alan veya mevcut olmayan yeni unsurlar katmıştır. Liberalizm, liberal olmayan yaşam tarzlarını liberalizmin medenileştirme misyonuna muhtaç ilkel yaşam tarzları olarak değerlendirip reddeden, misyoner, kendi ırkının üstünlüğüne inanan dar bir anlayış hâline gelmiştir.

Sömürge düzenini meşrulaştırabilmek için liberallerin, kolonilerin en çok *ihtiyaç* duydukları şeye İngilizler'in sahip olduğunu ve onların bunu onlara verebilecek durumda olduklarını göstermeleri gerekiyordu. Öyle ki

---

* Çeviri: Hızır Murat Köse.
Time Literary Supplement (25 Şubat 1994 s. 11-13).

her türlü ekonomik ve siyasî bedel ile takas edilebilecek kadar *nadide* ve kıymetli bu şeyi İngiliz *yardımı olmadan* elde etmelerine imkân yoktu. Sömürgeleştirmeyi meşrulaştıran mantık, kolonilerin ihtiyacı ile İngiliz hediyeleri, kolonilerin zayıflığı ve yetersizliği ile İngiliz gücü arasında mükemmel bir eşleştirmeyi öngörüyordu.

Sömürgeciliğin en etkin meşrulaştırıcılarından John Stuart Mill'e göre insan, nihai hedefi aklî, estetik ve diğer yeteneklerinin en mükemmel şekilde gelişmesini garanti altına almaya çalışan, ilerleyici bir varlıktı. Mill *Özgürlük* (*Liberty*) ve *Temsili Yönetim* (*Representative Government*) adlı eserlerinde bize şunu söylemektedir: "İnsan yaşamını güzelleştirme mükemmelleştirme gibi işleri arasında şüphesiz önceliğe sahip olan, insanın bizzat kendisidir." Kendi kendini yöneten varlık olan insanın "insan olarak değişken değeri", olabileceği "en iyi şey" olmasından kaynaklanmaktadır. İnsan sürekli olarak kendini yeniler, yeni güçler edinir, "gayretli ve müteşebbis bir karakter" geliştirir, tabiî ve sosyal çevresine hükmeder, farklı yaşam tarzlarını tecrübe ederek kendi "tabiî yapısına" en uygun olana doğru tekamül eder. Mill'e göre sadece böyle otonom ve kendi kendini idare eden bir varlık, şahsiyet veya bireysellik sahibi olabilir. "Arzu ve istekleri kendisinden kaynaklanmayan kişi, buharlı motorun karakter sahibi olamayacağı gibi şahsiyet sahibi değildir." Mill ve 19. yüzyılın diğer liberallerine göre bireysellik son derece güç ve tehlikeli bir kazanımdır. Bireysellik birçok insanın acı verici ve meşakkatli bulacağı farklı olma cesaretini, tercih yapma ve sonuçlarını kabul etme sorumluluğunu göstermeyi ve kendi başına düşünmeyi gerektirir. Bireysellik, insanın kendi tabiatı ile belirlenmemiş hattâ insan tabiatının bazı derin eğilimlerinin tersine giden kaderini temsil eder. İnsan tabiatı ile onun kaderi ve insanın yapma eğiliminde olduğu ile yapmak zorunda oldukları arasında çok derin bir gerginlik vardı. Liberal yaşam tarzı insanların kendi kendilerine başkaldırmasını gerekli kılıyordu. Mill'in deyişiyle sadece sayıları az olan "havas" bunu yapma gücüne sahipti. Geri kalanlar bu yönde eğitilmeli ve bu eğitim sağlanıncaya kadar kontrol altında tutulmalıydı.

Mill, insan topluluklarını iki kısma ayırıyordu. Onun medenileşmiş diye isimlendirdiği kısımda insanlar "yeteneklerinin olgunluk döneminde" olup, "ikna ile kendi gelişimleri için yönlendirilme kapasitesini kazanmış"lardır. Ona göre Avrupa'daki birçok topluluk "çok uzun bir süredir bu seviyeye ulaşmış" durumdadır. Buna karşın Avrupalı olmayan bütün toplumlar "geri kalmış" olup, buralardaki insanlar "bebeklik" veya "çocukluk" döneminde idiler. Mill "tarihsiz bir kıta olan Afrika" üzerinde fazla düşünmemiştir. Hindistan, Çin ve "bütün Doğu'nun "iyi başlangıç

yapmış olsalar da bunların "binlerce yıldır durağan" bir hâlde kaldıkları kanaatindedir.

Böyle geri kalmış toplumlar "özgür ve eşit müzakere" ile gelişme imkânına sahip olmadıkları gibi kendi kendilerini iyileştirecek kaynaklardan da yoksunlardı. Mill şunu iddia ediyordu: "Şayet bunlar daha fazla gelişeceklerse bu ancak yabancılar vasıtasıyla olmak zorundadır." O, "bütün toplumlar, geri kalmış olanlar da dahil olmak üzere, toprak bütünlüğü hakkına sahiptir" gibi muhtemel itirazları ciddiye almaz. Toprak masuniyeti ve şahsî özgürlük gibi haklar sadece onu güzel bir şekilde kullanma gücüne sahip, kendi kendine düşünüp karar verebilen ve başkasının yardımı olmadan gelişebilecek derecede "olgunlaşmış" toplumlara aittir.

Mill zaman zaman dönemin kaba ırkçılığını paylaşma noktasına çok yaklaşmış fakat büyük ölçüde ondan kaçınmayı başarabilmiştir. Irkçı yazarların aksine, Mill'e göre Avrupalı olmayanlar da bir zamanlar parlak dönemlere sahipti. Bu nedenle aşağı derecede olmaları fıtrî değildi. Avrupalılar da karanlık çağlar geçirmişlerdi ve bu günkü üstünlükleri tabiatlarından kaynaklanmıyordu. Mill bunların arasındaki farklılıkların biyolojik olmayan açıklamaları olduğunda ısrar eder.

Mill'in bu konudaki açıklamaları açık değildir. "Bütün Doğu"nun neden asırlarca geri kalmaya devam ettiğini tartışırken şu gözlemi yapar: "... dünyanın büyük bir bölümünün âdetlerin istibdadı altında olmasından dolayı uygun bir şekilde ifade etmek gerekirse tarihleri yoktur. Bu bütün Doğu'da geçerli olan bir durumdur....Bir toplum uzun bir zaman ilerlemeci olup sonradan durabilir: Ne zaman bir toplum durur? Bireyselliğe sahip olmayı durdurduğu zaman."

Doğu bireyselliği kaybettiği için durağan hâle gelmiştir. Bu durumun nedeni toplumun despotik âdetlerin kontrolü altında bulunmasıdır, bu da kötü yönetim biçimi ve sosyal yapılardan kaynaklanır. Öyleyse bu sonuncular neden ve nasıl meydana gelmiştir, Mill'in buna bir cevabı yoktur. Mill'in sorusu ve bu soruyu ele alış biçiminin aşırı derecedeki basitliğinden dolayı bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. O "bütün Doğu" Hindistan ve Çin'den ibaretmiş gibi bir genelleme yapmakta, bu çok geniş ve iki büyük toplumu da yekpare bir bütün olarak ele almaktadır. Mill bu toplumlarm gerçekten gerilediklerini mi yoksa daha iyi donanıma sahip düşmanlar ile mi karşılaştıklarını, çöküşün ne zaman başladığını, gerilemenin yaşamın belirli alanları ile sınırlı olup olmadığını, Hindistanlıların neden uzun bir süre İngiliz istilasına karşı güçlü bir direnişle karşı koyduklarını ve önemli savaşları kazandıklarını vs. araştırma zahmetine katlanmadan bu toplumların "binlerce yıllık" çöküşünden bahseder. Çok aceleci bir şekilde ve ayrım yapmadan, haklarında genellemeler yaptığı toplumların

tarih, kültür ve sosyal yapılarını dikkatli bir araştırmaya tabi tutmak bir yana, Mill'in bir kere olsun elindeki bulguları kontrol etmenin gerekli olduğunu düşünmemiş olması çarpıcı bir durumdur.

Mill asıl olarak Hindistan, Çin ve "Doğu"yla ilgilenmemiştir. O temelde iki şeyi yapmak istiyordu: İlk olarak, Mill Avrupalılara, özellikle İngilizler'e, şayet bireysellik ruhunu yeşertmeselerdi ne hâle gelmiş olabileceklerini göstermek istiyordu; zihnindeki bu düşünce ile 'Doğu' anlayışını inşa etmiştir. Mill'in anlayışındaki Doğu, 17. yüzyıl doğal hâl düşüncesinin 19. yüzyıldaki kopyası olup, benzer bir ideolojik fonksiyon icrâ etmek üzere düzenlenmişti. Onun tekrar tekrar belirttiği üzere şayet bireyselliği beslemeseydi "Avrupa bütün asil geçmişine ve Hıristiyanlığına rağmen başka bir Çin olma eğilimine girerdi." İkinci olarak, Mill umutsuz bir şekilde geri kalmış Doğu toplumlarının dış yardıma muhtaç olduğunu ve bu nedenle İngilizlerin bu toplumlara müdahale etmesinin tamamen meşru olduğunu göstermek istemektedir.

Mill'e göre Avrupalılar karakter ve kültürlerinin "şayanı dikkat" çeşitliliği sayesinde "Çinlilerin" kaderinden kaçınabilmişlerdir. Avrupa'da bireyler, sınıflar ve devletler farklılıklarına çok büyük değer verip, farklı gelişme yollarında ilerlemiş ve asmile etme girişimlerine karşı direnmişlerdir. Bunun sonucu olarak, onlar hareketlilik ve yaratıcılıklarını hiçbir zaman kaybetmemiş, böylelikle kötü bir dönemden geçen bir toplum diğerlerinin canlılığından güç ve ilham alma imkânına sahip olmuştur. Mill'in açıklamaları, verdiği cevaplardan daha fazla soru gündeme getirmiştir. O, Avrupalıların neden asırlarca geri kaldıklarını ve Karanlık Çağ' dan geçtiklerini, neden ve ne zaman bu insanların farklılık aşkı geliştirmeye başladıklarını açıklamaz. Mill, aynı şekilde neden farklı sınıfların mevcudiyetinin Avrupa'da çeşitlilik aşkını yeşertip koruduğunu fakat benzer sosyal çeşitlilikleri içinde barındıran Hindistan, Çin ve diğer yerlerde aynı durumun gerçekleşmediğini de izah etmez.

Kanadalılar, Avustralyalılar ve diğer "Avrupa ırkından" ve "onun kendi kanından" olan İngiliz sömürgelerinin aksine, Avrupalı olmayanlara sadece "vesayetli idare" biçimi uygundur. Bunların işleri en uygun şekliyle, özenle seçilmiş, iyi niyetli, iyi eğitim almış değişken kamuoyunun etkisinde olan seçilmiş politikacıların kontrolünde olmayan bürokratlar topluluğunca idare olunabilirdi. Açık fikirliliğin erdemine kendini adamış birisinin şu tutumu garip görünebilir: Mill, sömürgelerdeki bürokrasinin ne İngiltere'deki ne de sömürgelerdeki seçilmiş vekillerin kontrolünde olmaması gerektiği hususunda şüphe götürmez bir inanca sahipti. Bu nedenle İngiliz parlamentosu Doğu Hindistan Kumpanyası'ndan erken emekli olmayı tercih etmiştir. Yine bu nedenledir ki, çalışma hayatı-

nm son günlerine kadar Hindistan'a sınırlı kendi kendini yönetme hakkı verilmesi yönündeki parlamenter girişimlere sürekli olarak karşı çıkmıştır. Hattâ doğrudan sömürgeler Bakanlığı'nın kontrolünde olan Seylan'a açıkça herhangi ters bir sonucu olmayan yerel özerklik verildiğinde, Mill böyle bir kararın Hindistan'ı da kapsayacak şekilde genişletilmesine karşı çıkmaya devam etmiştir.

Mill medenî bir toplumun ilkel ve yarı medenî başka bir toplumu yönetme hakkına sahip olduğunu, aynı şekilde medenî bir toplum içindeki daha medenî olan bir grup veya milletin daha aşağı derecede olan gruplar üzerinde hükmetme ve asimile etme hakkına sahip olduğunu iddia etmektedir. O Britanyalılar ve Basklılar'm Fransız "millet"ine entegre olarak büyük bir kazanç elde edecekleri ve Fransızlar'ın onur, güç ve medeniyetini paylaşma fırsatı bulacakları konusunda hiçbir şüphe taşımıyordu. Aynı şekilde Kuzey İskoçya yerlileri ve Galliler İngiliz yaşam tarzına entegre olurlarsa benzer kazanımları elde edebilirlerdi.

O "melez hayvanlar" gibi yeni grupların muhtemelen bileşen grupların "özel yetenek" ve "harmanlamasını" memnuniyetle karşılamıştır. Mamafih bu durum sadece üstün grup hâkim ortak olmaya devam ettiği sürece mümkün olabilirdi. Şayet daha aşağı durumda olan grubun sayısal güç ve kuvvetinin büyüklüğü sayesinde hâkimiyeti ele geçirme tehlikesi varsa bu "insan ırkı için tamamen zararlı bir şey ve medenî insanlığın engellemek için silaha baş vurması gereken bir durum" oluşturur. İngiliz ve Hindistanlılar, Avrupalılar ve Ruslar arasındaki "karışma", sadece her iki ilişki biçiminde İngiliz ve Avrupa ve Avrupalıların hâkim unsur olmaları durumunda arzu olunabilir.

Bu görüş Mill'in Lord Durham'm Kanada ile ilgili raporunu onaylamasının temelinde yatan etkendir. Lord Durham, "geri kalmış" Fransız Kanadalılarm kendi kültürel kimliklerini korumak için yaptıkları "boş çabaya" karşı düşmanlık beslemekte ve onların gerçek çıkarının "bütün Kuzey Amerika üzerinde hâkim olması zorunlu olan büyük ırk" "İngiliz çoğunluğunun güçlü yönetimine" tabi olmakta olduğunda ısrar etmekteydi. Her ne kadar Durham Kanada için sorumlu yönetim biçimini savunsa ve birçok açıdan gerçekten liberal de olsa etnik kimliklere olan sadakat ve bağımlılığın gücüne karşı az anlayışlı ve etnik kimlikleri koruma arzusuna karşı daha da az sempatisi vardı. Birçok Kanadalı yorumcunun onun kültürel "şovenizmini" eleştirmesi ve bir kısmının onu ırkçılıkla suçlaması şaşırtıcı değildir. Mill, Durham'ın Fransız asıllı Kanadalıları İngiliz yapmak istemesi gibi Macaulay da, Hindistanlıları derilerinin renginden başka her yönüyle İngiliz yapmak istiyordu.

Sömürge bağlamında Mill'in liberalizmi birbirine zıt iki taleple karşı karşıyaydı. O geri kalan toplumların medenileştirilmeye ihtiyacı olduğu görüşüne dayanarak sömürgeciliği meşrulaştırmakta ve sadece Avrupalıların bunu yapabilecek durumda olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle *şunları* iddia etmek zorunda idi: Liberal prensipler evrensel geçerliliğe sahiptir, bununla beraber kaynak ve ilham olma itibariyle tamamıyla Avrupalıdır. Diğer bir deyişle o liberal değerleri hem evrenselleştirmek hem de Avrupalılaştırmak mecburiyetinde idi ki bu hiç de kolay değildi. Liberal değerleri Avrupalılaştırmasından dolayı bunların evrensel bir şekilde paylaşılan insan özlem ve tecrübelerinden kaynaklandığını gösterme imkânına sahip değildi. Kendisinin de şahadet ettiği üzere, geri kalmış toplumlar asırlarca onlarsız yaşamayı başardığı gibi birkaç asır daha onlar olmadan işlerini görmeye devam edebilirlerdi. Mill, liberal prensipleri kabul etmeleri için bu toplumları ikna edebilecek ne ortak bir dile ne de ahlâkî bir temele sahipti.

Millci liberallerin bu zorluğu aşmak için tek bir yolu vardı. Onlar şunu iddia etmek durumundaydılar: Bireysellik, akılcılık ve diğer liberal prensipleri kabul etmelerinden dolayı Avrupalılar zengin, güçlü ve hâkim duruma gelmişlerdi ve şayet Avrupalı olmayanlar da Avrupalılar gibi zengin, güçlü ve hâkim duruma gelmek istiyorlarsa Avrupalıların yaptıklarını yapmak zorunda idiler. Yukarıda gördüğümüz üzere bu iddia Mill' in liberalizmi savunma yöntemi idi. Bu aynı zamanda sömürgeci idarecilerin ve onların yerli takipçilerinin, liberalizmin başarısı ile gözleri kamaşmış ve çok büyük bir endişeyle sömürgeci efendilerini "yakalamaya" çalışan zelil halklarına liberalizmi kabul ettirme yolu idi. Liberalizm büyük ölçüde güç ve refah elde edebilmenin bir *aracı* olarak görülmeye başlandı; ahlâkî temel ve derinliğini kaybetti.

Millci liberal, liberalizm anlayışını sömürgecilik arka planına dayanarak geliştirdiği ve onu Avrupalı olanlarla Avrupalı olmayanlar arsındaki farklılığın ana kaynağı olarak sunduğu için, liberalizmi karşıt terimler ile tanımlama eğilimindeydi. Liberalizm, geleneklere bağımlı olduğu iddia edilen Avrupalı olmayan yaşam tarzının zıddı ve karşı tezi olarak görüldü. Sürpriz olmayacak bir şekilde, liberalizm saplantı derecesinde gelenek, önyargı, âdet, muhafazakârlık ve toplum karşıtı hâl alıp hem çok dar bir şekilde tanımlandı hem de ilerleme, akılcılık, özgürlük, bireysellik, tercih yetisi otonomi gibi değerlerin önemini çok abarttı. Millci liberal kendini kesin hatlarla Avrupalı olmayan yaşam tarzından ayırma ihtiyacını hissettiği için, onlara yaptığı tanımın ışığında *kendini* yeniden tanımladı. Liberalizm tanımladığı ötekini ötesi hâline geldi ve kendine zengin olmayan bir kimlik verdi. Sözde Doğu'yu yanlış okuyarak, ken-

dini de yanlış okudu ve çifte tahrifin kurbanı oldu. Sömürge tecrübesi, Millci liberalizm için marjinal bir unsur değil bilakis onun özüne nüfuz etmiş, onun kendi kendini tanımlamasına şekil vermiştir.

Mill liberalizmi Avrupalılaştırmakla kalmadı aynı zamanda Avrupa'yı da liberalleştirdi. Liberalizmin Avrupa kaynaklı olduğunu iddia etmesinin yanısıra ona göre *sadece* liberalizm Avrupalı halkın özlem ve arzularını temsil etmekte olup, Avrupa'nın ilerlemesinin ve istikrarının yegâne kaynağıydı. Avrupa tarihi gelenek, âdet ve din ile akıl ve eleştirel düşünce arasında bir mücadele alanı olarak görülmeye başlandı ve sadece akıl ve eleştirel düşünce Avrupa'nın ayırıcı vasıfları olup onu büyük yapan değerler olarak sunuldu. Mill'in iki tezinden hiçbiri ikna edici değildir. O liberalizmin kaynağını Hıristiyanlığa, onun özellikle her bir insanı kutsal sayan doktrinine ve Antik Yunan'a kadar götürmektedir. Fakat Hıristiyanlık Avrupa kaynaklı değildir. Aynı şekilde Antik Yunan da ne sadece Asya ne de sadece Avrupa kaynaklıydı. Belki ikisinden birden kaynaklanıyordu ve Mill'in onu Avrupa'ya mâl etmesi doğru değildi.

Mill'in ikinci tezi daha az ikna edicidir. Avrupa medeniyeti birçok unsurdan meydana gelmiştir ve liberalizm bunlardan sadece biridir. Hıristiyanlık, Yahudilik, İslâm, muhafazakârlık, komünitaryanlık, sosyalizm ve birçok diğer entelektüel akımlar Avrupa kimliğini şekillendirmiştir. Birçok Katolik ve muhafazakar tarihçi (Avrupa'daki birçok trajedi ve facianın sorumluluğunu reddedip), liberalizmin gerçekte çok az etkisinin olduğu Avrupa'nın başarısında kendi rollerine vurgu yaparak, liberalizmi tarihin bir döneminde ortaya çıkmış bir türedi kabul ederler.

Millci liberalizm farklılığın değerine vurgu yapsa da onun tabiatını ve mümkün sınırlarını çok dar terimlerle tanımlamıştır. Mill farklılığı bireysellik ve bireyin seçme yetisine bağlamakta ve sadece bireyselliğe dayandığında değerli görmektedir. Bu yaklaşım birçok farklılık formunu dışarıda tutmaktadır. Liberalizm geleneksel, âdetlere dayanan ve cemaati merkeze alan yaşam tarzlarını dışlamaktadır. Aynı şekilde zamanın hâkim eğilimine "uymayan" veya "dar görüşlü" yaşam tarzları kadar etnik temelli yaşam tarzlarını da dışarıda tutmaktadır. Her ne kadar bunları tamamen dışlamasa da Millci liberalizm girişimcilik yerine kanaat ve az hırsa vurgu yapan yaşam tarzları ile, din merkezli veya dünyevî başarı ve maddi zenginliğe az yer veren yaşam tarzlarını onaylamaz. Tahmin edileceği üzere Millci liberalizm farklılığın bizzat kendisini değil insanı mükemmelleştirmede bireysel modelin dar sınırları içine hapsolunmuş *liberal* farklılığı savunmaktadır.

Liberal olmayan yaşam tarzlarıyla olan ilişkisinde Millci liberalizm büyük bir müsamahasız sergilemektedir. Onun entelektüel kabiliyetleri o

kadar körelmiş ki liberal olmayan yaşam biçimlerini anlamasına imkân vermemiş ve onları gayri insanî ve baskıcı olarak değerlendirmiştir. Mill onları dar görüşlü (illiberal) olmakla itham edip yok etme yolunu araştırdı. Şayet böyle bir durum güçlü asimile politikasını gerekli kılarsa Mill bunda herhangi bir mahzur görmemektedir. Şayet bir miktar zor ve şiddet gerekirse, o bunu meşru bir durum olarak değerlendirmektedir. Yaşam biçimi dikkate alındığınsa, Millci liberal misyoner, merhametsiz bir pedagog, medenileştirici, global mürşit olmaktan kaçmamamıştır. Bu nedenle Millci liberalizmin eğitim araçlarını kullanması hiç de şaşırtıcı olmasa gerek.

Millci liberalizm aynı zamanda çok derin güvensizlik ve çekingenlik sergilemektedir. Bu anlayış bireyselliği insanlığın ilerlemesinin ana anahtarı ve barbarlığa karşı tek korunma aracı olarak görmektedir. Bununla beraber Millci liberalizm bireyselliğin, bir kısmı insan tabiatında yerleşik düşman güçlerin sürekli tehdidi altında olan narin bir bitki olduğu konusunda ikna olmuştu. Millci liberalizm, liberalizmin geleceği hakkında son derece vehimli ve endişeli olup, "medeniyete" öldürücü bir tehdit olarak gördüğü evrensel oy hakkı ve hükümlerin halka karşı sorumlu olması talepleri karşısında çok aşırı bir ürkeklik sergilemektedir. Mill'den çok sonra liberaller, komünizmin hattâ sosyalizmin varlığına karşı benzer bir ürkeklik göstermişlerdir. Günümüzde ise komünizm tehdit olmaktan çıktığı için dinî (özellikle İslâmî) fundamentalizm, liberalizmin yeni kâbusu olmuştur. Maniheizm'e benzeyen Millci görüş düşmansız bir dünyayı imkânsız görmekte ve bu özgürlük aşıkları hiçbir zaman ihtiyatı elden bırakma riskini göze alamamaktadır.

Her ne kadar liberalizm uzun bir süreç sonunda olgunlaşıp iki yüzlü hâle gelmiş olsa da, hiçbir zaman Mill'in vesayetinden kendini kurtaramamıştır. Bu durum hem ondan ilham aldığını söyleyenler hem de ondan farklı düşündüklerini iddia edenler için geçerlidir.

Örneğin Jozeph Raz bilinçli bir şekilde birçok yönden Mill'den farklı düşünse de onun düşüncesinin bazı sonuçları açıkça Millcidir. Mill gibi, o da otonomiyi (bireysel özerklik) merkezî liberal değerlerden biri olarak görür ve onu "kendi kendini yaratma" ile açıklar. *Özgürlüğün Erdemi* (1986) (*the Morality of Freedom*) isimli eserinde şunu söylemektedir: "Şahsî otonomi idealinin arkasındaki hâkim düşünce insanların kendi hayatlarını kendilerinin kurma zorunluluğudur. Otonom şahıs (kısmen) kendi yaşamının kurucusudur. Şahsî otonomi ideali bir ölçüye kadar insanların kendi kaderlerini kontrol etme ve yaşamları boyunca birbiri ardına verdiği kararlarla onu şekillendiren ülküdür."

Raz'a göre otonom şahıs önünde bulunan değerli seçenekler dizgesinden bilinçli tercihler yaparak hayatını şekillendirir. Otonom olmayan şahıs, hayatı boyunca kontrolü kendi elinde olmayan, hayatı kendi geleneği tarafından belirlenen veya hakkındaki kararlar başkaları tarafından verilen kişidir. Mill'in aksine, Raz'a göre tercihlerini kendi yaptığı sürece otonom bireyin ne olacağı ve ne yapacağı konusunda yaptığı tercihlerin mahiyeti önemli değildir.

Raz otonomiyle ilgili görüşlerini üç farklı temele dayandırır. Birincisi, otonomi insan gelişiminin zorunlu şartı ve bütün insanların arzu edeceği bir şeydir. İkinci olarak, otonomi "bizim kültürümüzde derin köklere" sahiptir ve modern Avrupa toplumunun temelidir, o derecede ki "bu toplum içinde ancak yeterince otonom olmakla başarı elde edip refaha ulaşabiliriz." Üçüncü olarak, Raz otonomiyi sanayileşme ile ilişkilendirmekte ve otonom olmayı beceremedikleri sürece hiçbir bireyin sanayileşmiş toplumun sürekli değişen sosyal, ekonomik, ideolojik ve diğer değişimleriyle başa çıkamayacağını iddia etmektedir. Raz'ın ikinci iddiası otonomiyi Avrupa ile sınırlarken, üçüncü argümanı onu tüm sanayileşen toplumlara şamil kılmaktadır.

Üç iddiadan birincisi hakkında Raz çok az şey söylemekte ve onu şartlara bağlamaktadır. O haklı olarak otonominin liberal yaşamın merkezinde olduğunu iddia etmektedir. Fakat Raz liberal olmayan yaşam tarzının anlamsız, kusurlu ve insanın mükemmelleşmesi için kullanılamaz olduğunu göstermediği sürece otonominin bütün iyi yaşam şekilleri için bir ön koşul olduğunu iddia edemez. Raz'ın üçüncü tezi deneysel açıdan şüphelidir. Sanayileşmenin birçok şekli ve yolu vardır ve liberal Batı'da tecrübe edilen bunlardan sadece biridir. Japonya, Güney Kore, Singapur ve diğer ülke örnekleri göstermektedir ki, bazı sanayileşme şekilleri otonomiyi gerektirmemekte hattâ şahsî otonomi olmadan daha da iyi gerçekleşmektedir. Bu farklı sanayileşme biçimleri de tabiî ki sermaye, işçi ve diğer unsurların hareketliliğini getirmekte fakat bunun bireyin kendi kendini yönetmesi ve yönlendirmesi ile hiçbir alakası bulunmamaktadır. Pazarın gücünü takip etme isteği ve nerede iş varsa oraya gitme veya değerli bir işe sahip olma ile sonuçlanacak bir kariyer tercih etme Raz'm savunduğu otonomi çeşidinin çok uzağındadır.

Raz'ın sık sık dayandığı ikinci tezi ise muğlaktır. O bazen modern Avrupalı bireyin tarihi olarak hâkim bir unsur hâline geldiğini ve otonomini bu bireyin kendi kendini tanımlamasının önemli bir unsuru olup, onun çok derin bir şekilde savunduğu bir değer olduğunu iddia eder. Başka bir yerde ise Raz'a göre modern Avrupa toplumu öylesine yapılanmıştır ki, bu toplum içinde bizim sadece otonom olmakla refaha kavuşabileceği-

mizi iddia etmektedir. Her ne kadar iki görüş birbiriyle alakalı ise de çok açık bir şekilde farklı yönleri göstermektedirler.

Raz'm açıklamalarının hiçbiri ikna edici değildir. Avrupalılar otonomiye değer verdikleri kadar, Faşizm, Nazizm, Komünizm, kolektivizm, fundamentalizm ve garip dinî gruplara verilen halk desteğinde yeterince aşikâr olduğu üzere başkası tarafından kontrol edilip yönetilmeye de (heteronomi) değer vermektedir. Öyle ki bazı alanlarda otonomiyi kutsayan entelektüeller bazen kolektivizmin hattâ totaliter hareketlerin güçlü savunucuları olmaktadırlar. Raz'ın modern Avrupa'nın özellikleri ilgili iddialarını kabul etsek de onun bundan yaptığı çıkarımlar sağlıklı değildir; zira yukarıda zikredilen tarihi tecrübeler göstermektedir ki Avrupalılar bireyselliğe duyulan tarihî arzudan pişman olup, her an onunla savaşmaya karar verebilirler. Şüphesiz Avrupalılar geçmiş üç asırda yaptıklarını, gelecek iki asırda yıkacak güce sahip hâle gelmişlerdir. Birçok çağdaş liberal gibi Raz da bu tarih yorumunda doğalcı yanlışın (Naturalistic fallacy) hatasına düşmektedir.

Otonominin modern toplumun fonksiyonel gerekliliği olduğu yönündeki iddia yukarıdaki iddiadan daha iyi değildir. Çünkü modern toplum otonomiyi, okur yazarlık ve sayı sayma gibi toplumda yaşamak için zorunlu, ahlâkla ilgisi olmayan yeteneklerden biri gibi kabul etmekte ve Raz'ın ona yüklediği ahlâkî değer statüsünü yalanlamaktadır. Raz'ın iddiası vakıa açısından da yanlıştır. Her ne kadar Raz "refah"tan ne kastettiğini açıklamasa da bundan hem maddi başarıyı hem de saadeti kastettiği anlaşılmaktadır. Raz'm ifadesiyle İngiltere'ye göç etmiş Asyalılar otonomiye değer vermemektedirler. Açıkça görüldüğü üzere göçmenlerin gösterdikleri maddi başarı gözler önündedir. Gerçekte onların bu başarılarının nedeni onların otonomiye değer vermeyip, hâli hazırda mevcut sosyal destek ilişkileri ve yeşeren sosyal yaşam kaynaklarına dayanmalarındandır. Şahsi refah yönünden Asyalıların çektiği sıkıntı ve mutsuzluk beyaz otonom vatandaşlardan daha fazla değil, hattâ bazılarının iddiasına göre daha azdır.

Yeterince savunulmamış otonomi anlayışına dayanarak Raz farklı yaşam tarzlarını sınıflandırmakta ve derecelendirmektedir. Onun iddiası Mill liberalizminin tipik bir şekli olduğu üzere muğlak adımlarla ilerler. İlk olarak Mill gibi Raz'ı da kültüre, otonomiye değer vermeyen toplumların varlığı endişeye sevk etmektedir. Raz farklı sosyal yapılara sahip ve hâkim liberal toplumdan farklı yaklaşım içinde bulunan çok çeşitli grupların hepsini bir arada mütalaa etmektedir. Liberal olmadıkları için hepsi aynıdır! Ayrıca Raz otonomiyi Batılı yaşam tarzı ile eleştirdiği için onun olmama durumunu da zencilerle birlikte göçmenler ile ilişkilendirmekte-

dir. O, dinî gruplar hakkında konuşmamakla birlikte onları geçmişin sıkıntı veren kalıntıları ve *temelde* liberal olan Batılı yaşam tarzının marjinal unsurları olarak görmektedir. Raz, Mill gibi liberalizmi Batılılaştırmakta ve yegâne Batılı bir fenomen olarak görmektedir.

Göçmenler ve diğerleri iddia edildiği üzere otonomiye değer vermedikleri için Raz onları "liberal olmayanlar" olarak isimlendirmektedir. Birisi şöyle düşünebilir: Otonomi izafi bir durum olduğu için, hiçbir insan topluluğu bundan azade kalamaz; farklı yaşam tarzları bir tayf oluşturup, liberal ve liberal olmayan diye kesin hatlarla ikiye ayrılamaz. Raz da Mill gibi liberal olmayan yaşam tarzlarının otonomi ve tercihe değer vermediklerini farz ettiği için bu toplumlarm bu değerleri farklı şekilde tanımlayıp onları yaşamın çeşitli alan ve faaliyetlerinde farklı şekillerde kullanabilecekleri ihtimalini keşfetme imkânını elinden kaçırmaktadır. Hoşlandığı kişi ile evlenmesi her zaman mümkün olmasa da örneğin Hindular kendi tanrılarını seçme, diğer dinî geleneklerin heykel ve pratiklerini hiçbir günah duygusu taşımadan ödünç alma ve Hindu olmayı terk etmeden kendi dinlerini seçme hususunda inanılmaz bir özgürlüğe sahiptirler. Normal bir Hindu kendi eşini seçme hürriyetine sahip değildir. Fakat bir kere tercihini yaptığında çoğu defa sonunda topluluk tarafından onaylanır ve eski konumunu yeniden kazanabilir. Tercihlere normalde izin verilmez fakat bir kere yapıldığında kabul olunur, bazen takdir edilir. Oyuna katılıp nasıl oynanmasını bilenler mevcut boşlukları çok iyi kullanırlar.

Her ne kadar Raz Batılı yaşam tarzını otonom görse de Batılı olmayan birçok toplum gibi Hindular da onu böyle görmez. Bir Hindu cenazede, düğünde ve işte ne giyileceğini, farklı derecelerdeki sosyal münasebetlerde ve arkadaşlık ilişkilerinde nasıl cevap verilmesi gerektiğini, farklı durumlarda nasıl davranılacağını düzenleyen Batı'nın, bireylerin seçimlerine karışmadığını nasıl iddia edebildiğini anlamamaktadır. Kendi toplumunda bu tip davranışlar kişinin kendi tercihine bırakıldığından bir Hindu, Batı toplumunu çok katı ve baskıcı bulmaktadır. Bu açıklamalardan bütün yaşam tarzlarının eşit derecede otonom oldukları anlamı çıkarılmamalıdır; bunlar hiçbir toplumun bu vasıftan tamamen azade olamayacağı anlamına gelir. Bu toplumların mukayesesi Raz'ın bize sunduğundan daha titiz bir kavramsal aracı gerektirir. Otonomi ve seçme yetisi kavramlarının, Raz ve diğer liberallerin yüklediği moral değeri içerip içermediği hususu son derece muğlaktır.

Raz'ın üçüncü adımı liberal olmamayı dar görüşlülük ile özdeşleştirmesidir. Mill'in düşünce biçiminin temel özelliğini takip ederek Raz hatalı bir şekilde farklılığı zıtlığa dönüştürmekte (bu düşünce tarzını Hegel *Mantık*'mda harika bir şekilde ortaya koymuştur) ve bizden farklı olanlar

zorunlu olarak bizim karşımızdadır; liberal olmayanlar zorunlu olarak dar görüşlü olup, bir tehlike arz ederler şeklinde düşünmektedir. Diğerleri göçmenlerin yaşam tarzı farklı değer ve tecrübelerin karışımı olup, kimi liberal, kimi liberal olmayan, bazısı dar görüşlü bazısı ise böyle bir ayrıma konu olmayacak durumdadırlar. Bunları liberal olmayan değer ve pratiklerinden dolayı dar görüşlü olarak nitelemek, özeli genelleştirme yanlışı yapmaktır.

Liberal olmayan toplumlar benim iç-içe geçmiş diye adlandırdığım teoriye dayanır. Aile, akraba ve diğer bağlarla bağlanmış şahıslar kendilerini "başkalarıyla" belirli ilişkilere giren bağımsız, ontolojik olarak kendi kendine yeterli birimler olarak görmezler. Bilakis kendilerini, kimlikleri bu ilişkilerden meydana gelmiş, onlardan soyutlanarak tanımlanması imkânsız iç-içe geçmiş şahıslar olarak görürler. Birey ve şahıs birbirinden farklıdır ve sınırları uyuşmaz. O derecede ki, tabiat olarak farklı bireyler ortak bir şahsiyeti paylaşabilirler. Her birey kendisiyle ilişkide olanların yaşamları ile çok derin bir şekilde kuşatılır ve onların çıkar, yaşam ve hayat planları girift bir şekilde birbiriyle bağlanmış olup bireyselliği imkânsız kılar. Bundan dolayı onlar sadece verdikleri kararlarda birbirlerine karşı sorumlu olmayıp, aynı zamanda kararları ortak almaları gerektiğine inanırlar. Çizilen bu tablo birçok "liberal olmayan" toplumda evlilik, meslek ve mesken edinme gibi konuların genelde cereyan etme biçimidir. Karar alma biçimi modern Batı toplumlarında olduğundan daha az liberal ve bireyci fakat daha fazla müşterek ve demokratiktir. Raz'ınkinden farklı şahsî otonomi kavramı ortaya koyan bu yaşam tarzını yukarıda zikredilen özelliklerinden dolayı reddetmek ve böyle toplumları dar görüşlü olarak isimlendirmek dogmatik bir tutumdur.

Bütün bu kötülemeler ile liberal olmayan toplumları dar görüşlü şeklinde niteleyerek Raz, tahmini zor olmayan bir adımı atıp onları "aşağı derecedekiler" olarak isimlendirmektedir. Açıkça kendi düşünce biçiminin kısırdöngü içinde olduğunu fark etmemektedir. Raz liberal kavramlarla liberal olmayan toplumlar hakkında karar verdiği için onların aşağı derecede görülmeleri kaçınılmaz bir durumdur. Şayet biz Hindistan, Çin veya İslâm'ın insan hakkındaki bakış açılarını ölçü alsak, birey merkezli ve hattâ birey saplantılı liberal toplumların aşağı derecede olacağı aşikârdır.

Raz bu noktada son adımını atarak asıl soruyu soruyor: "Dar görüşlü" kültürler "aşağı derecede" olduklarından onlara "müsamaha" edip "var olmaya devam etmelerine izin" vermeli miyiz? Bu homojen "biz"in kime tekabül ettiği açık değildir. Bu anlayış kendilerine nasıl davranılması konusunda karar verilirken hiçbir söz hakkına sahip olmayan dar görüşlü

"ötekileri" dışlar. Bu görüş aynı zamanda bizzat Batı'nın kendi içinde varolan, göçmenlerin dinî ve toplumsal yaşam tarzını savunan ve bunların hâkim yaşam tarzının dinî ve ruhî sığlığını zenginleştirip derinlik kazandıracağını uman liberal olmayan çok geniş bir düşünce topluluğunu da dışlamaktadır.

Raz "biz" ile liberalleri kastetmekte Mill gibi liberalizmi Batı tarihinin yegâne hakiki sesi olarak görmektedir. Göçmen kültürel dar görüşlü ve aşağı derecede olduklarından, Raz bunlara ne yapılması gerektiği konusunu ele alır. Farkında olmadan Mill'in kullandığı dili kullanıp onların "asimile" edilmelerini veya hâkim liberal kültüre "entegre edilmelerini" yahut köklü bir şekilde reforme edilmelerini ya da yok olmalarına izin verilmesi gerektiğini iddia etmektedir. Raz uzun Millci liberal çizgiyi takip ederek ahlâkî ve kültürel mühendislikte okulları önemli bir unsur olarak görmektedir. O tedbir ve şefkatin, göçmen kültürlerin "tedrici bir değişime" tabi tutulmalarını gerektirdiği düşüncesindedir. Fakat bunun gerçekleşmesi zor olur veya göçmen liderler tarafından engellenirse göçmen çocuklarını "fakir ve mükafatsız yaşama" düşmekten kurtaracak "son insanî tutum" olarak devletin zor kullanabileceğini savunur. Mill'in misyonerlik mirasının karanlık gölgesinin böylesine açık görüşlü ve kendi kendini eleştirebilen bir liberalin düşüncesinde etkili olmaya devam ettiğini görmek gerçekten üzüntü verici bir durumdur.

Brian Barry, *Özgürlük ve Adalet* (*Liberty and Justice*) (1991) isimli eserinde şu konuda ikna olmuş görünmektedir: Onun anladığı şekliyle liberalizm günümüzde tehdit altındadır ve "biz yeni bir Karanlık Çağ'a doğru yol almaktayız"; eski Millci kâbus, her ne kadar Barry "delilin herkesin görebileceği bir şekilde açıkça ortada" olduğunu düşünse de hiçbir Batı medeniyet dokusunu gerçekten tehdit etmeyen faşist ve fundamentalist akımlara işaret etmenin ötesinde bir şey yapmamaktadır. Nüfusun "büyük bir kısmı" "liberal bakış açısını" paylaşmadan liberal toplumun yaşayamayacağı hususunda ısrarlıdır. Barry bundan dolayı liberalleri "liberal faaliyetleri teşvik edip, taarruza geçmeleri" hususunda teşvik eder; fakat bu faaliyetlerin içeriğinin ve özelliklerinin ne olduğunu tasrih etmez. Hemen hemen aynı nedenlerle kendinden önceki liberal neslin demokrasi ve komünizmden çekindiği gibi Barry özellikle İslamî fundamentalizmden çekinir. İslâm'ı liberalleştirmenin "onlarca yıl değil asırlar" alacağını düşünür; bunda da tam bir başarı garantisi yoktur. Bu kabaca Mill ve diğer liberallerin Hindistan'la ilgili söylediklerinin aynısıdır. Müslümanlar medenî oluncaya kadar, Batı toplumları, aralarında yaşayan bu insanlar için bir şeyler yapmak zorundadır. Barry okulların ve aktif liberal müdahale imkânı olan geleneksel kurumların aktif bir şekilde li-

beral değerleri işlemesi, dogmatik ve cahil inançlarla mücadele etmeleri gerektiğini düşünüyor görünmektedir. Barry ayrıca devletin liberal Müslüman grup ve yazarlara maddi destek olmasını ve Müslüman değer ve uygulamalara "ilkesiz" tavizler vermekten kaçınmasını ister.

Barry'nin liberalizmi de Mill'inki gibi tek ve dar iyi yaşam görüşü etrafında odaklaşır; dine ve müşterek yaşam tarzlarına çok az tahammül gösterir. Mill gibi o da liberal kurumların istikrarı hususunda çok endişeli olup, en iyi savunmanın hücum olacağını düşünmektedir. Yine Mill gibi İslâm'ın tarihini ve aslını anlama konusunda çok az bir çaba gösterir; çok geniş İslâmî toplum ve hareketleri tek parça olarak görür ve son dönemdeki sapmalara dayanarak İslam'ın tabiatı itibariyle dar görüşlü fundamentalist olduğunu iddia eder. Barry liberalizmin iyi bir diyalog ile İslâm'ın sosyal ve diğer yaşam biçimlerinden bir şeyler öğrenip öğrenemeyeceğini araştırmamakta ve liberalizmin insanlığın irfanında son sözü temsil ettiğini farz etmektedir. John Rawls da aynı şekilde *Adalet Teorisi*'nde (1971) (*A Theory of Justice*) ve daha sonraki eserlerinde dar bir anlayışa dayanan liberal toplumun savunuculuğunu yapmaktadır. Kültürel kimlikleri birincil iyi ve devletin meşruiyeti iddialarının kaynağı olarak görmez. Onun toplumunda vatandaşlar dinî, sosyal ve diğer yaşam tarzlarını takip edebilirler fakat sosyal yapının temel güçleri onların karşısındadır. Ne kamusal tanınma ne de kamusal destek görürler. Bunlar resmî olarak kurumlaşmış liberal yaşam tarzı düşüncesiyle kıyaslandığında zayıf durumda ve savunmadadırlar. Rawls kendi adalet prensibinin bazı yaşam tarzlarına karşı önyargılı olduğunu ve bundan dolayı önerdiği toplum modelinde bunların kendilerini yeniden üretemeyeceğini kabul etmektedir. Bunun kaçınılmaz olduğunu kabul eder fakat ne daha geniş tabanlı liberalizm arayışı içindedir ne de bu toplulukların eşitsizlik ve ayrımcılık karşısında yaptıkları şikayetin ve böyle bir durumda devlete itaat etme sorumluluklarını sorgulamalarının meşru olup olmadığını araştırma konusu yapar.

Ronald Dworkin, bu problemler karşısında daha hassas olsa da, o da bireyciliği ve otonomiyi benimsemiş, kültürel açıdan homojen bir toplum öngörmektedir. *Prensibin Önemi*'nde (1985) (*A Matter of Principle*) "bir kültürel yapı" miras aldığımızı ve onu korumakla yükümlü olduğumuzu söylemektedir. Dworkin tanımlanmamış "bizi" homojenleştirip tek bir kültürel gelenek olarak farz eder. Dworkin bu geleneğin esasta liberal olup, kendi kendimizi idrak etmenin tamamlayıcı unsuru olduğunu ve onu dar görüşlü liberal olmayan yaşam tarzlarının tahditlerine karşı korumakla yükümlü olduğumuzu iddia etmektedir. Birkaç şüpheli adımla şu iddialarda bulunur: Adalet ortak anlam ve değerler sistemi gerektirir; bu

ise homojen kültürel toplumu gerekli kılar ve böyle bir toplum tabiatı gereği azınlıkların kültürlerini koruma iddialarını hoş karşılamaz. Michael Walzer de aynı şekilde azınlık kültürlerin ya toplumda "asimile" olmaları ya da ülkeyi terk etmeleri gerektiği görüşündedir.

Liberal filozoflar ahlâkî sezgilerin yanılabileceğini ve çoğu zaman müphem ve çelişik olduğunu iddia etseler de bu sezgilere ahlâkî varlığımızın derin bir ifadesi ve kültürel kimliğimizin hemen hemen otantik göstergesi olarak ontolojik imtiyazlı bir statü vermektedirler. Dikkatlice incelendiğinde onların bu sezgilerinin liberal içerikli olduğu ortaya çıkar. Rawls'm muhafazakâr, marksist, dindar birçok azınlıkların ve diğerlerinin ahlâkî sezgilerine açıkça uymayan iki prensibinde bu durum kendini göstermektedir. Dworkin'in atıf yaptığı Rawls'ın "insanların iyi niyeti"ne "sezgisel başvuru" prensibinde de bu açıktır. Dworkin'in kastedip etmediği açık olmamakla birlikte onun bu görüşünden çıkan sonuç Rawls'ın prensibini sezgisel olarak uygun bulmayanların iyi niyetli insanlar olmadığıdır.

Şayet Eskimolar, Amerikan Kızılderilileri, Avustralya ve Yeni Zelanda yerlileri [18. yüzyılda Jacop Amman denen rahibin Amerika'daki takipçisi olan dinî grup], etnik gruplar, dinî tarikatlar, gelenek, âdet ve dine dayanan yaşam tarzları ortadan kalksa birçok çağdaş liberal bunu acı ve tamir olunamaz bir kayıp olarak görmeyecektir. Mill'de olduğu gibi, bunlara göre de bu liberal olmayan yaşam biçimleri insanlık "tarihi" ve medeniyetine hiçbir katkıda gibi günümüzde de bulunma imkânları yoktur. Bunlar liberalizm öncesi tarihin atavizme ait kalıntıları olup ilerlemenin önündeki engellerdir; ahlâkî utanç, cahil ve fundamentalist güçlerin kaynaklarıdır. Bazı liberaller Bunları yok etmek için güç kullanılmasına hazırdırlar, bazıları ise daha insanî metotları tercih ettiler; bir kısmı ise huzur içinde ölmeleri için onları "tarihe" havale ettiler. Fakat hepsi bu ve benzeri yaşam tarzlarının liberal toplumda büyümeleri için güvenli bir alanı hak etmedikleri konusunda hem fikirdirler.

Bizimki liberal ve liberal olmayan yaşam biçimlerinin var olma ve kendilerini yaşatma hakkı iddiasında bulundukları çok kültürlü toplumlarla karşılaştıklarında, hoş görüsüz, dogmatik Millci misyoner liberalizm teorik ve pratik problemlerle karşılaşmaktadır. Liberaller teorik olarak kişilere eşit muamele ve saygıyı benimsemişlerdir. İnsanlar kültürel bir ortamda yaşadıkları için onlara saygı duyulan, onların kültür ve yaşam biçimlerine saygıyı gerektirir. Bunları eleştirmek ve onların belirli faaliyetlerini kınamak yerine, onları sempatik bir şekilde anlama yükümlülüğü bulunmaktadır. Onları peşinen reddetmek, farklı oldukları için kınamak yerine genel olarak kendi hız ve yolları ile değişmelerine izin vermek zo-

rundayız. Liberal olmayan yaşam tarzıyla açık ve soğuk savaşa girdikleri için liberallerin fiiliyatta onlara saygı duyma imkânları kalmamakta böylece eşit muamele ve saygı prensibine olan taahhütlerini ihlal etmektedirler.

Liberaller aynı şekilde politik itaat problemini de çözemezler. Onlar haklı olarak kanuna uymada bütün vatandaşların eşit yükümlülüğe sahip olduğunu ve bu yükümlülüğün, liberal devletin bütün vatandaşlarına eşit davranması ilkesine dayandığım iddia ederler. Fakat liberaller eşit yükümlülüğün temel prensibini kendileri yerine getirmez. Liberaller, liberal olmayan yaşam biçimlerini baskı altına almadıklarında, onlara zulmetmekten kaçındıklarında ve kültürel mühendisliğe konu etmediklerinde dahi bu yaşam biçimlerini özelleştirmekte, onların kamu nezdinde tanınmasına, statü verilmesine ve desteklenmesine karşı çıkmaktadırlar. Devlet kurumları liberal değerleri tecessüm ettirip uygular ve bunları destekleyen ortamı yaratacak kaynakları tahsis eder. Liberal olmayan yaşam tarzları eşit muamele görmeyip kendilerini ilgilendiren meselelerde ayrımcılıkla karşılaştıklarından, liberaller hukuka uymada onların nasıl eşit yükümlülük altında olduklarını gösteremezler.

Hiçbir yaşam biçimi ne kadar zengin olursa olsun insanlığın potansiyelini tam olarak ifade edemez. İnsanın kapasite ve özlemleri çeliştiği için onlardan bazılarını geliştirme, zorunlu olarak diğerlerini ihmal etme, baskı altına alma, marjinal kılma sonuçlarını doğuracaktır. Her bir yaşam tarzı insanlığın bazı kapasitelerini ve insanı mükemmelleştirme şekillerini öne çıkarıp destekleyeceği için böyle bir tavır zorunlu olarak diğerlerini yadsıyıp, baskı altına alıp marjinalleştirecektir. Farklı yaşam biçimleri bundan dolayı birbirlerini düzeltip, dengeler ve birbirlerinin tarafgirliğini engeller. Bundan dolayı onlar hakkında sadece ne olduklarına bakılarak değil ayrıca toplumun genel zenginliğine yaptıkları göz önüne alınarak değerlendirme yapmalıdır. Bir kültür diğerinden daha "fakir" olsa da zengin kültürün göz ardı ettiği bazı değer ve özlemleri koruma gibi çok önemli bir rol oynayabilir. Herder ve Alman romantiklerinin iddia ettiği üzere kültürler, kendilerinin bağlı olduğu toplumun ruhanî yaratmaları olup, kendi özel tahayyülatı ile asırlar boyunca yorumlanan ve damıtılan kendilerine has tarihî tecrübelerdir. Sanat ve edebiyat eseri gibidirler ve bundan dolayı benzer bir saygıyı hak ederler. Nadir bitki ve hayvan örneklerini şu anda bizim işimize yaramasalar da saklayıp korurken, başkalarına ve kendilerine açık ve tespit edilmiş bir zararları yokken diğer yaşam biçimlerini yok etmenin hiçbir anlamı bulunmamaktadır. "Sadece otonom yaşam biçimi değerlidir" dogmatik inancı nedeniyle uzun zamandır var olan yaşam biçimlerini yok edersek, onlar tamamen kaybola-

caklardır. Bu durumda liberal yaşam biçimi başlangıcından günümüze kadar olduğu gibi beklenmedik zorluklarla karşılaştığında kendisinden ilham ve güç alabileceğimiz hiçbir kaynağa sahip olamayacağız. Şayet estetik, ahlâkî, ruhî ve diğer değerlendirmeler itibar görmüyorsa, en azından ihtiyat, tek bir kültürel yoruma bütün umutlarımızı bağlayıp bizlere miras olan kültürel sermayeyi dağıtmamayı gerekli kılmaktadır.

Millci liberalizm sömürgeciliğin parlak dönemindeki İngiliz ve Avrupalı bilinci temsil eder; liberal yaşam biçimi ve düşüncesinin mağlup rakipleri üzerinde itiraz kabul etmez entelektüel ve politik hâkimiyet kurduğu bir dönemin izlerini taşır. Artık tarihin mazlumları sömürge sonrası dünyada kültürel kimliklerinde ısrar etme hususunda kendilerine daha fazla güvenip liberalizm de dahil olmak üzere hiçbir yaşam biçiminin insanlığın irfanında son sözü temsil etmediğini şimdi daha iyi takdir ederken, liberalizm, sömürgeciliğin tepeden bakan düşünme modeli içinde mahpus kalmaya güç getiremez.

Liberalizm şu ana kadar olduğundan daha fazla hoş görülü, öz eleştiri yapabilen, rakiplerine daha fazla hoşgörülü ve insanın varoluşunun karmaşık ve farklılıklarına daha fazla hassas bir hâle gelmelidir. Liberalizm, Millci liberalizmin insanın mükemmelleşmesinde tek bir modele olan bağlılığını yeniden değerlendirmek, liberal olmayanların da içinde olduğu farklı yaşam biçimlerinin eşit olarak korunduğu ve bunların hem bireysel hem de kolektif varlığını sürdürüp zenginleştirdiği bir dünya görüşüne gelmek zorundadır. Gerçek liberal *toplum* liberal ve liberal olmayan, seküler ve dinî, bireysel ve toplumsal yaşam tarzlarıyla tavsif olunur ve her biri diğerinin farklı yaşam biçimlerini besler. Gerçek liberal *devlet* bu farklılıklara kamusal tanınma sağlayıp destekler; onlara ihtiyaçları olan ve kendi kendilerine sağlayamayacakları kaynakları tahsis eder; üzerinde anlaştıkları birlikte barış içinde yaşamalarını sağlayacak normları uygular. Böylesine zengin, cömert ve kendi kendini sınırlayan bir liberal doktrin geliştirmek ve bunu için gerekli olan sosyal ve siyasî yapıları kurmak modern liberallerin karşılaştığı en büyük meydan okumadır.

BROOKLYN DAILY EAGLE

and Complete Long Island News

WALL ST. IN PANIC AS STOCKS CRASH

Attempt Made to Kill Italy's Crown Prince

Hollywood Fire Destroys Films Worth Millions

High Duty Group Gave $700,000 to Coolidge Drive

Today's News

"1929, Wall Street'in Çöküşü"

IMMANUEL WALLERSTEIN; TARİHSEL KAPİTALİZMİN ANALİZİ VE DÜNYA SİSTEMİ

Nurgün Oktik*& Füsun Kökalan**

GİRİŞ

Son zamanlarda tarih, sosyolojinin ana ilgi alanlarından birisi hâline dönüşmüştür. Tarihe teorik bir açıdan bakmaktan kaçınan tarihçilerin tersine günümüz sosyologlarından bazıları, tarihi, oluşturulmuş bilgi birikimi ve oluşturacakları model için bir araç olarak kabul ederek geleceği açıklamaya çalışmaktadırlar. Barrington Moore'un modernizme geçiş analizindeki kapitalist demokrasi, sosyalizm ve faşizmden olan üç yön teorisi; Charles Tilly'nin Fransa'nın tarihinden kaynaklanarak oluşturduğu protesto hareketlerinin kaynak mobilizasyonu teorisi; Theda Skocpol'un Fransa, Rusya ve Çin'deki büyük devrimleri temel alarak oluşturduğu karşılaştırmalı teorisi bu tür çalışmalara örnek olarak gösterilebilir (Collins ve Makowsky, 1993: 279-280). Ancak yukarıda adı geçen sosyal bi-

* Doç. Dr. Nurgün Oktik, Muğla Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.
** Füsun Kökalan, Muğla Üniversitesi Sosyoloji Bölümü.

limcilerden daha farklı bir bakış açısıyla dünya ekonomisinin geçirdiği ana dönüşümleri temel alıp tarihi bir araç olarak kullanarak bugünü çözümleyip gelecekteki dünyayı çözümlemeye çalışan Immanuel Wallerstein hem ekonomi hem de sosyoloji için büyük bir açılımdır. Bu çalışmada, dilimize çevrilmiş çok sayıda eseri bulunan Amerikan sosyolojisinin çağdaş temsilcilerinden olan Wallerstein'ın teori arayışı içerisindeki çalışmalarından yola çıkarak "Yeni Dünya Sistemi" açıklanmaya çalışılacaktır.

DÜNYA SİSTEMİ, DÜNYA EKONOMİSİ VE DÜNYA İMPARATORLUĞU

Çalışmanın başlangıcında öncelikle Wallerstein'ın "dünya" kavramından ne anladığına bakılması gerekmektedir. Wallerstein'a göre dünya, kelime anlamı olan bütün küre gibi değil, ancak bir sistem gibi değerlendirilmelidir. Dünya sistemi ise " görece olarak diğer gruplardan farklılık gösteren, özerk, birbirlerine bağlı birçok toplum takımlarından oluşmuş" bir bütünlüktür. Bu bütünlük yaşamsal olarak çatışmacı güçlere dayalı olup her bir grup kendi çıkarları doğrultusunda, sistemi yeniden şekillendirebilmek için kendi taraflarına çekme mücadelesi vermektedirler. Dünya sistemi, bazı görüşlere göre değişme özellikleri gösteren, bazılarına göre de karalılığını sürdürebilen ve kendi yaşam süresi olan, bir organizmaya benzetilebilir.

Dünya sistemi, bu bağlamda, sınırları ve yapıları olan, üye gruplardan oluşmuş, yasal kurallara sahip, tutarlı bir sosyal sistemdir. Sosyal sistem ise, diğer sistemlerden koptuğunda "gelişme dinamiği büyük çapta içerden olan ve kendi kendine yeten" bir sistemdir. Bu tanımın kuramsal bir mutlaklık olarak değerlendirilmesi gerekli olduğu çünkü bu sistemde bunun hemen hemen olanaksız olduğunu vurgular (Wallerstein, 1976: 229-2339). Bugün gerçek bağlamda kendi kendine en azından yetebilecek sosyal sistem bulabilmenin mümkün olmadığını belirten Wallerstein, gerçek sosyal sistemlerin ne ilkel topluluklar ne de ulus devletler olduğunu belirtirken, bugün gerçek sosyal sistemlerin dünya sistemi olduğunu iddia eder (Lemert, 1993: 426).

Bu sistemin dayandığı ortak politik sistemi yansıtan dünya imparatorluğu ve dünya ekonomisi olmak üzere iki farklı sosyal sistem vardır. Dünya imparatorluğu, dünyanın birçok ülkesinde tek bir sistem olarak görünen ve güçlü devletlerin birbirlerine bağlanmasıyla oluşmuş, diğer ülkelerin ekonomisinin bağımlı olduğu politik sistemdir. Dünya ekonomisi ise savaş ve ekonomik mübadele ile birbirine bağlanmış çeşitli politik sistemlerden oluşur (Wallerstein, 1982: 30-33). Gelecekte sosyalist

dünya yönetimlerinin üçüncü bir sosyal sistem olabileceğini vurgulayan Wallerstein, bugün, yirminci yüzyılın sonunda kapitalist dünya ekonomisinde sosyalistlerce kontrol edilen devletlerin bulunduğunu ve sosyalist ekonomi olmadığı için bunun mümkün olamayacağını savunur (Collins ve Makowsky, 1993: 280).

Dünya sistemini, tekil kapitalist dünya ekonomisi olarak tanımlayan Wallerstein bu mekanizmanın 'öteki' dünya ekonomileriyle karşılaştırılarak anlaşılamayacağını ifade eder. Gerçekte tek bir sistem varsa ötekilerin varlığı ya da anlamları da yoktur. Bunun yerine tekil bir toplumsal sistem varsa, onun tarihini bilerek doğasını saptamaktan başka yol yoktur. Bu anlamda kapitalist dünya ekonomisini on altıncı yüzyıldan itibaren izlemek zorunludur. Çünkü sistem o zaman doğmuş, kuralları yerleşmiş ve dünyayı fethe başlamıştır. Dolayısıyla kapitalist dünya sistemi içinde belli bir süreçten sonra modern-dünya sistemi olarak adlandırdığımız sistemin doğuş koşullarını ve gerçekte bu oluşum içinde neden bu sürece 'modern-dünya sistemi' dediğimizi anlamak için Wallerstein'ın de ifade ettiği gibi tarihsel sürece bakmak ve toplumsal olguları tarihsel süreç içinde aydınlığa kavuşturmak gerekmektedir.

Dünya Sisteminin Tarihçesi

Wallerstein'ın Dünya sistemini analiz eden ve dört ciltten oluşan *Modern Dünya Sistemi* adlı eserinin ilk cildi 1450 ile 1460 yılları arasında Batı Avrupa'da kapitalizmin gelişimi ve İspanya İmparatorluğu'nun yükseliş ve yıkılışıyla birinci dönüşümü anlatır. İkinci cilt 1600'lerde başlayan Batı Avrupa kapitalizminin 1750 yılına kadar yaşadığı dönüşümleri içerir. Bu dönemde, Hollanda'nın hegemonik bir imparatorluk olmasını ve Fransa'daki mutlakiyetçi rejim ile aynı dönemde İngiliz gücü ile tanışarak mücadelesini irdeler. Wallerstein'ın eserinin üçüncü cildinde ise 1750 ile 1917 yılları arasında gerçekleşen Sanayi Devrimi temel alınmaktadır. Bu dönem, Britanya'nın ekonomik ve siyasî bir güç olarak yükselişini ve dünya savaşları ile dünyanın yeni bir krize girdiğini tartışmaktadır. Bu bölümün sonunda Wallerstein, bu iki dünya savaşının da (1914-1918 Birinci Dünya Savaşı ve 1939-1945 İkinci Dünya Savaşı), "kolay olmayan anlaşmalarla sonlanmış", dünyanın aynı askerî krizleri olduğunu iddia eder. Son ciltte Wallerstein, yirminci yüzyılda İngiltere'nin gerileyip Amerika Birleşik Devletleri'nin yükselerek belirleyici olduğu bir döneme girildiği ve bu dönemin de yiribirinci yüzyılda kapanacağını iddia eder (Wallerstein ve Hopkins, 2000, Wallerstein, 2000).

Tarihsel bir süreç olarak dünya ekonomisini ifade eden kapitalizm olgusu, değişik süreçler içerisinde konumunu belirlemiştir. Kapitalist dünya

ekonomisini 'Modern Dünya Sistemi' olarak tanımlayan Wallerstein, Dünya Sistemine 'modern' kavramını 1789 Fransız Devrimi'nin etkisiyle eklemiştir (Wallerstein, 1998; 142). Bu sistem içinde modern kavramı, yeryüzünde yaşayan tüm insanlığın bir ilerleme süreci içinde bulunduğu ve buna bağlı olarak da sürekli olarak yeninin ve iyi olanın arzu edilmesi olarak ifade edilmektedir. Dolayısıyla da 'ilerleme' fikrinin bu sistem içinde temel yapı taşı olması bize modern kavramını sunmaktadır.

DÜNYA SİSTEMİ VE SERMAYE

Kapitalizmi önce tarihsel ve toplumsal bir sistem olarak ele alan Wallerstein, kapitalizmin kökenlerini, işleyişini ve yürürlükte olan perspektiflerini anlamak için varolan gerçekliğe bakmamız gerektiğini savunur. Bu sistem içinde özellikle de 16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren 'Modern Dünya Sistemi' diye adlandırdığı kavramı da anlamak için Wallerstein'ın izlediği yolu takip etmek durumundayız.

Bu anlayıştan hareketle Wallerstein'ın bu sistemde kilit olarak kabul ettiği öge sermayedir. Sermaye, Wallerstein'ın ifadesiyle, birikmiş zenginliğin başka bir adıdır. Sermayenin daha çok sermaye biriktirebilmesi için kullanılması yani sermayenin sermaye yaratması esastır. Sistemde, geçmiş birikimler yalnızca daha fazla sermaye biriktirmek için kullanıldığı ölçüde 'sermayedir' (Wallerstein, 1996; 11-12).

Wallerstein'ın Modern Dünya Sistemi ifadesini kullanmasındaki en temel belirleyicilerden biri 1789 Fransız Devrimi ile ortaya çıkmış olan çeşitli düşünsel ve ideolojik yapılanmalarla birlikte bu dönemde sermayenin sermaye üretmesi için kullanılması yani bir sermaye devrinin yaşanmasıdır (Wallerstein, 1998; 238). Birey ya da grupların sermaye biriktirmek için sermaye yatırım kararı elbette zaman gerektirmekteydi. Bunu için Wallerstein'a göre iş yapmak üzere aklı çelinecek ya da zorda bırakılacak kişilerin yani işçilerin varlığı oldukça önemliydi. İşçiler bulunup mallar üretilince, bu malların bir biçimde pazarlanması gerekiyordu. Bu da hem bir dağıtım sistemini hem de malları almak için yeterli kaynakları olan bir alıcılar grubunun ortaya çıkmasını sağlamaktaydı. Böylesi bir yapılanma da Modern Dünya Sisteminin formunu oluşturacak olan yarıçeper, çeper ve merkez ülkeler bütünlüğünün yapı taşını oluşturuyordu. Bu sistem böylesi üçlü bir yapılanma içerisinde sadece değiş-tokuş süreçlerinde değil, üretim, dağıtım ve yatırım süreçlerinde de ciddi bir 'Metalaştırma' yöntemine gitmiştir. Ancak bu toplumsal süreçlerin metalaştırılması da yeterli olmayıp, üretim süreçleri de bir meta zinciri hâlinde birbirine bağlanmıştır. Rekabet koşullarının yaratılmasıyla da bu sistem, birikimin en üst düzeye çıkarılması gibi akılcı bir dileği beraberinde getir-

miştir. Sistemde git gide daha çok meta üretildikçe, akışı sürdürmenin kilit gereklerinden biri de daha çok alıcı bulunması olmuştur. Alıcı sayısının hızla artmasıyla, çeper ülkelere doğru bir yönelim ve alıcı kültürünün hızla yayılması sağlanmıştır. Bu yayılma hareketini temel alan bu sistemin 15. yüzyıl sonları Avrupa'sında yer alması; sistemin zaman içinde, 19. yüzyıl sonlarında, tüm yerküreyi kaplayacak biçimde yayılmasını sağlamıştır. Tüketim alanının bu denli genişlemesiyle birlikte birikim peşindeki üreticinin de iş gücünü yaratma konusunda karşılaştığı iki sorunla, birlikte-bulunabilirlik, maliyet-üretim ve bunun için iş gücünün yaratılmasında bir yaygınlık söz konusu olmuştur. Bu da daha çok sermaye birikiminin yapıldığı ülkelerdeki yetersizlikten dolayı çeper ve yarı-çeper ülkelere doğru bir yayılmayı mümkün kılmıştır. Böylece çekirdek ülkeler yani sermayeyi elinde bulunduran grup, hem iyi bir alıcı grubu yaratmak hem de malları üretecek işçi kaynaklarını oluşturup aynı zamanda ham madde için kaynak olarak gördükleri yarı-çeper ve çeper ülkelere yeni pazarlar oluşturmak amacıyla yönelmişlerdir. Çekirdek yarı-çeper ve çeper ülkelerden oluşan bu üçlü bir yapıda, sistem, bir zincirin halkaları gibi (ancak her halkanın eşit büyüklükte olmayıp daha çok büyükten küçüğe doğru sıralanan bir zincirleme) birbirine bağlanıp bir bütünlük oluşturmaktadır (Ragin-Chirot, 1999; 290).

Dünya ülkelerinin bu bütüncü sistem içinde aldıkları konumlar dahilinde oynadıkları roller de önemlidir. Bu anlamda çeper ülkeler eski sömürge ülkelerini ifade ederken, yarı-çeper ülkeler 16. yüzyılda Venedik ve İspanya, 17. yüzyılda İsveç, 20. yüzyılda ve bugün için Brezilya ve Güney Afrika gibi ülkelerden oluşmaktadır. Çekirdek ülkeler ise kapitalist girişimci ülkelerden yani sermayeyi elinde bulunduran ülkelerden oluşmaktadır (Ragin-Chirot, 1999; 298). Bu sıralanmada, Wallerstein'a göre, kilit konumunda bulunan ülkeler yarı-çeper ülkelerdir. Yarı-çeper ülkeler olarak adlandırılmakla birlikte günümüzde az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler olarak da tanımlanan bu ülkeler, Wallerstein'm ifadesine göre, kendilerini özerk olarak görürler. Ancak düşük derecede bir özerkliğe sahiptirler ki, dünya-sisteminde gerçek anlamda bir özerkliğe sahip olmaları zaten söz konusu değildir. Bu ülkeler genellikle sanayileşmesini tamamlayamamış ancak eski sömürge ülkelere göre daha iyi konumda olan ülkelerdir. Ekonomik bir üstünlükleri olmayan bu gibi ülkelerde devlet otoritesi çok yaygındır. Çünkü merkez ülkelerin oluşturduğu bu sistemde yarı-çeper ve çeperin kontrol altında tutulması gerekmektedir.

Yarı-çeper ülkeler merkez statüsü için rekabete girerler. Bu durum, doğal olarak, dünya-sistemini sürekli bir dengesizlik içinde tutar. Çekir-

değe girmeye kalkışan ya da çepere kaymaktan uzak durmaya çalışan bilinçli aktörler olarak yarı-çeper devletler sürekli mücadele etmek konumundadırlar. Ancak yarı-çeper ülkeler merkeze girmek için mücadele ederken, çekirdek ülkeler de sistemde egemen konumlarının devamı için uğraş vermek zorundadırlar. Bu uğraş, hem kendi yerlerini korumak kaygısından kaynaklanmakta hem de sistemin dengesini sağlamak amacına yöneliktir. Bu anlamıyla da çekirdek ülkeler sistemi dengede tutmak için bir çepere gereksinim duyarlar. Çünkü genellikle yarı-çeper ülkeler merkez ülkelerin yapmak istemediği kirli ve önemsiz işleri de yerine getirirler. Merkez ülkelerin yarı-çeper ülkelere bu işleri yüklemelerinin nedeni onların rekabetinden ve gelişmesinden korkmalarıdır. Bu yüzden onları hem teşvik ederler hem de kısıtlarlar (Ragin-Chirot, 1999; 290-292).

Dünya sisteminin dayandığı dünya ekonomisinin yapısında bir alış-veriş ya da piyasanın varolması söz konusudur. Ancak burada önemli olan öge, eşitsiz olan bu hiyerarşik olan bu yapıda yine eşitsiz olan değiş-tokuşun hangi yolla gizlenebildiğidir. Dünya sisteminin eşitsiz olan yapısındaki mekanizmayı gizlemenin püf noktası, bizzat kapitalist dünya ekonomisinin yapısında, kapitalist dünya sistemindeki ekonomik alanla siyasal alanın görünümlerinin birbirinden ayrılmasında yatmaktadır (Wallerstein, 1996; 27). Bu sistemde büyüklüğü ne olursa olsun hemen hemen bütün meta zincirleri devlet sınırlarını aşmış durumdadır. Wallerstein bu eşitsiz mübadeleyi ifade ederken, esas olarak üretim kapasitesinde, üretilmekte olan kârın, fazlalığın bir kısmının bir bölgeden diğerine aktarılmasını gösterir. Üretimi gerçekleştirenin elde ettiği fazlalığı bir başka bölgeye aktarması merkez-çevre ilişkisini de açıklamaktadır. Bu anlamda Wallerstein, yitiren bölgeye 'çevre', kazanan bölgeye 'merkez' demektedir. Bu adlar aynı zamanda iktisadî akışın coğrafî yapısını yansıtırlar.

Çevre ve merkez ilişkisinde başlangıçta güçlü bir zincir kurulamamışsa da; yine bu sistemin bir ürünü olan teknolojik gelişme (iletişim, ulaşım, taşımacılık) anlayışı ile merkezden git gide uzaklaşan bölgelere ulaşmak mümkün hâle gelmiştir. Ancak çevre ülkeler, kendi iktisadî konumları itibariyle kısmen gereksinme duymamaları, kısmen de satın alacak güçleri olmaması nedeniyle, sistemin ürünlerinin isteksiz ya da koşullandırılmış alıcıları olmuşlardır. Buna bağlı olarak da merkez ülkeler çevre ülkelerin ürünlerinin peşinde koşmuşlardır. Bu ilişki sömürge kurma yolunun sağlanmasının gerekliliğini gündeme getirmiş ve bu nedenle merkez ülkeler 'beğeni yaratma' yöntemini geliştirmişlerdir. Beğeni yaratma işlemlerinde kullanılan yöntemlerden birisi "etnikleştirme"dir. Wallerstein, 'coğrafî olarak yakın yerlerde yaşayan insanlara, diğer gruplara göre belli iktisadî rollerin verildiği büyüklükteki grubu, 'etnik' grup

olarak tanımlar (Wallerstein, 1996; 64). Bu bağlamda 'beğeni yaratma' işlevi için, dünya işçilerinin etnikleştirilmesi önemli bir hareket noktası oluşturmaktadır. Yapılan bu etnikleştirme, sistem açısından bazı faydalar doğurmuştur. Her bir etnik grupta yer alacak yeterli miktarda işçi sağlamak için işçilerin yeniden üretiminin sağlanması gerekmekteydi. Etnikleştirme, bir yandan, işçilere kendi içinde eğitim ve örgütlenme hakkı sağlarken, öte yandan bu durum, devletin ya da iş verenin bu alanlara yatırım yapmasını önlemektedir. Daha da ötesi etnikleştirme, ekonomik rollerdeki tabakalaştırmayı zamanla katılaştırmakta ve genel gelir dağılımı için geleneğin meşrulaştırılmasıyla örtülmüş kolay bir kodlama sağlamaktadır (Wallerstein, 1998a).

Etnikleştirmenin daha kalıcı olması bakımından sistemin kullandığı ikinci dayanak ise 'ırkçılık' kavramıdır. Irkçılık işçilerin hiyerarşileşmesine ve gelir dağılım bakımından aradaki yüksek eşitsizliğe ideolojik gerekçe oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu aradaki tabakalaşmanın meşrulaştırılması, herkesin rolüne ve konumuna razı olmasıdır. Irkçılık bilinenin aksine kalıtsal yolla değil, sonradan oluşturulmuştur. Bu anlamda tıpkı cinsiyetçilik gibi ırkçılıkta beklentileri biçimlendirip, sınırlayarak kendi kendisine baskı yapan bir ideoloji olarak belli bir işlev üstlenmiştir (Balibar-Wallerstein, 1993;98). Bu anlamıyla da ırkçılık basit bir yapı değil, dünya sistemindeki bütün statülerin sınırlarını da çizen dünya çapında bir hattır. Dolayısıyla da ırkçılık, tarihsel kapitalizmin bir kültürel dayanağıdır.

Irkçılık politikasının bir sonucu olarak gerekli işçilerin oluşturulması ve yeniden üretilmesi söz konusu olsa bile sınırsız sermaye birikiminin sağlanması için işçilerin yeniden üretilmesi yeterli olmamaktadır. İşçiler, belli kadrolar tarafından yönetilmedikçe verimli ve kesintisiz bir biçimde çalışmayacaklardır. Kadroların da yaratılması, toplumsallaştırılması ve yeniden üretilmesi gerekmektedir. Bunun için ise gerekli olan birincil ideoloji, 'evrenselcilik'tir. Evrenselcilik bilgi kuramıdır, ancak daha da öte, bir inançtır. Bu anlayışta üniversiteler aracılığıyla peşine düşülen öge 'gerçek'tir. Üniversiteler bir yandan gerçeğin hiçbir zaman kesin bir biçimde bilinemeyeceğini söylerken bir yandan da gerçeği bulma çabasındadırlar. Böylesi bir kültürel ideal olarak gerçeklik, modern dünyanın tek ciddi afyonu görevini üstlenmektedir.

Dünya-sisteminin getirmiş olduğu ulusların ve yapıların, yarı-çevre, çevre ve merkez olarak, konumlarıyla birlikte devletlerarası sisteme katılan ve bu sistem tarafından kısıtlanan zayıf devletlerin yaratılması ülkelerin kültür düzeyleri bağlamında bazı sorunlar doğurmuştur. Bu sorunlar Wallerstein'ın ifadesiyle; Avrupa dilinin dayatılması, belli teknoloji ve

törelere göre eğitim yapılması ve yasalarla ilgili çeşitli değişiklikleri kapsamaktadır. Bu değişikliklerin çevre ve yarı-çevre ülkelere kabul ettirilmesi ise ya askerî bir otorite tarafından ya da eğitmenlerce gerçekleştirilmektedir. Bu durum çoğu zaman 'Batılılaştırma' özellikle son dönemlerde daha yoğun bir biçimde 'Modernleştirme' etiketi ile sunulmaktadır. Dayatılan bu kültürel değişikliklerin yarattığı olumsuzluklar, gerçeği arama afyonu ile uyuşturulmaktadır (Wallerstein, 2000; 148).

Wallerstein dayatılan bu kültürel değişikliklerin ya da diğer bir ifade ile modernleştirme anlayışının, sistemin varlığı açısından önemli bir yer tuttuğunu ifade eder. Modernleştirmenin temelde iki önemli ilkesi vardır. Bunlardan ilki iktisadî verimliliktir. Dolayısıyla belirlenmiş bölgelerde, belirlenmiş insanların belirli işleri görmesi isteniyorsa, onlara zorunlu olarak belirli kültürel normların öğretilmesi gerekir. İkinci ilkeyse, siyasal güvenliktir. Çeşitli alanlarda seçkin denen insanlar batılılaştırılırsa bunların diğer kitlelerden farklılaşacaklarına ve kendilerini ayrıcalıklı hissedip sistem içinde bir başkaldırıya sebep vermeyeceklerine inanılmaktadır.

Wallerstein'a göre, izlenen bu yolla, ırkçılık ile sınıflandırılan bir işçi sınıfı ve batılılaştırma ile oluşturulan bir burjuva sınıfı ortaya çıkmakta ve dünya genelinde yeni bir tabakalaşma sisteminin oluşmasına neden olunmaktadır. Bu sınıflı yapı, ulusta ulusa farklılık göstermekten çok, dünya genelinde aynı profil içerisinde yer almaktadır. Ancak bu sistem için bu sürecin yaratılması yönetici, teknisyen, bilim adamı, eğitimci gibi akılcılaştırma uzmanlarını kapsayan bir ara tabakanın yaratılmasını da gerektirmiştir. Bu tabakalı yapı bütünlük arz edip dünya genelini kapsamalıdır.

Dünya geneli için bir bütüncül profil oluşturan Wallerstein, bu kuramında toplumsal değişme anlayışına farklı bir yer verir. Toplumsal değişmeyi, tarihsel olarak kavranan bir dünya sistemi bağlamında ele alan Wallerstein, dünyanın herhangi bir yanında –özellikle de Batı Avrupa'da- meydana gelebilecek bir toplumsal değişme hareketinin bütün dünyayı etkileyeceğini ve bu değişmenin zamanla kendini diğer bölgelerde de göstereceğini kabul ederek dünya kültürü kavramına ulaşır. Tüm dünyayı kapsayacak bir kültürel bütünlüğün olması konusunda hareket noktası bütüncül toplumsal değişme anlayışından kaynaklanmaktadır. Buna göre on altıncı yüzyılda temelleri atılan ulus-devletler, ancak on dokuzuncu yüzyılda ulus-devletlerden oluşan bir dünyanın kurumsallaşmasına ve yaygın bir biçim almasına ulaşmışlardır. Farklı biçimlerde ortaya çıkan ulus-devletler, zamanla, sahip oldukları kültürel formlar bakımından birbiriyle benzeşmeye başlamışlardır. Bu durum kısmen kültürel yayılmanın genellikle de toplumsal değişmenin bir sonucudur. Wallerstein'a göre,

sistemde toplumsal değişme şu ya da bu ülkedeki olaylar değil, bir bütün olarak dünya sisteminde değişen koşullardır (Wallerstein, 2000; 149). Dünya sistemi görüşünde kapitalizmin zenginliğinin temeline de, merkez devletlerin proletaryasını değil, çevrenin sömürülmesini yerleştirir.

Modern-dünya sistemini kapitalist bir dünya ekonomisi olarak tanımlayan Wallerstein, bu sistemde, siyasal alandaki dünya imparatorluğunun tersine, ekonomik olarak bir birleşmenin var olduğunu kabul eder. Siyasal bütünleşmeden yoksun oldukları hâlde bir dünya ekonomisinin kucakladığı siyasal varlıklar tekil bir iş bölümü meydana getirirler. Bu siyasal birlik yoksunluğu dinamik bir toplumsal sistem olarak dünya ekonomisinin güçlü yanlarından biridir. Merkezî denetim yoksunluğundan dolayı ekonomik aktörlerin daha fazla hareket özgürlüğü vardır. Bu hareket özgürlüğü de onların servet biriktirme ve küresel ölçekte servetlerini geliştirme fırsatlarını güçlendirir. Dünya ekonomisinin bu özellikleri gittikçe artan bir biçimde servet dağılımı eşitsizliğini arttırarak dünya çapında bir kaosa neden olmaktadır. Bugün içinde bulunduğumuz koşullar bir dünya düzeninin değil dünya düzensizliğinin yarattığı kaos ortamıdır (Wallerstein, 1999; 10-11). Wallerstein, 11 Eylül 2001 olayının ardından yazdığı güncel makalede, dünyada birçok toplumun sürekli yaşadığı kaotik salınımları, Amerika'nın da yaşamasının ardında yatan medeniyet-barbarlık çelişkisinden değil, ancak dünya sisteminin yaşadığı krizden olduğunu iddia eder (Wallerstein, 2001; 242-45).

İlerleme temelli olan modern-sistem, 20. yüzyılın başından itibaren bu anlayıştan uzak bir karışıklık süreci yaşamaktadır. Wallerstein'a göre şimdi yeni bir döneme girmekle beraber dünya ekonomisinin parçalanma sürecini yaşamaktayız (Wallerstein, 1998; 231). İşte bu noktada bu sistemi hâlâ devam ettirmekten uzak, 'Yeni Bir Dünya Düzeni' yaratmak konumundayız. Yeni Dünya Düzeni için ideolojik bir perspektif oluşturmayı amaçlayan Wallerstein, bu oluşum özne olarak 'grupları' önermektedir. Güç ve sığınak köşeleri yaratmaya yetecek kadar çeşitli ve büyük grupların oluşturulmasını savunur. Buna dayanarak da günümüzde grup kimliğinin modern dünyada daha önce olmadığı kadar önde olmasını da buna bağlar. Ancak grubun temasını da sadece özne olarak tanımlamak yeterli değildir. Buna ek olarak grupların önceliğine dayalı ve onları aktif hâle getirecek bir ideolojinin yani siyasî bir programın da oluşturulması gerekmektedir. Wallerstein birden fazla grubun varolduğu gerçekliği karşısında da en uygun olan örgütlü ve siyasî bir programı olan grubun ayakta kalacağını savunur. İçinde bulunduğumuz bu karmaşa sürecinde yeni bir düzen yaratmak belli riskler taşımaktadır. Bu riskleri en aza indirgemek için, öncelikle eşitlikçi bir sistem yaratmaya çalışmak gerek-

mektedir. Wallerstein, yeni oluşturulacak dünya sisteminin yaratılabilmesi için, öz bilinçli, iç içe geçmiş olduklarının farkında olan gruplara gereksinme olduğunu ve bu grupların birleşmiş bir biçimde daha üst düzeylerde gruplaştırmaları gerçekleştirebileceklerini iddia eder. Sürekli yeniden gruplaşmalar yani grupların etkin örgütlenişi en etkili araç olacaktır. Varolan gerçek grupların daha üst düzeylerde dayanışmasının temeli, daha ince,daha esnek ve daha organik olmalıdır. Bir grubun bir dizi hakkı diğer grubun diğer bir hakkından öncelikli değildir. Öncelikler hakkındaki tartışma grupları zayıflatır ve saptırır. Sonuçta da tek bir yapı içinde erimiş olan grupların biçimine dönüşür. Wallerstein'a göre her biri karmaşık ve kendi içinde karmaşık olan gruplar tarafından yürütülen çok cepheli bir strateji, statükonun savunucuları için ezici olabilecek bir silah konumundadır. Tüm bunlar muhtemelen tek başına yeterli olmayacaktır. Ancak siyasî açıdan egemen güçleri giderek daha çok köşeye sıkıştıracak ve ekonomik eşitsiz örgütlenişi ortadan kaldırmak için daha fazla baskı oluşturacaktır. Bu yüzden de sağlam bir dönüşüm stratejisi geliştirmek için kolektif bir çaba gerekmektedir (Wallerstein, 1998; 231-235).

Yeni Dünya sistemi, Wallersten'a göre artık çökmek üzeredir. Sistem ve sistemin işleyiş mekanizmalarında çatlaklar oluşmuştur. Bunun ilk kurbanları ise devlet yapılarının varolmaya çalışan egemenlik iddialarıdır. Devlet yapılarının bugün için düzeni sağlama kabiliyetleri ortadan kalkmıştır. Bu güvenliği kaybetmelerinden dolayı hem savunma hem de ekonomik maliyetleri gün geçtikçe artmaktadır ki; bunun sonucunda da güven ortamı gün geçtikçe etkisini yitirmektedir. Güven ortamının olmadığı bu koşullar, varlığını ancak bir yirmi beş ya da elli yıl daha gösterecek ancak bu durum daha fazla sürmeyecektir.

Bugünün karışıklıkları içinde kendini sürdürmeyi amaçlayan kapitalist dünya ekonomisi varlığını zayıf bir biçimde de olsa belli bir süre daha göstermeye devam edecektir. İnsanlar ve şirketler tüm bildik yollarla sermaye biriktirmeye devam edecektir. Kapitalistler geçmişte yaptıkları gibi devlet yapılarından yardım isteyeceklerdir. Wallerstein bu dönemi 'Kara Dönem' olarak adlandırmaktadır. Bu dönemi sembolik olarak 1989 yılı ile başlatarak, bugünü de içine alan ve daha yirmi beş yıl kadar daha devam edecek olan bir süreç olarak tanımlar.

Bu dönem kendisini mal ve bilgi değişimindeki mekânsal kısıtlamaların ortadan kalkması, dünyanın kentleşmesi, eko-sistemin yaklaşan tükenişi, çalışma sürecinin üst düzeyde parasallaştırılması ve tüketicilik biçiminde göstermiştir. Bugün artık içinde bulunulan bu gerilimli koşullar bir siyasî farkındalığı ve iletişim araçlarının yaygınlığıyla artan toplumsal bir tepkiyi de beraberinde getirmektedir. Herzamankinden daha fazla insan,

elde edilen gelirin eşitsiz dağıtımına ve emeğe biçilen düşük ücrete hoşgörü göstermeyi reddetmektedir. Hem küresel hem de devlet düzeyindeki dengesizlik giderek artmaktadır.

Böylece sistem üzerinde giderek artan gerilimlerin ilk kurbanları devlet mekanizmaları olacaktır. Meşruiyetleri ve düzeni sağlama kabiliyetleri zayıflayacak ve buna bağlı olarak güvenlik mekanizması zayıflayacaktır. Tüm toplumda egemen olan duygu güvensizlik olacaktır. Bu tür bir artış devlet mekanizmasını zayıflattıkça bu durum varlığını uzun süre sürdüremeyecek.

Wallerstein'a göre bugün içinde bulunduğumuz bu karmaşa ve kaos ortamından yeni bir düzen doğacaktır (Wallerstein, 1998; 250). Önümüzdeki yirmi beş-elli yılda bugünden farklı olacak olan, dünya pazarının işleyişinden çok, dünya siyasî ve kültürel yapılarının işleyişi olacaktır. Devletler güvenliği sağlamada zorlanacak, dünya genelinde ortak egemen bir söylem olmayacak ve kültürel tartışma biçimleri bile tartışma konusu olacaktır. Karışıklığın olması yine de belirgin, sınırlı hedeflere ulaşmaya çalışan muhtelif grupların varlığını engellemeyecektir. Bunun için memnun olmadığımız bu sistemin kökeninde hangi gerçekliğin varolduğunu tekil bir biçimde saptamak gerekmektedir. Wallerstein'a göre temel sorun, sistemin, demokrasinin yokluğu anlamına gelen büyük eşitsizliklerin varolduğu fikridir (Wallerstein, 1998; 251). Eşitlikçi, tam olarak demokratik bir tarihsel sistemin istenildiği anlayışı sergilenmedikçe dünya sisteminin çöküşünden kurtulmak olanaksızdır. Bu anlamda da derhal harekete geçmek gerekmektedir.

Yapılması gerekenlerin başında, iki yüz yıldır jeo-kültüre etki etmiş olan Avrupa merkezli olan varsayımların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Mevcut Avrupa merkezli görüşün yerine daha sağlıklı, dengeli bir tarih anlayışı ve evrim konması, sürekli bir siyasî kültürel mücadeleyi gerektirecektir. Buna ek olarak, insan hakları kavramı ele alınmalıdır. Toplulukların kültürel miraslarını da içinde barındıran bir insan hakları anlayışı geliştirilmelidir.

Bu mücadele, tüm yerküre üzerinde ve siyasî olabildiği gibi devlet düzeyinde de olmayabilir. Devletlerin meşruiyetinin zayıflaması yüzünden, bu mücadelelerin çoğu daha yerel düzeyde ve içlerinde kendimizi yeniden örgütleyeceğimiz gruplar arasında gerçekleşecektir. Wallerstein'a göre bu mücadele son olarak da bilimsel kuralların yeniden kavranmasına olanak verecek ve daha bütüncül, incelikli yöntemler arayışındaki, bilimsel düşüncenin değer yargıları açısından tarafsız olduğu yolundaki akıldışı klişeden kurtarma girişimdeki bir mücadeleyi de doğuracaktır. Akılcılık, Wallerstein'ın tanımlamasıyla bir değer yargısından başka bir şey

değildir ve hiçbir şey en geniş, en kapsayıcı insanın toplumsal örgütlenmesi bağlamı haricinde akılcı değildir (Wallerstein, 1998; 253).

Wallerstein, önerdiği programın belli kurumsal yaklaşımlara göre belirsizliği ifade etmediğini, aksine her şeyin bir karışıklık ortamında çok somut göründüğünü ileri sürer. Önemli olan ne yapılmak istenildiğinin saptanması ve onun için gerçekleştirilen çabanın istenildiği doğrultuda ilerlemesini sağlamaktır.

DEĞERLENDİRME

Bu çalışma, Wallerstein'ın yayımlanmış eserlerinin geniş bir bölümü incelenerek oluşturulmuş ve özellikle teorisinin ekonomik temelleri üzerinde yoğunlaşmaya çalışmıştır. Wallerstein ve ekibinin yüzlerce çalışmasını açıklamak için yeterli olmasa da, çalışmanın ana hareket noktası, onun anlaşılmasını sağlayacak bir inceleme niteliğinde olmasıdır. Özellikle tarih anlayışına bu çalışmada ayrıntılı olarak girilmemiştir. Wallerstein'ın oluşturduğu bu teori, bugün içinde bulunduğumuz dünyayı tanımak açısından oldukça kapsamlı bir teori olup, ekonomik ve tarihsel kökenleriyle birlikte ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Ancak, ekonomik sistemde varolan küresel boyutun sosyal sisteme de taşınmasını öneren bu teoriye göre, günümüz sosyal bilimcilerinin tek bir toplum analizi ile sonuca ulaşmalarının oldukça güç olduğu; değişimin toplumun dışından kaynaklandığı vurgulanmaktadır. Dünya ekonomik sisteminin son dönemde yaşadığı krizlerin büyük olduğu sistemin sonunu getireceği yaklaşımının ekonomistlerce incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu ekonomik sistemin ne kadar süreceği de ayrı bir tartışma konusu oluşturmaktadır.

Wallerstein'ın eserleri ve teorileri üzerinde çalışmak, en azından dünyanın gidişinin nereye ve nasıl olduğunun anlaşılması açısından gerek sosyolojinin, gerek tarihin, gerek ekonominin temel sorunlarına yanıt aramakta önemli bir hareket noktasıdır.

KAYNAKÇA

Balibar, Wallerstein I., *Irk, Sınıf- Belirsiz Kimlikler,* Çev: Nazlı Ökten, Metis Yayınları, 1995, İstanbul.

Collins, R. & Makowsky, M. *Discovery of Society,* Mc Graw Hill, Inc 1993, 5th Ed. New York.

Gulbenkian Komisyonu, *Sosyal Bilimleri Açın,* çev. Şirin Tekeli, Metis Yayınları, 1998.

Ragin,Charles, Chirot, Daniel, *"Immanuel Wallerstein'ın* Dünya Sistemi: Tarih Olarak Siyaset ve Sosyoloji" *Tarihsel Sosyoloji* İçinde, Editör: Theda Skocpol, çev; Ahmet Fethi, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, İstanbul.

Wallerstein, Immanuel, *Uncertainty and Creativity,* American Behavioral Scientist; November/December 1998 (a).

Wallerstein I., Hopkins T., *Geçiş Çağı-Dünya Sisteminin Yörüngesi* (1945-2025), çev. N. Ersoy, E. Abadoğlu, O. Akalın, Y. Kaya, Avesta Yayınları, 1999, İstanbul.

Wallerstein, Immanuel, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu-Yirimi Birinci Yüzyıl için Sosyal Bilim*, çev. Tuncay Birkan, Metis Yayınları, 2000, İstanbul.

Wallerstien, Immanuel, *From Sociology to Historical Social Science: Prospects and Obstacles,* The British Journal of Sociology, January/March2000.

Wallerstein, Immanuel, *Güncel Yorumlar* çev. Atlı, V. Hakyemez, D. ve Yeldiren, B. Aram Yayıncılık, 2001, İstanbul.

Wallerstein, Immanuel, *Liberalizmden Sonra,* çev. Erol Öz, Metis Yayınları, 1998, İstanbul.

Wallerstein, Immanuel, "Status in World System and Ethnic Mobilization", *Journal of Conflict Resolution*; December, 1998.

Wallerstein, Immanuel *Tarihsel Kapitalizm*, çev. Necmiye Alpay, Metis Yayınları, İstanbul.

Wallerstein, Immanuel, *The Heritage of Sociology, The Promise of Social Science,* Current Sociology, January, 1999.

Wallerstein, Immanuel, "The Modern World System" in *Social Theory, The Multicultural & Classic Readings*, Lemert , C. Veatview Press, pp. 425-432.

Wallerstein, Immanuel, "The Rise & Future Demise of the Capitalist System" in *Introducing the Sociology of 'Developing Societies'* Ed. by Alavi, H. & Shanin, T. (ed) MacMillan, 1982, London.

Wallerstein, Immanuel, "World System Analysis" in *Social Theory Today* Giddens, A. & Turner, J. (ed.) Polity Press 1987.

Üst Resim: "Bir İşçi Ailesinin Oturma Odası, 1894"

Alt Resim: "New York'ta Bir İşçi Ailesinin Oturma Odası, Museum of London, 1990".

YOKSULLUĞU YENİDEN DÜŞÜNMEK: YETKİLENDİRME VE YURTTAŞLIK HAKLARI*

John Friedmann**

Bu makaleyi büyük bir kuşku ile yazmayı üstlendim. Acaba yoksulluk ile ilgili bilinen fikirlere kimin ihtiyacı vardır? Yoksulluk üzerine kırk seneden beri benim yazmama ve bu konu üzerinde sürekli devam ede gelen bir literatür olmasına rağmen yoksulluk, bizimle birlikte yaşayan bir değişmez yoldaş olarak varlığını sürdürmektedir. Akademik çalışmalar bu

---

* Çev. Nurgün Oktik, Fethi Nas.
International Social Science Journal, (1996, Cilt: 48, sayı: 2, 161-172).
Yazar, Peter Morris'e taslak üzerindeki eleştirel yorumlarından dolayı teşekkür etmektedir.

** Profesör John Friedmann, Los Angeles, California Üniversitesi, Kentleşme ve Bölgesel Planlama Bölümü öğretim üyesidir. Latin Amerika Merkezli, (US Agency for International Development) ABD Uluslararası Gelişme Dairesi (United Nations Development Programme), Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Dünya Bankası ve Ford Foundation'a danışmanlık yapmıştır. Başlıca eserleri; *Bölgesel Kalkınma Politikası (Regional Development Policy)* (1996), *Kamusal Alanda Planlamacılık (Planning in the Public Domain (1987) ve Yetkinleştirme (Empowerment)* (1992)dir.

konuda devam ederken, istatistikçiler, otoriteyi elinde bulunduranların, yoksulluğu kontrol ve gözlem altında tuttuklarını göstermek için sıkı çalışmalar yapmaktadırlar. Her şeye rağmen yoksulluğun hemen hiç görülmediği İsveç ve İsviçre gibi ülkeler de vardır. Ancak, yoksulluk anlaşılması zor olan bir konudur. Bangladeş'i ele alalım: Bangladeş, tartışmasız, yoksul bir ülkedir. Eğer ben bir Bangladeşli olsam (ki değilim) yoksulluğu nasıl algılardım. Bazı Bangladeşliler oldukça zengindir; örneğin, Brahmaputra'nın yukarı kesimlerinde yaşayan çiftçilerin zenginlikleri İsviçreli çiftçilerle hiçbir şekilde kıyaslanamayacak kadar iyidir. Acaba Bangladeşliler kendilerini yoksul gibi düşünüyorlar mı? Eğer düşünüyorlarsa kimlerle ve nasıl ilişkilendiriyorlar?

Bir diğer örnek olarak, 1949'da en yoksul ülkeler arasında yer alan Çin'i ele alalım: Komünistler Çin'de iktidarı ele geçirdiklerinde, Mao Zedung sosyal güvenliğin temeli olan, herkese "demir bir pirinç tası" sözünü vermiş ve halkı komün ve bisiklet ile tanıştırmıştır. 1950 ve 1960' larda yabancı gözlemciler şaşkın bir şekilde inançsız Batı'ya Çin'de yoksulluğun ortadan kalktığını ilân etmişlerdir. Yaşamın, kısıtlanmış ve sınırlandırılmış olmasına rağmen, ne kırsal kesimde ne de şehirlerde aşırı yoksulluğu gösteren hiçbir kanıt yoktu. Daha sonra Mao-sonrası reformla bazılarının refah payının daha yüksek olması gerektiği bir kez daha kabul edilmiştir. Batılıların tedirgin olduğu Çin'deki yaşamın gri tonları böylece kaybolup gitti. Piyasalar Çin kentlerine zaferle dönerken yoksullukta geri gelmiştir.

Batılı ekonomistlere göre, eğer Çin'de, büyüme hızı nüfus artışının üzerinde tutulabilirse, gelecek kuşakta kesinlikle yoksulluğun yok olacağını ileri sürmüşlerdir. Çin'de gelecekte bu senaryo gerçekleşirse, iş pazarı daralacak, ücretler artacak ve halk, istihdamın yoğun olduğu yerlere yönelecektir. Buna kapitalizmin meşhur yok oluş hareketi diyebiliriz. Bu durum, aşırı yoksulluğun kaçınılmaz bir durum olduğu değil de tarihsel bir sonuç olduğu düşüncesini artırmaktadır. Ancak, ekonomistlerin Çin için söyledikleri doğruysa, özgür bir Pazar yaratmak, işçi akımlarına müsaade etmek, yeterli büyüme oranını sürdürmek gibi onların her söylediğini yapan Amerika'da neden hâlâ aşırı yoksulluk vardır? Bugün Amerikan halkının beşte biri (1/5) yani elli milyon civarında insan yoksulluk içinde yaşamaktadır.[1]

[1] Dört kişilik bir aile için 1992'deki resmî yoksulluk sınırı 14.335 ABD doları iken, yoksulluk sınırına yakın olarak tarif edilen yoksulluk sınırının % 125'i ise 17.919 ABD doları idi. % 20'lik rakam daha sonrakilerle ilgilidir (Statistical Abstract of The United States, 1994, bölüm 14).

Filozofların bu konudaki fikirlerine bakılırsa, sorun eşitlik ve özgürlük arasındaki karşıtlıktan kaynaklanmaktadır. Onlara göre, özgürlüğün bedeli karşılığında herkes eşit olabilir. Bir diğer ifadeyle, özgürlüğü benimseyip, eşitliği feda edebiliriz. Bu formüle rağmen birçok filozof özgürlüğü tercih ederken bazıları, biraz daha fazla eşitlik için, özgürlüklerin bir kısmını eden refah devletin eşit yaşam koşulları düşüncesine sarılmaktadır. Bu arada istatistikçiler ellerindeki verileri kullanarak refah devleti düşüncesinin hemen hemen aşıldığını ileri sürmektedirler. İleri kapitalist ülkeler dahi güçlükle elde ettikleri azıcık eşitliği artık sağlayacak durumda değillerdir. Vergilere karşı başkaldırılar ise gittikçe yaygınlaşmaktadır. Parası olan insanlar da paralarını hantal devlet bürokrasisi yerine kendileri için harcamak istemektedir. Yoksulluk, büyük bir olasılıkla artarken yoksul olmanın sorumluluğu yoksul olanlardadır (burada moralistler devreye girmektedir). Yoksullar, dürüst yurttaşlar gibi ağır iş yapmak yerine işsizlik tazminatından faydalanarak kolay ve basit yaşamı tercih etmektedirler. Bu tür insanlar sefahat içinde olup, dünyevî zevkleri tercih eden ve zor günler için planlama yapmakta başarısız olanlardır. Zenginliğin elde edilmesinin bir hak olduğunu ileri süren Çin Komünist Partisinin doktrini ile, Moralistler zenginliği meşrulaştırmaktadırlar. Zengin olmak riske girmenin karşılığı, insanın kendisini gerçekleştirmesi ve parasını işler hâle getirecek bir yatırım yapmasıdır.

Moralistlerin kalpleri elbette taştan yapılmış değildir... Ayrıca, zenginler, hisse senetlerini satışa çıkararak yoksulları şaşırtmaktadırlar. Hisse senetlerinin satışıyla,kendi gelirlerini arttırmakta, bu gelir de mal varlıklarını korumak için güvenlik harcamalarına; yani, polis, hapishaneler ve özel güvenlik görevlilerine akmaktadır. Kenara bıraktıkları bu para ile de ekonomiye "insanî bir şekil" vermektedirler. Dünya Bankası, Meksika hükümetine, yoksullara temel sosyal hizmetleri sağlamak amacıyla küçük ölçekli kredilerle birlikte, bu paranın iki katı kadar bankacılık sistemini desteklemek üzere kredi vermektedir (*Los Angeles Times*, 29 Jun 1995). Yerel yardım kuruluşlarının evsizlere yardım etmesi desteklenirken, polise ayrılan bütçe arttırılmaktadır (bir söylentiye göre, yarı resmî *think tankler triage*'lar da, hükümete kimlerin korunması ve kimlerin terk edilmesi gerektiği yönünde tavsiyelerde bulunmaktadırlar).[2]

Malthus'un "nüfus ilkesi" konusu tartışılmaksızın, yukarıdaki geniş görüşten hareketle, bazı sosyologların ve planlamacıların neden yoksulların kendi kendilerini örgütlemesini de içeren yetkin kılınma (empower-

[2] Fransızca 'triage' kelimesi gıda gibi kıt kaynakların dağıtımını, ondan en fazla kazancı elde edebilen kişilere veren sistemi ifade etmektedir.

ment) çözümleri üzerinde konuşmaya başladıkları anlaşılabilir. Eğer toplum ve devlet, yoksulları ihmal edip terk ederse yoksulların nasıl bir seçeneği olacaktır? Örgütlenme, yaşamını sürdürmeden de öte, aynı zamanda, saygınlık ve özgüveni korumanın yoludur. Bundan başka örgütlenme ile geniş ölçüde toplum, yoksulların geçim sorunlarını karşılıklı bir işbirliği içinde çözme çabalarını onaylamakta ve hattâ bu konuda gereken yardımı da yerine getirmektedir. Örgütlenme, eşyanın varoluş düzeni içerisinde keskin bir politika ve kökten bir değişimin isteği olmamak şartıyla karşılıklı bir işbirliği olarak kabul edilirken, asi köylü akımları reddedilmektedir.

Bu çalışmada İngilizce'den diğer dillere kolayca çevrilen yetkinlik *–empowerment–* teriminden söz edeceğim. Güç, tehdit edici bir kavramdır. Her tür insan ilişkisinde bir güç boyutu vardır ve davranışlarımızın bir çoğu güç kullanma arzusu çerçevesinde şekillenmektedir. Bir kimsenin gücünü arttırmak onun güç ilişkilerini değiştirmek demektir. Bu çalışmada, güç kavramını, diğerlerine "zulmeden" ya da "acı veren" bir anlamda değil de okuyabilme ve yazabilme kapasitesinde olduğu gibi iyimser bir düşünce ile, yetkinlik olarak kullanıyorum. Açıkça, güç hakkında konuşmanın farklı yolları vardır. Siyasî pratik ve özgüven bu yollardan bazılarıdır. Bunları da kısaca dile getireceğim, ancak, asıl amacım insanların kendilerine yardım etmesini sağlayan güç olacaktır. Bu, yoksulluk ya da özgürlük/eşitlik ikilemi için bir çözüm yolu değildir. Kendi kendine yardım, sınırlı yaşama koşullarının sunulduğu sistem içinde yalnızca hayatta kalma yoludur.

Bundan sonraki bölümde yoksulluğun semantiğini (anlamını), yoksullukla ilgili farklı söylemleri, temel ideolojiler hakkında bize anlatılan ve hepimizin kaçmak istediği durumlar için önerilenleri ele alacağım. Daha sonra, yetkilendirme modelini (*Empowerment model*) daha yakından inceleyerek, ona somut bir şekil ve yapı kazandırmaya çalışacağım. Son olarak da; eğer bu yetkilendirme modeli hayata geçirilirse gerek duyulacak yeni demokratik yönetim modelini önereceğim. Son bölüm, spekülatif olup çalışmanın "dilek" niteliğindeki bölümüdür.

YOKSULLUĞUN SEMANTİĞİ

Anglo-Amerikan ülkelerinde yoksulluk ile ilgili en az dört görüş vardır. Bürokratik, moralistik, akademik ve stratejik görüşler. Bunlardan stratejik görüş, yoksulluğu, doğrudan doğruya yoksulların sosyal aktivite yokluğuna bağlamaktadır. Aşağıda bu dört görüş ayrıntılı olarak incelenecektir.

1- BÜROKRATİK GÖRÜŞ:

–Düşük gelirli nüfus
–Mutlak yoksulluk
–Göreli yoksulluk

Bu üç kategori en yaygın seçim olup, çoğunlukla gelir gibi, nesnel ölçütleri uygulayarak bu kategorilere kimlerin girdiğini belirler. Ölçütler, farklı olarak, bireyler veya hane halkına uygulanır. Bu ölçütlerin doğruluğu, yoksul olduğu kabul edilen veya yoksul olmadığı söylenenlerin birbirinden ayrılması ve yoksulluk sınırının belirlenmesinde temel politik fiildir. Yoksulluk sınırının birkaç dolarla aşağı veya yukarı çekilmesi, her bir kategoride yer alan insanların sayısında bir anlam ifade edebilir ve buna bağlı olarak yapılacak kamusal yardımları belirleyebilir.

Bundan başka, bürokratik görüş açısından gelirin belirleyici etken olarak kullanılması, yoksul insanların tüketim gücü ile ilgili sorunu ortaya çıkarmaktadır. Gelirin daha az belirleyici olduğu veya istatistiklerin kolayca elde edilemediği çok yoksul ülkelerde tüketilen kalori miktarı, yoksulluk için bir ölçüt olarak kullanılabilir. Bu miktar her zaman parasal bir değere dönüştürülebilir. Bu yüzden gelir, belirleyici bir ölçüt olarak yeniden karşımıza çıkar.

Düşük gelir, en genel belirleyici olup orta ve yüksek gelire sahip nüfus gruplarıyla tezat teşkil eder. Düşük gelir aynı zamanda örtük bir şekilde yoksulluk kategorisi içerisinde yer alan kişilerin yoksulluk yaftasını ortadan kaldırmak için de kullanılabilir.

Yoksulluk sınırı, bu sınırın altına düşen mutlak yoksullar ile toplumun tümünün gelirine oranla hesaplanan (örn. En düşük beşlik) göreli yoksulları birbirinden ayırmak için kullanılır. İkinci kavram, ekonomi içinde gelir eşitsizliğinin politik ilgisine dikkat çeker ve mutlak yoksulluk durumunda olduğu gibi, doğrudan müdahaleden ziyade, gelirin yeniden paylaşımına yönelik politikaları önerir.

Sözlük anlamıyla yoksulluk, zenginliğin azlığı veya çokluğu ile az bir mülke sahip olma anlamlarına gelmektedir. Burada bürokratik kullanımın, mülkiyet veya zenginlik yerine gelir dağılımını dile getirmesiyle daha sınırlayıcı olduğu anlaşılır. İnsanı en önemli varlık olarak gören İnsan Sermayesi Teorisi (*Human Capital Theory*) kullanılarak yoksulların eğitim ve sağlık imkânlarından daha az faydalandığı ileri sürülebilir. Buna bağlı olarak gelir dağılımı ve sosyal refah programlarından farklı çözüm yollarının çıkarılabileceği varsayılabilir.

Sonuç olarak, yerli/kabileci halkların büyük ölçüde kendi geleneksel yaşam tarzlarını takiben kapitalist sistemin dışında yaşamayı tercih ettik-

leri fark edilebilir. Bu tür halklar için yoksulluk, büsbütün tüketim gücünden farklı bir anlam ifade ediyor olabilir ve gerçekte hiç kullanılmayan bir kavram da olabilir.

2- MORALİSTİK GÖRÜŞ:

–Kutsal yoksul
–Yoksun yoksul
–Mahrum yoksul
–Çalışan yoksul
–Yoksulluğu hak eden yoksul
–Gönüllü yoksul
–Tehlikeli Sınıflar
–Popüler Sınıflar

Bu terimlerin hepsi olmasa da çoğu yoksulluğun sorumluluğunu yoksullara mâl etmektedir. Bu terimler dinî ve politik bir anlam çerçevesinde yoksulluğa moral bir yargı yüklemektedirler.

İncil'de, cennete ulaşmak için iğnenin deliğinden, zenginlerin değil, yoksulların geçebileceği söylenmektedir. Burada yoksulların Tanrı tarafından sevildiği belirtilmektedir. Dolayısıyla bazı dinler yoksullara yardımı teşvik ederken bazıları da gönüllü yoksulluğu öngörmektedir (dilenen keşişler vs.). Hem yoksun hem de mahrum yoksullar daha çoktur. Bürokratik kavramlarla tam uyum göstermese de bu iki tür köken itibariyle daha eskidir. Yoksunluk, mutlak bir yoksullaşmayı ifade ederken; mahrumluk, tahminen yardıma muhtaç olmakla eşdeğer sayılmaktadır. Sosyal yapıdaki parazitler olarak görülen ve yardım kuruluşlarının ilgisine hazır olan yoksulluğa hak etmeyenlerin yerine, temiz ve çalışkan bir yaşam süren çalışan yoksullara genellikle yoksulluğu hak eder denilmektedir. XIX. yüzyıl burjuva söyleminde çalışan yoksullar, ahlâksız, saldırgan ve isyana eğilimli sınıf olarak addedilmiştir. Burjuvanm düzen ve dengesine karşı bir tehdit oluşturduğundan, hapishane ve yetimhaneler gibi izleyicisi önemsiz yerlerde çalıştırılması ya da insan ilişkilerinden uzak tutulması gerektiği düşünülmüştür.

Popüler sınıflar bazı sol siyasetçiler tarafından tercih edilen bir ifade olmuştur. Bu kavram, halk kitleleri kavramını kullanan İkinci Enternasyonal tarafından politik söyleminde güncelleştirilmiştir. Popüler sınıflar ile halk kitleleri kavramları, çağdaş sosyal bilimlerin alt sınıf ve eski kuşak Marksistlerin "Lümpen proletarya" dedikleri anlamları içerir. Popüler sınıfların çoğu, bürokratik kategorinin düşük gelirlileri içerisinde yer alır.

3- AKADEMİK GÖRÜŞ:

-Yapısal yoksulluk
-Dışlanma
-Marjinalleştirme
-İstismar

Tipik olarak bu kavramlar ve bunlarla bağdaştırılmış teoriler, yoksulların kendilerini aşan güçlerin kurbanı olduğunu iddia etmektedirler. Bu kavramların her biri de farklı çözüm yolunu önermektedir. Burada akademik tartışmalara daha az değinerek bunların her biri ile ilgili olan büyük eserlere pek yer vermeyeceğim. Mümkün olduğu kadar sosyal bilimsel söylemde bu kavramların neleri karşıladığını tanımlamaya çalışacağım.

Yapısal yoksulluk açıklamaları, yoksulluğun, sosyo-ekonomik düzen içerisindeki yapısal koşulların bir sonucu olduğunu kabul eder. Yapısal koşulların bir sonucu olduğunu kabul eder. Yapısal yoksulluk açıklamalarına, düzenin, emek piyasasındaki büyük miktarlarda işten çıkarmaları yaratması ya da küçük çiftçilerin topraklarından çıkarılmasına yol açacak yaygın üretimin oluşturulması gibi koşulları sağlaması örnek olarak verilebilir. Geniş anlamda, doğası gereği eşitsizlik olan kapitalist sistemin, yaygın hoşnutsuzluğun temel sorumlusu olduğu iddia edilmektedir. Yapısal koşulların daha dar çerçevede çözüme kavuşturulması için ileri sürülen öneriler arasında; istihdam alanı yaratmak, işsizlik durumu ile ilgili olarak programları yeniden düzenlemek ve topraksızlık sorununu çözmek üzere tarımsal alanlarda toprak reformlarını gerçekleştirmek vardır.

Dışlanma (*exclusion*) daha çok polemik bir kavram olup, dolaşımdaki sermayenin birikiminden bazı grupların dışlanması ve/ya da bu grupların ekonomik büyüme adına elde ettikleri imtiyazların eşit bölüşümünü dile getirmektedir. Bu kavram yoksulluğun yapısal bir açıklamasını yapmaktadır. Bugünkü ekonomik büyümenin hegemonik neo-liberal modeli, pratik amaçlarla, global alanda sermaye birikimini bahane ederek, bütün sınıflardaki insanları fazlalıkmış gibi dışlayıp dışlamadığı sorusu akla gelmektedir. Dışlamacı açıklamalar sıkça, sürdürülebilir kalkınma önerileri ile bağlantılandırılır. Burada sürdürülebilirlik sadece ekolojik değil, aynı zamanda çağdaş kapitalizmin ilkel birikme modelini yönetme çabasının sosyal olarak sürdürülebilir koşullarını da içerir.

Marjinalleştirme (marginalization), Marksist literatürün bir kavramı olup, emek-değer teorisinin kavramları içerisinde düşünülmüştür. İşçilerin artı emeğini (üretim için işçilerin ihtiyaçlarının üzerinde çalışmalarından elde edilen emek gücü) sömüren bir sınıf olduğu sürece ahlâken kabul edilemez düzeydeki yoksulluk geçerli olacaktır. İşçi sınıfı örgütlü

eylemleriyle, ancak, sömürü düzenini değiştirebilir ve sömürülenlerin yaşam koşullarını düzeltebilirler.

4- YOKSULLARIN SESİ:

–Yetki vermeme (disempowerment)

Yetkinsizlik teorisi yoksul insanların çabalarıyla örgütlenme ve politik mücadeleye dahil olmak üzere gıda, güvenlik ve barınmak gibi ihtiyaç duyulan temel gereksinimlerini ifade etmek amacıyla ortaya çıkmıştır. Çözümler ortak örgütlenme çabası içerisinde aranmasına rağmen, buna bağlı olarak yoksul olmak yetkinsizliğin bir biçimi olarak tarif edilmektedir. Yetkinsizliğin üç boyutu vardır; sosyal, politik ve psikolojik boyutlardır. Sosyal boyut, göreli olarak yoksul insanların geçimlerini sağlamak üzere üretim için gerekli kaynaklara ulaşmadaki yetersizliği; politik boyut, yoksul insanların politik alanda yeterli bir şekilde temsil edilmemelerini ve psikolojik boyut ise, yoksul insanların değersizlik düşüncesinin içselleştirerek otoriteye pasif bir şekilde boyun eğmeleri durumunu ifade etmektedir. Her üç boyut birbirine bağlı olmakla birilikte analitik (çözümleyici) olarak birbirlerinden ayırt edilebilir.

Stratejik olarak, yetkinleştirme modeli topyekûn kurtuluş için yoksulların örgütlenmesi üzerine inşa edilmektedir. Yaşamı sürdürebilmek için gerekli olan kaynaklara ulaşmak, en büyük amaçtır. Kendi kendine örgütlenme bu amacı gerçekleştirebilecek temel bir yaklaşım olsa da özellikle devletçe sağlanan (dış) yardım, sorunun büyüklüğü nispetinde doyurucu bir sonucu sağlayacak ölçüt olarak gereklidir. Sorunun derecesinin belirlenip devlet tarafından dikkate alınmasını sağlamak için siyasî protesto faaliyetleri başlatılarak yoksul insanların taleplerinin, yaşamak için temel insan hakları olduğu ileri sürülmelidir. Psikolojik yetkinlik, ortak eyleme katılımın bir sonucu ve bireyin geçim araçları üzerinde daha fazla kontrolü elde etmesi olarak görülmektedir.

Dünya genelinde kamuoyunun yoksulluk ile ilgili olarak sahip olduğu düşünce, yoksulluğun gerçek sorumluluğunun yoksulların kendilerinde olduğu şeklindedir. Bu nedenle yetki verme modelini aşağıda daha ayrıntılı ele alacağım. En son bölümde, yerel yönetim ve kentsel reform için bu modelin politik anlamları üzerinde spekülasyonlar yapacağım.

YETKİNLEŞTİRME MODELİ

Sorun, yoksul olanların sermayenin birikimi sürecinden dışlandıklarında geçim için nasıl üretim yapacaklarıdır. Bu bölümde (yerine getirilecek

bazı stratejilerin tartışılması ile birlikte) yeterince karşılık bulduğuna inandığım yetkilendirme modelini sunacağım.[3]

GEÇİMİN ÜRETİLMESİ

1- Neo-klasikler tarafından oluşturulmuş varsayım dışında bir modele ihtiyaç vardır. Bu varsayıma göre, hane halkının faaliyetleri öncelikle tüketimle ilgiliyken üretim (kâr için üretim), hane halkı dışında fabrika ve işyerlerinde sağlanmaktadır.[4] Yetkilendirme modeli bu varsayımdan farklı olarak hane halkını ve daha spesifik olarak hane halkı ekonomisini, geçimin üretilmesinde bir merkez olarak ele almaktadır. Hane halkının yemek yemek, televizyon izlemek gibi faaliyetleri hâlâ bazı tüketim şekilleriyle bağlantılı olsa da bu tür faaliyetlerin geçim için gerekli olan üretim ile ilişkilendirilmesi gereklidir. Bu üretim içerisinde; yiyecek yetiştirme ve hazırlama, su elde etme, öğünlerden sonra temizlik yapma ve gıdanın hazırlanabilmesi amacıyla gereken soba, çanak-çömlek, masa, sandalye gibi araçları ve yağ, şeker, tuz, sabun gibi temel ürünleri alabilmek için yeterli paranın kazanılması gereklidir. Böylece yiyeceklerin bir kısmı evde üretilirken bir kısmı Pazar ekonomisinden elde edilen araç ve kaynaklarla hane halkı emeğinin birleşiminden ortaya çıkmaktadır.

2- Geçim kavramı kendi kendini sınırlayıcı olduğundan kapitalist birikim mantığının dışında kalmaktadır. Kısa dönemde, hane halkını geçimi onun temel ihtiyaçlarına indirgenmektedir. Uzun vadede düşünüldüğünde bazı temel ihtiyaçlar giderildiğinde, temel sayılan farklı yeni ihtiyaçlar ortaya çıkar. Ancak, kapitalist sistemin kendisinden kaynaklanan rekabet koşulları altındaki amansız kâr dürtüsüyle sistemi yönlendiren sürekli biriktirme gücünün, geçim kavramına eşdeğer hiçbir anlam ifade etmemektedir.

3- Bu model, diğerlerini seçmede ve karşılıklı ilişkilerde güven ve toplumsal sorumluluk bilincine dayanan sosyal ilişkilerde "moral ekonomi"ye geçerlilik kazandırarak kullanılmaktadır (Ekeh, 1974; Lomnitz, 1997; Scott, 1976; Hyden, 1980). Moral ekonomi, Pazar ekonomisi içinde karşılıklı alış verişin zorunlu bir tamamlayıcısı olarak kabul edilmektedir. Bu yüzden herhangi birisi diğeri olmadan varolamaz. Diğer özelliklerinin yanısıra, gönüllü çalışmaya dayanması ayırıcı özelliğidir. İleri kapitalist ilişkilerde gönüllü çalışma Pazar ekonomisiyle yer değiştirmiş olsa da

---

[3] Bu kısım Friedmann'ın (1992) 3. ve 4. Bölümlerine dayalıdır. *Coragio*'da (1994) benzer bir model, "economia popular" adı altında ileri sürülmüştür. Her iki model, Karl Polanyi'nin (1997) ekonomik antropolojisine çok şey borçludur.

[4] Bu varsayıma yapılan itirazlar, bir kapitalist işçi ile sözleşmeye dayalı biçimde evde parça başı işi, ileri endüstriyel toplumlardaki değişimi ve üretim ile tüketimin doğrulanmasının zor olduğu uzamsal ayrılığın bulunduğu aile çiftçiliğini içermektedir.

ileri düzeyde kapitalistleşmiş ekonomilerde dahi, sistemin verimli şekilde işleyebilmesi için gönüllü çalışmaya güven sürmektedir. Ve yetkin olmayan hane halkları arasında moral ekonominin sosyal ilişkilerine duyulan ihtiyaç, doğrudan ayakta kalabilmekle bağlantılı olarak kesinlikle yaşamsal bir öneme sahiptir.

4- Bir kural olarak, yetkin olmayan hane halkları, geçimlerinin üretmek için sadece kendilerine güvenirler. Yetkin olmayan hane halkları, hayatta kalabilmenin çeşitli yollarına katkıda bulunan sosyal ilişkilerin sadece merkezinde yer alırlar. Bu ilişkiler;

–gelir dağılımını ve harçlıkları içeren, geniş ailelerin üyeleriyle olan ilişkileri,

–komşu ve arkadaşlarla informel yollarla desteklenen, gündelik yardım ve dayanışma ile ilgili küçük resmî ilişkiler,

–ortak eylem ve moral destek için topluluk temelli örgütlenmelerle ilgili olan ilişkiler,

–hane halkının kendileri arasında birbirlerine karşı olan genellikle çatışmacı ilişkilerdir.

Hane halkının sosyal ilişkilerinin yoğunluğu ve niteliğinin her ikisi de hane halkı geçiminin üretimi açısından her zaman önemli değişkenler olmuşlardır. Kendi içlerinde bir çatışmaya girmiş, aile ve arkadaşlarıyla bozuşmuş, komşularının sakındığı ya da topluluk temelli örgütlenmelerde görev almakta başarısız olan hane halkları, kendi kendine yetkinlikte başarısız donanımlıdırlar. Moral ekonominin tam bir parçası olabilmek için hane halkı üyelerinin sosyal görevlerini tam anlamıyla yerine getirmeleri, karşılıklı duygusal etkileşim içerisinde olmaları, sosyalleşmeleri ve topluluğun çalışmaları için her zaman taahhütte bulunmaları gerekmektedir. Bu yatırımların başarısızlığa uğraması hâlinde hane halkı ekonomisi gittikçe yara alacaktır.

5- Hane halkı moral ekonominin içine yerleşmiş olsa dahi, hiçbir hane halkı Pazar ekonomisine girmeksizin uzun vadede geçimini karşılayamaz. Kapitalist dünyada insanların gelir üreten bir işe ihtiyaçları vardır. Çünkü yetkin olmayan insanların çoğu iş güvenliğinden yoksundurlar. Bu insanlar eninde sonunda küçük ve resmî olmayan ticarî kurumlarda çalışmak zorunda kalırlar. Sabit işleri olmadığından eylemlerinde başarısızlığa uğramakta, yardımlara bağımlı hâle gelmekte ve sosyal çalışmacılar ve bürokratlar tarafından yaşamları kontrol edilmektedir. İşte bu aşama hane halkı için suç niteliğindeki yer altı dünyasına girmeden önceki ilk küçük adımdır.

SOSYAL GÜCÜN TEMELLERİ: HANE HALKININ GEÇİM ÜRETME KAYNAKLARI

Hane halkı ekonomisinin insan kaynakları; varolan zaman, üyelerin yetenek, kabiliyet ve becerileridir. Bunun yanında hane halkları toplumsal olarak üretilmiş belirli kaynaklara ve sosyal gücün temellerine ulaşmaya ihtiyaç duyarlar. Hane halkı sosyal ilişkilerinin, gelire olan ihtiyacını, nitelik ve yoğunluğunu anlatmaya çalıştım. Bundan böyle daha sistematik bir incelemeye ihtiyaç duymaktayız.

Yetkinlik modeli, sosyal gücün sekiz temelini açıklar. Her bir hane halkı, bu temeller çerçevesinde geçim kaynaklarını kapsamlı nitelikte birleştiren ve düzenleyen ayırıcı nitelikte bir profile sahip olacaktır. Herhangi bir hane halkı ekonomisinin karşılaştığı sorun, değişen ekonomik ve politik koşullar altında geçimini sürdürmek için insan kaynaklarının nasıl dağıtılacağı, eğer mümkünse yaşama düzeyinin nasıl daha iyi hâle getirileceğidir. Hane halkının kendi içerisindeki değişmeler (ayrılma, katılma, hastalık ve sosyal yükümlülükler) göz önüne alınmalıdır. Aşağıda sosyal gücün sekiz temeli yer almaktadır.

1- Güvenli bir yaşam alanı. Çevrede yer alan komşular tarafından oluşan topluluk ve topluluğun temel araçlarının (ulaşım, okul, mağazalar, telefon, çamaşırhaneler, spor imkânları, kiliseler, camiler, tapmaklar, kamusal mekânlar gibi) yanısıra eve ait alanı ifade eder.

2- Günlük geçim üretimi için gerek duyulan zamanın dışındaki "artık zamandır." Artık zaman hane halkı üyesinin cinsiyet ve yaşma bağlı olarak ayrı bir şekilde ele alınmalıdır. Daha geniş açıdan bakılırsa, artık zaman, işe ulaşılırken harcanan zaman, suyun var olup olmadığı, pazarlara ve sağlık kuruluşlarına olan uzaklık ile çalışma karşılığı ücretlerindeki farklılıklarda değişme gösteren sosyal olarak üretilmiş bir kaynaktır. Az gelir getiren işler hane halkını daha fazla emek gücü harcamaya sevk edeceğinden, moral ekonomide hane halkının diğer etkinliklere ayırdığı zaman azalacaktır.

3- Sosyal ağlar (geniş aile, arkadaşlar, komşular) daha önceki bölümde kısaca ele alınmıştı.

4- Kilise ve spor gruplarından mahalle geliştirme birliğine kadar sivil kuruluşlar. Bu örgütlerin yoğunluğu sivil toplumun ölçütü olarak kabul edilebilir. Bu örgüt ve kurumlar ne kadar çoğalırsa geçime yönelik kolektif mücadelenin gerçekleştiği topluluk daha da güçlenecektir. Bu arada bu örgüt ve kuruluşlara katılan hane halkları, kendi geçim mücadelelerini savunabileceklerdir.

5- Bilgi ve beceriler. Yalnızca hane halkı üyelerinin almış olduğu resmî eğitim düzeyini değil aynı zamanda ve daha önemlisi hane halkı ekonomisi için faydalı bilgi becerileri kapsar. Kişi duvar örmeyi okulda öğrenmese de, bu uğraş ahlâken olduğu kadar mübadele ekonomisinde de faydalı beceri olarak değerlendirilmektedir.

6- Geçerli bilgi. Bilgi ve becerileri faydalı hâle dönüştüren bilgi olup, fırsatlar, yeni teknolojiler, hane halklarına uygun yeni yasalar, hane halklarının geçimlerini üretebilmek için aradıkları daha geniş dünya hakkındaki bilgileri içerir.

7- Üretim araçları. Sosyal gücün bu temeli birçok anlamı içerir fakat sağlıklı olmak (vücut, üretim araçlarının öncelikli olanıdır), çiftçiler için ekilen arazi ve hem moral hem de mübadeleci ekonomi için kullanılan sermaye âletlerini (yük taşıma aracı, dikiş makinesi, ocak vs.) içerecek anlamda kullanılmaktadır.

8- Parasal kaynaklar. Gelir ve parasal kredileri içerir (küçük ticarî borçlar, konut geliştirme kredileri gibi).

Her ne kadar bu model sosyal gücün temellerini, geçim üretiminin kaynakları olarak alsa da hane halkı üyelerinin tamamının bu kaynaklara eşit şekilde ulaşabildikleri yönünde bir iddia öne sürmez. Hane halkı modeli moral ekonominin gereği olan kaynakların bölüşümünü kabul eder.

Bununla birlikte, ataerkil normlar, hane halkının erkeklerine, kaynaklara ulaşma ve bunlardan faydalanma konusunda belirli üstünlük verme eğilimindedir. Çocuklara, akrabalara, yaşlılara ve hane halkı üyelerinden ehliyetsiz olanlar, kaynaklara ulaşma konusunda daha kurnaz bir farklılık olabilir. Hane halkları, politik yönetimi, hakları ve mücadeleye direnci ile küçük politik topluluklar şeklinde algılanmalıdır.

Stratejiler

Hemen hemen her gün hane halkları, sözü geçen sosyal gücün temelindeki kaynaklarını kendi aralarında dağıtmak için tercihler yaparlar. Her bir hane halkının kendine özgü koşulları diğerlerine karşı olan göreceli önceliği belirler. Bununla birlikte genel bir model ileri sürülebilir.

–Birinci öncelik: Güvenli yaşam alanı için mücadele (Köylü çiftçiler için toprak mücadelesi).

–İkinci öncelik: Parasal kaynaklar. Buradaki kaynaklar diğer bazı kararlara ve durumlara göre farklılık gösterebilir. Aile içi transferler, göçmenlerin para aktarımı, kadmların ve çocukların iş gücü olarak gönderilmesi, resmî olmayan yollarla gelir üretme faaliyetleri gibi durumlar bunlardandır.

–Üçüncü öncelik: Özellikle hane halkının erkek üyelerine bilgi ve becerinin geliştirilmesi için yapılan yatırım.

–Dördüncü öncelik: Topluluk temelli örgütlenmelere katılım. Bu faaliyet için ayrılan zaman ne kadarlık bir ölçüde hane halklarının varolan 'artık' zamanına bağlı olacaktır.

Hane halklarının verilen bu öncelikli durumların genel şemasından hareketle üç yorum çıkarılabilir: İlki, özellikle yaşam standardını arttırmak için başarılı bir hane halkı geçim üretimi, gönüllü birliktelikler, kilise temelli gruplar ve buna benzer aile dışı kurumların iş birliğini gerektirir. Dışarıdan yardıma muhtaç koşullar altında hane halkları genellikle kendi kendilerini yönetmezler. Küçük kredi programları kendilerince gerçekleştirilemez. Kooperatiflerin aracılık ettiği konut yapımı uzun süren bir mücadeleyi içerebilir. Mülksüzleştirmeye (toprak, bizzat inşa edilen evler) karşı direniş, diğer gruplar arasından özellikle kilise temelli grupların aracılığına gereksinme duyabilir.

İkinci olarak; gönüllülük esasına dayalı resmî olmayan sivil toplum örgütleri (NGO), kitlesel yetkinsizlik durumu ile mücadele etme konusunda yetersizdirler. Özgül rakamlar her ne kadar eksik olsa da, birçok kentteki yetkinlikten yoksun nüfusun % 10'nundan fazlasının NGO tarafından ele alındığı şüphelidir. Gönüllü kuruluşların raporları, insanın yüreğine dokunan hikâyelerle doludur. Dünyanın herhangi bir yerinden daha fazla kuruluşun bulunduğu ülke konumundaki ABD'de dahi gönüllülükten daha fazlasına gereksinim vardır ve devletin doğrudan müdahalesi olmaksızın kitlesel yoksulluk ve yetkinsizlikten kaçış mümkün değildir.

Üçüncü olarak, hane halklarının geçim sorunlarının tamamı etkin bir şekilde topluluk düzeyinde ele alınamaz; yeni yerelcilik yeterli değildir. Bölgesel, ulusal ve uluslararası düzeylerde kapsam içerisine alınmış olup, hane halkı veya topluluksal anlamda yetkin olmaktan çok farklı olarak yeni yaklaşımlar belirmiştir. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (The North American Free Trade Agreement), Meksika'da mısır üretimi yapan köylülerin sınırlı geçimlerini ortadan kaldıracak gibidir. Çin'deki kırsal sanayileşme, merkezî planlamaya dayalı kararlara nazaran yetkinleştirme durumu ile ilgili yapılacaklar konusunda daha az bir öneme sahiptir. Katılımcı bütçe için denemelerde, Porto, Alegre gibi bazı Brezilya kentlerinde, yerel yönetimlere bütçe oluşturulurken, şehir genelinde alt yapı yatırımlarını katılım sürecinden ayırmak zorunda kalmışlardır. Ekonomik planlamacılığın birbiriyle bağımlı hâlde bulunan bu uzamsal boyutları, hane halkı ve topluluk temelli yetkinlik modelini bütünleştirmenin pek mümkün olmadığını bize anlatmaktadır. Bu modelle bağlantı

stratejiler önemli olduğu kadar, yoksulluğu tutarlı ve bütüncül bir şekilde çözebilecek birbirinden farklı diğer stratejilere de gereksinim vardır.

Bana göre, hane halkının yetkin hâle getirilmesindeki en büyük sorun, gönüllü kesimin yetkinsizleşmiş gruplar ile ulusal devletin ekonomik büyümeyi maksimize etme isteği arasındaki boşluğu doldurmadaki yetersizliğidir. İster ABD, Brezilya, Meksika ve Çin'de olsun devlet, yoksullara yardım politika taahhütlerinden vazgeçmeye zorlanmalıdır. Bu yapıldığı takdirde yeni bir toplumsal sözleşmeye gereksinim duyulacaktır. Keynesyen modelin refah devleti tamamen ortadan kalkmıştır. Bunun için kaynaklar gittikçe yok olmakta ve refah devletini yeniden oluşturma yönündeki halkın isteği azalmış bulunmaktadır. En son bölümde yeni bir toplum sözleşmesinin nasıl gerçekleşebileceği konusunda tahlillerde bulunacağım.

YENİ BİR TOPLUM SÖZLEŞMESİ

Yapısal yoksulluğa karşı mücadele için yerel bir eğilim içerisinde geneltoplumsal bir strateji ile birlikte, yetkinlik modelinin ötesine geçmek ve aynı zamanda Keynesyen refah devletinin birçok çelişkisini önlemek amacıyla devlet ve yurttaş arasındaki ilişki hakkında yeni bir düşünme şekli oluşturmak gereklidir. Devlet ve yurttaş arasındaki bu ilişkiyi dört aşamada düzenlemeye çalışacağım.

1-Amacı tanımlama
2- Sivil toplumu güçlendirme
3- Devlet-toplum ilişkilerinde yeni bir biçim
4- Siyasal stratejiler

AMACIN TANIMLANMASI

Yoksulluğu, sosyal, politik ve psikolojik yetkinsizliğin üç boyutu olarak tanımladım. Yetkinlik modeli bu tanımlamayı tersine çevirerek hane halkını geçim için temel kaynaklara ulaşma stratejilerini geliştirerek uygun hâle getirir. Bu model, her bir hane halkını kendi geçimini sağlama konusunda sorumlu olarak ele alsa da, geçim kaynaklarını bireysel olmaktan ziyade sosyal olarak üretilmiş kabul etmektedir. Yetkinlik stratejileri, kaynakların temini sırasında, devlet ve örgütlenmiş toplum arasındaki ilişkilerinin yeni biçimlerinin yanısıra sosyal ağlar ve sivil kuruluşlar aracılığıyla sivil toplumun tamamen güçlenmesini gerektirmektedir.

Ancak, bütün bunlar gerçekleşmeden önce her bireyin geçim hakkı sağlam ve kalıcı bir şekilde kurulmuş olmalıdır. Geçim hakkının, hükümet ve onun yurttaşları arasında yeni bir toplum sözleşmesinin temellerini oluşturması gerektiğini belirmeliyim. Bu kavrama daha soyut anlam

vermek üzere Yurttaşlık Haklarının On Emrini önermek için yetkinlik modelinin dilinden hareket edeceğim.

YURTTAŞLIK HAKLARININ ON EMRİ

1- Uzmanlarca yaşama gözlerini açmak
2- Güvenli ve emin bir yaşam alanı
3- Yeterli beslenme
4- Sağlık bakımını yapabilecek konumda olma
5- İyi ve pratik eğitim
6- Siyasal katılım
7- Ekonomik olarak üretici bir yaşam
8- İşsizlik durumuna karşı korunma
9- Yaşlılıkta saygı görme
10- Saygın bir cenaze töreni

Yeni toplum sözleşmesini biçimlendiren bu On Emrin pratik olarak uygulanması devletin diğer taleplerini gerçekleştirmeden önce bu haklara gereken saygınlığı kazandırmayı üstlenmesiyle gerçekleşebilir. Bu perspektiften hareketle ekonomik büyüme, sırf ekonomi için körü körüne takip edilecek bir büyüme değil, nüfusun tamamında yurttaşlık haklarını gerçekleştirmek amacıyla toplumun sahip olduğu üretim güçlerinin en verimli şekilde genişlemesini sağlayan bir etken olarak kabul edilmelidir.[5] Ekonomik büyüme böylece özgül sosyal hedeflerle bağlantılı hâle gelmekte, Pazar gücünün anarşik hareketlerinin önlenmesi için devletin müdahalesini gerektirmektedir. Yeni toplum sözleşmesi ekonomik teoriye birtakım ahlâkî amaçlar kazandırır, onu faydacı ve aşırı bireyci bir bilimden deontolojik bir bilim hâline dönüştürür. Amitai Etzioni'ye göre; "deontoloji, bir eylemdeki ahlâkî durumu yani ne başarı arzusunu ne de sonuçları değil, eylemin ortadan kaldırdığı ve aldırış etmediği görev ahlâkını yargılamanın bir ölçütüdür" (1988, 13). Bu şekilde hane halkında olduğu gibi sosyal sorumluluğa dayalı moral ekonomi, güve ve karşılıklılık, ulusal ekonomi düzeyindeki pazarın faydacı hesapları ile entegre olmaktadır.

SİVİL TOPLUMUN GÜÇLENDİRİLMESİ

Yetkilendirme modeli geçim için başlıca sorumluluğu hane halkı ekonomisinin kendisine yükler. Fakat devlet ve yurttaşlar arasındaki yeni toplumsal sözleşme, yurttaşlık haklarına geçimi de ekleyerek bu modeli düzenler. Yeni toplum sözleşmesi böylece kendi geçimlerini sağlamaya

[5] Ekonomi politiğini belirleyen tek merci yurttaş hakları olmayabilir. Diğer sosyal amaçlar ise şüphesiz ki gelirin önemini, servetin dağılımını ve ekolojik sürdürülebilirliği içerecektir.

çalışan yurttaşlara, kaynaklara güvenli bir şekilde ulaşma taleplerini devletin destek ve yardımıyla gerçekleştirme fırsatını ortaya çıkarmaktadır. Söz konusu On Emir her ne kadar ahlâkî bir deklarasyon olsa da her bir hane halkının kendi temel geçin stratejisi dışında çalışması için adeta bir yapı önermektedir. Geçimin üretilmesi burada doğal bir sosyal süreçtir ve kapsayıcılığı toplum genelinde olursa, devletin güç ve kaynaklarına daha geniş ölçüde yaklaşması gereklidir.

Hane halkının kendi geçimini sağlama yükümlülüğü diğer hane halklarından tecrit edilerek yerine getirilemez. Bu nedenle yetkinlik modeli, özellikle sosyal gücün temelleri arasında yer alan sosyal ağlar ile örgütleri içermektedir. Sosyal ağlar ve örgütler, yurttaşlık hakları ve buna ilişkin esaslara ulaşmak için oldukça önemlidir.

Geçimimizi sağlayabilmek için güncel mücadelemiz, özellikle yoksullar için, sivil kuruluşların etkinlik ve yoğunluğu açısından hayatî önem taşıyan belirli yerler ve topluluklar dahilinde yer alır. Bunlar, politik kuruluşlar, sendikalar, spor kulüpleri, gençlik örgütleri, kadın grupları, dinî cemaatler, mahalli dernekler gibidir. Sivil kuruluşlar, bölücü olmaktan öte, bir topluluğun moral ekonomisini biçimlendirerek, gücünün bir ölçütü olurlar.

Yeni toplum sözleşmesi, yurttaşlık hakları çerçevesi içinde, geçimin üretilmesi konusundaki yükümlülüğü dürüstçe, hane halklarına ve onların içinde bulunup yaşadıkları sivil kuruluşlara yüklemektedir. Bu yüzden yeni toplum sözleşmesini, ulusal bir toplumu oluşturan yerelliğe sahip sivil kuruluşların yoğunluk ve etkinliğini arttıran ve bu konuda gereken binlerce teşvikleri sağlayan sivil toplumun güçlenmesini sağlayan araç olarak görebiliriz.

DEVLET-TOPLUM İLİŞKİLERİNİN YENİ BİÇİMLERİ

Yeni toplum sözleşmesi, örgütlenmiş sivil toplumu, On Emir dahilinde sıralanmış, her bir yurttaşın haklarını sağlayan devletin etkin bir ortağı gibi tasarlar. Böylece yurttaşların katılım talepleri, kendi bireysel oylarından daha aktif bir rol olarak anlaşılabilir. Yurttaşlar, doğrudan doğruya sivil kuruluşların üyesi konumundaki hane halklarının geçimlerinin üretiminde merkezî bir yer alan hizmet ve eşyanın teminine kendilerini dahil etmelidirler. Devletin görevi ise; kaynakların sivil kuruluşlar aracılığıyla bireysel yurttaşlara ve hane halklarına yönlendirmektir. Bu düzenlemeyi de; devlet, sivil kuruluşlar ve hane halkları arasındaki güçlü ilişki şeklinde düşünebiliriz.

DEVLET-SİVİL ÖRGÜTLER-HANE HALKI

Bu modelde sivil kuruluşlar, üyelikleri kapsayan demokratik yönetim ve kâra yönelik olmayan çalışmalar ölçütlerine bağlı olarak örgütlenmişlerdir. Sivil kuruluşlar, birtakım harcamalarda bulunmak üzere devletin tahsis ettiği kaynakları almanın yanısıra, aynı zamanda kendilerince sağlanan kaynaklarla bazı projelerin gerçekleştirilmesine katkıda bulunurlar. Bunlar, doğrudan emek gücü, teknik yetenekler ve parasal katkıdan oluşur. Elde edilebilen kaynakların sınırları dahilinde projeler, rekabetçi esaslara dayalı bir biçimde yerel ya da ulusal (yerel ya da devletin temel finanse edici ajan olmasına bağlı olarak değişebilir) standartlara göre devletçe finanse edilir. Hane halkları bu süre içinde aktif katılımcılar olarak kazançlı çıkması gereken kişilerdir ve kendi üyelerinden olan yetişkin yurttaşların demokratik oyu aracılığıyla devleti sorgular hâle gelebilirler.[6]

Kısaca genel yapı bu şekildedir. Bu proje iki ve daha fazla kuruluşun veya özel teşebbüsün işbirliğini üstlenmesiyle farklı ayrıntılara olanak sağlayabilecek projeye uygulanabilir. Aynı zamanda ara örgütlenmeleri Peter Berger ve Roland John Neuhaus gibi muhafazakâr filozoflarca oldukça methedilen (1977) bu proje, örgütlenmiş sivil topluma merkezî bir rol biçmektedir. Ancak, bu proje, yetkin olmayan hane halklarını öncelikli olarak durumu düzeltilecekler olanlar şeklinde gören, politik anlamda ilerlemeci bir yapı içerisinde uygulanabilir. Bunu merkezi düşüncesi ise Yurttaşlık Haklarının On Emridir.

SİYASAL STRATEJİLER

Bunların hiçbiri kendi kendine gerçekleşmeyeceği gibi hiçbir yurttaş hakları sistemi de idarî yaptırımlarla yükseltilemez. Yetkin olmayanlar başlangıcı bizzat üstlenmelidir. Bunu da devlet üzerinde, kendi taleplerini fark etmesi için politik bir baskı kurmalarıyla gerçekleştirmelidirler. Dünya genelinde varolan hegemonik sistemin doğası nedeniyle, bu modelin, açık sonuçlarının görülebilmesi için bir veya iki kuşaklık bir zaman dilimi içerisinde yer alabilecek oldukça büyük bir mücadele ile tavır almayı gerektirmektedir. Görev, devlet ve sivil toplum arasındaki güç dengesini düzenlemekten başka bir şey değildir. İşlevsiz olarak bir kenara bırakılan finans kapital ve mega kuruluşlarca idare edilen kurumsal ekonominin de sivil toplum kapsamı içine alınması gerekmektedir.

Yerine getirilmesi gereken diğer bir konu, göz ardı edilen yurttaşların taleplerini haklılaştırmak ve kendileri tarafından oluşturulan kuruluşların

---

[6] Bu yönetim içerisindeki en ilgi çekici deneyimler Brezilya'da yerel yönetim düzeylerinde bulunur (Feddozi, 1994). Sao Paulo'daki popüler barınma akımları ile ilgili olay incelemeleri için Blair, 1995'e bakınız.

gücü aracılığıyla demokratik düşüncelerini duyurmak şansının yoksul insanlara da verilmesidir. Sivil toplum bugün Hegel ve Marx'ın burjuva toplumu değildir. Yeni bir toplum sözleşmesi için başarısızlığını kabul ederek politik talepler öne süren ölüm döşeğindeki refah devletinin iki yüz yıllık demokratik mücadelesi artık sosyal ve ekonomik bir gündeme yayılmalıdır.

KAYNAKÇA

Berger, P. L., Neuhaus, R. J., 1997. *To Empower: The Role of Mediating Structures in Public Policy.* Washington DC.: American enterprise Institute for Public Policy.

Blaire, A., 1995. "Urban Grassroots Movements and the Construction of Citizenship: Self-Built Housing Initiatives in Sao Paulo". *Master's thesis,* Department of the Urban Planing. University of California, Los Angeles.

Corragio, J. L., 1994. *Economia Urbana: La Perspectiva Popular.* Quito, Ecuador: Instituto Fronesis.

Ekeh, P. P., 1974. *Social Exchange Theory: Two Traditions.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Etzioni, A., 1988. *The Moral Dimension: Toward a New Economics.* New York: The Free Press.

Feddozi, L., 1994. "Poder Local Governabilidade: O Case de Porto Alegro" *Proposta. Revista Trimestral de FASE,* No. 62 (September), pp. 23-9.

Friedmenn, J., 1992. *Empowerment: The Politics of Alternative Development.* Cambridge, MA: Blackwell.

Hyden, G., 1980. *Beyond Ujamaa in Tanzania: Under Development and an Uncaptured Peasantry.* Berkeley: University of Colombia Press.

Laclau, E., Mouffe, C. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics.* London: Verso.

Lomnitz, L. A., 1997. *Networks and Marginality: Life in a Mexican Shantytown.* New York: Academic Press.

Polanyi, K., 1977. *The Livelihood of Man.* Ed. By H.W. Pearson, New York: Academic Press.

Scott, J., 1976. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia.* New Haven, CT: Yale University Press.

KÜRESELLEŞMENİN EKONOMİK ANLAMI

Selim Somçağ

Türkiye'de sermayesi Türk halkının ödediği vergilerden, kullanılabilir fonları Türk halkının tasarruflarından meydana gelen Ziraat Bankası'nın nasıl bir yönetim şekline sahip olacağı, ayrıca yöneticilerinin kimliği Washington'daki IMF tarafından belirleniyor. TMO'nun bu yıl buğday alıp almayacağı, şeker fabrikalarının köylüden şeker pancarını kaça alacağı, memur maaşlarına ne kadar zam yapılacağı da. Talimatlar kamu sektörüyle sınırlı değil. Özel bankaların hangilerinin faaliyetine devam etmeye ehil olduğu, hangilerinin faaliyetine son verilmesi gerektiği de IMF'ye soruluyor. Yalnız bu işlere karışanlar IMF ve kardeş kuruluşu Dünya Bankasıyla da sınırlı değil. İstenen adımlar atıldıkça Hazine ve Merkez Bankası bürokratları ABD ve Avrupa'da kapı kapı gezerek "kurumsal yatırımcı" sıfatını taşıyan birtakım şirketlerin çoğu 30 yaşın altındaki elemanlarına hükümetin yaptıklarını pazarlayıp onay bekliyorlar. Bütün bunlara ne gerek var diye sorarsanız cevap hazır: "Bunlar küreselleşmenin gereği!"

Ekonomide küreselleşme nedir? Azgelişmiş ülkeler açısından ekonomide küreselleşmenin özeti mal, hizmet ve sermaye piyasalarının metropol ülkelere açılması demektir. Metropol ülkelerin dünyanın geri kalanını kendi ekonomik nüfuz alanlarına dahil etme çabaları yeni değildir, ancak

metropol ülkelerdeki ekonominin gidişatına göre bu eğilim tarih içinde farklı şekillere bürünmüştür.

90'lardan itibaren gelişmiş ülkeler azgelişmiş ülkelerle olan siyasî, ekonomik ve kültürel ilişkilerini "küreselleşme" etiketi altında takdim etmeye başladılar. Küreselleşme söylemine göre metropol ülkelerle dünyanın geri kalanı arasındaki çeşitli alanlardaki ilişkiler aslında tek bir sürecin farklı cepheleriydi ve bu süreci adı küreselleşmeydi. Söylem, küreselleşmenin teknolojideki, özellikle iletişim ve bilgisayar teknolojisindeki (internet vs.) gelişmelerin doğal bir sonucu, dolayısıyla tarihin günümüzdeki akışını temsil eden, karşı konulması imkânsız bir süreç olduğu iddiasıyla tamamlanıyordu.

Söylemeye gerek yok ki, bu 90'lardan günümüze kadar olan metropol-çevre ilişkilerinin gerçeğe uygun bir tasviri olmaktan uzaktır. Her şeyden önce bu ülke grupları arasındaki ekonomik, siyasî ve kültürel ilişkilerin aynı sürecin parçaları olduğu iddiası olduğu doğru değildir. "Küreselleşmenin" siyasî cephesi 1989'da Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucunda II. Dünya Savaşı'ndan beri süregelen iki kutuplu dünya sisteminin çökmesiyle oluştu. Ekonomik alandaki "küreselleşme" ise 1970'lerden başlayan ve kapitalist sistemin kendi dinamiğinin ürünü olan bir süreç.

Kapitalist ekonomi, her zaman bir yandan arz ve talebi, diğer yandan tasarruflarla yatırımları tam istihdamı ve istikrarlı büyümeyi sağlayacak şekilde dengeleme gücünden yoksundur. Bu tür istikrarlı büyüme dönemleri ancak belirli tarihî şartlar altında ortaya çıkar ve modern kapitalizmin tarihinde düşük büyüme-yüksek işsizlik dönemlerine göre daha sınırlı bir yer tutar. Modern kapitalizmin tarihindeki en son (ve en uzun) istikrarlı büyüme dönemi 1940'ların sonu ve 1970'lerin başı arasında yaşandı. Bu büyüme döneminin öncesinde 1929'da ABD'de borsanın çökmesiyle başlayan ve II. Dünya Savaşı sonrasına dek süren uzun ve derin bir depresyon dönemi vardı. "Büyük Depresyon" olarak bilinen ve bu dönemde finans piyasaları krizin ülkeden ülkeye yayılmasında ve derinleşmesinde büyük rol oynamıştı. Bu sebeple 1944'te Bretton Woods Konferansı'nda savaşın galipleri ABD ve İngiltere savaş sonrası dünyanın ekonomik sistemini sabit kur rejimi ve sermaye kontrolü temelleri üzerine inşa ettiler. Amaç tabiatı gereği, reel ekonomiden farklı olarak çok büyük spekülatif kazançlara, ancak daha sonra da çok büyük boyutlu zararlara yol açabilen finans piyasalarındaki dalgalanmaları bir ölçüde sınırlamak, esas olarak da bu dalgalanmaların uluslararası krizlere yol açmasına engel olmaktı. Bu şartlar altında mesela 94 Meksika krizi, 97 Uzakdoğu krizi, 98 Rusya, Brezilya krizleri ve 2001 Türkiye krizi gibi krizlerin ortaya çıkması imkânsızdı, çünkü bu krizlerde uluslararası finans sermayesi önemli rol

oynadı. Bütün bu ülkelerin finans piyasalarında metropol sermayenin girişine bağlı spekülatif balonlar oluşmuştu ve bu sermayenin söz konusu piyasalardan çıkması bu ülkelerdeki krizleri ya tetikledi ya da derinleştirdi. Bu krizler sonucunda güç duruma düşen ülkelerin veya metropol ülke yatırımcılarının kurtarılması metropol ülkelerinin şimdiye kadar yüz milyarlar mertebesinde faturalar üstlenmesine sebep oldu. 40'lar-70'ler dünyasında bu krizler yoktu, Çünkü New York ya da Londra'daki bir küçük yatırımcının Singapur ya da Buenos Aires borsasında hisse senedi satın alma imkânı yoktu.

Sabit kur ve sermaye kontrolüne dayanan Bretton Woods sistemi kurulduğunda bir devrim niteliği taşıyordu. Kapitalizmin bütün metropol ülkelerini ve pratikte bütün dünya kapitalizmini kapsayacak bir sabit kur rejimi daha önce mevcut olmadığı gibi, ülkeler arsındaki sermaye girişlerinin hükümetlerce denetlenmesi de genel bir uygulama olmamıştı. 19. yüzyılda bugünkü anlamda finans piyasalarının ortaya çıkmasından sonra bu piyasalarda uluslararası alış verişler mal ve hizmet alış verişleri gibi büyük ölçüde serbest olmuştu. Osmanlı Devleti ilk dış istikrazını (yani bugüne uyarlarsak ilk *Eurobond* ihracını), 1850'lerde yaptı. Bu tahvillerin en çok İngiltere ve Fransa'nın orta direk vatandaşları aldı. Bu yüzden 1875'te Osmanlı'nın borcu bini aşıp moratoryum ilân edince İngiltere ve Fransa'da kıyamet koptu, vatandaş sokaklara döküldü. Öte yandan 1860' tan itibaren birçok zengin Osmanlı vatandaşının, bu arada II. Abdülhamid'in de, Galata bankerleri aracılığıyla İngiliz ve Fransız "esham ve tahvilatına" oynadığı bilinir. Demek ki 1870'lerin, 1880'lerin Türkiye'si 1930-80 Türkiye'sine göre daha "küreseldi"!.

Burada "küreselleşme" söylemindeki önemli bir yanlışa işaret etmek istiyoruz. Finans sermayesinin ülkeler arasında sınır tanımadan gezip dolaşması, finans tekniklerinin gelişimi ve internetin icadıyla ancak son 15 yılda ulaşılabilen bir merhale değil. Bu işin en az yüz elli yıllık bir tarihi var. Bugün internetle, telefonla yapılan işlemler 19. yüzyılda da telgrafla yapılıyordu. Bu yüz elli yıllık tarihin içinde 1929 borsa çöküşü gibi finans piyasalarında çıkan bir kıvılcımın bütün dünyayı içine alan derin bir bunalımı ateşlemesi gibi vahim bir yol kazası da yer alıyor. Tarihi perspektif içinde ele alındığında küreselleşmenin bir merhale değil, bir geriye dönüş olduğu açık. 1940'lardan 1970'lere kadar ekonomiyi "küreselleşmeden" uzak tutmak için büyük çabalar gösterilmesinin sebebini anlamak için 29 bunalımı ve son on yılda gelişmekte olan piyasalardaki krizleri hatırlamak yeterli.

Peki neden Bretton Woods sistemi terk edildi ve dünya 70'lerden itibaren ekonomik "küreselleşmeyi" yeniden keşfetti? Bretton Woods sis-

temi, uzun dönemli istikrarlı büyüme uğruna sermayenin kısa vadeli spekülatif kazançlardan vazgeçmesini gerektiriyordu. Birincisi, sermayenin bu fedakârlığı yapabilmesi için istikrarlı büyüme dönemlerindeki kâr oranı belirli bir seviyede tutması gerekiyordu. 40'ların sonunda başlayan hızlı büyüme döneminin 70'lerin başında tökezlemesi sermayeyi tekrar riskli de olsa uluslararası portföy yatırımı alanına girmeye yöneltti. İkincisi, uzun büyüme döneminin sonuna doğru ortaya çıkan kârlılık ve büyüme hızı düşüşünün yarattığı makro ekonomik etkiler (özellikle ABD ekonomisinin göreli üstünlüğünün zayıflaması) zaten sistemin temel taşı olan dolar merkezli sabit kut rejiminin sürdürülememesine yol açtı, Bretton Woods sistemi 1973'te çöktü. Bu artık kurlarda bir belirsizlik döneminin başladığı anlamına geliyordu. Bu durumda uluslararası ticaret yapan şirketlerin kur riskine karşı vadeli işlemlerle korunması gündeme geldi. Doğal olarak bu ülkeler arasındaki para transferlerinin mal ve hizmet akışlarına bağlı olmaktan çıkarılmasını, yani sermaye kontrollerinin kaldırılmasını gerektiriyordu. Sermaye kontrollerini ilk olarak 1973'te Kanada, Almanya ve İsviçre kaldırdı. Bu ülkeleri 1974'te ABD, 1979'ta İngiltere, 1980'de Japonya, 1990'da Fransa ve İtalya, 1992'de İspanya ve Portekiz izledi. Bu arada 80'lere gelindiğinde metropol ülkeler de yakın gelecekte Bretton Woods döneminin büyüme oranlarına ulaşılamayacağının anlaşılmasıyla metropol sermayenin az gelişmiş ülkelerde finansal yatırımlar yaparak kârlılığını arttırma hevesine kapıldı. Dolayısıyla esnek kur ve sermaye serbestisi rejimine az gelişmiş ülkelerin de katılması gündeme geldi. Tabiî bu ülkelere portföy yatırımı yapabilmesi için sermaye serbestisi yeterli değildi, yatırım yapabilecek finansal araçların da mevcut olması gerekiyordu. Hâlbuki bu ülkelerin çoğunda hisse senedi borsası veya devlet tahvili piyasası mevcut değildi. Bu yüzden 80'lerden itibaren Dünya Bankası az gelişmiş ülkelerde borsalar ve devlet tahvili piyasaları kurulmasını tavsiye etmeye başladı. Nitekim Özal hükümeti de önce 1985'te İstanbul Borsası'nı kurdu, 1989'da 32 sayılı kararla bütün sermaye kontrollerini kaldırdı ve yine aynı yıl vergi oranlarını düşürerek bütçe açığını iç borçlanmayla finanse etmeye başladı. Böylece Türkiye'nin ekonomide "küreselleşme" macerası da başlamış oldu. Bu yazının konusu ekonomide küreselleşmenin anlamıyla sınırlı olduğu için küreselleşmenin metropol ve çevre ülkeler açısından bilançosuna girmiyorum. Ancak Türkiye için maceranın 11 yılda ekonomi gemisinin iddia edildiği gibi yeni ufuklara yelken açmasıyla değil, karaya oturmasıyla sonuçlandığını da bu noktada belirtmek şart.

Sonuç olarak metropol sermayesinin denetimindeki IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşların ve Türkiye'de bilinçli veya bilinçsiz olarak

onların sözcülüğünü yapanların iddia ettiği gibi ekonomide küreselleşme "çağın gereği" veya "teknolojinin zorunlu sonucu" değildir. Metropol sermayesinin istikrarlı kâr oranları elde edememesinin sonucunda başvurmak zorunda kaldığı riskli bir yatırım yöntemidir ve Bretton Woods sistemine göre hem tarihî olarak, hem de toplumların kaderinin "piyasa güçlerinin", yani spekülatörlerin insafına bağımlılık düzeyi, toplumların kendi kaderlerine hâkim olması açısından bir ilerlemeyi değil, gerilemeyi temsil etmektedir. Küreselleşmenin siyasî cephesi olarak sunulan ABD hegemonyasına dayanan uluslararası sistemle de mantıkî, içsel bir bağı olmadığı gibi, tarihçe olarak da bir paralellik göstermez. En önemlisi, az gelişmiş ülkelerde kalkınmanın finansmanının devletin planlaması ışığında, uzun vadeli banka kredileri tarafından desteklenmesi modelinden vazgeçilip borsa ya da tahvil piyasası aracılığıyla metropol ülkelerden gelecek sıcak paraya bağlanması, otomobilin icadıyla at arabasının tarihe kavuşmasına benzetilebilecek tarihî, teknolojik bir zorunluluk değildir. Bugünkü sistemden geri dönüş mümkündür ve ekonomik küreselleşmenin son 20 yıllık seyrine bakıldığında bu konunun tartışılmaya başlamasının çok da uzak olmadığını söyleyebiliriz.

"Hedef Olmaktan Kurtulamayan Hedef"

Bir Yurttaş Yaratmak, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, 1998.

EKONOMİ, TÜRKİYE VE KRİZ

"Yeni Ekonomi, Yeni Türkiye"

Bir Yurttaş Yaratmak, Yapı Kredi Kültür ve Sanat Yayıncılık, 1998.

GELİŞEN EKONOMİLERİN DIŞ KAYNAK KULLANIMI, FİNANSAL KRİZLER VE TÜRKİYE ÖRNEĞİ, 2001

Merih Celasun*

I. KRİZ TÜRLERİNİN EVRİMİ

1970'lerin petrol şoklarından sonra, uluslararası ekonominin yapısında ve işleyişinde belirgin ve kapsamlı bir değişim süreci başladı. Sanayileşmiş ülkeler ekonomik büyümelerinin uzun vadede sürdürülebilirliğini sağlamak için dünya ticaretinde serbestleşmeyi hedefleyen politikaları ön plana aldılar. Bu yaklaşıma koşut olarak uluslararası sermaye akımlarını kolaylaştıran düzenlemeler uygulamaya konuldu. Bu ülkelerin döviz kuru rejimlerine esneklik kazandırıldı. Uluslararası ticaret ve finansman koşullarında gözlenen bu değişim, gelişmekte olan ülkelerin politikalarını ve performansını da derinden etkilemeye başladı.

---

* Prof. Dr. Merih Celasun, Bilkent Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler ve Sosyal Bilimler Fakültesi.

Uluslararası belge ve yayınlara erişimde sağladıkları destek ve bilgilendirici tartışmalar için, Prof. Orhan Güvenen, Prof. Dr. Erinç Yeldan ve Oya Celasun'a teşekkür ederim.

1980'lerin sonunda, merkezi planlı ekonomilerin çöküşüyle birlikte uluslararası ekonomik ilişkilerde serbestleşme eğilimi daha da güçlendi. Bigi ve iletişim teknolojilerinde beklenmedik ölçülerde gerçekleşen hızlı değişim, ekonomilerin karşılıklı bağımlılığını küresel boyutta entegrasyon sürecine dönüştürdü. Küreselleşme süreci, sosyal ve siyasal yapıların değişimini de zorlamaya başladı. Küresel ölçekte gözlenen değişim süreçleri, gelişmekte olan birçok ülkede yeni koşullara uyum sorunu yarattı[1]. Dünyanın değişik bölgelerinde ekonomik krizler yaşandı.

En düşük gelirli ekonomilerin krizleri (örneğin, Orta Afrika, Sudan; Afganistan vb), genellikle, ekolojik koşulların bozulması, siyasal çatışma ve savaş gibi ülke temelinde veya bölgesel düzeyde karşılaşılan içsel sorunlardan kaynaklanmaktadır. Eski merkezî planlı ekonomilerde gözlenen krizler, yeni bir ekonomik ve siyasal düzene geçişin beraberinde getirdiği derin sarsıntıları yansıtıyor.

Geçmişte belirli ölçülerde piyasa deneyimi kazanmış olan az ve orta gelirli ülkelerde görülen krizler tarihsel bir perspektifte değerlendirildiğinde, kriz türlerinin uluslararası ekonomide değişen koşullarla oldukça bağlantılı bir biçimde değişim gösterdiğini saptayabiliyoruz, krizlerin türleri değiştikçe, krizleri aşmak için uygulanacak politikaların niteliği ve kapsamı da değişiyor. Ülke içindeki ekonomik yapının dış koşullara uyumunun yetersiz kaldığı dönemlerde, krizlerle tekrar karşılaşılıyor ve ülkelerin kalkınma süreçleri istikrarsızlaşıyor.

1970'lerin petrol şoklarından önceki dönemlerde, gelişmekte olan ekonomiler ithal ikamesi ağırlıklı sanayileşme politikaları izliyor ve döviz gelirlerini geleneksel ürün ihracatından ve işçi geliri transferlerinden sağlıyordu. Dış finansman gerekleri, büyük ölçüde, devletten devlete yardımlar ve uluslararası resmî kuruluşların desteği ile karşılanıyordu. Birçok ülkede, doğrudan yabancı sermaye yatırımları sınırlı kalıyordu. Bu dönemlerde krizler, genellikle, sık aralıklarla ortaya çıkan döviz dar boğazlarından ve üretim için gerekli ithalatın yapılamamsmdan kaynaklanıyordu. Ekonominin dış dengesini tekrar tesis etmek ve büyümenin yolunu açmak için, Uluslararası Para Fonu'nun (IMF'nin) desteği ile kısa süreli istikrar programları uygulanıyor, para ve maliye politikaları dengeleniyor ve döviz kuru ayarlamaları yapılıyordu.

1970'lerin petrol şokları ile birlikte sanayileşmiş ülkelerde oluşan stagflasyon, gelişen ekonomilerin dış ticaret dengeleri üzerinde olumsuz etkiler yarattı. Ancak, 1970'lerde bu ekonomilerin dış finansman koşulları

[1] Küreselleşmenin ekonomik, sosyal ve kurumsal yapılara ve ilişkilere etkileri için bakınız: Rodrik (1997), Keyman ve Sarıbay (2000).

bir değişim sürecine girmiş ve uluslararası ticari bankalardan kredi sağlama imkânları artmıştı. Vietnam Savaşı döneminde ABD'nin Pazar arzında ve dış açıklarındaki büyüme uluslararası finansman hacmini genişletici bir etki yapmıştı. 1974 sonrasında petrol ihraç eden ülkelerin döviz geliri fazlalarını uluslararası malî piyasalarda değerlendirmeleri, ithal faturaları büyüyen ülkeler açısından yeni borçlanma kanalları açtı. Türkiye dahil, orta gelirli ülkelerin çoğu, ekonomilerini yeniden yapılandırmak ve döviz gelirlerini büyütmek yerine, dış borçlanmayı hızla arttırarak kalkınmalarını sürdürme yolunu seçtiler. Bu dönemde biriken borçlar, dış açıların ve kamu harcamalarının finansmanını kolaylaştırdı.

1980'lerin başlangıcında sanayileşmiş ülkeler (özellikle, ABD), enflasyonlarını indirmek için sıkı istikrar politikalarını yürürlüğe koydu. Bu politikalar, uluslararası faizlerin yükselmesine ve dünya hammadde fiyatlarının düşmesine neden oldu. Bu olgular, dış borç birikimi yüksek ekonomilerde (özellikle, Latin Amerika'da) dış borç ana para ve faiz ödemelerinin, kısaca dış borç servisinin, öngörülen sürelerde ve miktarlarda gerçekleştirilmesini olanaksızlaştırdı. Bu ülkeler, yaygın bir biçimde dış borç krizi ile karşı karşıya kaldılar.

1980'lerin dış borç krizleri, kısa dönemde döviz dar boğazının aşılması sorununa ek olarak orta ve uzun vadelerde dış borç servisini olanaklı kılacak düzenlemeleri de gündeme getirdi. Bu düzenlemeler, yurtiçi tasarrufların arttırılmasını ve ihracata yönelik, uzun erimli yeni bir yapılanmayı gerekli kılıyordu. Uluslararası kuruluşlar (IMF ve Dünya Bankası), dış borç servis yükünün hafifletilmesi ve yeni kaynak aktarımları için, kriz ülkelerinde yapısal reform ağırlıklı destek programları düzenlediler. Bu bağlamda dış ticaret ve yurt içi finans sektörlerinde idarî kontroller azaltılarak, ekonomide serbestleşme politikaları izlenmeye başlandı. Bu değişimi yönlendiren bir faktör de, 1980'li yıllarda sanayileşmiş ekonomilerde (özellikle ABD ve İngiltere'de) geçerlilik kazanan liberal ekonomik yaklaşımlar olmuştur. Dış borç krizini aşmak için uygulanan politikalar, genellikle ihracat yönelimli üretimi uyarırken, sosyal harcamalar azalmış ve gelir dağılımları bozulmuştur.

1990'lara gelindiğinde, uluslararası malî piyasaların işlem hacminin beklenmedik ölçülerde arttığını ve çok yüksek bir akışkanlık kazandığını görüyoruz. Dış ticaret politikalarını serbestleştirmekte deneyim kazanan orta gelirli ülkelerin çoğu, sermaye hareketleri üzerindeki kısıtlamaları büyük ölçüde kaldırarak veya tam olarak konvertibiliteye geçerek, malî sektörlerini dışa açtılar.

Dış kaynak kullanımının artmasıyla, üretimin, istihdamın ve gelir paylaşımının olumlu etkilenmesi umuluyordu. Ancak, bu ülkelerde eko-

nomik performans, kısa vadeli fon akımlarına aşırı duyarlı bir nitelik kazandı. Enflasyonu düşüremeyen ülkelerde, dolarlaşma süreci güçlendi. Ekonominin çeşitli kesimlerinde bilançolar (malî varlıklar ve yükümlülükler), sermaye giriş çıkışlarına çok hassas bir yapıda gelişti ve malî şoklara karşı kırılganlıkları arttı. Bu bağlamda, malî yatırımcıların risk algılamaları ve politika belirleyicilerin güvenilirliği kritik önem kazandı. Dünyanın çeşitli bölgelerinde finansal krizler yaşandı.

1990'ların finansal krizleri, gelişen ekonomilerin geçmiş dönemlerde karşılaştıkları krizlerden farklı özellikler taşıyor. Beklenmedik zamanlarda, olumsuz bir gelişmeden etkilenerek sermayenin aniden kaçışı ile başlayan bu krizler, yerli paranın değer kaybetmesi, bilançoların alt üst olması, güvensizliğin yaygınlaşması ve üretimin finanse edilememesi olgularıyla sonuçlanıyor. Finansal krizler, bulaşıcı bir virüs gibi başka ülkeleri de etkileyebiliyor. Dış borç krizlerinde, ekonomilerin liberalleşmesi ön plana çıkmıştı. Finansal krizlerden sonra, piyasa ekonomilerinde bankacılık ve şirket sektörlerinin işleyişini düzenleyen ve denetleyen kurumların önemi daha iyi anlaşılmış ve reformlar bu yönde yoğunlaştırılmıştır.

"Kriz türlerinin evrimi" başlığı altında toplulaştırdığımız bu genel gözlemler, bazı hususların vurgulanmasını olanaklı kılıyor. Dünya ticaretinden ve finansmanından yararlanarak kalkınmalarını sürdürmeyi amaçlayan ülkeler, uluslararası ekonominin uzun vadeli değişim trendlerini izleyerek ve doğru yorumlayarak, ekonomik yapılarını sürekli bir biçimde uyarlamak ve yenilemek zorundadırlar. Kriz yönetimi kadar, krizlerin önlenmesi de ciddi bir uğraş olmalıdır (Güvenen 1999). Krizlere karşı esnek ve dayanıklı ekonomik, toplumsal ve siyasal kurumların oluşturulması yaşamsal bir konudur.

Bu yazının ikinci bölümünde, 1990'lı yıllarda, gelişen ekonomilerin dış kaynak kullanımına ilişkin genel eğilimler değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde, finansal krizlerin nedenleri ve özellikleri ile ilgili saptamaların bir sentezi sunulmaktadır. Dördüncü bölüm, Türkiye'nin 2001 krizine kısa bir yorum getirmektedir.

II. GELİŞEN EKONOMİLERİN DIŞ KAYNAK KULLANIMINDA DEĞİŞİM

GENEL EĞİLİMLER

1990'lı on yılda, uluslararası finans sistemi, dünya ticaretinden çok daha hızlı bir tempoda bütünleşme sürecine girdi. Sanayileşmiş ülkelerin bankacılık sektörlerinde birleşmeler, sermaye hareketlerini serbestleştiren ülkelerin çoğalması ve malî işlemlerin elektronik ortamlarda hız kazan-

ması, malî piyasaların büyük bir bölümüne küresel nitelik kazandırdı. Banka-dışı malî kurumların çoğalması ile piyasalar daha rekabetçi bir düzene girdi.

Sanayileşmiş ülkelerde, banka-dışı kurumsal yatırımcıların kontrol ettikleri fon hacminin 1980'de 2 trilyon dolardan, 1995'te 20 trilyon dolara yükseldiği tahmin edilmektedir (World Bank 2000 a: 70-71). 1998 yılında para piyasalarının günlük işlem hacmi 1.5 trilyon dolara ulaşmıştır. Nüfusu yaşlanan yüksek gelirli ülkelerde, emeklilik fonlarının birikimi, malî varlıkların büyümesinde etkili olmuştur. Bu süreçler, tasarrufçuların yatırım fırsatlarını çeşitlendirmiş, fon kullananların kaynak seçeneklerini çoğaltmıştır.

Malî sistemlerin küreselleşme eğilimleri, gelişen ekonomilerin dış finansmanına erişimini kolaylaştıran ve özendiren bir etki oluşturdu. Dünya Bankası tanımlamalarına giren az ve orta gelirli ülkelerin (Çin, Rusya ve Doğu Avrupa dahil) yıllık toplam (kısa ve orta vadeli) dış kaynak akımı (net), 1990'da 120 milyar dolardan, Doğu Asya krizinin tetiklendiği yıl olan 1997'de 360 milyarlık düzeye ulaşmıştır.[2]

Bu veriler, tüm gelişmekte olan ekonomilerin brüt sermaye girişlerinden, kendi dış yatırımlarını ve borç ana para geri ödemelerini düşerek elde edilmiş " net kaynak akımı" rakamlardır.

Bu rakamları, dış kaynak sağlayanların resmî ve özel statülerine göre ayrıştırmak anlamlıdır. Resmî nitelikli kategorinin devletler ve uluslararası kuruluşlar giriyor. Sanayileşmiş ülkeler, 1990'larda sıkı bütçe politikaları uyguladığından, gelişen ekonomilere resmî kanallarla aktarılabilecek fon miktarlarında bir daralma oldu. Resmî nitelikli kaynak aktarması (net) 1990'da 57 milyar dolardan 1997'de 39 milyara düşerken, aynı dönemde, özel nitelikli kaynak akımı 63 milyar dolardan, 321 milyar dolara çıktı. Gelişen ekonomilere aktarılan özel nitelikli kaynakları en yoğun biçimde kullanan üç bölge, Latin Amerika (Yüzde 40), Doğu Asya (yüzde 35) ve Avrupa ve Orta Asya (yüzde 17) olmuştur. Doğu Asya krizinin etkisiyle, özel kaynak akımının 1997'de 321 dolardan, 1998'de 232 milyar dolara gerilediği tahmin edilmektedir.

Bir ülkeye yönelen dış kaynak akımları zaman içinde birikerek, o ülkede dış borç stoku ve/veya doğrudan yabancı sermaye stoku oluşturuyor. Bu stok birikimin kullanımına karşılık olarak, her yıl dışarıya faiz öde-

---

[2] Gelişen ekonomilerin dış kaynak kullanımı, uzun vadeli kaynak akımı (World Bank 1999: 188) ile kısa vadeli –uluslararası ticarî bankalardan sağlanan borç nitelikli– kaynak akımının (World Bank 1999: 31) toplamından elde edilmiştir. Borç niteliği taşımayan diğer kısa vadeli kaynak akımı, sistematik veri yetersizliğinden dolayı, bu sayılara dahil edilememiştir. Bu nedenle, toplam dış kaynak kullanımı düşük bir tahmin olabilir.

meleri ve kâr transferleri yapılıyor. Gelişen ekonomilerin toplam faiz ödemeleri ve kâr transferleri 1990'da 62 milyar dolardan, 1997'de 106 milyara yükselmiştir. Bu olgu hesaba katıldığında, gelişen ekonomilerin tümüne, teknik deyimle, "net kaynak transferi" 1990'da 58 milyar ve 1997'de 254 milyar dolar düzeylerinde gerçekleşmiştir.

1990'larda hızla artan dış kaynak akımlarının, gelişen ülkelerin ekonomik performansını ve sosyal refahını nasıl etkilediği sorusu anlamlıdır. Dış kaynağın maliyet unsuru kadar, yurtiçi sermaye ve insan kaynakları ile birlikte nasıl yönlendirildiği ve ne kadar verimli kullanıldığı da önemlidir. Dış kaynağın, ülke içinde kaynak seferberliğine, teknolojik gelişmeye ve verimlilik artışlarına katkıda bulunduğu koşullarda, kalkınma süreci olumlu etkileniyor (örneğin Çin). Dış kaynağın, yurtiçi tüketimi kamçıladığı ve ekonomik popülizmi özendirdiği durumlarda, kalkınma performansında iyileşme sınırlı kalıyor (örneğin Türkiye).

Dış kaynak girişlerine aracılık eden malî kurumların yapısal zaaflarının fazla ve denetimlerinin yetersiz olduğu ülkelerde, finansal krizlerle karşılaşılıyor.

Yeni ekonomik ve siyasal düzene geçişin sorunlarıyla sarsılan Doğu Avrupa ve Eski Sovyetler Birliği ekonomileri kapsam dışı tutulursa, az ve orta gelirli ekonomilerin ortalama yıllık (gayrisafi yurtiçi hasıla) büyüme hızı, 1974-90 döneminde yüzde 3.3'den 1991-97 döneminde yüzde 5.4'e yükselmiştir. Gelişen ekonomilerin büyüme performanslarında, bölgelere göre büyük farklılıklar gözlenmektedir (World Bank 1996 b: 194).

1991-97 arasında yıllık büyüme hızları Doğu Asya bölgesinde yüzde 9.9; Hindistan'da yüzde 6.6; Latin Amerika'da yüzde 3.3; Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da yüzde 2.4; Orta ve Güney Afrika'da yüzde 2.4; Türkiye'de yüzde 4.3 oranlarında gerçekleşmiştir. Aynı dönemde, sanayileşmiş ülkelerin ortalama büyüme hızı yüzde 2.0 olmuştur. Gelir düzeylerinde ve büyüme hızlarındaki farklılıklar, dünya ölçeğinde gelir dağılımını olumsuz etkiliyor (Milanovic 2000). 2000'li yıllarda, uluslararası kuruluşların yardım programlarında, yoksullukla mücadeleye öncelik verilmesi planlanmaktadır. Bunun yeterli olup olmayacağı tartışmalı bir konudur. Yoksul kesimlere aktarılan kısıtlı kaynaklara, gelir eşitsizliğinin azaltılması olanaklı görünmüyor (Wade 2001).

1991-97 arasında, gelişen ekonomilerin ortalama yıllık enflasyon oranı yüzde 11 (Türkiye'de yüzde 79) olmuştur. Bu dönemde Çin ve Hindistan'ın ortalama yıllık enflasyonları, yüzde 11 ve yüzde 8.5 dolaylarında tahmin edilmektedir. Bu dönemde, Meksika ve Arjantin, ortalama enflasyon oranlarını, sırası ile, yüzde 19 ve yüzde 13'e düşürmüşlerdir (World Bank 1999 b: 196).

Bu karşılaştırmalar, özellikle Çin'in etkileyici ve istikrarlı bir büyüme sürecine girdiğini göstermektedir. Yurtiçi tasarruflarının millî gelir içindeki payı yüzde 40'lara ulaşan Çin (Türkiye'de yüzde 20 dolaylarında), 1997 yılında 61 milyar düzeyinde özel dış kaynak akımından yararlanmış ve bu miktarın 44 milyar dolarlık bölümü doğrudan yabancı sermaye yatırımı olarak sağlanmıştır (World Bank 2000a: 270).

ÖZEL KAYNAK AKIMLARINDA ARTIŞ VE KÜRESEL MALÎ SİSTEM İLE BÜTÜNLEŞME

Gelişen ekonomiler tarafından kullanılan (ve 1990'da 63 milyar dolardan 1997'de 321 milyara yükselen) özel kaynak akımları iki ana kategoriden oluşuyor; doğrudan yabancı sermaye yatırımları ve uluslararası sermaye piyasalarından sağlanan kaynaklar. Gelişen ekonomilerin tümüne yönelen doğrudan yatırımlar (net), 1990'da 25 milyar dolarlık düzeyden, düzgün ve istikrarlı bir artış trendini izleyerek, 1997'de 163 milyara ulaşmıştır. Bu veriler, uluslararası piyasalardan sağlanan net sermaye akımının 1990'da 38 milyar dolardan, 1997'de 158 milyara yükseldiğini imâ etmektedir. Bu son kategorideki sermaye aktarımı, uluslararası ticarî banka kredilerini, tahvil ihraçlarını hisse senedi portföy yatırımlarını kapsamakta olup, yıldan yıla büyük dalgalanmalar göstererek artmaktadır.

Bu veriler, gelişmekte olan ekonomilerin, küresel malî sistemle bütünleşme sürecinde önemli mesafeler aldığını ortaya koyuyor. Gelişmekte olan (özellikle orta gelirli) ülkelerde, malî sektörlerin dışa açılarak serbestleştirilmesi ve bunu tamamlayan ekonomi politikalarının izlenmesi, bu sürecin hızlanmasını olanaklı kılmıştır. Diğer taraftan bu süreç, sanayileşmiş ülkelerdeki yeni eğilimlerden de etkilenmektedir.[3]

Sanayileşmiş ekonomilerde malî sermayeyi yönlendiren kurumlar, gelişmekte olan ülkelerde gözlenen yüksek getiri potansiyelinden ve yatırım risklerini çeşitlendirme fırsatlarından yararlanmayı amaçlamaktadırlar. Yüksek ve orta gelirli ekonomilerde malî piyasaların getirileri arasındaki korelasyon düşük olduğu için, portföylerin bir kısmını yeni oluşan piyasalarda değerlendirmek anlamlı hâle geldi. Ayrıca, konjonktürel nedenlerle gelişmiş piyasalarda faizler düşünce, akışkanlık kazanan fonları daha yüksek faizli piyasalarda değerlendirmenin çekiciliği arttı (World Bank 1997: 85-103).

1990'lı yıllarda, gelişen ekonomilerin bir bölümünde, kısa vadeli (1 yıldan az süreli) sermaye girişleri toplam dış kaynak kullanımının ağırlıklı bir payını oluşturdu. Uluslararası ticarî bankalar ve kurumsal yatı-

[3] Daha geniş değerlendirmeler için bakınız: World Bank (1997); World Bank (1999a: 23-44); ve Calvo, Leiderman ve Reinhart (1996).

rımcılar açısından, kısa vadeli krediler ve fonlar daha esnek ve seyyal bir yatırım aracı olarak tercih edildiğinden, orta gelirli ülkelerin bir bölümü ölçüsüz risk alarak bu eğilimden yararlanmaya çalışmış, bir bölümü de bu uygulamadan uzak durmayı tercih etmiştir (Rodrik ve Velasco 1999). Gelişen ekonomilerin toplam kısa vadeli borç stoku,1990 yılında 257 milyar dolardan, 1997'de 463 milyarlık düzeye ulaşmış bulunuyordu (World Bank 199a: 188).

Malî sistemlerini dışa açan orta gelirli ülkelerde, değişik ölçülerde gözlenen bir olgu da, dolarlaşma sürecidir. 1995'te 18 ülkede döviz tevdiat hesaplarının "geniş tanımlı para arzına" oranı yüzde 30'un üstüne (Türkiye'de yüzde 48'e) çıkmıştır (World Bank 2000: 80). Enflasyonu yüksek ve yerli paraya güvenin az olduğu ortamlarda dolarlaşma, tasarrufların reel değerinin korunmasını kolaylaştıran bir araç olarak gelişmiş, daha sonra malî sözleşmelerde para biriminin yabancılaşmasına yol açmıştır. Bu bağlamda, yerli para ve yabancı para cinsinden malî varlıklar ile yükümlülükler arasında bozulmuş, ulusal para politikasının enflasyonu denetleme gücü azalmıştır. Bu olgu kayıt-dışı ekonomiyi özendirdiğinden, devletin vergilendirme kapasitesi de olumsuz etkilenmektedir. Dolarlaşma ve kısa vadeli dış kaynak kullanımına bağımlılık, krizlere elverişli bir ortam hazırlamaktadır.

Doğrudan yatırımlar, kendilerine ev sahipliği yapan ülkelerin sabit sermaye stokunun bir parçasını oluşturduklarından, kısa süreli giriş-çıkış imkânlarından yararlanamamakta ve finansal krizlere neden olmaktadır (World Bank 1999b: 47-54). 1990'lı yıllarda, çok uluslu şirketlerin üretimlerini küresel ölçekte yapılandırma eğilimleri ve orta gelirli ülkelerin altyapı projelerinin sunduğu fırsatlar, doğrudan yatırımlardan daha fazla yararlanıyorlar. Ancak, doğrudan yatırımların fayda-maliyet analizleri yapılırken, doğal kaynakların verimli işletilmesi ve çevrenin korunmasına özen gösterilmesi gereken hususlardır (World Bank 2000a: 73).

1990-99 döneminde, Türkiye'nin doğrudan yatırımlarının yıllık ortalama girişleri 860 milyon dolar, çıkışları (Türkiye'nin başka ülkelerde yatırımları) 250 milyon ve net yıllık akım 610 milyon dolar düzeyinde oluştu. Türkiye'nin dış borç stoku 1992'de 56 milyar dolardan, 2000'de 114 milyar dolara yükseldi. 2000 yılında, dış borç stokunun yüzde 25'i kısa vadeli türdendir (DPT 2001: 74-77).

III. 1990'LI YILLARDA FİNANSAL KRİZLER

Finansal kriz deyimiyle, genellikle, bankacılık sektörü krizi ve/veya yerli paranın aniden, sermayenin yurtdışına çıkışı ile birlikte, yabancı paralar karşısında büyük değer kaybından kaynaklanan bunalım anlaşılmaktadır.

Gelişen ekonomilerde, malî sistemin büyük bir kısmını oluşturan bankacılık sektöründe, toplam öz kaynaklarının tümüne yakın bir kısmının negatif değere dönüştüğü durumlar bir kriz olarak nitelenebilir. Furman ve Stiglitz (1998), yerli paranın reel değer kaybının bir yıl içinde yüzde 25'i geçtiği durumları bir para (currency) krizi olarak tanımlamaktadır. Bu iki kriz birlikte ortaya çıktığında, bir "ikiz kriz" oluşturuyorlar. 1970-95 döneminde ampirik olarak incelenen 20 ülkede, bankacılık krizlerinin yüzde 56'sının ardından üç yıl içerisinde para krizi ortaya çıkarken, para krizlerinin yüzde 12'sinin ardından, aynı süre içinde, bankacılık krizleri ile karşılaştığı gözlenmiştir (Kaminsky ve Reinhart 1996).

Gelişmekte olan ülkelerde, 1990'larda gözlenen başlıca finansal krizler, sermaye hareketlerinin serbest olduğu ortamlarda gerçekleşmiştir. Finansal krizlerde aniden ortaya çıkan likidite darlığı, faiz şokları ve ağır devalüasyonlar, malî kurumları ve şirket sektörünün bilançolarını bozarak, büyük zararlara ve güven kaybına neden olmakta, üretimde ve istihdamda büyük kayıplara yol açmaktadır.

Finansal kriz yıllarında, gayrisafi yurtiçi hasılada düşüş oranları, reel anlamda, Meksika'da (1995) % –6.2; Türkiye'de (1994) % –5.5; Doğu Asya'da 1998 yılında Kore'de –6.7; Tayland'da –10.8; Malezya'da –7.4; Endonezya'da –13.1; ve Rusya'da (1998) % –5.0 olarak tahmin edilmektedir. Cari döviz kurları ile ölçüldüğünde, dolar bazında kriz ülkelerinin yurtiçi gelirleri çok daha yüksek oranlı düşüş göstermiştir.

Yakın geçmişte yaşanan krizlerin nedenlerini ve kısa dönemli sonuçlarını değerlendiren araştırmalar oldukça zengin bir literatür oluşturmaya başlamıştır. Bu değerlendirmelerde yapılan vurgulamalar, araştırmacıların politik görüşlerine ve analiz yaklaşımlarına göre değişebiliyor.[4] Krizlerden çıkış stratejilerinin orta vadede başarı derecelerini, sosyal etkilerini ve kurumsal sonuçlarını irdeleyen sistematik çalışmalar henüz yeterli boyutlarda bir literatür oluşturmamaktadır. Bu yazının sınırları çerçevesinde, finansal krizlerin nedenlerini, iki kategoride toplayıp, kanımızca önemli olan noktaları vurgulamakla yetineceğiz. Bu iki kategori (1) krizli ekonomilerde gözlenen zaafları (2) uluslararası yatırımcı davranışlarının, krizlerin aniden oluşumunda ve başka ülkelere sıçramasında oynadığı rolü içermektedir.

[4] Finansal kriz değerlendirmelerine örnek olarak bakınız: Dornbusch, Goldfajn ve Valdes (1995); Dornbusch (2001); Furman ve Stiglitz (1998); Radelet ve Sachs (1998); Taylor (1998); Agenor ve Montiel (1999); 616-666); Kaminsky ve Reinheart (1999) ve Özatay ve Sak (2001).

KRİZLERE DAYANIKSIZ MALÎ YAPILAR VE MAKROEKONOMİK TEMELLER

Gelişmekte olan ülkelerde, 1990'larda gözlenen başlıca finansal krizler, malî sektörlerin dışa açılarak serbestleştiği ve denetimin yetersiz kaldığı ortamlarda oluştu. Bu ortamlarda, malî aracı kurumların, özellikle bankaların fon aktarma kapasitesi ve yurt içi kredi hacmi hızla büyüdü. Bankacılık ve şirket sektörleri arasındaki karmaşık mülkiyet bağlantıları, denetimi zorlaştırdı.

Uluslararası standartlarda muhasebe, denetim ve gözetim yöntemlerinin geliştirilmesi sık sık gündeme getirildi. Ancak, çıkar çatışmaları, bilgi eksikliği, fırsatçı davranışların çekiciliği ve dış sermaye akımlarını aksatma kaygıları, denetim alanında yeterli ve kararlı adımların atılmasını birçok ülkede önledi. Örneğin, sermaye hareketlerini 1989'da tümüyle serbestleştiren ve konvertibilitiye geçen Türkiye'de bankacılık sektörünün denetimini üstlenecek özerk kurul, ancak 2000 yılında işlerlik kazanmaya başlayabildi. Denetimin güçlendirilmeye çalışıldığı durumlarda, malî işlemler banka sisteminden banka-dışı malî kurumlara (örneğin, *offshore* bağlantılarına) kaydırıldı. Tasarruf mevduatına devlet güvencesi verildiği durumlarda denetim eksikliği, ahlâkî tehlike (*moral hazard*) taşıyan, fazla riskli davranışlara ve yolsuzluğa zemin hazırladı. Malî işlemlerde risk alan tarafların, taşıdıkları risklerden doğabilecek zararları tümüyle üstlenmelerini söz konusu olmadığı durumlar, "fazla riskli" deyimiyle nitelendiriliyor.

Kriz ülkelerinde devletin denetim işlevlerinde yetersizliği yanında, devletin bankacılık sektöründe üstlendiği diğer roller de ayrı bir değerlendirme konusudur. Doğa Asya ülkelerinde, kamu bankalarımn toplam sistem içinde göreli payı küçük olmasına rağmen,banka kredilerinin tercihli sektörlere aktarımında devlet yönlendirici bir rol oynamıştır. Tercihli sektörlerde, şirket kârlılığının düşük ve sorunlu kredilerin fazla olduğu hâllerde, fmansal krizin maliyeti yükselmektedir (OECD 1999a 177-183).

Türkiye'de kamu bankalarımn sektör içindeki göreli yüksek olması, değişik sorunların büyümesine neden oldu. Siyasal tercihlerle belirli kesimlere düşük faizlerle kullandırılan kamu kredilerinden kaynaklanan "görev zararları" devlet bütçesinden likit kaynaklarla karşılanmadığı için, kamu bankalarının nakit açıkları büyüdü ve gecelik fonlama maliyetleri arttı. Bu olgu, 19 Şubat 2001 krizini derinleştiren bir etki yarattı.

Finansal krizlere maruz kalan orta gelirli ülkelerde, kriz öncesi dönemlerde malî bilançoların sağlıksız bir biçimde büyümesi, açık döviz

pozisyonları, döviz kuru ve kredi riskleri, krizlere hassas bir yapı oluşturmuştur. Bu koşullarda, herhangi olumsuz bir olayın tetiklemesiyle ortaya çıkabilecek bir likidite daralması, sermaye kaçışı veya devalüasyon, bilançolarda öz kaynakların erimesine neden olduğundan, malî sistem tıkanıyor ve bunalım reel sektöre yansıyor. Ekonominin "en son kredi mercii" olan merkez bankalarının çok hızlı hareket ederek malî sisteme likidite sağlayabilmesi bu noktada önem kazanıyor. Ancak, merkez bankalarının müdahale gücünün her zaman yeterli olmadığı, finansal krizlerde ortaya çıkıyor.

Malî sektörün krizlere dayanıksız bir yapı içinde gelişmesini, bir ölçüde makroekonomik koşullarla da ilişkilendirmek gerekir. Makro-ekonominin temel özelliklerini döviz kuru rejimi, dış rekabet gücü, ekonominin cari dış açığı, kamu borçları ve bütçe açıkları, para politikası ve enflasyon oluşturmaktadır. Finansal krizlerin, genellikle, sabit (veya esnekliği çok kısıtlanmış) döviz kuru rejimlerini uygulayan ülkelerde oluştuğunu gözlüyoruz.

Döviz kuru rejimi ile ilgili seçenekler değerlendirilirken, gözetilecek iki temel husus, dış rekabetin korunması ve fiyat istikrarının sağlanmasıdır. Esnek kur rejimleri, yerli paranın yabancı paralar karşısında reel değerinin (dış rekabet gücünü aksatmayacak ölçülerde) korunabilmesini sağlarken, yüksek enflasyondan düşük enflasyona geçişi zorlaştırıyor. Sabit kur rejimi, fiyat istikrarına katkıda bulunurken, devalüasyonun olmayacağına dair güvenin güçlü olduğu ortamlarda, dış yatırımcıların risk algılamalarını azaltıyor ve iç faizlerin yüksek olduğu durumlarda dış kaynak girişlerini özendiriyor. Ancak, yurtiçi enflasyonun dış enflasyondan yüksek olduğu koşullarda, yerli para değerleniyor, dış açık büyüyor ve devalüasyon beklentileri artıyor. Ayrıca, dış sermaye akımının çoğaldığı ortamlarda, para politikası araçları ile enflasyonu kontrol altında tutmak zorlaşıyor.

Yakın tarihlerinde çok yüksek enflasyonla mücadelede başarılı olamamış ülkelerin, enflasyonu indirmek amacıyla, belirli dönemlerde sabit kur rejimim uygulamasına yöneldikleri anlaşılıyor. Bu yaklaşımla, 1994 öncesi Meksika'da ve 1994-98 döneminde Brezilya'da enflasyonun düşürülmesi yolunda önemli mesafeler alındı. Krizlerle karşılaşılınca, esnek kur rejimlerini esas alan ekonomi politikalarına yönelindi. Enflasyon oranları genellikle düşük olan Doğu Asya ülkeleri de, kriz öncesi dönemlerde, sabit (veya çok az esnek) kur rejimleri uyguladılar. Doğu Asya ülkelerinde iş gücü verimlilik artışları yüksek olduğu için, sabit kur rejiminde, dış rekabet gücünün korunabileceği hesaplanıyordu.

Kriz ülkelerinin makroekonomik temellerinde gözlenen zaafların farklı ve benzer yönleri bulunmaktadır. 1997 öncesinde, Doğu Asya ekonomilerinde, bütçe dengesi korunmuş ve kamu borç yükü görece düşük düzeylerde kalmıştı. Kriz öncesi yıllarda, Rusya, Brezilya ve Türkiye, kamu finansmanı bozulmuş ve kamu borç yükü artmış ülkeler arasındaydı. Kriz ülkelerinin tümünde, yurtiçi kredi stoklarında büyük artışlar olmuş ve malî yapıda kırılganlık artmıştı.

Finansal kriz geçiren ülkelerin en önemli ortak özelliği, kriz öncesinde gözlenen ithalat patlaması ve dış açıkların büyümesidir. Ödemeler dengesi cari işlemler açığının (kısaca dış açığın) millî gelir içindeki payının yüzde 4'ü aştığı durumlar "tehlikeli bölge" olarak tanımlanmaktadır (Dornbusch 2001). Meksika (1994), Doğu Asya (1997) ve Türkiye (1994 ve 2001) krizlerinden önce bu oran yüzde 4'ün üstündedir. Dış açığın bu ekonomilerde hızla büyümüş olmasını açıklayabilecek iki faktör, reel döviz kurunun değerlenmesi ve (kanımca daha önemlisi) yurtiçi kredilerin çok hızlı tempoda artarak yurtiçi harcamaları fazlasıyla uyarmış olmasıdır. Dış açık, bir anlamda, yurtiçi harcamalar ile millî gelir arasındaki farktır.

Dış açıkların finansmanı, orta ve uzun vadeli (1 yıldan fazla süreli) dış kaynak kullanımı ile sağlanabilmiş ise, ekonominin yeniden dengelenmesi büyük sorunlar yaratmayabilir. Dış finansmanda kısa vadeli kaynak kullanımının payı yüksek ve döviz kuru sabit ise, devalüasyon beklentisi körükleniyor ve dış yatırımcıların davranışları önem kazanıyor.

KRİZLERDE MALÎ YATIRIMCILARIN DAVRANIŞ BİÇİMLERİ

Finansal krizlerin aniden büyük bir şok niteliğinde oluşması, kriz anatomisinin çok yönlü bir biçimde irdelenmesini gerekli kılıyor. Özellikle, Meksika ve Doğu Asya krizlerinden sonra, bu ekonomilerin uzun vadeli büyüme potansiyellerine ve dış borç geri ödeme kapasitelerinin yüksekliğine dikkat çeken araştırmacılar, dış yatırımcıların "kendini doğrulayan bir panik sürecine" girmiş olabileceklerine dikkat çekiyorlar (Radelet and Sachs 1998).

Ülke ekonomisinin orta vadede dış borç geri ödeme kapasitesinin yüksek olmasına rağmen, kısa vadede döviz likiditesinin yeterli görülmemesi, kimi yatırımcıların yerli para cinsinden fonları dövize çevirip ülke dışına çıkış yapmaları, diğer yatırımcıları da uyarmakta ve bu süreçte geri kalmamak için hep birlikte dövize geçiş bir panik ortamı yaratmaktadır. Bu olgu bireysel açıdan rasyonel olmakla beraber, kolektif açıdan irrasyonel bir davranıştır. Ülke ekonomisi bu davranış biçiminden zarar göre-

bileceği gibi, panik sürecinde hızlı davranamayanların kayıpları da büyük olabilir.

Kendini doğrulayan (*self-fulfiling*) panik sürecinin diğer bir açıklaması da, dış yatırımcıların "sürü" (*herding*) davranışlarıdır. Dış yatırımcılar için, ayrı ayrı başka ülkelerin ekonomileri ile ilgili bilgi toplamak ve analiz kapasitesi geliştirmek masraflı ve zaman alıcı olabilir. Uluslararası portföy yöneticileri bu tür nedenlerle, birbirlerini ve özellikle daha bilgili olduklarına inandıkları diğer piyasa oyuncularını yakından izleyerek (ve doğal olarak kendi bulgularını da kullanarak) malî sermayeyi yönlendirmektedir. Uluslararası yatırımcıların, çok iyi tanımadıkları ülkelerden, bazı kayıpları da göze alarak, kötü bir haberden sonra aniden topluca çıkış yapmalarının bir açıklaması da bu olabilir (Radelet ve Sachs 1998; ve World Bank 1997; 126-137). Ayrıca portföy yatırımcılarının kullanımına aracılık ettikleri malî sermayenin asıl mâlikleri veya kendilerini fonlayan diğer aracı birimler fonların geri çekilmesini istediklerinde, sermaye akımlarının yönü ve miktarı hızla değişmektedir.

Uluslararası yatırımcıların kendilerine özgü davranış biçimi sergilemelerinin bir sonucu da, bir ülkede ortaya çıkan finansal krizin çok kısa bir zamanda da başka ülkelere yansıması veya oralarda başlamasıdır (*contagion effect*). Bu tür bulaşma, uluslararası finans ve ticaret kanallarından hızla yayılarak çok olumsuz bir etki yapabilir. Radelet ve Sachs (1998) 1997-98'de gözlenen bunalımı "Asya kapitalizminin bir krizi olduğu kadar, Batı kapitalizminin de krizi" ifadesiyle nitelendirmektedir.

Krizlerle ilgili analizler topluca değerlendirildiğinde, politika belirleyicileri açısından, son derece net ve yaralı iki sonuç ortaya çıkmaktadır. Birincisi, kısa vadeli dış borç stokunun, resmî döviz rezervlerine oranının yüksek olduğu (1'den fazla) durumlarda kriz olasılığı yüksektir. İkincisi, ülke içinde dövize her an çevrilebilir nitelikte yerli para arzı ve benzeri malî araçların toplam değerinin, resmî dövizlerden fazla olduğu dönemlerde, dövize hücumu önlemek güçleşmektedir. Ancak, gelişen ekonomilerde resmî döviz rezervlerini yüksek düzeylerde oluşturmanın ve korumanın da bir maliyeti olduğu unutulmamalıdır. Geçmişteki tutarlı ve basiretli icraatlarıyla yüksek kredibilite sağlamış yönetimlerin, krizlere müdahale gücü genellikle yüksek olmaktadır.

KRİZLERDEN ÇIKIŞ VE YENİ POLİTİKA EĞİLİMLERİ

Finansal krizlerden çıkış ve ekonominin tekrar canlılık kazanması ülkelere ve dış koşullara göre farklılıklar göstermektedir. Bu tür krizlerin malî bilançolar üzerinde yaptığı tahribatın kapsamı ve derinliği, uluslararası malî desteğin büyüklüğü ve çabukluğu, dış ekonomik konjonktür ve yeni

politikaların etkinlik dereceleri, krizlerden çıkış performansını etkileyen başlıca faktörlerdir. Para krizleri, ağır devalüasyonları içerdiği için, dış koşullar elverişli ise, üretimde ihracat yönelimli bir canlanma ve yeniden yapılanma olasılığı yüksektir (Rodrik 2000; Goldfajn ve Olivares 2001). Ancak, devalüasyonlarla birlikte reel ücretlerin düşmesi, gelir dağılımı sorunlarını ağırlaştırıyor.

Bankacılık kesiminde kriz tahribatının görece az olması, ABD'nin acil yardım paketi ve olumlu dış konjonktür, Meksika'nın 1994 krizinden çıkışını kolaylaştırdı. Meksika'da enflasyon, sistematik olarak 1995'te yüzde 50'lerden, 2000 yılında yüzde 10'lara düşürüldü ve geçmişteki büyüme hızları yakalandı (OECD 1996b; ve OECD 2000b; 114).

1994 krizinden sonra Türkiye 1995'te IMF-destekli istikrar programını terk ederek, yüksek enflasyonlu yolu seçti.[5] 1995-97 döneminde kısa vadeli borçlanma ile finanse edilen ve bavul ticaretinden yararlanan yüksek oranlı bir büyüme performansı gerçekleştirildi. 1998 Rusya krizinin dış finans koşullarını olumsuz etkilemesi ve vergi politikasında yeni yönelimlerin yarattığı tedirginlik, Türkiye'den büyük sermaye çıkışlarına neden oldu. 1999 deprem şokları yurtiçi üretimi olumsuz etkiledi. 1998-99'da yüksek reel faizlerle finanse edilen kamu açıkları, kamu borç stokunun büyümesine neden oldu ve sorunlar birikti.

Doğu Asya'nın gelişen ekonomileri 1996-97'de Japon para biriminin ABD dolarına karşı değer kaybetmesinden ve Japonya'daki daralmadan olumsuz etkilenmişti. Tayland'da banka-dışı malî kesimde sorunlar çıkması ve gayrimenkul ve menkul fiyatlarının düşmesiyle tetiklenen kriz, bölge ülkelerine hızla yayıldı. Uluslararası kuruluşlar ve sanayileşmiş ülkeler, koşullu acil destek programları oluşturdular. Bu programlarda taahhüt edilen (ancak hepsi harcanmayan) toplam malî destek tutarının 118 milyar dolara ulaştığı, Dünya Bankası kaynaklarında belirtiliyor (World Bank 1996b; 118).

Doğu Asya ekonomilerinde sistemik çöküşü durdurmak amacıyla, uluslararası destek programlarının ilk aşamada, yerli paranın sürekli değer kaybının önlenmesini hedefleyen sıkı makro-ekonomi politikalarına (özellikle, yüksek faizlere) öncelik vermesi eleştirilere yol açtı (Furman ve Stiglitz 1998). İkinci aşamada, bu programların ağırlık merkezini yapısal reformlar oluşturdu. Malî kurumlarda ve şirket sektöründe yeniden yapılanmayı esas alan bu programlar, piyasa ekonomisinin çağdaş yön-

[5] Türkiye'nin 1994 krizinin analizi için bakınız; Yeldan (1998); Celasun, O. (1998) ve Özatay (1999). Türkiye'nin 1990'larda makroekonomik performansı ve dış sermaye akımları için bakınız: Ekinci(1998); Uygur (1999); Celasun, O., Denizer ve He (1999); Yeldan 2001 a); Ertuğrul ve Selçuk (2001); ve World Bank (2000b).

temlerle denetlenmesini sağlayan kapsamlı düzenlemeler içerdi. Bu ekonomilerde (Endonezya hariç), kriz başlangıcında kamu borçlarının görece az olması, krizden sonra özek sektörün sermaye yapısının kamu kaynaklarıyla güçlendirilmesini ve vergi indirimiyle iç talebin uyarılmasını kolaylaştırdı. Banka ve şirket kesimlerine büyük ölçekte kaynak aktaran Kore'de brüt (garantili tahviller dahil) toplam kamu borç stokunun millî gelire oranı 1997 yılında yüzde 15'ten, 2000'de yüzde 36'ya yükseldi (OECD 2000a: 65). Türkiye'de bu oranın 2001 ortalarında yüzde 100 dolaylarına yükseldiği tahmin ediliyor.

1998'de küçülen Doğu Asya ekonomilerinin çoğunda büyüme hızı 1999'da pozitife geçti. 1999'da ekonomik büyüme Kore'de yüzde 11; Malezya'da yüzde 5.8; Tayland'da yüzde 4.2; Filipinler'de yüzde 3.3; ve Endonezya'da 0.8 oranlarında gerçekleşti. Kore'de enflasyon oranı 1998'de yüzde 7.5'tan 1999'da yüzde 0.8'e indirildi (Asian Development Bank 2001: 253-255). Finansal krizlerini kısa sürelerde aşan ülkelerde, döviz kuru rejiminde dalgalı kur uygulamasına geçildiği ve fiyat istikrarının sağlanması için enflasyon hedeflemesine yönelik hazırlıkların yapıldığı gözlenmektedir (Goldfajn ve Olivares 2001). Doğu Asya'nın kriz ülkeleri arasında yer alan Malezya 1998'de sermaye hareketlerini kontrol eden bir rejimi uygulamaya koydu. Krizden sonra oluşturulan bu politikanın ilk aşamada malî istikrarın sağlanmasına katkıda bulunduğu belirtiliyor (Kaplan ve Rodrik 2000).

Gelişmekte olan ülkelerde sermaye akımlarının kontrolü ve kısa vadeli sermaye giriş-çıkışlarının caydırılması yaygın bir tartışma konusudur. Kontrol altında tutulan sermaye hareketleri bir yandan makroekonomik politikalarda manevra alanını genişletirken, diğer yandan ekonominin malî kaynak kullanma maliyetini yükseltebilir. Küreselleşen malî koşullarda, kontrollerin gevşemesi veya yozlaşması da olasıdır. Sermaye hareketlerinin serbest olduğu ortamlarda, krizlere dayanıklı malî yapılar ve ülkenin ekonomik ve kurumsal yönden istikrarlı ve güvenilir olması yaşamsal önem taşımaktadır (OECD 1999a: 191-192).

Doğu Asya krizinden sonra, uluslararası malî sistemin, krizleri önleme ve krizlere acil müdahale kapasitesi sorgulanmaya başladı. Bu bağlamda, küresel ölçekte yeni kurumsallaşma modelleri henüz belirginleşmedi. Uluslararası kuruluşların acil durumlarda likit kaynak aktarma kapasitelerinin genişletilmesi ve krize duyarlı ülkelerin malî bilançolarının yakından izlenmesi yönünde görüşler ağırlık kazanmış görünüyor. Acil yardım mekanizmalarının sürekli bir statü kazanması durumunda, malî yatırımcıların ve borç alanların fazla riskli (ahlâkî tehlike taşıyan) davranışlara özendirileceği ve yapısal reform kararlılığının azalabileceği öne sürülüyor

(World Bank 1999b: 154): Sanayileşmiş ülkelerin makro-ekonomi politikalarını daha etkin bir biçimde koordine ederek, uluslararası piyasalarda faiz farklarının aşırı dalgalanmasını önlemelerine yönelik öneriler geliştiriliyor (World Bank 2000a: 84).

IV. TÜRKİYE'DE KRİZ, 2001

2000 yılına girerken, Türkiye'de IMF-destekli ve üç yıl süreli bir istikrar programı yürürlüğe konuldu. Programın ilk 18 aylık süresinde, enflasyonu indirmek amacıyla, döviz kurunun "önceden belirlenmiş bir çizelgeye göre değişmesi" ilkesi benimsenmişti. Diğer bir anlatımla, döviz kuru artışları sabitlenmiş bir rejim esas alınmıştı. Daha sonra döviz kurunun belirli bantlar içinde hareketine olanak sağlayan bir sisteme geçilecekti. Programın başarıyla uygulanması için son derece önemli olan kredibilitenin, IMF desteğiyle, kamu maliyesinin dengelenmesiyle ve ekonominin etkinliğini artıracak yapısal reformlarla sağlanacağı umuluyordu. Kamu borç yükünün azaltılması, ekonominin sağlıklı malî dengeler içinde büyümesini sürdürebilmesi için gerekliydi. Program bir krize maruz kalmadan uygulanabilseydi, enflasyonu indirmenin kısa dönemli sosyal maliyeti sınırlı tutulabilir ve reel ücretler makul düzeylerde korunabilirdi. Kamuoyu bu konularda yeterli ölçüde aydınlatılmadı ve geniş tabanlı toplumsal destek sağlanamadı.

Dışa açık ekonomilerde döviz kuru sabitlemesine dayalı istikrar programları, ilk aşamada faizlerin hızla düşmesi ve döviz kurunun değerlenmesi sonucunda yurtiçi talep ağırlıklı bir büyümeye yol açarken, aynı zamanda ithalat da artıyor ve ekonominin dış açığı genişliyor. İkinci aşamada, iç talep daralıyor ve ekonomide durgunluk belirtileri ortaya çıkıyor (Calvo ve Vegh 1999).

2000 yılında, Türkiye ekonomisinde gözlenen gelişmeler de bu genel çerçevede oluştu. 12 aylık TEFE (toptan eşya fiyat endeksi) enflasyon oranı 2000 Ocakta yüzde 66'dan 2001 Ocakta yüzde 28'e düştü. 2000'de ekonomi yüzde 6'nın üzerinde büyüdü. Bütçenin faiz-dışı dengesinde etkileyici bir iyileşme sağlandı. Ancak dış açığın beklenenin üzerinde genişlemesi tedirginlik yaratıyordu. Dış açığın finansmanında bir sorun yaşanmamasına rağmen, bunun sürdürülebilirliği sorgulanmaya başlamıştı. Hükümet 2001 yılında yurt içi harcamaların hızım keserek, dış açığı küçültecek bir program hazırlamış ve yıllık TEFE enflasyonunun 2001 sonunda yüzde 10'a düşürülmesini hedeflemişti.

Kasım 2000'de bankacılık kesiminde, orta boy bir bankaya yabancı kredi kanallarının kapatılmasıyla tetiklenen bir likidite krizi yaşandı.[6] Nakit sıkışıklığı Merkez Bankası'nın müdahalesiyle giderilemeyince, faizler yükseldi ve kamu iç borç senetlerinin piyasa değeri düştü. Döviz rezervlerindeki azalma, IMF ek rezerv desteğiyle telafi edildi. Bankaların ve şirketlerin bilançolarındaki açık döviz pozisyonları, malî sistemin olası bir devalüasyona karşı kırılganlığını arttırmıştı.

19 Şubat 2001'de devlet üst yönetiminde "kriz var" açıklamaları, malî piyasaları ve yatırımcıları bir panik sürecine sürükledi. Döviz rezervlerindeki erime ve sermaye çıkışları, yüksek faizlerle durdurulamadı. Kamu bankalarının büyük hacimli likidite gereksinmeleri karşılanamayınca, faizler astronomik düzeylere ulaştı ve ulusal paranın değeri dalgalanmaya bırakıldı. 2001 Ocak-Ekim döneminde ABD dolar kuru yüzde 135 artış gösterdi. Ağır devalüasyonların etkisiyle, bankacılık ve şirket sektörlerinde öz kaynak kayıpları büyük oldu. Ekonominin arz cephesinde finansman darboğazı ve talep cephesine tüketici güveninin kaybolmasından kaynaklanan iç talep daralması, mevcut üretim kapasitelerinin kullanım oranlarını düşürmektedir. 2002 yılı bütçe belgesinde, gayri safi millî hasılanın 2001'de yüzde 8.5 oranında azalacağı tahmin ediliyor.

Bu yazının üçüncü bölümünde finansal krizlerle ilgili olarak sunulan genel saptamaların ışığında, Türkiye'nin 2001 krizinin arka planındaki başlıca yapısal ve makroekonomik zaafları belirlemek anlamlıdır. Diğer kriz ülkelerinde de gözlendiği gibi, denetim ve gözetimin uzun süre yetersiz kaldığı bir ortamda malî sektörün dışa açılarak hızla büyümesi sonucunda oluşan yapısal zaaflar ortaya çıktı. Krizlere karşı hassas bilançolarda taşınan risklerin ne kadar fazla ve büyük olduğu görüldü. Özel bankaların bir bölümünün Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na alınmasıyla, devlet yeni malî yükümlülükler üstlendi. Diğer kriz durumlarından farklı olarak, Türkiye'nin Şubat krizi, kamu bankalarının "görev zararı" birikiminin aniden, daha yüksek faizlerle Hazine tarafından üstlenilmesini zorunlu kıldı. 2001 krizi devletin borç yükünü beklenmedik ölçülerde arttırdı. Büyüyen borç yükü kısmen parasallaştırılsa dahi, devletin faiz harcamaları artacak ve temel kamu hizmetlerine tahsis edilen kaynakların miktarı azalacaktır. Kısa bir anlatımla, bunun bedelini halk ödeyecektir.

2001 krizinden önce gözlenen makroekonomik koşulların bir bölümü, diğer krizlerin arka planı ile de örtüşüyor. 2000 yılında, ekonominin dış

[6] Kasım 2000 ve Şubat 2001 krizine ilişkin göstergelerin ve izlenen politikaların değerlendirilmesi için bakınız: IMF (2001); Uygur (2001); Alper ve Erzan (2001); Boratav (2001); Boratav, Türel ve Somel (2001); Yeldan (2001b). Şubat krizinden sonra oluşturulan programın değerlendirilmesi için bakınız: BSBİG (2001).

açığındaki büyüme, yurtiçi kredilerdeki hızlı genişleme, reel döviz kurunun değerlenmesi (ithalatın ucuzlaması) ve kısa vadeli borç stokundaki artış, diğer finansal krizlerde teşhis edilen zaaflara benzerlik gösteriyor. Bu zaaflar, bütçenin faiz-dışında kalan bölümünde sağlanan iyileşmeyi gölgelemiş bulunuyor.

Ülkelerarası finansal kriz karşılaştırmalarında, Türkiye'nin 2001 krizinin iki farklı özelliği dikkat çekiyor. Birinci özellik, Türkiye'nin yüksek enflasyon ortamında, devletin piyasaya faizli iç borç stokunu, kısa süreli vadelerle, görece küçük bir malî sistem içinde çevirme sorunudur. İkincisi, 2001 krizinin IMF-destekli bir programın uygulama sürecinde, 19 şubatta siyasal nitelikli olumsuz gelişmelerle tetiklenen bir kriz türü olmasıdır. Siyaset kurumunun kredibilite kaybı, kriz sonrası dönemde yeni politikaların etkinliğini azaltmış ve krizin sosyal maliyetini (işsizlik, yoksulluk, vb.) yükseltmiştir.

IMF'nin koşullu desteğinde ve sıkı denetimine rağmen, bu krizin ortaya çıkması, teknik ve politik açılardan uzun süre tartışılacak bir olgudur. Kanımca, IMF-destekli programın başlıca tasarım zaafları, enflasyonun indirilmesine ilişkin hedeflerin ve bu hedeflere göre oluşturulan döviz kuru çizelgesinin gerçekçi olmaması, yapısal düzenlemelerin çokluğu, önceliklerin iyi belirlenememesi ve dövize hücumu caydırabilecek ölçüde bir rezerv desteğinin başlangıçta sağlanmamasıdır.

Uygulama sürecinde, özel sektör kuruluşlarının fiyat ve ücret artışlarını program hedeflerini gözeterek, uzlaşmacı bir anlayış içinde gerçekleştirmeleri doğrultusunda yeterli bir çaba gösterilmedi. 2000 yılında tüketim harcamalarını ve ithalat artışlarını caydıracak önlemler zamanında alınmadı. Programda öngörülen yapısal düzenlemelerde gecikmeler oldu. Bu gecikmeler dış finans çevrelerinde çok ciddiye alındığından, programın kredibilitesi sürekli sorgulandı ve aşındı.

Geriye bakıldığında, istikrar programının zamanlaması konusunda da bir hatanın yapılmış olduğu düşünülebilir. Kriz sonrasında izlenen yönteme benzer bir uygulamayla, programa başlamadan önce, kamu bankalarının "görev zararı" birikimi saydam bir biçimde kamu borç stokuna dahil edilip bu borcun faizleri bütçede üstlenilseydi ve bu konuda dış malî destek sağlansaydı, kamu bankaları gecelik fonlama ihtiyacı ile likidite dengelerini sürekli zorlayan bir konuma gelmeyebilirdi.

Mayıs 2001'de, IMF ve Dünya Bankası'nın daha güçlü malî desteği sağlanarak yeni bir programın uygulanmasına başlandı. Yeni programda, bankacılık sektörünün bozulan bilançolarının düzeltilmesi, malî denetimin güçlendirilmesi ve kamu iç borcunun çevrilebilmesi konularına öncelik verildi. Bu doğrultularda umutlandırıcı gelişmeler sağlandı.

Krizden sonra kamu borç yükünün ağırlaşması, krizden çıkışı kolaylaştıracak ve daralan iç talebi uyaracak yönde bütçe politikası oluşturma imkânlarını kısıtlıyor. Devalüasyonlardan sonra artan dış rekabet gücünden yararlanarak, üretimde dış satım ağırlıklı yeni yapılanma stratejik önem kazanıyor. Kısa vadeli dış kaynak girişlerine aşırı bağımlı bir ekonominin istikrarlı büyüme performansı gösteremeyeceği gerçeğinden yola çıkarak, orta vadede enflasyonu kararlı bir süreç içinde düşürmek, uzun vadeli dış kaynağa yönelmek ve sermaye ile emeği daha verimli kullanmanın koşullarını hazırlamak, Türkiye'nin yeni perspektifinde başlıca konular olarak ön plana çıkıyor. Krizin aşılması için daha güvenilir bir siyasal ortamın oluşturulması, toplumsal dengelerin gözetilmesi, uzlaşmacı yöntemlerin izlenmesi ve geçiş döneminde dış malî desteğin devamının sağlanması gerekiyor.

KAYNAKÇA

Alper, Emre ve Refik Erzan (2001), *İhracatın Görünümü* 2000-01, Türkiye İhracatçılar Meclisi İstanbul.

Agenor, Pierre-Richard and Peter J. Montiel (1999), *Development Macroeconomics,* Princeton University Press.

Asian Development Bank (2001) *Annual Report 2000,* Manila.

Bağımsız Sosyal Bilimciler İktisat Grubu, BSBİG (2001) "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler", *İktisat, İşletme ve Finans,* 185, Ağustos: 7-47.

Boratav, Korkut (2001) "2000-2001 Krizinde Sermaye Hareketleri," *İktisat, İşletme ve Finans,* 186, Eylül; 7-17.

Boratav, Korkut, Oktar Türel ve Cem Somel (2001) "Küreselleşme, IMF Politikaları ve 2000 Krizi" *Türkiye Petrol Kimya Lastik İşçileri Sendikası,* Yayın 67 İstanbul.

Calvo, Guillermo ve Carlos A. Vegh (1999) *"Inflation Stabilization and BOP Crises in Developing Countries",* J. Taylor and M. Woodford (ed.) *Handbook of Macroeconomics,* North Holland, içinde: 1531-1614.

Calvo, Guillermo, Leonardo Leiderman ve Carmen M. Reinhart (1996) "Inflows of Capital to Developing Countries in the 1990's", *Journal of Economic Perspectives,* 10: 123-139.

Celasun, Oya (1998) "The 1994 Currency Crisis in Turkey," *World Bank Policy Research Working Paper,* No. 1913, Washington, DC.

Celasun, Oya, Cevdet Denizer ve Dong He (1999) "Capital Flows, Macroeconomic Management and the Financial System: Turkey 1989-97," *World Bank Policy Research Paper,* No. 2141, Washington, DC.

Devlet Planlama Teşkilatı, DPT (2001) *Temel Ekonomik Göstergeler,* Mayıs 2001, Ankara.

Dornbusch, Rudiger, Ilan Goldfajn ve Rodrigo O. Valdes (1995) "Currency Crises and Collapses," *Brookings Papers on Economic Activity,* 2: 1995: 219-270.

Dornbusch, Rudiger (2001) "A Primer on Emerging Market Crises," *Department of Economics,* Massachussets Institute of Technology.

Ekinci, Nazım (1988) "Türkiye Ekonomisinde Gelişmenin Dinamikleri ve Kriz", *Toplum ve Bilim*, No. 77 (yaz) 7-27.

Ertuğrul, Ahmet ve Faruk Selçuk (2001) "A Brief Account of the Turkish Economy: 1980-2000", *Russian and East European Finance and Trade,* Baskıda.

Furman, Jason ve Joseph E. Stiglitz (1998) "Economic Crises: Evidence and Insights from East Asia", *Brookings Papers on Economic Activity,* 2: 1998: 1-135.

Goldfajn, Ilan and Gino Oliveras (2001) "Can Flexible Exchange Rates Still Work in Financialy Open Economies?" *United Nations Conference on Trade and Development,* G-24 Discussion Paper Series, No. 8, January.

Güvenen, Orhan (1999) "Globalization and Country Interaction and Conflict Prevention," *How to Ride the Global Wave: Avoiding Crises and Wars, Building Common Projects, Proceedings of the Clup of Rome Symposium*, Bucharest, 12-14 September 1999.

International Monetary Fund, IMF (2001) *Turkey: Sixth and Seventh Reviews under the Standby Arrangement*, Washington, DC.

Kaminsky, Graciela ve Carmen Reinhart (1999) "the Twin Crises: The Causes of Banking and Balance of Payments Problems," *American Economic Review*, 89(3): 473-500.

Kaplan, Erhan ve Dani Rodrik (2000) "Did the Malaysian Capital Controls Work?" *Kennedy School of Government*, Harvard University.

Keyman, E. Fuat (1997) *Globalization, State, Identity/Difference*, Humanities Press, New Jersey.

Keyman, E. Fuat ve A.Y. Sarıbay (der) (2000) *Global-Yerel Ekseninde Türkiye*, Alfa, İstanbul.

Milanovic, Branko (2001) "True World Income Distribution, 1988 and 1993: First Calculation Based on Household Surveys Alone", *Development Research Group*, World Bank, Washington, DC.

OECD (1999a) OECD *Economic Outlook 65*, OECD, Paris.

OECD (1996b) OECD *Economic Surveys*, 1998-99 Mexico, OECD, Paris.

OECD (2000a) OECD *Economic Surveys*, 1999-2000 Korea, OECD, Paris.

OECD (2000b) OECD *Economic Outlook 67*, OECD, Paris

Öniş, Ziya ve Ahmet E. Baysan (1999) "Neoliberal Globalization, The Nation-State and Financial Crises in the Semi-Periphery: A Comparative Analysis," *Third World Quarterly*, 21 (1): 119-139.

Özatay, Fatih (1999) "The 1994 Currency Crisis in Turkey," *Policy Reform,*1(1) 1-26

Özatay, Fatih ve Güven Sak (2001) "Dünya'da ve Türkiye'de Kriz", *Radikal Gazetesi*, 18-23 Mart 2001, İstanbul.

Radelet, Steven ve Jeffrey D. Sachs (1998) "The East Asian Financial Crisis: Diagnosis, Remedies, Prospects," *Brookings Papers on Economic Activity, I: 1998: 1-74.*

Rodrik, Dani (1997) "Has Globalization Gone Too Far?", *The Institute for International Economics*, Washington, DC.

Rodrik, Dani ve A. Valesko (1999) "Short-Term Capital Flows," *NBER Working Paper,* No. 7364 National Bureau of Economic Research, Cambridge, MA.

Rodrik, Dani (2000) "Exchange Rate Regimes and Institutional Arrangements in the Shadow of Capital Flows," *Kennedy School of Government*, Harvard University.

Taylor, Lance (1998) "Lax Public Sector, Destabilizing Private Sector: Origins of Capital Market Crises", *Center for Policy Analysis*, New School for Social Policy Research, Working Paper Series III No.6 July.

Uygur, Ercan (1999) "Erratic Growth and Private Investment Behavior in Turkey," *Background Paper for World Bank-CEM Turkey*, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara Üniversitesi.

Uygur, Ercan (2001) *Krizden Krize Türkiye: 2000 Kasım ve 2001 Şubat Krizleri, Türkiye Ekonomi Kurumu, Tartışma Metni,* 2001/1 Ankara.

Wade, Robert (2001) "Global Inequality: Winners and Losers," *The Economist*, April 28th – May 4th, London: 79-82

World Bank (1997) *Private Capital Flows to Developing Countries*, Oxford University Press, Oxford.

World Bank (1999a) *Global Development Finance 1999: Analysis and Summary Tables*, Washington DC.

World Bank (1999b) *Global Economic Prospects and the Developing Countries, 1998/99*, Washington DC.

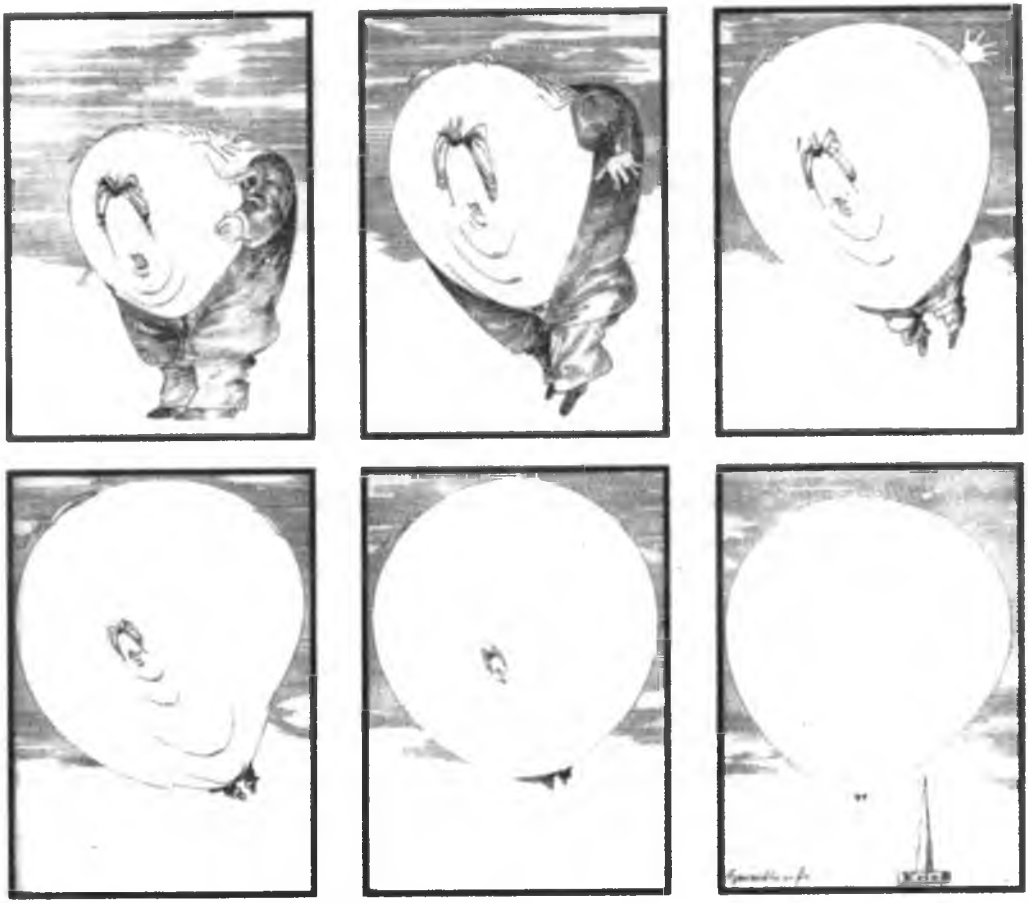
World Bank (2000a) *Entering the 21st Century, World Development Report 1999/2000*, Oxford University Press, Oxford.

World Bank (2000b) *Turkey Country Economic Memorandum: Structural Reforms for Sustainable Growth*, Report No. 20657-TU, Washington, DC.

Yeldan, Erinç (1998) "On Structural Sources of the 1994 Turkish Crisis: A CGE Modeling Analysis," *The International Review of Applied Economics,* 12(3): 397-414.

Yeldan, Erinç (2001a) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm Birikim ve Büyüme,* İletişim Yayınları 710, İstanbul.

Yedan Erinç (2001b) "On the IMF-Directed Disinflation Program in Turkey: A. Program for Stabilization and Austerity or A Recipe for Impoverishment and Financial Chaos," *Department of Economics*, Bilkent University.

"Enflasyon: Bir Başbakanın Ekonomiyle İmtihanı,
(İngiltere Başbakanı Harold Wilson karikatürize edilmiştir).

"ALACAKARANLIK KUŞAĞI"

Faruk Selçuk*

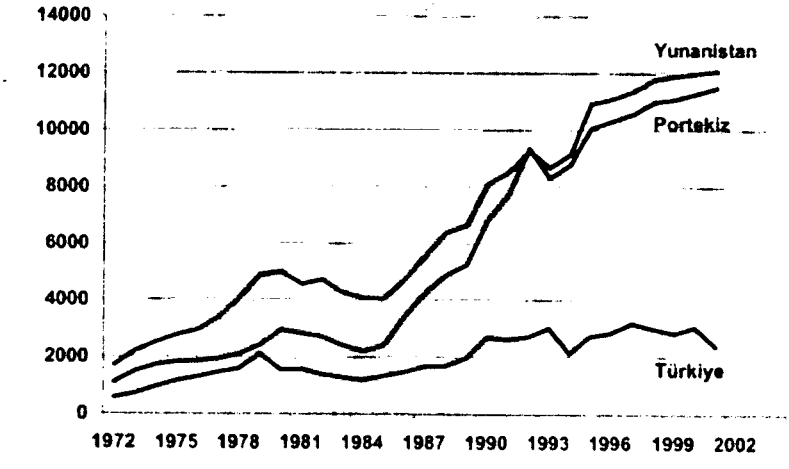
Geçtiğimiz yirmi yılda Türkiye ekonomisi üzerine yazılan bilimsel makale, tez, rapor, kitap vb. çalışmaların başlangıç paragrafı hemen hemen aynıdır. "1980 yılında kapsamlı bir dışa açılma ve liberalizasyon programı uygulamaya koyan Türkiye, ihracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde başlangıçta yüksek büyüme performansı yakalamış ancak, kamu açıkları ve enflasyonla mücadelede aynı başarıyı gösterememiştir". Gerçekten de "24 Ocak Kararları" olarak bilinen 1980 yılındaki dışa açılma sonrasında ekonomideki temel reformlar tamamlanmamış, ülkeyi kalıcı, sürdürülebilir ve adil bir büyüme politikasına sokacak politikalar uygulamaya konmamış veya konulamamıştır. Dolayısıyla ekonomideki ortalama reel büyüme oranı zaman içerisinde azalma eğilimine girmiştir. Öte yandan aynı dönemde kamu kesimi borçlanma gereği ve enflasyon merdivenimsi bir hareket göstererek hızla artmıştır. Bu noktada, bir dönem sık duyulan "Türkiye hem büyüme hem de yüksek enflasyonu birlikte

* Y. Doç. Dr. Faruk Selçuk, Bilkent Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü.

Bu yazı Eylül'de ABD'de meydana gelen olayların muhtemel etkileri göz önüne alınmadan yazılmıştır. Üzülerek ifade etmek gerekirse bu olaylar, "alacakaranlık kuşağına girme" sürecini hızlandıracağa benziyor.

başarabilen ender ülkelerden biridir" önermesinin yaygın bir yanılsama olduğunu hatırlatmakta yarar var.

Bazı politikacıların ekonomideki gelişmeleri değişik üretim rakamlarıyla çarpıcı bir şekilde sunmaya çalışması artık kanıksadığımız bir şey: "Şu kadar köye yol gitti, bu kadar ton falanca malı üretiyoruz, şu kadar kilovat elektrik üretiyoruz, bu kadar kilometre yol yaptık, vs. "Ama geriye dönüp ülke ekonomisinin genel resmine baktığımızda "bir arpa boyu yol gittiğimiz" ortaya çıkıyor. Ekonominin genel performansına yönelik bir başarı değerlendirmesi mutlak olarak (düzey bazında) yapılabileceği gibi ("şu noktadan şu noktaya geldik"), göreceli olarak da yapılmalıdır ("biz bu noktaya gelene kadar başkaları şu noktaya geldi"). Göreceli bir değerlendirme yapıldığında Türkiye'nin "refaha ulaşma" trenini 1980'li yılların sonlarında kaçırdığı anlaşılıyor. Avrupa Birliği'nin en fakir iki ülkesi Portekiz ve Yunanistan ile Türkiye arasındaki gelir farkı o yıllardan bu yana hızla artıyor. Yirmi yıl önce 2 bin dolar civarında kişi başına gelir elde eden Portekiz bu yıl bu rakamı 12 bin dolara çıkardı. Benzer şekilde, Yunanistan'daki kişi başına gelir 13 bin dolar. Türkiye ise yıllardır 2-3 bin dolar civarında bir gelire takıldı kaldı. Hesap basit: Her yıl üst üste yüzde 7 gibi muazzam reel gelir artışı sağlasak dahi, bu günkü Portekiz'in düzeyine ulaşmamız için 25 yıl geçmesi gerekiyor. Bu farkı Çarpıcı bir şekilde ortaya koyan aşağıdaki grafiği ekonomi politikalarının belirlenmesinde bir şekilde söz sahibi olan herkesin çerçeveletip çalışma odalarına asmasını isterdim.

Dolar Cinsinden Kişi Başına Gelir (Gayrisafi Yutiçi Hasıla, Cari Fiyatlar)

Türkiye son 10-15 yılını kamu harcamalarında dozu artan başı bozuklukla bunu finanse etmeye yönelik "sıcak para, hazine bonosu, devlet tahvili" oyunuyla geçirdi. Sonuç olarak 1988 yılında 4 milyar dolar olan iç borç, Temmuz 2001'de 74 milyar dolara dayandı. Bu borcun oluşmasında ve kamu kesiminin bir açmaza sürüklenmesinde en büyük rolün, "erken emeklilik, tarımda hesapsız yüksek destekleme fiyatı, kamu istihdamında ölçüsüz artış, kaynak dağılımında nepotizm, yolsuzluklara yönelik umursamazlık" ilkelerini kendine şiar edinen politik iktidarlar/politikacılara ait olduğunu söyleyebiliriz. Ama bugünkü noktaya gelinmesinde aynı derecede sorumlu olanlar arasında üst düzey politika belirleyicisi bürokratları ve özellikle 1990'lı yıllarda oynanan oyuna seyirci kalan hattâ destekleyen iktisat elitlerini ve diğer entelektüelleri de unutmamak gerekir.

İktisat elitleri ve yüksek bürokratların rolüne ilişkin akla gelen ilk örnek 1989 sonrası para ve kur politikalarıdır. Özellikle 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbestleşmesiyle birlikte, o dönemin para politikası belirleyicileri Türkiye'de bir aptal cenneti doğmasına yol açmışlardı. Ekonomideki diğer gelişmelerden bağımsız olarak Türk Lirasının yabancı paralar karşısındaki değeri kontrol edilmeye çalışılmış ve kurlardaki yüzde artışlar, yurtiçi fiyatlardaki artışların altına çekilmişti. Bu durum TL borçlanmalarında TL cinsinden sıfır reel faiz oluşsa dahi, *expost* gerçekleşen faizler yabancı para cinsinden ölçüldüğünde ciddi yüksek faizlerin oluşmasına neden oldu. Kamu otoritesi açısından bu politika, yurt içinden borçlanmayı kolaylaştırmış ve kamu kesimindeki kaçınılmaz reform bir süre daha geciktirilmiştir. Bankacılık ve finans kesimi açısından, yurt dışından yapılacak borçlanmayla sağlanan kaynakların yurtiçinde kamuya borç verilmesi sonucunda borçlanılan döviz cinsinden ciddi oranlarda kâr sağlanması mümkün kılınmıştır. Diğer özel kesim açısından ise ortaya çıkan tablo, insanların kendilerini daha zengin hissetmelerine neden olmuştur. Genel fiyat düzeyindeki artışların kurlardaki artışın üzerinde olması, millî gelir rakamlarını ve ekonomideki toplam serveti dolar cinsinden hızla yukarıya çekmiş, başka bir deyişle Türkiye üretmeden zengin olmanın yolunu bulmuş(!) ve "Con Ahmet'in Devri Daim Makinesini" çalıştırmaya başlamıştır.

1990'lı yılların başında ortaya çıkan siyasî tablo, makro göstergelerdeki kaçınılmaz düzeltmenin yaklaştığının sinyallerini veriyordu. Ekonomideki temel dengesizliklere siyasî iktidar tarafından bazı teknik hataların da eklenmesiyle yaşanan 1994 yılındaki kriz, o güne dek izlenen politikalarda anlamlı bir değişikliğe yol açmadı. Ekonomideki aktörler "kamu açıkları, sıcak para, hazine bonosu, devlet tahvili" oyununun baştan

çıkarıcı cazibesine tekrar kapıldılar ve 1995-1999 döneminde devlet iç borçlarına ödenen faiz, dolar cinsinden yıllık yüzde 30 olarak gerçekleşti.

İzlenen politikaların sürdürülemezliği tarafsız gözlemciler açısından açıktı. Nihayet, 1990'lı yılların sonunda, özellikle dış dinamiklerin etkisi ve uluslararası kuruluşların yardımıyla bir "yeniden yapılanma ve reform" programı hazırlanıp uygulamaya başlandı. Daha önce 1998 yılında temelleri atılan ve 1999 yılında altyapısı oluşturulup 2000 yılı başında uygulamaya konulan bu "yeniden yapılanma ve reform" programı, başlangıçta bazı ciddi teknik eksiklikler ve zafiyetler gösterse de esas olarak siyasî nedenlerle sona ermiştir. Program sırasında yaşanan Kasım 2000 krizinin sorumluları arasında politikacılardan daha çok politika uygulayıcıları ön plana çıkmaktadır. Kriz öncesi 300 milyon dolar sermayeye sahip olan ve 7 milyar dolarlık hazine bonosu-devlet tahvili taşıyan bir bankanın, portföyündeki bu kağıtları program süresince kısa vadeli yükümlülüklerle finanse ettiği anlaşılıyor. Bir bankanın bu denli riskli pozisyon oluşturmasında finans kesimini denetleme ve düzenleme görevi taşıyanların ihmali yadsınamaz. Öte yandan bu bankanın Kasım 2000 sonunda likidite krizi yaşamasıyla finansal piyasalarda çıkan yangını lokalize edemeyen ve yangının sorumlusunu hızla sistem dışına çıkaramayan parasal otoriteler de aynı şekilde sorumlu sayılabilir. Ama, 19 Şubat 2001'deki gelişmeler Türkiye'nin probleminin iktisadî olmaktan çok, siyasî olduğunu açığa çıkarmıştır. Belki de bu nedenle, siyasî bir bağlantısı olmayan uluslararası teknokrat Kemal Derviş'in Şubat krizi sonrasında ekonomiden sorumlu bakan olarak atanması başlangıçta güçlü bir kamuoyu desteği kazanmıştır.

Kemal Derviş'in Türkiye'ye gelmesiyle birlikte umutlar, Türkiye'nin iktisadî büyümeyi ön plana alan ve 1990'lı yıllarda uygulanan iktisat politikalarını tamamen terk eden yeni bir yol haritası çizeceği yönünde oluştu. Pek çok profesyonel açısından ilk hayâl kırıklığı, Mart 2001'deki uzun tatil dönemi sonrasında açıklanan yeni programla yaşandı. Program, şu anda ekonominin büyümesinin önündeki en büyük engel olan ve kamu sektörünün özel sektörü dışlamasına (*crowding out*) neden olan iç borç sorununu kökünden çözmeye yönelik herhangi bir önlem içermiyordu. Bu sorunu çözmeden tekrar anlamlı bir büyümenin yakalanması imkânsız olduğu için açıklanan program Türkiye'nin bir kez daha "treni kaçırdığı" izlenimini verdi. Şimdi, Türkiye'nin uzun yıllar sürmesi muhtemel bir durgunluk ve fakirleşme sürecine girdiğini, utangaç bir şekilde olsa da Kemal Derviş dahil, herkes kabul ediyor.

Şu anda ekonominin bütün enerjisi 75 milyar dolarlık iç borcu çevirmeye yoğunlaşmış durumda. Oysa bu ekonominin bu borç yükünü kaldı-

ramayacağını aklı selim sahibi herkes kabul ediyor. Bu borcu bir süre daha çevirmek için uygulanacak para ve maliye politikalarının büyümenin önünü daha da tıkayacağı, yoksulluğu arttıracağı, toplumsal huzuru bozacağı ortada. Başka bir şekilde ifade etmek gerekirse, 2000'li yıllarda Türkiye, 1980'li yıllarda Latin Amerika ülkelerinin geçtiği bir süreçten geçme tehlikesiyle karşı karşıya. "Borç sarhoşluğu sonrasındaki baş ağrısı" (*dept Hangover*) yaşamaya başlayan ekonominin tekrar sağlığına kavuşması acil önlemler gerektirmektedir ve bu süreç uzun yıllar alabilir. Üstelik özel sektörde de yaşanması kaçınılmaz olan "borç sarhoşluğu baş ağrısı" henüz bütün şiddetiyle başlamadı. Bu noktada, "ne yapmalı?" sorusuna verilebilecek cevap herhangi bir özgünlük içermiyor:

– Ekonominin tekrar hızlı büyüme trendini yakalaması için öncelikli koşul kredibilitesini tamamen yitirmiş olan bu hükümetin yerine, güçlü bir kamuoyu desteği olan bir başka hükümetin iş başına gelmesidir. Son seçimlerin üç büyük partisinden oluşan ama sekiz kişiden yedisinin desteklemediği bir hükümetle "istikrar ve güçlü ekonomiye geçiş" hayâl ötesi bir şey. Dolayısıyla alınacak herhangi bir önlemin, uygulanacak herhangi bir politikanın başarılı olabilmesinin ön koşulu işbaşındaki siyasî iktidarın gitmesidir.

– İktisaden çözülmesi gereken en acil sorun iç borç. İç borcun reel değerini ciddi ölçüde düşürerek ve ortama vadesini uzatarak ekonomiye nefes aldıracak bir "borcun yeniden yapılandırılması" programını adil ve bir defalık bir vergi uygulamasıyla finanse etmek mümkündür. Uzun süredir tasarruf sahiplerini tedirgin eden ve yurtdışına ciddi ölçüde sermaye çıkışına neden olan bu kaçınılmaz vergi sonrasında "ters sermaye akışı" başlayacaktır. Buradaki kritik nokta, Türkiye'nin artık tekrar iç borç oyununa girmeyeceğinin ve kamu kesimi dengesinde kalıcı iyileşmeler sağlayacağının sinyallerini güçlü bir şekilde vermesi ve ekonomideki aktörleri buna ikna etmesidir.

– Finans ve enformasyon kesiminde "ayak sürünerek" yapılan reformlar hızlandırılarak bu kesimde sermaye sahipliğinin ve sermaye yapısının güçlendirilmesi gerekir. Hukuken; kontratların yaptırım gücünün yüksek olması, özel mülkiyet hakkının layıkıyla korunması, haberleşme özgürlüğünün güvence altına alınması gibi bir piyasa ekonomisinin sağlıklı çalışması için gerekli alt yapının oluşturulması ön plana çıkmalıdır.

–Bugünkü mevzuatla Türkiye'de kısa vadeli yabancı sermaye giriş-çıkışı sınırsız bir şekilde serbest, uzun vadeli yabancı sermaye girişi ise adeta yasak olup çıkışı teşvik edilmektedir. Sermaye hareketleri kamu açıklarının finansmanını kolaylaştırma amacına değil, ekonomide toplam

yatırım ve üretimi artırma hedefine yönelik olarak yeniden düzenlenmelidir.

– Yeniden hızlı büyümenin yakalanması için kimi çevreler tarafından öne sürülen "Kamu harcamalarının arttırılması", içinde bulunduğumuz durumu daha da ağırlaştırır ve çözüm değildir. Kamuda harcama disiplinin devam etmesi şart. Belki harcamaların kompozisyonu "verimsiz harcamalardan yatırım harcamalarına doğru" değişebilir. Ama daha önce, kamu kesiminde yapılan bütün harcamaların bütçe içerisinde şeffaf bir şekilde yer alması sağlanmalıdır (İstisnasız bütün harcamaların).

– TC Vatandaşı olan herkse yıllık beyannâme verme zorunluluğu getirilmelidir. OECD içerisinde rekor düzeylere varan bütün vergi oranlarında indirime gidilmesi, geçici bir süre için bazı vergilerin sıfırlanması, ömür boyu iş garantisi veren "memurluk" siteminin geniş ölçüde daraltılması kaçınılmazdır.

Listeyi daha da uzatmak mümkün. Ama önkoşul olarak ortaya çıkan "hükümet, iç borç yapılandırılması" sorunlarının çözüleceğine dair en ufak bir belirti olmaması, yazıyı daha fazla uzatmayı gereksiz kılıyor. Yazık, tren bir kez daha kaçıyor ve Türkiye tekrar "alacakaranlık kuşağına" giriyor.

* Bu yazı 11 Eylül 2001'de ABD'de meydana gelen olayların muhtemel etkileri gözönüne alınmadan yazılmıştır. Üzülerek ifade etmek gerekirse bu olaylar, "alacakaranlık kuşağına girme" sürecini hızlandıracağa benziyor.

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE 2000-2001 KRİZİNİN YAPISAL KAYNAKLARI ÜZERİNE

Erinç Yeldan*

GİRİŞ

Türkiye, bilindiği gibi 2001 yılının ikinci çeyreğinden itibaren yeni bir iktisadî kriz dalgası altına girmiş durumdadır. 14 aydır uygulanan "enflasyonu düşürme ve istikrar" programı 21 Şubat itibariyle iflas etmiş ve bu tarihten bu yana sürdürülen istikrar arayışları henüz ekonominin dengelerini sağlayabilme konusunda başarılı olamamıştır. Aslında Türkiye ekonomisi temel dengelerini 1990'lrın başından itibaren yitirmiş gözükmekte ve gittikçe şiddetlenen bir bunalım süreci yaşamaktadır. Söz konusu bunalım sürecinin en belirgin özellikleri ise büyüme ve daralma ara-

* Prof. Dr. Erinç Yeldan, Bilkent Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Ekonomi Bölümü.

lıklarının giderek sıklaşması ve salınımlarının giderek açılması olarak belirlenmektedir. Nitekim, 1998'in ilk çeyreğinden itibaren gözlenen son 14 çeyrek dönemin dokuzunda ulusal gelirin daralma yaşamış olduğu (negatif büyüme hızları sergilediği) ve "istikrarsızlık-kriz-yapay büyüme-istikrarsızlık" sarmalında bir kısır döngü içine itilmiş olduğu görülmektedir.

Söz konusu kriz sürecinin yapısal kaynakları doğrudan doğruya IMF destekli, neo-liberal istikrar politikalarına dayanmaktadır. Türkiye gibi kapitalistleşme sürecine çarpık, denetimsiz ve eksik rekabetçi piyasa koşullarında eklemlenen çevre (peripheral) ekonomilerinde piyasa güçlerine dayalı istikrar arayışları giderek kırılgan bir yapı yaratmakta ve özü itibariyle dengesizlikler içermektedir. Bu tartışmanın ana çizgilerini vurgulamak için öncelikle *Bağımsız Sosyal Bilimciler–İktisat Grubu* diye anılan bir grup akademisyenin Mart ayı başında yapmış olduğu temel bir gözlemi dile getirmek uygun olacaktır:[1]

Süreklilik kazanan bunalım, hükümetlerin sadece son birkaç yılda uyguladıkları "yanlış" tedbirlerin ya da "teknik hatalarının" değil, 1980'den bu yana uygulanan ve ulusal ekonominin dengelerini denetimsiz ve yönlendirilmemiş piyasa güçlerine terk etmeyi amaç edinmiş olan neo-liberal politikaların bir sonucudur. 1998'in ikinci yarısından itibaren derinleşen ekonomik kriz, 1998 Asya ve Rusya krizleri gibi dışsal şokların da etkisiyle, 1990'lar boyunca sürdürülen dışa bağımlı, yapay büyüme stratejisinin ve çarpık toplumsal bölüşüm ve birikim mekanizmalarının artık tıkanmış olduğunu belgelemektedir. Devlet, özellikle 1990-sonrası yıllarda ulusal ekonominin yönlendirilmesi işlevini tamamen yitirmiş ve bir topyekun reform stratejisi ile makroekonomik istikrarı yeniden oluşturabilmek yerine, ekonominin birikim önceliklerini doğrudan doğruya kısa vadeli dış sermaye girişlerinin özendirilmesine dayandırarak, kısa süreli ve yapay büyüme kazanımları üzerine kurmayı tercih etmiştir. Bu tercih, ulusal ekonomiyi tamamen konjonktürel ve dışsal olgulara bağımlı hâle getirmiş ve ekonominin kısa çevrimli, mini büyüme-kriz-istikrar sarmallarına sokulmasına neden olmuştur. Bu süreçte kamu kesimi ve borç servisi yükü sürdürülemez boyutlara ulaşmış; kamu kesimi tasarruf ve yatırım yapamaz hâle gelmiş; özel sektör birikim tercihleri giderek reel üretici sektörlerden uzaklaşarak, spekülatif rantiyer-tipi birikim alanlarına yönelmiş ve işgücü piyasalarında marjinalleşme ve kuralsızlaştırma artarken, toplumsal gelir dağılımı da ciddi biçimde bozulmaya itilmiştir.

[1] http:/www.bagimsizsosyalbilimciler.org/iktisatg.htm.

Dolayısıyla, Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu kriz sürecini birbirinden bağımsız, rastgele olaylar ve yanlış teknik iktisadî politikaların sonucundan ibaret olarak değerlendirmemek gerekmektedir. Gerçekte söz konusu kriz, Türkiye ekonomisinin son yirmi yıldır içinde bulunduğu yapay büyüme-istikrarsızlık-daralma döngüsünün bir sonucu olarak, ulusal ekonominin serbestleştirilmesi yönünde yapılmış olan zamansız, denetimsiz ve başına buyruk politika dönüşümlerine bağlıdır.

KÜRESELLEŞME SÜRECİNDE TÜRKİYE EKONOMİSİ

Türkiye ekonomisinin 1980'den başlayarak içine girdiği dönüşümün gerçekçi bir analizini ancak küreselleşme olgusu içinde ele alarak yapabiliriz. Burada söz konusu olan "küreselleşme" olgusunu, en geniş anlamıyla, ulusal ekonominin dünya piyasalarıyla eklemlenmesi iktisadî karar süreçlerinin giderek dünya piyasalarının dinamikleriyle belirlenmesi olarak tanımlamaktayız. Bu olgu, gerçekte dünya kapitalizminin doğuşundan beri ayrılmaz bir parçası olmasına karşın, özellikle 1970'li yıllardan itibaren giderek hız kazanmış ve elektronik ve bilgi işlem teknolojilerindeki gelişmeleri de arkasına alarak tüm dünyanın tek bir pazara dönüştürülmesine yönelmiştir.

Ekonomik ilişkiler açısından küreselleşme sürecinin temelde iki unsurdan oluşmakta olduğunu görmekteyiz: (i) ulusal mal, hizmet ve finans piyasalarının serbestleştirilmesi; ve (ii) uluslararası sermaye akımlarının önündeki tüm idarî ve yasal düzenlemelerin kaldırılarak, ulusal üretim ve emek piyasalarının kuralsızlaştırılması (de-regulation). Bu anlamda, küreselleşmenin ekonomik boyutu sermayenin kârlılığını tek başarı göstergesi olarak görmekte ve ekonomik kârın realizasyonu önündeki her türlü toplumsal, idarî ya da kültürel kısıtlamayı "akıl dışı", ya da "çağdışı" olarak nitelendirmektedir.[2] Küreselleşme ideolojisinin ardında yatan mantık, kurgusu bakımından, sermayenin kârlılığı etkin (verimli) kaynak dağılımının sağlanmasının dolayısıyla ekonomik refahın arttırılmasının biricik koşuludur. Bu koşulun sağlanması ise ancak ve ancak tümüyle kuralsızlaştırılan, "serbest" Pazar ekonomisinden geçmektedir.

Bu anlamda Türkiye'de yaşanan 1980-dönüşümü, sadece ticaretin serbestleştirilmesi, döviz kuru ve faiz oranlarının belirlenmesinin piyasa güçlerine bırakılması ve mali piyasaların serbestleştirilmesi olgularından ibaret basit bir iktisadî dönüşüm değildir. Bu dönüşüm aynı zamanda ulusal ekonominin birikim ve bölüşüm ilişkilerini de derinden etkilemiş ve iktisadî artığın (ve sermaye kesimi gelirlerinin) yaratılması ve yeniden

[2] Bourdieu, P. (1998) "The Essence of Neoliberalism" *Le Monde Diplometique*, Aralık.

dağıtılmasına yönelik bölüşüm ilişkilerinin yeniden yapılanmasına yol açmıştır. Bu süreçte, 1960'lar ve 70'ler boyunca yurt-içi talebe dönük ve dış ticarette koruma rantları ile beslenen ulusal sanayinin ön gördüğü iktisadî artık biçimleri nitelik değiştirmiş; ve giderek, devletin daha aktif bir biçimde düzenleyici olarak rol aldığı, daha dolaylı transfer ve kaynak aktarımı ilişkilerinin devreye sokulduğu bir bölüşüm ve birikim modelini gerçekleştirmiştir. Bu arada devlet aygıtı da gerek iktisadî işlevleri, gerekse idarî etkinliği açısından yeniden biçimlendirilmiştir.[3]

Özetleyerek vurgulamak gerekirse, 1980-sonrasında devletin iktisadî yaşamdaki konumu artık üretici ve yatırımcı değil, *düzenleyicidir.* Devlet, bu dönemde iktisadî artığın sermaye kesiminde birikimin sürdürülebilmesi için bir dizi idarî ve iktisadî müdahaleye olan gereksinimi yerine getirmiş ve toplumsal gelir dağılımının ana unsurlarının yeniden *düzenlenmesi* alanında aktif bir rol üstlenmiştir. Kamunun vergi ve (iç) borçlanma sistemi, (merkezî ve yerel) konsolide bütçesi ve sosyal güvenlik ve KİT fiyatlama sistemleri bu dönüşümün araçları olarak kullanılmıştır. Bu sürecin maliyetleri ise kamu kesiminde ve giderek tüm ulusal ekonomide makro dengelerin bozulması, yüksek enflasyon ve yüksek reel faiz ile kendini göstermektedir.

İşte Aralık 1999'da somutlanan "enflasyonu düşürme yapısal reform" programı da böyle bir kurgunun yansımasıdır.

2000 ENFLASYONU DÜŞÜRME PROGRAMININ ANA UNSURLARI

Aralık 1999 Niyet Mektubu ile somutlanan 2000-Enflasyon Düşürme Programının genelde üç ana başlık üzerine inşa edildiği görülmektedir: (i) kamu kesimi (maliye) reformu; (ii) döviz kuru normal çapasına dayalı para programı ve (iii) sosyal güvenlik, özelleştirme ve tarım kesimine yönelik yapısal nitelikli dönüşümler.

Türkiye'de yaşanan enflasyonun temelinde "yapışkan nitelikli beklentiler"in yattığı tespitinden yola çıkarak programda öncelikle 1 US$ artı 0.77 Euro'dan oluşan bir sepet yaratılmış ve bu sepetin, günlük aşınması 2000 yılı sonuna dek Merkez Bankasınca belirlenerek % 20 oranında de-

[3] Türkiye ekonomisinin yakın tarihine ilişkin ayrıntılı bir çözümleme için bkz. Yeldan, E. (2001) *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi*, İletişim Yay.; Ertuğrul, A. Ve F. Selçuk "A Brief Account of the Turkish Economy: 1980-2000" *Russian and East European Finance and Trade*, baskıda; Celasun, M. (1994) "Trade and Industrialization in Turkey: Initial Conditions, Policy and Performance in the 1980s" GK Helleiner *Trade Policy and Industrialization in Turbulent Times*. Londra: Routledge, içinde.

ğer yitirmesi planlanmıştı. Günlük döviz kuru sepeti ayarlamanın da her ay içerisinde sabit kalması öngörülmüştü. Ayrıca para arzındaki genişleme doğrudan doğruya piyasa güçlerine terk edilecek ve enflasyonist baskıların hafifletilmesi sağlanacaktı. Bu tedbirler neticesinde enflasyonist baskılar besleyen beklentilerin kırılması amaçlanmış ve fiyatların, faiz oranlarıyla birlikte, sabitlenen döviz kuru aşınma programına yakınsaması öngörülmüştü.

Ancak, spekülatif sermaye hareketlerinin son derece akışkan olduğu günümüz finans dünyasında bir ekonominin tüm parasal tabanını dış dünyanın kısa dönemci, spekülatif nitelikli sermaye giriş-çıkışlarının denetimine bırakmanın ne derece tehlikeli bir girişim olduğu gerçeği göz ardı ediliyordu.[4]

Nitekim, Türkiye ekonomisinin son yirmi yıllık deneyimi, denetimsiz, yönlendirilmemiş ve başıboş piyasa güçlerinin ne döviz kurunda, ne de faiz oranlarında istikrarlı dengeyi sağlayamadığını belgelemektedir. Bilindiği gibi, Türkiye ödemeler dengesinde sermaye hareketlerini 1989 yılında *32 sayılı kararname* diye bilinen bir politik adım ile bütünüyle serbestleştirmiş durumdadır. Böylece dış sermaye hareketleri üzerindeki bütün kontroller ve denetim kaldırılmış ve Türk finans piyasaları kısa vadeli sıcak paranın spekülasyonuna açılmıştır. Bu yapı altında ulusal piyasalarda Merkez Bankası'nın döviz ve faiz kurunu birbirinden bağımsız biçimde birer politika aracı olarak kullanabilme olanağı yitirilmiş ve ulusal finans piyasaları kısa vadeli spekülatif yabancı sermaye hareketlerinin denetimi altına girmiştir. Bu finansal yapı, ekonomiyi doğrudan doğruya yüksek faiz ve TL'yi yapay olarak değerli kılan bir döviz kurunun cenderesinde tutmaktadır. Bu hâliyle kısa vadeli sermaye giriş ve çıkış işlem

---

[4] Ancak, ulusal ekonominin dış dengelerinde ve finansal sisteminde gözlemlenen söz konusu bozulmanın, IMF uzmanlarının deneyimleri açısından son derece alışkın oldukları bir gelişme olduğu bilinen bir olgudur. Döviz kuruna dayalı enflasyonu düşürme programlarının hemen tümünde gözlenen ortak sonuç, bu ülkelerde önce hızlı bir büyüme yaşandığı, ithalatın kontrolsüz bir biçimde artmasıyla birlikte dış dengelerin bozulduğu ve sonunda da finansal bir krizle birlikte derin bir çöküntünün ortaya çıktığı şeklindedir. İktisat yazını bu tür büyüme-kriz dalgalanmalarının örnekleri ile dolu olmasına karşın, IMF yetkililerinin Türkiye'de benzeri uygulanan program öncesinde bu deneyimlere kayıtsız kalması anlaşılır değildir. Nitekim, IMF doğrudan doğruya kendi içinde geliştirdiği bir dizi kriz öncü göstergelerini ve uyarı sistemlerini hiç dikkate almamış gözükmektedir. Örneğin Kaminsky, Lizondo ve Reinhart (1998) "Leading Indicators of Currency Crises" *IMF Staff Papers*, No:45 (Mart): 1-48; ve daha sonrasında, Policy Development and Review Department (Politika Geliştirme ve Değerlendirme Dairesi) tarafından kaleme alınan ve "diğer dairelerin öneri ve bilgisi" altında hazırlanmış olan *Debt and Reserve Related Indicators of External Vulnerability*, (Mart, 2000) gibi raporlarda bu tür teknik göstergeler ayrıntılı olarak tartışılmaktaydı.

hacminin büyüklüğü karşısında ulusal malî piyasalar bağımsızlığını yitirmekte ve özgün gelişim olanakları ortadan kalkmaktadır.

2000 YILI ENFLASYONU DÜŞÜRME PROGRAMI ALTINDA VE SONRASINDA TÜRKİYE EKONOMİSİNDEKİ GELİŞMELER

Türkiye ekonomisinin enflasyonu düşürme programı altındaki performansı karşılaştırmalı olarak Tablo 1'de sergilenmiştir. Görüldüğü gibi, Türkiye ekonomisi 1999 yılını % 4.9'luk bir daralma içinde geçirdikten sonra, 2000 yılı boyunca hızlanan bir tempoda büyüme göstermiştir. Bu hızlı büyüme temposuna koşut olarak yıl boyunca tüketim harcamalarının artış hızı özel sektörde % 6.4, kamuda % 7.1 olmuştur. Sabit sermaye yatırım harcamaları da özel sektörde % 15.9, kamuda % 19.7'lik bir sıçrama göstermiştir. Sektörler itibariyle en hızlı büyüme ticarî hizmetlerde % 11.6 ile yaşanmış, bunu % 5.6'lık büyüme hızları ile sanayi ve inşaat sektörleri izlemiştir.

Tablo 1. 2000 Enflasyonu Düşürme Programı sonrasında Türkiye ekonomisinde gelişmeler.

A. Büyüme Hızı (%):	1998	1999	2000.I	2000.II	2000.III	2000.IV	2000	2001.I	2001.II
GSYİH	3,1	-4,7	5,6	6,4	7,8	8,3	7,2	-2,2	-9,3
Tarım	8,4	-5,0	1,8	2,3	1,9	12,2	4,1	8,9	-4,9
Sanayi	2,0	-5,0	2,8	4,0	9,8	5,5	5,6	-1,3	-8,5
İnşaat	0,7	-12,7	-1,3	4,3	11,1	6,7	5,6	-7,4	-10,1
Ticaret	1,4	-6,3	10,1	11,0	13	11,6	11,6	-3,8	-11,5
Mali Kurumlar	6,9	6,5	2,1	1,4	0,7	-0,4	0,9	-5,3	-10,1
Tüketim Harcamaları									
Özel	0,6	-2,6	4,3	4,7	9,9	5,8	6,4	-3,4	-11,5
Kamu	7,8	6,5	-0,7	12,6	9,7	5,7	7,1	-0,2	-5,7
Sabit Sermaye Yatırım Harcamaları									
Özel	-8,3	-17,8	8,9	15,9	19,7	15,9	15,4	-12,6	-32,2
Kamu	13,9	-8,7	10,8	21,8	21,6	19,9	19,7	-5,8	-32,1
B. Ödemeler Dengesi (Milyar US $)									
İhracat	31,220	29,325	7,580	7,976	7,775	8,333	31,664	8,168	8,805
İthalat	45,440	39,773	11,363	13,957	14,186	14,535	54,041	10,251	9,416

	1998	1999	2000.I	2000.II	2000.III	2000.IV	2000	2001.I	20001.II
Cari İşlemler Dengesi	1,984	-1,360	-2,272	-3,264	-1,359	-2,925	-9,820	-0,540	1,152
Sermaye Hareketleri	-0,755	4,670	3,435	4,535	2,966	-1,491	9,445	-3,138	-6,373
Portföy Yatırımları	-6,711	3,429	2,091	1,608	2,333	-5,010	1,022	-2,867	-0,347
Kısa Vadeli Ser. Har.	1,398	0,759	1,117	0,782	0,348	1,788	4,035	-1,337	-5,015
Uzun Vadeli Ser. Har.	3,985	0,344	0,247	1,955	0,712	1,362	4,276	-0,508	-1,121
Dış Borç Stoku	96,890	103,344					117,844	114,569	111,921
Kısa Vadeli Dış Borç	21,217	23,472					28,912	26,636	22,767
Uzun vadeli Dış Borç	75,673	79,872					88,932	87,932	89,154

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü (www.die.gov.tr)

Söz konusu büyümenin ana kaynağı gene tablodan açıkça görülebilmektedir: 2000 yılı boyunca mal ve hizmet ithalatı dolar bazında % 38.5 artarak, 39.7 milyar dolardan, 54.0 milyar dolara ulaşmıştır. İhracat gelirlerindeki artış ise sadece % 7 düzeyinde kalmış; ve ihracat gelirleri ancak 1998 düzeyini yakalayabilmiştir. Böylece dış ticaret açığı hızla büyümüş ve *cari işlemler açığını* 9.8 milyar dolara değin yükseltmiştir. Oysa program altında cari işlemler açığının hedefi önce 2.8 milyar dolar düşünülmüş, daha sonra da yıl ortasında 5 milyar dolara yükseltilerek revize edilmiş idi. Dolayısıyla 2000 yılı boyunca gerçekleşen açık, revize edilen rakamın dahi % 100 üstündedir.

Cari işlemler açığının diğer yüzü ödemeler dengesi sermaye hareketleri kaleminde gözlenen artı yönlü sıçramadır. Dış borçlanmanın getirdiği sermaye girişleri sayesinde cari işlemler açığının ve dolayısıyla ithalata dayalı tüketim ve yatırım hacminin finansmanı mümkün olmuştur. 2000 yılı boyunca Türkiye'nin dış borç stoku 117 milyar dolara değin yükselmiş ve kısa vadeli borçların payı hızla artmıştır. Bu süreçte Türk bankacılık kesiminin toplam kısa vadeli dış borç stoku da 13.2 milyar dolardan hızla artarak 16.9 milyar dolara ulaşmıştır.

Ancak söz konusu dış borçlanma sadece ticaret açığının kapatılmasında değil, bir yandan da yerleşiklerin (Türkiye'de ikamet eden bireyle-

rin) yıl boyunca sürdürdükleri yurt dışına sermaye transferi işleminin de olası kılmıştır. Boratav'ın yaptığı hesaplamalara göre (bkz. dipnot 5), Türkiye'de yaşayan yerleşikler 2000 yılı Kasım ayma değin yurt dışına 5.3 milyar dolar sermaye transferinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla, 2000 yılında toplam 14.5 milyar dolara ulaşan dış borçlanma, bir yandan ithalat hacmini –ve dolayısıyla cari işlemler açığını (9.8 milyar dolar)– bir yandan da yerleşiklerin spekülatif nitelikli sıcak para işlemlerini (net olarak 5.3 milyar dolar) karşılamıştır.

SONUÇ VE GENEL DEĞERLENDİRME

Bütün bu verilerin ışığında özetlemek gerekirse, 2000 yılı enflasyonu düşürme programı gerek ekonomik büyümenin birikim kaynaklarını, gerek malî piyasalardaki likidite gereksinimlerini doğrudan doğruya uluslararası finansal sermaye akımlarının spekülatif girişlerine dayandırma yönündeki tercihi sürdürmekteydi. Dolayısıyla Türkiye ekonomisinde 2001 Şubat ayında bir fmansal krizin yapısal koşulları ve öncül göstergeleri zaten kendini açıkça belli ediyordu. Bankacılık kesiminde yeterli döviz fazlasının olmadığı ve faiz-kur makasına dayalı spekülatif nitelikli sermaye girişleriyle sürdürülen bu yapının piyasalarda güvensizliğin yaygınlaştığı bir ortamda aniden bir panik havasına yol açması kaçınılmazdı.

Kasım 2000'de patlayan uyarı krizi, Şubat 2001'de de daha derin bir spekülatif saldırı altında döviz kuru çapasının ve para programının sürdürülemeyeceği gerçeğini gözler önüne sermiştir. Gerçekten de Merkez Bankası'nın bu türden spekülatif atak karşısında hiçbir savunma mekanizmasının olmaması, programın da en kırılgan noktasını oluşturmaktaydı. Döviz kuru sepetinin bir takvim altında sabitlenmesi ve bağımsız para politikalarının uygulanma olanağının, Merkez Bankası'na getirilen kısıtlamalar ile ortadan kaldırılması sonucunda ulusal ekonominin spekülatif döviz giriş-çıkışları karşısında hiçbir denetleme ve yönlendirme olanağı bulamayarak, başıboş bir ortamda dengesizliğe sürüklenmesi kaçınılmazdı. Bu anlamda 1999 Aralık tarihli Niyet Mektubu'nda somutlanan program aslında sadece bir enflasyonu düşürme programı olarak kalmakta, bir istikrar programı olma niteliğini ise taşımamaktaydı. Bilakis, program ulusal ekonominin para piyasalarına ve dış dengelerine enjekte ettiği istikrarsızlık unsurları sayesinde zaten kırılgan olan makroekonomik yapının istikrarsızlığını daha da arttırmış olmaktaydı.[5] Türkiye

[5] Spekülatif nitelikli sermaye hareketlerinin program süresince seyri konusunda yapılmış ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Boratav, K. "2000-2001 Krizinde Sermaye Hareketleri" *İktisat İşletme ve Finans*, No 186 (Eylül): 7-17. Program altında Türkiye'nin Finansal kırılganlığının arttığına ilişkin göstergeler Yeldan, Erinç (2001) "Türkiye Ekonomisinde Krizin Yapısal

2001'in ikinci çeyreğinden itibaren "yeni" bir istikrar programı altında yönetilmektedir. Ancak, "yeni" istikrar paketi içinde planlanan "yapısal reform" söylemleri de yukarıda vurgulanan kırılgan yapıya hiç dokunmayacağı ve giderek reel üretici sektörlerden uzaklaşarak, spekülatif birikim alanlarına yönelmiş olan özel sektör birikim tercihlerinin yeniden sanayileşme ve sağlıklı büyüme rotasına çevirmekten uzak kalacağı ne yazık ki çok açık olarak görülebilmektedir. Bu yönelimin bir uzantısı olarak devletin de normal vergi gelirleri ve/veya harcama sistemi üzerine yapacağı radikal bir reform ile makro dengelerini sağlamak yerine, doğrudan doğruya kamu mallarının *özelleştirilmesi* (satışı) yoluyla gelir yaratmayı amaçlamakta olduğu görülmektedir.

Bu anlamda öngörülen "yeni istikrar programı" da, aynı öncekinde olduğu gibi, ulusal ekonominin öz kaynaklarını küresel sermayenin spekülatif kazanç alanına çekme hedefini sürdürmektedir. Ulusal ve uluslararası sermayeye doğrudan doğruya rant aktarımına yol açan ve bir dizi hukuksal sakatlık ve yolsuzluk ögeleri içeren bütün bu çabalar ise kamuoyuna "yapısal reform" söylemi altında sunulmaktadır. Bu aşamada "enflasyon düşürme" vahim bir saptırmaca içermekte ve bu stratejik dönüşüme kamuoyu karşısında meşruiyet kazandırma işlevi görmektedir.

Program, bu girişimlerin yanında dış ticarete ilişkin tedbirlerde de bağımsız ticaret politikalarının önünü sınırlamaya yönelmektedir. Örneğin, Aralık 1999'da verilen ilk Niyet Mektubu'nda dış ticarete ilişkin şu taahhütler yer almaktadır. "Hükümet stand-by düzenlemesi dönemi sırasında, uluslararası cari işlemlere ilişkin ödeme ve transferlere bir sınırlama getirmeyecek veya ödemeler dengesi amaçlı olarak *ithalata ilişkin yeni kısıtlamalar getirmeyecek* ya da varolanları artırmayacak, (IMF Kuruluş Sözleşmesi maddelerine) aykırı ikili ödeme anlaşmalarına girmeyecek veya *dış borçlarını zamanında ödememezlik etmeyecektir*".

Burada söz konusu olan taahhütlerin bir "enflasyon düşürme" hedefinin çok dışına taştığı ve asıl amaçlananın Türkiye ekonomisini doğrudan doğruya uluslararası sermayenin spekülatif çıkar alanına çekmeyi hedeflediği çok açık olarak görülebilmektedir. Türkiye ekonomisi, yukarıdaki satırlarda tanımladığımız biçimiyle, hızla küreselleşen sermayenin denetimine terk edilmektedir.

Ne yazık ki, bütün bu uygulamalar da "ulusal" olduğu savlanan yeni bir program altında gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

Dayanakları ya da Kriz Sürecini Bölüşüm Eksenine Oturtmak Üzerine Temel Değerlendirmeler" *Birikim*, Nisan içinde tartışılmaktadır.

"Banka Afişleri"

Tarihin Tanığı Anadolu'da Kurulan Cumhuriyet, Ed. Osman S. Arolat, Creative Yayıncılık, 1999.

CUMHURİYET VE TÜRKİYE KALKINMASI

Süleyman Demirel*

Türkiye'deki ekonomik gelişmeleri değerlendirirken; nereden başlanıp nereye gelindiği, dikkatle göz önünde tutulmalıdır. Ayrıca, ekonomik gelişmenin; siyasî sosyal sorunlardan bölge ve dünya şartlarından ayrılması kolay değildir. Anlatmak istediğim; devletlerin ve milletlerin hayatındaki topyekûn oluşum içinde, ekonomik gelişme, sadece bir safhayı teşkil eder.

Neyin, neye, ne kadar bağlı olduğu ise, çok dikkat isteyen bir değerlendirmedir. Yani, "siyasal ve sosyal hadiseler, ekonomik gelişmeye, ekonomik gelişme bunlara ne kadar bağlıdır?" sorusuna cevap ararken, hassas bir işle uğraşıldığı unutulmamalıdır.

78 senelik Türkiye Cumhuriyeti'nin, 50 sene, siyasî, sosyal ve ekonomik meselelerinin içinde bulundum.

Bir makalenin sınırları ile kayıtlı olarak, bazı makro değerlendirmeler yapacağım:

Evvela, "Türkiye dün, önceki dönemlerde ne almıştır ve bugüne nasıl gelmiştir?" konusu üzerinde durmak istiyorum.

Cumhuriyet, İmparatorluktan; "yoksulluk, fukaralık ve geri kalmışlık" devralmıştır. Onun içindir ki, Kurtuluş Savaşı'ndan hemen sonra, Cumhuriyet ilân edilmeden önce toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde; Büyük

---

* Süleyman Demirel, TC 9. Cumhurbaşkanı.

Atatürk'ün "Millî hâkimiyet, iktisadî hâkimiyet ile sağlamlaştırılmalıdır" direktifi, büyük kabul görmüştür.

29 Ekim 1923 tarihinde, Cumhuriyet ilân edildiği gün; "Türkiye Cumhuriyeti, mes'ut, muvaffak ve muzaffer olacaktır" hedefi, Cumhuriyetin ayrılmaz bir parçası olarak dile getirilmiştir.

Ne yapılırsa bu hedefe ulaşılacaktı? Bu da belirlenmiştir.

"Memleket; behemehal (mutlaka) asrî (modern), medenî (uygar) ve müreffeh (zengin) olacaktır. Bizim için bu hayat davasıdır."

Türkiye Cumhuriyeti'nin bana göre hedefi, böylece çağdaşlık, modernlik, kalkınma, ilerleme, gelişme, zengin ve mutlu insanlardan oluşan bir toplumu meydana getirme olarak, daha kuruluşunda Büyük Atatürk tarafından vazedilmiştir.

Aslında, Cumhuriyetin başında bu hedef vazedilirken, ülkenin içinde bulunduğu durumdan hareket edilmelidir.

Ziya Paşa, bu durumu;

Diyar-ı küfrü gezdim, beldeler, kâşâneler gördüm,
Dolaşdım mülk-î İslâm'ı bütün viraneler gördüm

şeklinde tasvir etmektedir. Cumhuriyetin başlangıcı budur.

– Ülkenin hiçbir şeyi yoktur.
– Nüfusunun hemen % 80-85'i tarımla uğraşan,
– İğneden ipliğe her şeyi dışarıdan satın alan,
– Adam başına 50 dolar gelir seviyesinde,
– Yolsuz, okulsuz, ışıksız, susuz, fabrikasız,
– Her türlü medenî imkânlardan mahrum,
– 12 milyon nüfuslu bir Türkiye!

İddia: Buradan, her şeyi olan bir Türkiye'ye gelinecektir.

Hemen ki, Büyük Atatürk'ün "medeniyet mücadelesi" dediği bu hedefe, Türkiye ulaşmıştır.

Asrın başındaki "hasta adam"dan, Avrupa Birliği'ne aday gösterilebilen "Güçlü Türkiye"ye gelinmiştir.

Bugünkü Türkiye, 2001 yılının Şubat'ındaki bunalım ve onun sebep olduğu güvensizlik, moralsizlik ölçüleri ile değerlendirilmemelidir.

2001 yılında karşılaşılan krizin sebebi, ekonomik değil siyasîdir. Zira, Türkiye'nin Ocak 2001'de;

–Tarlaları ekili,
–Fabrikaları çalışıyor,
–İhracatı düzgün,
–Turizmde önemli gelişmelere sahip,

–Her türlü iç ve dış borcunu günü de ödemiş bir durumu vardır. Senede 45 milyar döviz kazanan ve senede ortalama % 5 büyüyen bir ekonominin krize gitmesi için bir sebep yoktu.

Herkesin birleştiği, krizin güvensizlik ve moralsizlik gibi unsurlara dayandığıdır. Bunun sebebi de, çaresi de siyasîdir.

2000 yılında Türkiye; 189 ülke içerisinde, 16. büyük ekonomiye sahipti. Dünyada yükselen 10 pazar arasında idi. "G-20"lerin üyesi idi. % 7 kalkınma hızını sağlamıştı, 30 milyar dolara yakın ihracat yapmıştı, 45 milyar dolara yakın (ihracattan, turizmden, dışarıda çalışan Türkiye vatandaşlarının ülkeye gönderdiği tasarruflardan, taşımacılıktan, dış taahhüt işlerinden) döviz kazanmıştı.

2000 yılında Türkiye; 134 ülkeye % 90'ı sanayi mamulü olan ihracat yapmıştı.

2000 yılında Türkiye, kendine yetecek kadar alt yapıya, yola, limana, hava meydanına, Dünya ile konuşabilen bir telefon şebekesine ve her türlü iletişim aracına, kendisine yetecek kadar elektriğe sahipti.

2000 yılında Türkiye; içerde kalkınmasını yürütecek ve dışarıda faaliyette bulunacak serbest teşebbüs gücüne sahipti.

1923'te; 136 milyon dolar olan ticaret hacmi, 2000 yılında 80 milyar dolara ulaşmıştı.

Türkiye nüfusu, Cumhuriyetin kurulduğu güne nazaran, 5-6 kadar artmış ve bunun doğurduğu talebi karşılamak, fevkalade önemli hâle gelmiştir.

2000 yılında Türkiye, 15 milyon çocuğa okul imkânı sağlamıştır. Cumhuriyetin başında 10 bin öğretmeni bulunan Türkiye'nin bu gün, 650 bin öğretmeni vardır. Her yıl 1.5 milyon çocuğa yeniden okul imkânı sağlamak durumu ile karşı karşıyadır. Cumhuriyetin başında; sadece 1000 doktoru bulunan Türkiye'nin, bu gün 80 bin doktoru, sağlık hizmeti vermektedir.

2000 yılında Türkiye; 65 milyon nüfusa yetecek, yiyecek ve giyeceği vardır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ortaya konan kalkınma ve gelişme hedeflerine, ulaşmakta çekilen sıkıntıların nedenleri 10. yılda şöyle sıralanmıştır:

– Savaş sonrası bir ekonomik enkazın varlığı,
– Alt-yapının yeterince olmaması,
– Ulaşım imkânsızlığı,
– Yetişmiş insan gücünün olmaması,
– Müteşebbis bulunmaması,

– Dış ülkelerin, Türkiye'yi tarım ve madencilikle uğraşır görmek istemeleri,

2000 yılında o gün yokluğundan bahsedilen şeylerin tümü, ortadan kalkmıştır.

Buraya gelinebilmesi için çeşitli merhalelerden geçilmiştir. Cumhuriyetin ilk 10 yılında; istenilen ekonomik gelişmenin elde edilememesi, devletin ekonomik hayata müdahalesi ile neticelenmiştir.

1933-1946 dönemi, "Devletçilik" dönemidir ve Devlet, iktisadî devlet kuruluşları aracılığı ile, birçok hizmet üstlenmek mecburiyetinde kalmıştır.

Tabiî ki bu yıllar aynı zamanda Dünya Savaşı'nın, ekonomik gelişmeyi engellediği yıllardır.

1950-1960 dönemi, yepyeni bir dönemdir. Bu döneme çok parti ve serbest seçimle girilmiştir. Bu döneme, liberal görüş hâkimdir.

– "Devleti küçültme,
– Özel teşebbüsü teşvik etme,
– Sermayenin üretime akmasını kolaylaştırma
– Yabancı teşebbüs sermaye ve tekniğinden geniş ölçüde yararlanma,
– Üretim hayatını Devletin zararlı müdahalelerinden ve her çeşit bürokratik engellerinden kurtarma" gibi düşünceler ile yola çıkılmıştır.

Tabiî ki bu uygulamada önemli aksaklıklar olmuştur.

Zira, ülkede hâlâ, teşebbüs gücü yoktur. Sermaye yoktur ve sanayileşmenin istediği ortam yoktur. Bunlara rağmen, çok önemli işler başarılmıştır.

Cumhuriyetin başındaki 12 milyonluk nüfus, 1950'de 21 milyona çıkmış, kişi başına Gayri Safi Milli Hasıla 160 dolar olmuştur.

Burada tekrar, nüfus olayına dönmek istiyorum.

1950'nin 21 milyon nüfuslu Türkiye'sinin, 2000 yılında yanına iki tane daha, 21'er milyonluk Türkiye eklenmiştir.

1950 Türkiye'sinin de çok fazla bir şeyi olduğunu iddia edemeyiz.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950'ye kadar önemli gayretler sarfedilmiş olmasına rağmen, ülkenin başlangıçtaki şartları ve Dünya Savaşı, kayda değer bir mesafe almaya mani olmuştur.

Eğitimde, sağlıkta, alt-yapıda, enerjide, sanayide, tarımda, ticarette kalkınma; büyük hamleler beklemektedir.

1960 sonrasında; "planlı dönem" ve "karma ekonomi" aşamasına gelinmiştir.

Karma ekonomi yine, ağırlıklı "devletçi"dir.

Ve 1963 Eylül'ünden itibaren, "Ortak Pazar" gündeme gelmiş, Avrupa ile anlaşma yapılmıştır.

Karma ekonomi aşaması, 24 Ocak 1980'den itibaren yeni bir hüviyet kazanacaktır. Bu, Pazar ekonomisine geçiş dönemidir.

Pazar ekonomisi; Devletin tümü ile iktisadî ve malî işlerin içinden çıkması, ülkede huzur ve sükûn sağlanması, eğitim,sağlık ve çevre hizmetlerinin görülmesi, sosyal güvenliğin sağlanması gibi temel hizmetlere dönmesi demektir.

1950-2000 yılları arasında, çeşitli zorluklara, büyük istikrarsızlıklara, bunalımlara, anarşi ve terör belasına, değişen Dünya şartlarına rağmen, çok önemli mesafeler alınmıştır.

Türkiye bu dönemde;

– tarımdaki nüfusunu % 75'lerden % 40'lara düşürmüştür,

– okur-yazar oranını % 32.5'lardan % 85'lere çıkarmıştır,

– ihracatını 263 milyon dolardan 30 milyar dolara çıkarmış,

– ekili alanını; 3 milyon dönümden 47 milyon dönüme,

– baraj sayısını 3'ten 200'e,

– hastane sayısını, 200'den 1250'ye,

– elektrik enerjisi üretimini; 789 milyon kw/saatten, 125 milyar kw/saate,

– üniversite sayısını 3'ten 74'e çıkarmış,

– ülkenin her köşesine, "medenî nimetler" dediğimiz; yol, okul, su, ışık, telefon, televizyon götürebilmiştir.

– kara öküz, kara sapan, kara kağnı ve kara çarıkla yapılan tarım; 1 milyonu aşkın traktörle yapılabilir hâle gelmiştir.

– Dünya'da demokrasi, insan hakları ve Pazar ekonomisi sloganı ile açılan ve adına "Globalleşme" denen dönem; çağın simgesidir.

Türkiye, henüz çağın gidişatına gerektiği gibi uyamamıştır. Hâlâ Devletçiliğin, merkeziyetçiliğin, kırtasiyeciliğin ve çok ağır işleyen bir karar mekanizmasının baskısı altındadır. Daha iyi işleyen bir devlet, daha iyi işleyen bir ekonomi, daha iyi işleyen bir demokrasi, her ülkenin olduğu gibi, Türkiye'nin de baş ihtiyacıdır.

Bu hedefe ne kadar yaklaşılırsa, ülke o kadar rahatlayacak ve o kadar güçlenecektir.

Türkiye; 2001 yılında karşılaştığı sıkıntıları aşacak ve Avrupa Birliği'ne "tam" üye olmayı başaracaktır. Zaten bugün, Avrupa Birliği'nin Gümrük Birliği'ne tam üyedir ve Avrupa ile rekabet edebilecek bir sanayiyi kurmuştur. Türkiye; eğitimde, sağlıkta, alt-yapıda, sanayileşmede, tarımda ve turizmde ilerlemesini sürdürecektir. Başka çaresi yoktur, buna da mani yoktur.

Ve bunu; hür, demokratik sistem içinde yapacaktır. Başaracaktır.

"90'ların Dünya Haritası"

Çizim: Chappatte, *La Tribune de Geneve*.

FİNANSAL KÜRESELLEŞME, DEMOKRASİ AÇIĞI VE YÜKSELEN PİYASALARDA YAŞANAN SÜREKLİ KRİZLER:
SERMAYE HARAKETLERİNİN LİBERALLEŞMESİ SONRASINDA TÜRKİYE DENEYİMİ

C. Emre Alper* & Ziya Öniş**

ÖZET

Finansal küreselleşme "yarı-çevre" ya da "yükselen piyasalar" diye anılan ülkeler için hem riskler hem de faydalar sunmaktadır. Finansal küreselleşme çağında ulusal politikalar farklı bir anlam kazanmıştır. "Zayıf demokrasiler" devletin ve diğer anahtar kurumlarının güvenilirliğinin ve şeffaflığının yetersiz olduğu demokrasilerdir. Bu tür demokrasiler, eko-

* Doç. Dr. C. Emre Alper, Boğaziçi Üniversitesi Ekonomi Bölümü.
** Prof. Dr. Ziya Öniş, Koç Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü.

nomik reformları gerçekleştirecek kapasite yoksunluğuna yol açan popülist döngülerden olumsuz etkilenirler. Sonuçta finansal küreselleşme popülist döngüleri daha da büyütür ve sonuçlarını daha şiddetli hâle getirir. Bu nedenle "güçsüz demokrasiler" finansal küreselleşmeden olumsuz yönde etkilenirler. Kısa vadeli sermaye hareketlerine aşırı bağımlılık, spekülatif hareketler, gelir dağılımının giderek bozulması ve düşük büyüme modelini beraberinde getiren sürekli malî krizler söz konusu olumsuz etkilerin en çarpıcı boyutları olarak gözlenmektedir.

Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi sonrasında tekrarlanan malî krizlerden ciddi biçimde zarar gören Türkiye örneğinden yola çıkılarak çalışmamızda iki genel sonuca varılmıştır. Öncelikle, gelişen dünya üzerinde demokrasinin güçlendirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. İkinci olarak, bunun kısa vadede gerçekleşmesinin zor olduğu düşünüldüğünde, finansal küreselleşme sürecine erken eklenmenin uzun vadeli kalkınma sürecine getireceği net faydalar ciddi soru işaretlerini beraberinde getirmektedir.

GİRİŞ

Yeni finansal küreselleşme dalgası yirminci yüzyılın sonuna damgasını vuran bir gelişme olmuştur. Finansal küreselleşmenin oldukça dengesiz bir süreç olduğu göze çarpmaktadır. Bu oluşumdan faydalananlar gelişmiş ülkeler ve "yükselen piyasalar" diye de adlandırılan kısıtlı sayıdaki orta-gelir sahibi ekonomilerdir.[1] Hattâ "yükselen piyasa" ekonomileri de homojen bir grup olarak nitelendirilmemelidir, bu ülkeler arasında da dünyadaki toplam sermaye akışlarından elde ettikleri pay açısından ciddi farklılaşma gözlenmektedir.[2] Finansal küreselleşme oluşumu iki yönlü bir olaydır; bir yandan sermaye girişi olan ülkelere önemli faydalar sunarken, öbür yandan da belirgin riskler içermektedir. Söz konusu akışların son derece dengesiz oluşu ve son on yılda dünya ekonomisinin yarı-çevre ülkelerinde sıkça yaşanan krizler, vurgulanan risk boyutunun açık bir göstergesi olmaktadır.[3] Bununla birlikte finansal küreselleşmeden önemli faydalar sağlanabileceği gerçeği de göz ardı edilmemelidir. Ucuz sermaye olanaklarına erişimin normalden daha yüksek bir ekonomik büyümeyi sağlaması finansal küreselleşmenin en belirgin katkısı olarak nitelendiri-

[1] Küresel ekonomide sermaye akımının/akışının gelişmiş ülkeler ve bu oluşumdan en çok yararlanan ülkeler olan "yükselen piyasa" ekonomileri ile aralarındaki düzensiz dağılım için, bkz. UNCTAD (1999).

[2] Sermaye akışlarının "yükselen piyasa ekonomileri" arasındaki düzensiz dağılımı için bkz. UNCTAD (1999)

[3] "Yükselen Piyasa" ekonomilerinde meydana gelen krizlerin genel özellikleri ve ülkeye özel olaylar ile ilgili daha detaylı bilgi için, bkz. Kahler (1998).

lebilir.[4] Finansal küreselleşmeden faydalanma becerisi, ülkeden ülkeye bariz bir şekilde değişmekle birlikte bu, ülkenin kendisinin belirlediği bir oluşumdur. Hükümetlerin "kurumsal ve politik kapasiteleri", sermaye akımlarından faydalanma becerilerini belirlemekte önemli rol oynamaktadır. Bu bağlamda, demokrasinin "düzeyi" ve "kalitesi" ile "kurumsal ve siyasal kapasite" arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır.[5] Amacımız "eksik bir demokratik" rejimin o ülkenin siyasal ve kurumsal kapasitesini ciddi şekilde zayıflatabileceğini ve bunun sonucunda ülkenin finansal küreselleşmeden tam olarak faydalanmasının engellenebileceğini göstermektedir.

Bu geniş çerçevede, ilk odak noktamız Türkiye'nin yaşadığı deneyim olacaktır. Türkiye'nin neo-liberal deneyiminin başlangıcı, 1980'e kadar dayandırılabilir. Ancak son dönemdeki oluşumları anlayabilmemiz açısından asıl kritik dönüm noktasının Ağustos 1989'a rastladığını vurgulamak gerekir. Sermaye akımlarının tam anlamıyla liberalleşmesi bu tarihe rastlar.[6]

Finansal serbestlik başlangıçta sermaye girişleri sayesinde Türkiye ekonomisinin iç dinamiklerinden kaynaklanan sorunlarını bertaraf etmeyi geçici olarak başarmış ancak uzun vadeli sürdürülebilir bir büyüme sürecini beraberinde getirememiştir. Nitekim 1990 sonrası dönemde, iki büyük krizin patlak vermesi finansal serbestleşme süreci ile doğrudan bağlantılıdır. Arka arkaya gelen bu krizler neticesinde, nispeten düşük enflasyon ve yüksek büyüme hızlarının gerçekleştiği 1980'li yıllara göre Türk ekonomisi, 1990'lı yıllarda büyüme ve enflasyon performansı açısından olumsuz bir tablo sergilemiştir.[7]

Nasıl Ağustos 1989 Türk ekonomisinde dönüm noktası olarak kabul ediliyorsa, 1987 Eylül'ündeki referandumun da "tam demokrasi"ye dönüşteki yol ayrımı olduğu söylenebilir. Aslında, Türkiye'nin geçmişine bakıldığında, eskiden beri varolan demokratik zaafların, kısa vadeli sermaye akımlarının ağırlık kazandığı düzensiz bir oluşumunda ve art arda oluşan iki krizin ortaya çıkmasında önemli katkıları olduğunu görüyoruz.

---

[4] Finansal küreselleşmenin daha düşük faizle dış kaynaklara erişim ve bu sayede yüksek ekonomik büyüme oranlarına ulaşabilme kapasitesi gibi faydaları ile ilgili olarak, bkz. Dünya Bankası (1997).

[5] Son yıllarda finansal küreselleşmenin, genel olarak siyasal rejimler ile özel olarak da demokrasi ile arasındaki etkileşim ciddi bir şekilde ilgi çekmektedir. Demokratikleşme ile finansal küreselleşme arasındaki sebep-sonuç ilişkisine odaklanan faydalı bir çalışma için, bkz. Armijo (1999).

[6] Türkiye'nin neo-liberalleşme deneyimi ile ilgili daha detaylı bilgi için, bkz. Aricanlı ve Rodrik (1990), Öniş (1998), Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan (2000), Ertuğrul ve Selçuk (2001).

[7] Türk ekonomisinin 20 yıllık neo-liberal reform deneyimleri ve 90'lı yıllarda gözlenen zayıf ve dengesiz büyüme ile ilgili olarak, bkz. Ertuğrul ve Selçuk (2001).

Böyle bir ortamda, geniş cari işlem açıklarının kısa vadeli sermayenin yurt içine akmasıyla gizlendiği, son derece hassas bir dış ödemeler dengesi yapısı meydana geldi. Liberalleşme sonrası dönemde finans sektörünün işleyişinde görülen olumsuzlukların temelinde demokratik denetim mekanizmalarının eksikliği yatmaktadır. Hattâ 2000 ve 2001'de ortaya çıkan krizlerin patlak vermesinde, bu durumun birinci dereceden etkili olduğunu iddia edenler mevcuttur. Böylece, siyasetin, finansal küreselleşme döneminde, önemli yere sahip olduğu görülmektedir ve bizim öncelikli amacımız da siyasetin, finansal küreselleşmenin ekonomik sonuçlarına etki mekanizmalarını ve kesin bağlantılarını gözler önüne sermektir.

Eğer siyasî dünyanın özelliklerine bakacak olursak, Türkiye'yi "hassas" veya "zayıf" bir "ikincil dalga" demokrasisi vakası olarak sınıflandırabiliriz.[8] Türkiye'de çok partili demokrasiye geçiş etkin olarak 1950'de gerçekleştirilmiştir. Türkiye'deki demokratik rejim, nispeten uzun ömürlü olmasına rağmen aslında, periyodik duraksamalarla ve bunu takip eden askerî idarelerle nitelendirilmiştir.[9] Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla incelediğimizde, Türk demokrasisinin Guillermo O'Donnel'ın Latin Amerika'daki demokrasilerde göze batan bazı özellikleri aydınlatmak için kullandığı "delege eden demokrasi" (delegative democracy) teriminin kimi vasıflarını göstermeye meyilli olduğunu görmekteyiz. Delege eden demokrasinin özelliklerinin çoğu Türkiye örneğinde görülebilir. Siyasî partilerde bütün gücü elinde bulunduran liderlerin bulunması, liderliğin çok uzun süre devam etmesi, parti içi demokrasinin hemen hemen hiç olmaması ve seçmen desteğinin menfaat bağlantılarına ve popülist "geri dağıtımcı" siyasetlere bağlı olması, delege eden demokrasinin başlıca özelliklerindendir. Gerçekten de, Türkiye'deki siyasî partilerin en önemli motivasyon kaynağının, halka ait gelirlerin kendi destekçilerine dağıtılması olduğu gözükmektedir. Bu gözlem aynı zamanda Türkiye'deki parti liderliğinin çelişkili bir özelliğine dikkat çekmektedir. Bir yandan parti liderinin aşırı gücü hiçbir şekilde sorgulanmamakta, diğer yandan da ayakta durabilmeleri, "patronaj siyaseti" kanalı ile geniş tabanlı bir seçmen desteğini sürdürebilme yeteneklerine bağlıdır.

Türkiye demokrasisini Latin Amerika örneklerinden ayıran temel özellik, Türkiye'de parlamenter gelenekler baskınken, Latin Amerika'da

[8] Demokratikleşmedeki farklı dalgalar ve ikinci ve üçüncü dalga demokrasileri için bkz. Huntington (1991) Türkiye'de Temsile dayalı demokrasinin işlerliği 1950'lere kadar gitmektedir.

[9] Türkiye'de belirli aralıklarla tekrarlanan demokratik rejime dair kesintiler 1960, 1970 ve 1980'de meydana gelmiştir. Askeri müdahaleler göreceli olarak kısa olmuştur fakat Türk siyasî sistemine olan yankıları daha uzundur. Daha detaylı inceleme ve belge için, bkz. Özbudun (2000).

başkanlık sistemi tarzı hükümetlerin yaygın olmasıdır. Diğer taraftan ikisinin de birçok ortak özelliği bulunmaktadır. Lider egemenliğindeki siyaset, denetimlerin ve dengelerin yokluğu, demokratik denetim mekanizmalarında ve hukuka dayalı devlet anlayışında görülen eksikliklerdir.[10] Delege eden demokrasilerdeki noksanlıklar, özellikle finansal serbestliğin olduğu ortamlarda birçok olumsuz yansımalara neden olur. Aşırı belirsizlikler, siyasetçilerin dar ufukları ve halka ait fonların uzun süre kötüye kullanımı neticesinde oluşan devresel krizler, bu tarz demokrasilerde görülen açıkların temel yansımalarıdır. Ayrıca, popülist söylemlerine rağmen, bu tip demokrasiler, her zaman yüksek ve artan oranlarda gelir dengesizlikleriyle bağdaştırılabilir.

Batı'nın gelişmiş demokrasi standartları ölçü alındığında, Latin Amerika Tarzı ülkelerde demokrasi açıkları ve çarpık piyasa mekanizması birbirini olumsuz yönde etkilemekte, bu tür bozukluklar bu tarz ekonomilerin finansal küreselleşmenin nimetlerinden tam anlamıyla yararlanmalarına mani olmaktadır.

TÜRKİYE'DE SERMAYE HESABININ ERKEN SERBESTLEŞMESİNİN KÖKENİ VE KIRILGAN DEMOKRATİK YAPI

Türkiye'de makro-ekonomik ve siyasî belirsizlikler hüküm sürerken, sermaye hesabı kararını vermenin vakitsiz ve erken olduğu gerçeği birçok akademisyen tarafından vurgulanmıştır.[11] Eğer yakın geçmişe bakılacak olursa, bu kararın temelinde yatan görünürdeki çelişkiyi çözmeye yardımcı olacak olan önemli siyasî mantık fark edilebilir. 1989 Mart'ındaki yerel seçimler, Türkiye'nin siyasî yörüngesinde çok kritik bir dönüm noktası oluşturur. Turgut Özal liderliğindeki iktidardaki Anavatan Partisi (ANAP), Kasım 1983 ve Kasım 1987 genel seçimlerinden kesin birer zaferle ayrılırken, Mart 1989 belediye seçimlerinde popülaritesini önemli ölçüde yitirmiştir.[12] Sermaye hesabı serbestleşmesine erken geçme kararı, popülaritesini ve seçmen desteğini yeniden kazanmaya çalışan Özal'm bir karşı reaksiyonu olarak değerlendirilebilir. Daha somut cümlelerle, sermaye hesabına geçme fikrini şöyle açıklayabiliriz. ANAP'm seçmen-

[10] Latin Amerika'daki demokrasi açığı ve çarpık piyasa düzeni etkileşimi üzerine, bkz. Oxhorn ve Starr (1999).

[11] Türkiye'deki sermaye hareketlerinin zamansız serbestleştirilmesi ile ilgili olarak bkz. Rodrik (1990) ve Cizre-Sakallıoğlu ve Yeldan (2000). Türkiye siyasetindeki istikrarsızlık ve parçalanma eğilimi 1989 Mart'ındaki yerel seçim zamanında iktidar partisi olan ANAP'ın oylarının % 36'dan % 21'e düşmesiyle açıkça kendini göstermiştir.

[12] 1980'lerin ikinci yarısındaki enflasyon oranındaki artış, Özal'ın popülaritesinin düşmesinin altında yatan ana etkenlerden biridir. Bilgi için, bkz. Öniş ve Webb (1994).

lerinin kalbini geri kazanmasının yolu, ekonomik büyümenin hızlandırılmasından, istihdamın arttırılmasından ve enflasyonda anlamlı bir düşüş sağlanmasından geçmekteydi. Bu hedefler çerçevesinde, en azından kısa vadede, sermaye hesabı serbestleşmesi yolu ile yurtdışından daha fazla sermaye çekilerek daha çok ithalat finanse edilebildi ve yurtiçi tüketim ekonomisinin canlandırılması doğrultusunda belli bir başarı sağlandı. Ayrıca yerel yatırımlardaki canlanma da yine yabancı sermaye akışı sayesinde kolaylaştı. Bir yandan da, sermaye girişlerinin sonucu olarak ortaya çıkan Türk Lirasındaki reel değer artışlarının, enflasyonu azaltması amaçlandı.

1989 yılındaki erken sermaye hesabı serbestleşmesinin altında yatan ekonomik mantığa da dikkat çekmek gerekir.[13] 1986 yılından başlayarak, yurtiçi borçlanmalarla finanse edilmeye çalışılan malî açıklar gittikçe artan bir seyir gösterdi ve devletin özel yatırımı dışlayıcı etkisi ortaya çıktı. Ayrıca bu bağlamda, kamu iktisadi teşekküllerine (KİT) ve yerel yönetimlere de her geçen gün artan finansal özerk statüler verildi. Bu kuruluşlara yapılan otomatik bütçe transferleri ve bu transferlerin parasallaşma süreci sone erdiğinde, onlar da yurtiçi piyasalardan borç almak zorunda kaldılar. Böylece yurtiçi faiz oranları yükseldi ve özel yatırımların dışlanmasına yol açtı. Her iki durumda da sonuçta doğal olarak, özel yatırımları arttırabilmek için ek kaynaklara ihtiyaç doğurdu. İşte tam bu noktada devreye giren sermaye hesabı serbestleşmesi istenen hedefe ulaşmak için güzel bir fırsat sundu.

KIRILGAN DEMOKRATİK SİYASET ORTAMINDA YÜRÜTÜLEN SERMAYE HESABI SERBESTLEŞMESİNİN KÖTÜ BİR SONUCU: 1994 KRİZİ

Türk ekonomisindeki "popülist döngüler" alışılmamış bir olgu değildir.[14] Popülist bir döngü tipik olarak, siyasî destek sağlamak için malî genişleme süreci oluşturmakla başlar. Seçilme kaygısının önem kazandığı ortamlarda, seçmenleri olumlu yönde etkileyebilecek cari kamu harcamaları önem kazanır. Somut getirileri kısa vadeyle sınırlı olan bu tip uygulamalar orta vadeli ekonomik performansı olumsuz yönde etkilemektedir. Reel döviz kurunun değer kazandığı bir ortamda ortaya çıkan bütçe açıkları, büyük miktarda cari hesap açıklarına neden olmakta ve bu da, ödemeler ve borçlar dengesinde krize sebebiyet verip IMF ile karşı karşıya gelmeyi kaçınılmaz hâle getirmektedir. Malî ve cari hesap dengelerini yeniden

[13] Sermaye hesabı serbestleşmesinde zamanlama ve ekonomik mantık için, bkz. Ersel (1996).
[14] Neo-liberal dönem öncesi Türkiye ekonomisindeki ilk iki popülist döngü dalgası ile ilgili kaynak için, bkz. Öniş ve Riedel (1993)

sağlamak amacıyla yapılan IMF programları, kısa vadede üretim küçülmesi, işsizlik artımı ve gelir dağılımında şeklinde gösterecek pahalı bir fatura ortaya çıkarabilir.

Türkiye'nin deneyimini geçirdiği ilk iki popülist döngü, 1950'lerin ve 1970'lerin sonlarında sabit döviz kurları ile sermaye hesabı kontrollerinin çok sıkı yapıldığı dönemlerde ortaya çıktı. Söz konusu dönemlerde, cari hesaplar dış ödemeler dengesinin en önemli kalemini oluşturmaktaydı. Sermaye hesaplarının bu dönemlerde önemi son derece sınırlıydı. Türk ekonomisinin yaşadığı üçüncü popülist döngü 1987-1993 yılları arasına rastlamıştır. Ek özelliklere sahip olması nedeniyle önceki iki döngüden farklılaşan 1987-1993 döngüsü 1994 krizi ile son buldu. Bu üçüncü dalga, sermaye hesabı serbestliğinin yaşandığı bir ortamda gerçekleşti ve döviz kurlarında cari açığa neden olacak oynamalara neden oldu. Böylece, malî genişleme adımlarının son derece düzensiz ve geri dönüşlü kısa vadeli sermaye girişimlerine bağımlı olduğu, oldukça kırılgan ve istikrarsız bir büyüme modeli oluşturuldu. Sermaye hesabının serbestleşmesinin olumsuz sonuçları, 1994 krizinin patlak vermesiyle kendini gösterdi ve bu da siyasetçilerin, kendilerini yeni gelişmelere uyum sağlamalarındaki eksikliklerini ortaya koydu.[15] Siyasetçiler, kapalı bir ekonominin ölçütleri içinde hareket etmeye devam edip, sermaye akışlarının geri dönüşsüz olacağını varsayarak, yüksek cari açıkların oluşturabileceği potansiyel tehlikeleri göz ardı ettiler.

Aslında, üçüncü popülist döngünün ya da neo-liberal dönemin ilk döngüsünün kökenleri 1987 yılına kadar dayandırılabilir. 1980-sonrası dönemde gerçekleştirilen ihracatı teşvik etmeye yönelik yeniden yapılandırma sürecinin ilk aşamalarında, Türk toplumunun iki farklı kesimi olan ücretli kesimde ve tarım alanında olumsuz etkileri görüldü. "kaybedenler"in bu iki önemli kesimi, 1983-1987 yılları arasında siyasî açılım sürecinin bir parçası olarak gittikçe güçlendiler ve daha önce kaybettiklerini geri alabilme fırsatını elde ettiler.[16] Söz konusu grupların talepleri 1987 sonrası döneme özgü popülist döngünün önemli bir boyutunu oluşturdu. Gerçekten de, merkezin sağındaki Doğru Yol Partisi (DYP) ve merkezin solundaki Sosyal Demokrat Halkçı Partisinin (SHP) 1991 yılında oluşturduğu koalisyon hükümetini, Türk toplumunun bu iki önemli katmanının bir aynası olarak görebiliriz. Neo-liberal dönemde ortaya çıkan popülist döngüleri bütünüyle tabandan gelen yeniden dağıtıma yönelik baskılara

[15] 1994 krizinin bir yönetim başarısızlığı olduğuna dair bir değerlendirme için, bkz. Özatay (1997).

[16] Siyasî sistemin açılması, işçi sendikalarının pazarlık yapma hakları üzerindeki kısıtlamaların kalkmasını da içermektedir. Bkz. Öniş ve Webb (1994).

bağlamak yanıltıcı olur. Aslına bakılırsa, hükümetler, geniş tabanlı seçmen desteği sağlayabilmek için, kamu rantını neo-liberal reformların hem kazananlarına hem de kaybedenlerine dağıtmaya çalışmışlardır.[17]

1989 Martı'nda yapılan yerel yönetimler seçimlerinden sonra ardı ardına kurulan zayıf koalisyon hükümetleriyle birlikte hayli kırılgan bir siyasî ortam oluştu ve bu, siyasî arenanın belirgin bir özelliği olmaya başladı. Güçlü bir denetim ve denge sistemine sahip, uzlaşma ve oy birliğine dayalı bir politik kültürü barındıran yerleşik demokrasilerde, koalisyon hükümetleri ve erken seçimler, ille de kargaşa ve çatışma ortamı yaratmayacaktır. Bu yüzden, bunları tek başlarına demokrasi eksiğinin birer parçası olarak görmek yanlış olur. Türkiye şartlarında ise, bilinen demokrasi eksiği sonucu, bu tip oluşumlar, istikrarsızlığı arttırıcı bir etki yaratmışlardır. Parti sisteminin parçalanmış yapısı, hükümetlerin süresinin kısalmasına ve popülist döngülerin artmasına sebep olmuştur. İki genel seçim arasında yapılması planlanan yerel yönetimler seçimlerinin zamanlamaları (en azından 1999'a kadar böyleydi) bile ayrı bir istikrarsızlık etmeni olarak nitelendirilebilir.

Tablo1: Konselide Bütçe Açığı ve Bileşenleri (GSMH'nin Yüzdesi)

	Cari Yatırım	Transfer		Faiz Dışı	Denge
	7.6	3.4	7.0	-1.4	-2.6
1986-90	6.7	3.1	7.2	0.1	-3.2
1991	9.5	2.7	8.3	-1.5	-5.3
1992	10.3	2.6	7.1	-0.6	-4.3
1993	10.3	2.7	11.4	-0.9	-6.7
1994	8.9	1.9	12.3	3.8	-3.9
1995	8.2	1.2	12.4	3.3	-4.0
1996	8.6	1.6	16.2	1.7	-8.3
1997	9.5	2.0	15.7	0.1	-7.6
1998	9.7	1.9	17.6	4.6	-6.9
1999	11.7	2.0	22.1	2.1	-11.6
2000	10.8	2.0	24.2	6.0	-10.2
Ortalama	8.4	2.7	10.6	0.4	-4.7

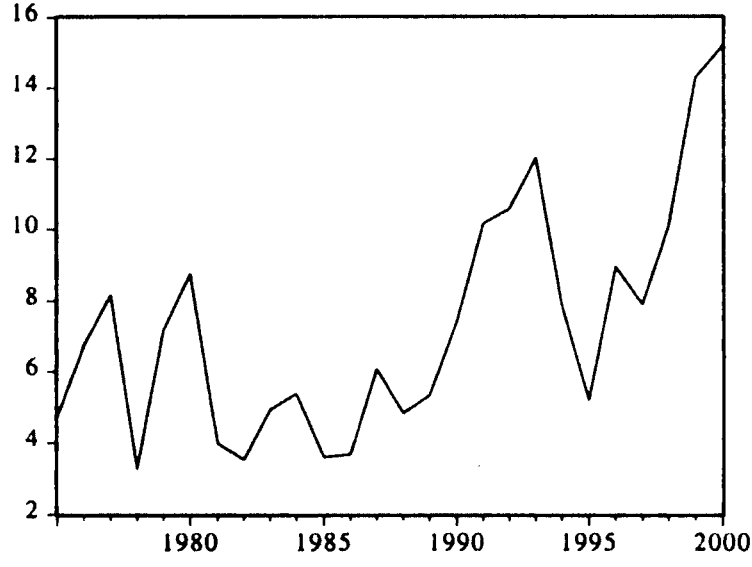
Kaynak: TCMB

1987 sonrası popülist döngünün dinamikleri, GSMH'daki kamu harcama oranlarındaki belirgin artışta da açıkça belli olmuştur (Tablo 1). Özellikle 1989-1991 yılları arasında kamu sektörü ücret artışlarındaki patlamanın

[17] Serbestleşme sürecinden kazanan gruplar siyasal iktidarlar tarafından çeşitli şekillerde desteklenmişlerdir. Düşük vergi disiplini, değerlenen döviz kurundan dolayı düşük maliyetli ithal girdilerinin temini ve devlet bankalarınca ayrıcalıklı olarak açılan krediler, kullanılan yöntemlerin en belirgin örnekleridir.

yansıması, kamu harcamalarındaki cari giderlerin büyüklüğü ile kendini göstermiştir. 1994 krizinden önce yapılan PSBR/GSMH oranı tablosu da diğer bir çarpıcı gösterge teşkil etmektedir (Şekil 1).

Parçalanmış siyasî sistem ve popülist döngülerle nitelendirilen bir ortamda yürütülen sermaye hesabı serbestleşmesinin kötü etkileri sonucu, sermaye hesabı yapısında bozulmalar meydana gelmiştir. Türkiye, asıl olarak doğası gereği hayli düzensiz olan kısa vadeli sermaye akışlarını çekebilmiştir. Oldukça serbest bir yabancı yatırım rejimi oluşturulmasına rağmen, doğrudan yabancı yatırımlardan (DYY) gelen sermaye girişleri, gerek Türkiye'nin kendi topladığı diğer sermaye tiplerine, gerekse de kalkınmakta olan diğer pazarlar tarafından çekilen (DYY) seviyelerine göre oldukça düşük kalmıştır (Tablo 2).[18]

1994 krizinin ortaya çıkmasında iki önemli etmen rol onamıştı; bunlardan birincisi yüksek enflasyon ortamındaki döviz kuru ile faiz oranlarını kontrol etmek isteyen hükümetin çabaları, ikincisi ise Türkiye'nin kredi notunun düşürülmesiydi. Bu etmenlerin ikisi de, denetimli bir sermaye ortamında çok da önemli olmayabilirdi. Sonuç olarak, Merkez Bankası'mn yabancı döviz rezervlerinde sürekli bir azalış gerçekleşti ve bu

[18] DDY akışlarının dağılımı ile ilgili kaynak için, bkz. UNCTAD 1999.

da Türk Lirasına Spekülatif bir hücuma neden oldu. Böylece Türkiye ile IMF bir kez daha karşı karşıya geldi.

TABLO 2: SERMAYE HAREKETLERİ: BOYUTLARI VE BİLEŞENLERİ

	Milyon ABD$			Toplam Akışların Yüzdesi	
	Sermaye Hesabı	NET DYY	G.S. DYY	Net DYY	G.S. DYY
1992	3648	779	844	21.4	23.1
1993	8963	622	636	6.9	7.1
1994	-4194	559	608	NA	NA
1995	4643	772	885	16.6	19.1
1996	5555	612	722	11.0	13.0
1997	7053	554	805	7.9	11.4
1998	-755	573	940	NA	NA
1999	4671	138	783	3.0	16.8
2000	9445	112	982	1.2	10.4
Toplam	39029	4721	7205	12.1	18.5
Ortalama	4337	525	801	12.1	18.5

Kaynak: TCMB

1994 KRİZİNİN YANSIMALARI: KISA VADELİ DÜZELME SAĞLAMAK UĞRUNA UZUN VADEDE EKONOMİNİN ÇIKMAZA SOKULMASI

Nisan 1994'te kamuoyuna sunulan IMF programı, oldukça standart bir programdı. 1994 yılı boyunca, kamu kesimini daraltıcı ve döviz kazandırıcı tedbirler uygulandı.[19] Bu tedbirler sonucu, üretim ve istihdamda gözle görülür bir daralma yaşandı ve 1994 yılı GSMH büyüme hızı eksiye döndü. İhracatta hızlı bir iyileşme gerçekleşti, aynı zamanda ithalat patlaması tersine çevrildi ve neticede cari hesap dengelerinde iyiye doğru bir gidişat gözlendi. 1995 yılının başlangıcından itibaren, büyüme sürecinin yeniden başladığı (Tablo 3) ve kısa vadeli sermaye girişinde artış olduğu ve Türkiye ekonomisinin krizi oldukça hızlı bir şekilde atlattığı görülebilir (Tablo 2).

Ekonomideki bu iyileşme, emek piyasasının esnek yapısı olması nedeni ve gelir bölüşümündeki sabit gelirli ücretlilerin payının düşürülmesi

[19] Daraltıcı tedbirler parasal daralma, cari giderlerde ve özellikle de KİT'lere yapılan para transferlerinde gider kesintilerini kapsamaktadır. Döviz kazandırıcı tedbirler ise devalüasyon kadar ihracatçılara fazladan verilen Eximbank kredilerini de içermektedir.

ile sağlanmıştır.[20] Dünya ekonomisinin ihracat artışları açısından olumlu bir ortam oluşturması, krizden yumuşak çıkışı belirleyen bir diğer temel etken olarak sayılabilir. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, hükümet tarafından alınan bazı önlemler, kısa vadede toparlanma sürecine katkıda bulunmuş olsalar da, bunun sağlıksız bir iyileşme olduğu sonradan anlaşılmıştır. Nitekim, bu dönemde görülen iyileşme süreci daha sonraki krizlerin de temellerini oluşturdu. Bu noktada, hükümetin oluşturduğu politikalar ile ilgili iki önemli noktadan bahsetmek faydalı olacaktır. İlk olarak, yurtdışmdan gelen kısa vadeli sermaye akışının teşvik edilmesi ve yurtdışına sermaye kaçışının önlenmesi amacıyla faizlerin yüksek tutulması, yurtiçi borçlanmada hızlı bir yükselişe ve dolayısıyla 1990'ların sonlarına doğru yıkıcı sonuçların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İkincisi ise, krizin etkilerinin görülmeye başlandığı andan itibaren, bankalara daha rahat bir nefes aldırmak amacı ile, mevduat hesaplarının tam sigorta kapsamına alınması yönünde yapılan bankacılık sektörü düzenlemeleri daha sonraki dönemde sektörü olumsuz yönde etkilemiştir. Gerçekten de, bankacılık düzenlemeleri, istikrarsızlığın önemli nedenlerinden birini oluştururken, yeni bir yüzyıl başlarken görülen son krizin oluşmasında da anahtar rolünü üstlenmiştir.

Türk ekonomisi 1994 krizinden sorunsuz bir biçimde sıyrılıyor gibi gözükmüştü. 1995 yılının ilk aylarından itibaren, döviz kurlarındaki düşüşün etkisiyle artan ihracat sayesinde, büyüme süreci yeniden ivme kazanmıştır. Başta finans sektörü olmak üzere bütün kuruluşlarda, ekonomiye olan güven yeniden tesis edilmiştir. Bunun sonucunda, 1994 yılına damgasını vuran yurtdışına yüklü miktarlarda sermaye kaçışı, tersine çevrilmiştir (Tablo 2). 1997 Asya krizine kadar, yükselen piyasalara yönelen gelen sermaye akışlarıyla oluşan uygun malî ortamdan Türkiye'de büyük ölçüde faydalanmıştır. Yakından incelendiğinde, 1994 krizinden hemen sonraki ortamda gerçekleşen iyileşmenin yüzeysel ve kırılgan bir nitelik taşıdığı görülebilir. Kamu kesiminde görülen malî dengesizlikler, farklı bir şekilde de olsa, istikrarsızlığın ana sebebi olmaya devam etmişlerdir. Çoğunlukla KİT açıklarının gerilemesine bağlı olarak, 1994 krizinden hemen sonra KKBG/GSMH oranında bir azalma olduysa da, bu durum çok da uzun sürmedi (şekil 1). 1990'ların sonunda, bütçe açığı yeniden rekor seviyelere ulaşmıştı. Burada vurgulanması gereken nokta, kamu kesimi malî dengesizliğin ardında yatan nedenin değişmiş olmasıydı. Bu çerçevede, bütçe harcamalarında transfer ödemelerinin oranının

[20] Türkiye işçi piyasasındaki esneklik ve maaş dağılımındaki düşüş ile ilgili kaynak olarak, bkz. Şenses (1994) ve Özmucur (1996).

gittikçe arttığı görülebilir. Bu da aslında iç kamu borçlarındaki faiz yükünün artmasının belirgin bir yansımasıdır. Geçmiş dönemlerle paralellik gösteren tek olgu, kamu kesimi yatırımlarının sınırlanmasıdır. Bu ise Türk ekonomisinin uzun vadeli büyüme performansını olumsuz yönde etkileyecek bir gelişmedir. Buna ilâveten, bütçe açığının boyutunun, resmî veriler tarafından, olduğundan daha az gösterildiğinin kabul edilmesi gerekmektedir.[21]

Bir kere daha vurgulamak gerekirse, Türkiye'nin demokratik eksiklikleri ile kamu kesiminin malî dengesizlikleri arasında çok önemli bir bağ mevcuttur. 1990'ların ilk yarısında olduğu gibi, çok parçalı siyasî sistem ve zayıf koalisyon hükümetleri, Türkiye'nin demokratik eksikliklerinin boyutlarının daha da artmasına neden olmuştur. Yerleşik demokrasilerin önemli bir özelliği olan denetimin düzgün yapılmaması sonucunda, kısa vadeli seçim kaygılarıyla hareket etmeye devam eden ardı ardına gelen hükümetler, borç yükünü kontrol konusunda başarısız oldular.

TABLO: 3 TEMEL MAKROEKONOMİK PERFORMANS GÖSTERGELERİ

	Reel Büyüme	Kişi Başına Reel Büyüme	Enflasyon	Borç/GSMH
1981-1985	4.7	2.1	40.0	36.3
1986-1990	5.8	3.5	54.4	49.1
1991	0.3	-1.6	59.2	38.8
1992	6.4	4.4	63.5	38.9
1993	8.1	6.2	67.4	38.8
1994	-6.1	-7.8	107.3	51.2
1995	8.0	6.1	87.2	44.1
1996	7.1	5.3	78.0	47.1
1997	8.3	8.7	81.2	46.6
1998	3.9	2.3	75.3	47.9
1999	-6.1	-7.4	55.8	58.7
2000	6.1	1.4	51.6	59.9
Ortalama	4.4	2.3	59.9	44.9

Kaynak: TCMB

Türkiye'deki hükümetler, hükümet harcamalarını karşılayabilmek için, bütçe dışı kaynaklara başvurdular; ki bu durum, 1980'lerdeki Özal döneminin bir mirası olarak görülmelidir[22] Kamu harcamalarının ve rant dağıtım oranlarının gerçek boyutları hükümetler tarafından gizlenince, Türkiye'deki malî dengesizliğin boyutları artmaya başlamıştır. Türkiye'nin

[21] Türkiye'deki bütçe açığının boyutlarının olduğundan eksik gösterilmesi ile ilgili kaynak için, bkz. Sayıştay (2000) ve Akçay ve diğerleri (2001).

[22] Türkiye'deki bütçe dışı kaynakların geçmişinin detaylı incelesi için, bkz. Oyan ve Aydın (1987).

demokrasi eksikliğinin iki anahtar ögesi yeniden gündeme getirilebilir; demokratik denetim mekanizmalarının ve şeffaflığın yaygın bir şekilde eksikliği. Bunlar ise kendilerini, bankacılık sektöründe ve finans sisteminde gittikçe artan bir performans bozukluğu şeklinde göstermiştir. Kamu bankaları, genellikle ekonomi ile ilgisiz kriterlere göre kredi dağıtmışlar ve bunun sonucunda reel anlamda, çok yüklü miktarlarda görev zararlarına uğramışlardır. Söz konusu zararlarda, şeffaf olmayan muhasebe işlemleri sayesinde, uzun süre gizlenmişlerdir.[23] Gerçekten de, Türkiye'nin bankacılık sektöründeki zayıflıklar ile çarpıcı malî dengesizlikler birbirlerini karşılıklı etkilemişlerdir. Başta Türk fmans sektörünün en büyük bankası olan Ziraat Bankası olmak üzere tüm bankalar, malî açığa katkıda bulunmuşlardır.[24] Yeni bir yüzyıla girerken, birbiri ardına gelen ve Türk ekonomisini derinden sarsan iki krizin meydana gelmesinde bu iki olgunun katkıları büyüktür.

Rüşvet ve yolsuzluk, Türk ekonomisinin son dönemlerdeki en belirgin özellikleri olmuştur. Uluslararası birçok kaynak da Türkiye'yi yolsuzluğun önemli olduğu bir dizi ülkenin arasına yerleştirmiştir.[25] Son olarak, demokratik denetim mekanizmalarının ve şeffaflığın tamamen yok olduğu bir başka olgudan, askeri harcamalardan bahsedeceğiz. Resmî kaynaklara göre, askerî harcamaların GSMH ya oranı yüzde 4.5'tir. Bu oran uluslararası standartlara göre yüksek sayılmaktadır, ancak yine de birçok araştırmacı tarafından, bu oranın aslında oldukça eksik değerlendirildiği düşünülmektedir.[26] Askerî harcamaların olduğundan daha az gösterilmesi ile kayıt altında olmayan bütçe açıkları arasında yakın bir ilişki mevcuttur.

2000 VE 2001 YILINDAKİ FİNANSAL KRİZLER: İÇERİDEN KAYNAKLANAN VE KAÇINILMASI GÜÇ SÜREÇLER

1994 krizini takip eden ilk yıllarda IMF çok fazla geri planda kalmıştır. IMF, Türkiye'nin makroekonomik performansı ile ilgili eleştirel raporlar yayımlamaya devam etmiş, ancak herhangi bir finansal kriz tehlikesi hissedilmediği için, bu raporlar tavsiye niteliği taşımaktan öte gideme-

[23] Bu konu ile ilgili kaynak için, bkz. IMF (1998). Enflasyonu düşürme programı ve bu programın Türk banka sektörü üzerindeki etkileri için, bkz. Alper ve diğerleri (2001).

[24] Bu olayın işleyişine bağlı olarak Ziraat Bankası ve kamu borçlarıyla ilgili bağlar için, bkz. Sayıştay (2000).

[25] Transperancy International, 2001 tarafından hazırlanan 2001 yılı yolsuzluk Algılama Endeksi (Corruption Perceptions Index) sıralamasında, rüşvet arttıkça derecesi de artan bir sıralamaya göre, Türkiye 91 ülke arasında 57. oldu. Arjantin ve Meksika gibi önemli yükselen piyasalarının da, biri 57. öteki 51. olmak üzere, yakın sıralamalara sahip olması ilginçtir.

[26] Bkz. Günlük-Şenesen (2000).

mişlerdir. Bununla birlikte 1999 yılından itibaren, Türkiye'nin sürdürülemez bir büyüme sürecine girdiği iyiden iyiye kendini belli etmeye başlamıştı. IMF, Türk hükümetinin sıkı bir malî kemer sıkma politikası ve yapısal reformlarla örülü, enflasyonu düşürmeye yönelik radikal bir programı kabul etmesi için baskısını arttırmaya başladı. Türkiye kamuoyunda da, popülist uygulamaların ekonomik maliyetlerinin gitgide daha yüksek olmaya başladığını algılamaya başlayan insanların sayısı çoğalmaktaydı. Bu durum, bütçe harcamalarındaki kamu borcuna ödenmekte olan faizin alışmışın çok üzerine yükselmesi sonucu, popülist rant dağıtımı ve kamu yatırımları için yeterli miktarda kaynak bulunamaması ile de açıkça kendini belli ediyordu (Tablo 1 ve 4).

1999 yılı, aynı zamanda, Türkiye'nin siyasî gidişatında da önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. 1999 yılına kadar, Türkiye'deki koalisyon siyaseti, her zaman önemli istikrarsızlıklara neden oluyordu. Söz konusu uyumsuz siyaset, özellikle 1970'lerin sonu, 1990'ların başı ve ortasında belirgindir. Nisan 1999'da birleştirilerek yapılan genel ve yerel seçimlerden sonra ise, eski örneklerinden çarpıcı farklılıklar gösteren bir koalisyon hükümeti oluşturulmuştu. Yeni koalisyon hükümetini kuran üç siyasî partinin çok farklı ideolojik kökenleri vardı. Koalisyonun büyük ortakları, merkezin solunda yer alan Demokratik Sol Parti (DSP) ile radikal milliyetçi Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) iken, Anavatan Partisi (ANAP), küçük ortak olarak koalisyonda yerini almıştı. Görünür ideolojik farklılıklara rağmen, koalisyon partileri arasındaki yüksek seviyedeki uyum, Aralık 1999'da yürürlüğe konan kapsamlı istikrar programı, iç ve dış çevrelerde iyimser bir ortam yaratmıştır.

TABLO: 4 TRANSFER HARCAMALARI (GSMH'NİN YÜZDESİ)

	Faiz Ödemeleri	KİT'lere Transferler	Diğer Transferler	Toplam
1981-1985	1.4	1.7	3.6	6.7
1986-90	3.3	0.5	3.4	7.2
1991	3.8	1.9	2.6	8.3
1992	3.7	0.7	2.7	7.1
1993	5.8	1.3	4.3	11.4
1994	7.7	0.5	4.1	12.3
1995	7.3	0.6	4.5	12.4
1996	10.0	0.3	5.8	12.4
1997	7.7	0.4	7.6	15.7
1998	11.5	0.3	5.7	17.6
1999	13.7	0.5	7.9	22.1
2000	16.2	0.7	7.3	24.2
Ortalama	5.6	0.9	4.4	10.6

Kaynak: TCMB

Aslında biraz derine inildiğinde, koalisyonu oluşturan iki büyük ortağın reform sürecinde büyük ölçüde "kaybedenleri" temsil ettiklerini görmek mümkündür; MHP'nin seçmen tabanının büyük çoğunluğunu kırsal kesim oluştururken, DSP, şehirdeki yoksulların dayanak noktası olmuştur.[27] Bu nedenle, koalisyon partileri arasında ve reform için verilen taahhütler sırasında görülen uyuma rağmen, partiler aslında, patronaj ağları ve popülist rant dağıtımı gibi geleneksel araçları terk etmeye pek de istekli değillerdi. Programın başarısı için çok önemli olan Türk Telekom'un satışında ve tarım destek fiyatlarının düşürülmesinde gösterilen direnç, bu eğilimi belli eden çok çarpıcı iki örnek olmuştur. İki olayda da MHP baş rolü oynamıştır. Hükümetin icraatlarının ne kadar beğenildiği bizim analizimizin dışındadır fakat burada vurgulanması gereken önemli nokta, hükümet başlangıçta vermiş olduğu sözleri tutmakta başarısız olmuştur. Bu nedenle, hükümetin güvenilirliği düşmüş, yerli ve yabancı aktörlere olumsuz sinyaller verilmiş ve istikrar programının geleceği tehlikeye atılmıştır. Bütün bu gözlemler ışığında, arka arkaya patlak veren iki krizin kökeninde, Türkiye'nin demokrasi açıklarının yattığı gerçeği ortaya çıkmaktadır.

Aslında, 1999 programını tam bir başarısızlık olarak nitelendirmek haksızlık olur. Programın bazı kilit noktalarını hayata geçirmek için önemli adımlar atılmıştır. Kamu sektörü maaşlarında, parasal konulardaki denetimlerde ve KİT'in performansı ile birlikte konsolide edilmiş bütçe yapısında iyileştirmeler yapmak için alınan önlemlerde oldukça tutarlı bir uygulama gözlenmiştir. Fakat, özellikle kamu bankalarını hedefleyen bankacılık sektörü düzenlemeleri gibi hem zor, hem de siyasî maliyetlerin fazla olması beklenen alanlarda, siyasîler gerekli atılımları yapmakta isteksiz davranmışlardır. Kamu bankalarındaki "görev zararları" başta olmak üzere KİT'lerin süregelen yapısal sorunlarına çözüm bulabilmekteki başarısızlık, bu bağlamda verilebilecek çarpıcı örnekler oluşturmaktadır. Gerçekten de, siyasîler bu sorunla, ancak programın Şubat 2001'de çökmesinden ve ağır bir fatura yüklenilmesinden sonra ilgilenmeye başlamışlardır. Şubat krizinin oluşmasından hemen sonra, Hazine, kamu bankalarının görev zararının 20 milyar doları bulabileceğini açıklamıştır. Programın başlangıcında süregelen görev zararları ile ilgili yeterli adım atılmaması, yüklü miktarda sermayenin yurtdışına çıktığı durumda bankacılık kesiminin ciddi boyutlarda zarar görmesine neden olmuştur. Her iki krizde yaşanan sermaye çıkışı sırasında, likiditedeki daralmaya bağlı

[27] Farklı siyasî partilerin seçmen tabanları ile ilgili kaynak için, bkz. Çarkoğlu (2000).

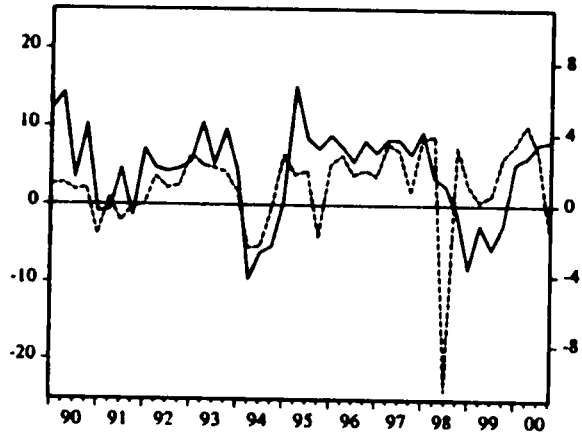
olarak faiz oranlarında keskin bir yükseliş yaşanmışır.[28] Bankacılık sisteminin kırılgan yapısı nedeni ile[29] bankaların yüksek faiz oranlarının altından kalkamayacağını fark eden Merkez Bankası, istikrar programı çerçevesinde taahhüt ettiği gibi sabit döviz kuru politikasını terk edip, Türk Lirasında büyük çapta bir devalüasyon anlamına gelen dalgalı kur rejimine geçmek zorunda kalmıştır. Devalüasyon, kısa süreli de olsa eski programın belki de en temel başarısı olan, düşme trendindeki enflasyonda ani bir artışa neden olmuştur. Faiz oranlarındaki ani yükselişlerin doğal bir sonucu olarak, kriz döneminde bankacılık sektörü ağır kayıplar vermiş ve bu da kredi kısılmasına neden olmuştur. Neticede, faiz oranlarındaki artış, üretimde azalma ve işsizlikte artış kanalları ile reel ekonomiyi olumsuz yönde etkilemiştir. Bahsi geçen sürecin, bütçe dengesine de olumsuz etkileri olmuştur. Üretimdeki daralma, kamu gelirlerini azaltırken, kriz donrası yüksek faiz oranları, bütçe açığının finanse edilmesini zorlaştırmıştır. Sonuç olarak, Mayıs 2001 istikrar programı oluşturulurken, borcun altından kalkabilme sorunu en önemli temel kaygı olmuştur.

1990'ların ikinci yarısına bakılacak olursa, Türkiye ekonomisinin dış gelişmelerden olumsuz etkilendiği görülmektedir. 1997'deki Asya krizi ve de 1998 Rusya krizi, Türk ekonomisinin büyüme performansını olumsuz yönde etkilemişlerdir. Özellikle ticarî bir ortak olarak gittikçe artan bir öneme sahip olan Rusya'da patlak veren kriz, Türkiye'nin reel ekonomisini doğrudan olumsuz yönde etkilemiştir. Belki daha da önemlisi, özel sermaye akışlarının hâkim olduğu ve bulaşıcı özelliğe sahip finansal krizlerle nitelendirilen bir çevre, sermaye akışlarını daha da düzensiz ve hassas bir hâle sokmuştur. Ekonomik istikrarın, yurtdışmdan girecek sermaye akışına bağlı olması, spekülatif vurgunlar ve bunun sonucunda ortaya çıkabilecek finansal kriz risklerini beraberinde getirmektedir. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesinden sonra Türk ekonomisinin büyüme performansı sermaye hareketlerindeki inişler ve çıkışlara paralel olarak ciddi bir istikrarsızlık göstermektedir (Şekil 2).

[28] Türkiye'deki 2000 likidite krizleri ile ilgili daha kapsamlı bir analiz için, bkz. Alper (2001). Bankalar arası piyasada bir önceki hafta % 45 olan gecelik repo faizleri, 21 Şubat 2001'de % 6,200 ile tavana vurmuştur. Bu ise bir sonraki gün büyük bir devalüasyona yol açmıştır. 19-21 Şubat döneminde Merkez Bankası 55 milyar satmak zorunda kalmıştır. Kaynak için, bkz. Merkez Bankası (2001).

[29] Türkiye'deki bankalar demokratik açığın getirdiği bir sonuç olan, yüksek enflasyon ortamında yaşamaya alışmışlardı. 1999 programının getirdiği enflasyondaki ani düşüş sektörün hassasiyetini daha da arttırmıştır, bkz. Alper ve diğerleri (2001).

Şekil:2 Türkiye'de Büyüme ve Sermaye Akımları (1989-2000)

----GSYİH Yıllık Büyüme (%, sol) -----Sermaye Akımları (Mil, ABD$, sağ)

Bu da bizi, en başta dile getirdiğimiz, finansal küreselleşme döneminde siyasetin önemli bir yere sahip olduğu tezine getirmektedir. Gerçekten, yurtdışından sürekli sermaye akışında siyasetin büyük etkisi vardır. Yurtdışından sermaye akışının, politikacılar ve siyaset yapımcılardan kaynaklanan olumlu haberlere bağlı olduğu giderek daha iyi anlaşılmaktadır. Bu mantıktan yola çıkarsak, kötü haberlerinde pahalıya mâl olacağı söylenebilir. 2001 krizini tetikleyen Cumhur Başkanı Ahmet Necdet Sezer ile Başbakan Bülent Ecevit arasındaki tartışma, bunun için açık bir örnektir. Krizin ortaya çıkışını sadece bu "olay"a bağlamak doğru olmasa da, söz konusu olay, piyasaların siyasî olgulara duyarlılığını bariz bir şekilde gözler önüne sermiştir. Bu ise, bu çalışmada varsayılan ve siyasal sistemin ve "demokrasi"nin yapısından finansal küreselleşmenin etkilerine kadar uzanan sebep-sonuç ilişkisini güzel biçimde aydınlatmaktadır.

DEMOKRATİK ZAAFLARIN VE EKONOMİK POPÜLİZMİN NİHAÎ DÖNGÜLERİNİN ÜSTESİNDEN GELEBİLME

Demokrasi eksikliklerinin ve ekonomik popülizmin nihaî döngülerinin üstesinden gelebilme kapasitesi, finansal küreselleşmenin nimetlerinden yararlanabilmenin çok önemli bir koşuludur. Bu ise, kazanan veya kaybedenin olmadığı bu kısır döngünün nasıl aşılabileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu soruya yanıt arayan ve değişim ihtimallerini ara-

yan birinin, Türkiye şartlarındaki üç tip aktörü iyi tahlil etmesi gerekmektedir; siyasî partiler, sivil inisiyatifler ve Avrupa Topluluğu ya da uluslararası finans kuruluşları gibi yabancı aktörler.

Türkiye ortamında siyasî partiler değişime en az ayak uydurabilecek kurumlar gibi görünmektedir. Türkiye'deki siyasî partilerle ilgili yakın zamanda yapılan bir araştırma göstermiştir ki, bu oluşumlar aslında lider egemenliğinde varlıklarını devam ettiren menfaat grupları niteliğini taşımaktadırlar. Oldukça hiyerarşik bir düzende örgütlenmeye eğilimli bu yapı, liderlere parti içi muhalefetin hemen hemen hiç olmadığı bir ortam sunmaktadır.[30] Parti liderliklerinin uzun süre devam etmesi ve parti içi demokrasi açığı, daha şeffaf ve demokratik denetim mekanizmalarının işlediği yönetimler oluşturma yolundaki değişimler için gereken iradenin gösterilmesini engellemektedir. Böyle bir oryamda siyasî partilerin, kamu kaynaklarını kendi seçmenlerine dağıtma işiyle daha fazla meşgul olmalarına fazla şaşırmamak gerekir. Seçmenlere yönelik bu tarz kısa vadeli ve dar kapsamlı bakış açısı, daha uzun vadeli stratejilere ve getirilerin belli bir süre sonra olacağı siyasî yaklaşımlara önem verilmesini engellemektedir. Bir yandan siyasî partiler, daha şeffaf bir yönetim oluşturma konusunda öncülük etmekte etkisiz görünürken, diğer yandan da ulusötesi veya uluslararası organizasyonlar ile sivil toplum kuruluşları gibi "alttan ve üstten" oluşan baskılara maruz kalmaktadırlar. Ekonomik popülizmin kök saldığı toplumlarda değişimi gerçekleştirmek için, sağlam bir "dış destek" önemli bir itici güç oluşturmaktadır. Meksika'nın NAFTA'ya girdikten sonra yaşadığı deneyim, bu gözlemi açıkça destekleyen güzel bir örnaktir.[31] NAFTA üyeliği sayesinde dış ticaretini genişletebilen ve yurtdışından büyük miktarlarda sermaye akışı çekebilen Meksika, zor olan siyasî reformları yapabilme ve reformlara karşı yurtiçinden gelebilecek siyasî tepkilere karşı göğüs gerebilme iradesini gösterdi. Benzer örnekler, ilk olarak 1980'lerde Avrupa Birliği'nin İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ı kapsayan Akdeniz'e doğru genişlemesinde ve daha sonra Macaristan, Polonya ve Çek Cumhuriyeti'ni kapsayan "doğuya genişleme" süreçlerinde de görülmüştür.[32] 1990'lı yıllarda, Maastricht Kriterlerine uyması yönünde üzerinde yoğunlaşan baskı ile Yuna-

[30] Türkiye'de siyasî partilerin doğası hakkında, bkz. Haper ve Landau (1991), Kalaycıoğlu (2001) Turan (1995).

[31] Meksika'nın NAFTA'ya girdikten sonraki dönemi ile ilgili analizler için, bkz. Aspe (1993).

[32] Avrupa Birliği'nin güneye ve doğuya doğru genişlemesinin olumlu sonuçlar doğurduğu ülkeleri incelemek için, bkz. Preston (1997).

nistan'ın dönüşüme uğraması ve Avrupa para birimine geçiş için Yunanistan'ın gerekli şartlara itaat etmesi, bu bağlamda çarpıcı gelişmelerdir.[33]

Türkiye ortamında ise, AB desteği sınırlı ölçülerde etkili olabildi. 1996 yılında yürürlüğe giren Gümrük Birliği Anlaşması, Türkiye'de ticarî serbestleşmenin ivme kazanmasında ve düzenleyici yenilikler yapılmasında güçlü bir etken oldu. Fakat Gümrük Birliği'nin Türkiye üzerindeki etkileri, 1980'lerde Akdeniz'deki üç ülkenin ve 1990'larda komünizm sonrası Doğu Avrupa'nın entegrasyon süreci ile mukayese edildiğinde sınırlı kalmıştır.[34] Gümrük Birliği çerçevesinde, Türkiye'nin nispeten daha elverişsiz bir ortam ve teşvik yapısı ile karşılaştığını söylemek mümkündür.[35] Türkiye AB'nin finansal yardımını hak edebilmek için, birliğin mevcut veya gelecekte olabilecek hiçbir üyesinin yaşamadığı kadar zorlu siyasî şartlarla karşı karşıya gelmiştir.

Türkiye'nin AB'ye aday ülkeler arasına alınması yönünde Avrupa Konseyi'nin yakın zamanda aldığı karar, kritik bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Gerçekten de Helsinki kararları, Aralık 1999 İstikrar Programı için elverişli bir ortam yaratmıştır. AB'den gelen itici güç önümüzdeki on yıl boyunca Türkiye'nin demokratik açıklarının ve buna mukabil gelişen ekonomik popülizmin üstesinden gelebilmesi için anahtar görevi taşımaktadır. Ancak, başlangıçta Gümrük Birliği'ne başvururken var olan olumsuz nitelikteki şartlar ve teşvikler, Helsinki sonrası dönemdeki Türkiye-AB ilişkilerini de etkilemektedir. Bu durum Türkiye'deki reform karşıtı koalisyonun gücünün artmasına neden olurken, AB tarafından arzu edilen değişim ivmesinin azalmasına da yol açmaktadır.

Türkiye örneğinde etkili olan ikinci önemli dış etken, IMF ve Dünya Bankası gibi, uluslararası finans topluluklarıdır. Bu tür kuruluşlar, Türkiye gibi ülkelerin ekonomik gelişmelerini üç temel nedenden dolayı teşvik ederler. Birinci olarak, tipik bir yükselen piyasa ülkesi olan Türkiye, küresel ticaret ve yatırım açısından elverişli bir Pazar konumundadır. İkincisi, daha önceden verdikleri kredileri geri almak isteğindedirler. Son olarak da, küresel finans ortamında bulaşıcı özelliği taşıyan (contagion) krizlerin oluşmasını önlemek amacı ile düşük performanslı ülkelere istikrar kazandırmak önemli bir hedef hâline gelmektedir. AB açısından da aynı gerçekler geçerlidir çünkü AB, hem ekonomisi hem de siyaseti gelişme gösteren potansiyel bir üyeden doğal olarak yararlanacaktır.

---

[33] Yunanistan'ın 1990'larda, her ne kadar 10 yıl gecikmeli de olsa, AB baskıları altında gösterdiği değişim ile ilgili, bkz. Preston (1997) ve OECD (1998).

[34] Gümrük Birliği Anlaşması ve etkileri ile ilgili kaynak için, bkz. Balkır (1998).

[35] Türkiye'nin AB ile olan ilişkileri bağlamında karşılaştığı koşullar ve teşvikler ile ilgili olarak, bkz. Öniş (2001).

Tabandan gelen baskılara tekrar dönüldüğünde, son yıllarda, başta iş dünyası olmak üzere, sivil girişimlerde önemli ölçüde artış görülmektedir. Aslında dış etkiler ve yerel tabanlı sivil girişimler eskiden beri bir birine bağlı olmuşlardır. Özellikle büyük şirketler başta olmak üzere bütün iş dünyasının, daha fazla şeffaflık ve demokratik denetim mekanizmalarının işlerliği kapsamında daha fazla ilgi göstermesi ve baskıda bulunmasının altında, hem AB'ye hem de daha geniş küresel normlara uyma ihtiyacı yatmaktadır.[36] Türk Sanayici ve İşadamları Derneği (TÜSİAD), son yıllarda, özellikle daha şeffaf ve iyi denetilen bir devlet oluşturma konusunda "demokratikleşme"ye olan ihtiyacı defalarca dile getirmiştir.[37] Bu bağlamda TÜSİAD baş rolü üstlenirken, diğer önemli iş dünyası dernekleri de onu takip etmişlerdir.[38] Kişisel olarak devletin kayırmalarından yararlanan, patronaj ağlar ile içli dışlı birçok işyerinin bulunması, reformların gerçekleştirilebilmesi konusunda bazı sınırlar getirmeye devam etmektedir. Bu da, Türkiye'deki iş dünyasından kaynaklanan değişim taleplerinin ivmesini azaltan karşı bir güç oluşturmaktadır.

Türkiye'deki siviller, son yıllarda yalnızca iş dünyasıyla sınırlı kalmamaktadır. Aslında, 1990'ların ikinci yarısından itibaren birçok sivil girişim ortaya çıkmıştır. Bu konudaki en çarpıcı örnekler, Susurluk kazasına tepki olarak doğmuş, daha açık daha şeffaf bir toplum gayesi güden kuruluşlar[39] ile 1999 Ağustos'undaki depremin ardından çoğalan sivil inisiyatiflerdir. Bu girişimler, devletin, toplumun ihtiyaçlarına yeterince cevap verememesine ve demokratik olmayan yapısına birer tepki niteliğindedirler. Yakın zamanda, yolsuzluklara karşı ortaya çıkan ve daha sorumluluk sahibi bir devlet amacı güden sivil inisiyatifler ortaya çıkmıştır.

Bu olumlu gelişmelere rağmen, sivil toplum kuruluşlarının başlangıç aşamasında olduğunu da görmek gerekmektedir. Buna ek olarak, Türkiye'deki sivil topluluklar oldukça bölünmüş ve toplumun çeşitli kesimleri ile yatay bağların zayıf olduğu bir özellik sergilemektedirler. Söz konusu özelliler de aşağıdan oluşan baskının etkisinin azalmasına neden olmaktadır. İş dünyasının kurduğu dernekler ise, yaklaşımlarında seçkinci

[36] Türkiye'de yakın dönemde, iş dünyası ve demokrasi arasındaki bağlar ile ilgili eleştirel bir bakış açısı için, bkz. Öniş ve Türem (2001).

[37] TÜSİAD bu bağlamda bir dizi rapor yayımlamıştır. Bunlar arsında en etkilileri TÜSİAD (1995) ve TÜSİAD (1997) olmuştur.

[38] Türkiye'de son dönemdeki geniş demokratikleşme programı bağlamında, demokratik denetim mekanizmalarının işlediği, daha şeffaf bir devlet için bir dizi farklı iş adamları dernekleri de çeşitli yayınlar çıkarmışlardır. Bu konuda aktif olan dernekler, MÜSİAD, TİM, TOB ve TÜGİAD'dır.

[39] 1990'ların sonunda meydana gelen Susurluk kazasına karşı ve 1999 Ağustos depremi için kurulan sivil girişimler ile ilgili bir çalışma için, bkz. Kasaba ve Bozdoğan (2000).

bir tavır sergilemekte ve diğer sivil toplum kuruluşlarıyla geniş tabanlı bir koalisyon oluşturmaktan kaçınmaktadırlar. Güç kaynaklarının dağılımında ve gelir oranlarında bu kadar yaygın dengesizliklerin yaşandığı bir toplumda, bu durum bir çelişki olarak nitelendirilmemelidir. Dolayısıyla sivil toplum örgütlerinden gelen değişim taleplerinin yoğunluğunu da, olduğundan fazla görmemek gerekmektedir. Sivil toplum örgütlerinin mevcut yapısı ve bünyesinde oldukça farklı baskı gruplarını bulundurması, demokratik denetim mekanizmalarının daha iyi iyileşebilmesi ve daha fazla şeffaflık için öngörülen değişimleri sınırlamaktadır.

Sonuçlar

Finansal küreselleşme döneminde, ekonomik anlamda küresel normlara ayak uydurmak için yeterli yönetim kapasitesine sahip olmayan ülkeler, genelde önemli ölçüde demokrasi eksiği bulunan ülkelerdir. Zayıf demokrasiler, neo-liberal dönemde art arda popülist döngüler yaşamaya eğilimli olmakta ve böylece finansal küreselleşmenin nimetlerinden tam anlamı ile faydalanamamaktadırlar. Aslında finansal küreselleşme de, bu popülist döngüleri büyütme ve bu döngülerin yapısını gittikçe daha asimetrik hâle getirme eğilimindedir. Popülist döngülerdeki her ciddi bunalım dönemi, gittikçe daha da kötüleşen bir gelir dağılımına neden olmaktadır. Bu tür ekonomiler, giderek düşük büyüme hızı ve büyük gelir eşitsizlikleri ile tanımlanan "düşük denge tuzağına" (low-level equilibrum trap) düşme ve kolay kolay da kurtulmama tehlikesiyle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu genel gözlemler, 1989 sonrası sermaye hareketlerinin serbestleştirildiği dönemdeki Türk ekonomisinin niteliklerini ve performansını açıklamada yardımcı olmaktadır.

Bu çalışmada üç önemli unsur vurgulanmıştır. İlk olarak, literatürde anlatılanlardan farklı olarak, sermaye hareketlerinin siyasî sistem veya demokrasinin yapısı tarafından belirlendiğinin altı çizilmiştir. İkinci olarak, salt likidite krizi olarak algılanan kısa vadeli krizlerin altında aslında, aslında demokratik eksikliklerden kaynaklanan çok daha derin yapısal sorunların yattığına işaret edilmiştir. Son olarak da, düşük denge tuzağı olarak adlandırılan durumdan kurtulmanın (birbirlerini teşvik eden iç ve dış kaynaklı baskılar nedeni ile) ancak zamanla mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Bu yüzden, demokratik açıkların varlığını sürekli bir denge durumu olarak görmemek gerekir; çünkü anahtar rolü üstlenen hem yerel hem de yabancı aktörlerin, küresel normlara uyum yönünde adım atmaları için birçok önemli sebep bulunmaktadır. Analizlerimizde vurgulanan diğer bir önemli nokta da, bu dar boğazdan çıkışın hızını ve büyüklüğünü, yabancı aktörlerden gelecek sinyaller kadar, sivil toplum örgütlerinin itti-

fakı ve gücü de belirleyeceği olgusudur. Örneğin, AB'den kaynaklanan daha dengeli bir şartlar ve teşvikler yapısını içeren net ve kararlı sinyallerin, Türkiye gibi ülkelerde katalizör görevi göreceği son derece açıktır. Aslında AB'den gelecek güçlü sinyaller, devletten patronaj ilişkileri çerçevesinde menfaat sağlayan kişilerle mücadele eden sivil girişimleri daha da cesaretlendirecektir.

Daha geniş ve mukayeseli bir açıdan bakıldığında, temel olarak çıkarılan sonuçlar şunlardır. Son dönemlerde görülen malî krizler tipik olarak, zayıf demokrasiye sahip veya demokratik açıkları bulunan, "yarı-çevre" veya "yükselen piyasa" konumundaki ülkelerde yoğunlaşmıştır. Bu da, gelişmekte olan ülkelerde demokrasiyi sağlamlaştırıp derinleştirme yönünde ciddi bir ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Bu da finansal küreselleşmeye erken geçme konusunda ciddi tereddütler bulunduğunu vurgulamaktadır. Daha farklı söylenecek olursa, finansal serbestliğin gerçek yararları, ancak ülkeler demokratik gelişme yolunda belirli ilerlemeler kaydettikten sonra ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Akçay, C., Alper, C. E. Özmucur, S. (2001). "Bugdet Deficit, Inflation and Dept Sustainability: Evidence from Turkey (1970-2000)". *Boğaziçi University Institute of Social Sciences Working Paper* ISS/EC 2001-12.

Alper, C. E. (2001). "The Turkish Liquidity Crisis of 2000: What Went Wrong", *Russian and East European Finance and Trade* 37, 6: 51-71.

Alper, C. E., Berument, M.H. and Malatyalı, N. K. (2001) "The impact of the Disinflation Program on the Structure of the Turkish Banking Sector", *Russian and European Finance and Trade* 37, 6: 72-84.

Arıcanlı, T. Rodrik, D. (eds), (1990). *The Political Economy of Turkey: Dept, Adjustment and Sustainability,* London: Macmillan.

Armijo, L. E. (ed) (1999). *Financial Globalization and Democracy in Emerging Markets,* New York: St. Martin's Press.

Aspe, P. (1993). *Economic Transformation: The Mexican Way,* Cambridge MA: MIT Press.

Balkır, C. (1998). "The Customs Union and Beyond", in Rittenberg, L. (eds) *The Political Economy of Turkey in the Post-Soviet Era. Going West and Looking East,* Westport Connecticut: Praeger: 51-78.

Çarkoğlu, A. "The Geography of the April 1999 Turkish Elections". *Turkish Studies,* 1.1: 149-171.

Cizre-Sakallıoğlu, U. and Yeldan, E. (2000). 'Politics, Society and Financial Liberalization: Turkey in the 1990s, *Development and Change* 31, 1: 481-508.

Ersal, H. (1996). "The Timing of Capital Account Liberalization: The Turkish Experience", *New Perspectives on Turkey* 15: 45-64.

Ertuğrul, A. And Selçuk, F. (2001). "A Brief Account of the Turkish Economy: 1980-2000", *Russian and East European Finance and Trade* 37, 6: (forthcoming).

Günlük–Şenesen, G. (2000) "Measuring the extent of defense Expenditures: The Turkish Case with Turkish Data", *Defense and peace Economics* 11.

Heper, M. and Landau, J. (1991). *Political Parties and Democracy in Turkey,* London and New York: I. B. Taurus.

Huntington, S. (1991). *The Third Wave: Democratization in the late Twentieth Century,* Norman: University of Oklahoma Press.

Kahler, M. (ed) (1998). *Capital Flows and Financial Crises,* Ithaca: Ithaca: Cornell University Press.

Kalacıoğlu, E. (2001). "Turkish Democracy: Patronage Versus Governance", *Turkish Studies,* 2, 1: 54-70.

Kasaba, R. and Bozdoğan, S. (2000) "Turkey at a Crossroad", *Journal of International Affairs,* 54, 1: 1-20.

O'Donell, G. (1994). "Delegative Democracy", *Journal or Democracy* 5: 55-69.

OECD (1998) *Economic Survey of Greece,* Paris: Organization for Economic Co-operation and Development.

Oyan, O. And Aydın, A. R. (1987). *İstikrar Programından Fon Ekonomisine,* Ankara: Verso Yayınları.

Oxhorn, P. And Starr, P. K. (eds.) (1999). *Markets and Democracy in Latin America: Conflict or Convergence?* Boulder and London: Lynne Rienner.

Öniş, Z. (1998). *State and Market: The Political Economy of Turkey in Comparative Perspective,* İstanbul: Boğaziçi University Press.

Öniş, Z. (2001). "An Awkward Partnership: Turkey's Relations with the European Union in Comparative-Historical Perspective', *Journal of European Integration History* 7, 1: 106-122.

Öniş, Z. And Riedel, J. (1993). *Economic Crises and Long-term Growth in Turkey,* Washington DC: The World Bank.

Öniş, Z. Türem. U. (2001). *'Entrepreneurs, Democracy and Citizenship in Turkey', Comparative Politics*, Basılacak

Öniş, Z. and Webb, S. B. (1994). 'Turkey: Democratization and Adjustment from Above', in Haggard, S. and Webb, S.B. (eds.) *Voting for Reform.* New York: Oxford University Press for the World Bank.

Özbudun, E. (2000). Contemporary *Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation,* Boulder, Colorado: Lynne Reiner.

Özatay, F. (1997). "The Lesson of the 1994 Crisis in Turkey: Public Dept (Mis) Management and Confidence Crisis", *Yapı Kredi Economic Review* 7: 21-38.

Özmucur, S. (1996). *Türkiye'de Gelir dağılımı, Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler,* İstanbul: Boğaziçi University Press.

Preston, C. (1997) *Enlargement and Integration in the European Union,* London: Routledge.

Roberts, K. (1995) "Neo-liberalism and the Transformation of Populism in Latin America: Tne Peruvian Case", *World Politics.* 48: 82-116.

Rodrik, D. (1990). "Premature Liberalization and Incomplete Stabilization: The Özal decade in Turkey", *Center for Economic Research Working Paper,* No. 402, London.

Sayıştay (2000). 2000 Yılı Malî Raporu, T.C. Sayıştay Başkanlığı, Ankara. (available at http:// www.sayistay.gov.tr/rapor/diger/2000malirapor.pdf.)

Şense, F. (1994). "Labor Market Responses to Structural Adjustment and Institutional Pressures: The Turkish Case", *METU Studies in Development* 21, 3: 405-448.

Transparency International (2001) "Press Release: New Index Highlight Worldwide Corruption Crisis", http//www.transparency.org.

Turan, İ. (1995). "The Oligarchical Leadership of Turkish Political Parties: Origins, Evolution, Institutionalization and Consequences", Istanbul: *Koç University Working Papers Series,* No, 19.

Turkish Central Bank web site: http//www.tcmb.gov.tr.

TÜSİAD (1997). *Türkiye'de Demokratikleşme Perspektifleri,* İstanbul: Türk İşadamları ve Sanayiciler Derneği.

TÜSİAD (1995). *Optimal Devlet.*

UNCTAD (1999). *World Investment Report 1999,* Geneva: United Nations Conference on Trade and Development.

World Bank (1997). *Private Capital Flows to Developing Countries: The Road the Financial Integration,* Oxford University Press for the World Bank.

DEMOGRAFİK GELİŞMELER VE TÜRKİYE EKONOMİSİ

Serdar Sayan*

GİRİŞ

Nüfusun büyüklüğü ve artış hızı ile cinsiyet ve yaş gruplarına göre bileşimi gibi demografik değişkenler hem arz ve talep üzerindeki çift yönlü etkileri yoluyla bir ekonominin bu günkü yapısını, hem de gelişme büyüme potansiyeli üzerindeki etkileri dolayısıyla gelecekteki yapısını etkileyen çok önemli bir rol oynarlar. Gerçekten de, istihdamın büyüklüğü ve büyüme hızı ile çalışanların üretkenliğini belirleyen temel unsurlardan olan ve bu yolla mal ve hizmetlerin arzını etkileyen demografik karakteristikler, millî gelirin düzeyi ve dağılımı ile birlikte toplam talebin düzeyini ve sektörel bileşimini de etkileyen en önemli değişkenler arasında yer alırlar. Bunlara ek olarak demografik yapı, iç göç ve kentleşme kalıpları ile eğitim ve sağlık başta olmak üzere, sosyal güvenlikten, millî savunmaya bir dizi alanda yapılması gereken yatırım ve harcamaların düzeyi ve bileşimi üzerinde de belirli bir rol oynayarak ekonomideki kaynak dağılımına yön verir. Bütün bu nedenlerle, herhangi bir ekonomi-

* Doç. Dr. Serdar Sayan, Bilkent Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Ekonomi Bölümü.

nin gelişme ve büyüme eğilimlerine ilişkin, geçmiş bir zaman dilimindeki performansının ya da gelecekteki potansiyelinin sağlıklı bir değerlendirmesini yapabilmek için, demografik yapıdaki gelişmelerin incelenmesi önemlidir.

Kaldı ki, giderek ivme kazanan küreselleşme sürecinde, ülkelerin demografik yapıları sadece kendi ekonomilerinin yapısını ve büyüme/ gelişme potansiyellerini etkiler olmaktan çıkmış; uluslararası iş bölümündeki rollerini de etkiler hâle gelmiştir. Gerçekten de, demografik değişim ya da teknik deyimiyle *demografik geçiş* sürecinin farklı ülkelerde farklı hızlarla seyretmesine bağlı olarak, nüfus artış hızı durmuş ya da durmaya yaklaşmış ve nüfusu hızla yaşlanır hâle gelen gelişmiş ülkelerle, bu süreci daha geriden izleyen ve dolayısıyla, nüfusu hâlâ genç olan ve hızla artmaya devam eden gelişmekte olan ülkeler arasındaki yeni iş bölümü ufukta kendini göstermektedir.

Bu yazının amacı, Türkiye'nin yakın geçmişte yaşadığı nüfus hareketleri ve demografik değişimin ekonomik etkilerinin kısa bir değerlendirmesini yaparak, önümüzdeki on yıllarda beklenebilecek gelişmelere ve bu gelişmelere uyum sağlayabilmek için, Türkiye'nin atması gereken bazı adımlara işaret etmektir. Yazının izleyen bölümlerindeki tartışma şu plana göre yürütülmektedir: Bir sonraki bölümde, 1950'den beri Türkiye'de toplam nüfus ve kentsel nüfusun artış seyri, iç göçlerle ilişkilendirilerek değerlendirilmektedir. Son yıllarda iş gücü ve istihdamdaki gelişmelerin, yakında başlatılan sosyal güvenlik reform süreci ile birlikte ele alındığı üçüncü bölümü; DİE'nin 2025 yılına dek uzanan dönem için yaptığı projeksiyonların ışığında, nüfusun yaş bileşimindeki değişmeler ve bunların muhtemel ekonomik sonuçlarının tartışılmasına ayrılan dördüncü bölüm izlemektedir. Bu bölümde, Türkiye'de 15-64 yaş arası üretken nüfusun genel nüfusa oranının zirveye çıkması beklendiği 2025'e kadar olan dönemin, Türkiye için bir fırsat penceresi yaratırken, aynı zamanda, Türkiye'nin genç nüfuslu bir ülke niteliğini kaybetmesine tanık olacağı vurgulanmaktadır.

1950'LERDEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE NÜFUS GELİŞMELERİ VE İÇ GÖÇ

2000 yılında 63.5 ulaştığı tahmin edilen nüfusu ile Türkiye, 21. yüzyıla dünyanın en kalabalık 20 ülkesinden biri olarak girmiştir. Tablo 1'de geçtiğimiz yüzyılın ortasından bu yana Türkiye nüfusunun gelişimi, 1990'a

dek beşer yıllık aralıklarla tekrarlanan sayım sonuçlarına ve 1997'de yapılan nüfus tespitine dayanarak gösterilmektedir.[1]

Tablo 1'de verilen artış hızlarından da anlaşılacağı üzere, Türkiye'de nüfus artışı 2. Dünya Savaşı'nın hemen sonrasındaki yavaşlamayı takiben hızlanmış ve 1975-1980 dönemi hariç, 1980'lerin ikinci yarısına dek oldukça süratli bir seyir izlemiştir. 1985'ten sonra ise, demograflarca kalıcı olduğu vurgulanan ve ivmesini arttırarak sürmesi beklenen bir yavaşlama sürecine girmiştir (Sayan, 2001a).

TABLO 1. Türkiye'de Nüfusun Gelişimi: 1950-1997

Yıllar	Toplam Nüfus (Milyon)	Toplam Nüfus Artış Hızı *a* (Yıllık %)	Kentli nüfus *b*	
			Milyon	Kentli Nüfus Payı (%)
1950	20,947	2,20	3,036	14,5
1955	24,065	2,81		
1960	27,755	2,89	6,215	22,4
1965	31,391	2,49		
1970	35,605	2,55	11,551	32,4
1975	40,348	2,53		
1980	44,737	2,09	18,825	42,1
1985	50,664	2,52	23,926	47,2
1990	56,473	2,19	30,516	54,0
1997	62,866	1,54	40,881	65,03

a Bir Önceki Döneme Göre

b 20.000'den yüksek nüfuslu yerleşim birimlerinde (1997 için il ve ilçe merkezlerinde) yaşayanlar.

Kaynak: DPT (1999) ve DİE (2001).

Tabloda ele alınan 1950-1997 dönemi boyunca yavaşlayarak da olsa süren hızlı nüfus artışı gerek bölgeler, gerekse kentsel ve kırsal yerleşim yerleri arasında birçok bakımdan endişe verecek kadar eşitsiz bir seyir izlemiştir. Kentsel yerleşim yerlerinin yoğun göç almasına bağlı olarak kentli nüfusun payı aralıksız biçimde yükselmiştir. En yakın verilere bakıldığında, 1990-1997 döneminde köylerde yaşayan nüfus % 6.7 oranında azalırken, aynı dönemde il ve ilçe merkezlerinde yaşayan nüfus % 28.27'lik bir artış göstermiştir (DİE, 2001).

Kentleşmenin Türkiye'deki nüfus artışını coğrafî açıdan daha da eşitsiz kılan bir başka boyutu da bölgeler arası göç hareketleridir. Tablo 2'de de gösterildiği gibi, 1990-1997 döneminde nüfus Karadeniz bölgesi dışın-

[1] 1990'larda sayım aralığının on yılda bire çıkartılması kararlaştırılması yüzünden 1995'te sayım yapılmamış; ancak seçim kütükleri başta olmak üzere birtakım bilgilerin güncelleşmesi gereğinin ortaya çıkması yüzünden, 1997'de bir nüfus tespiti yapılmıştır. Türkiye nüfusu ile ilgili hâlen elde bulunan en son kesin bilgiler de bu tespitten elde edilmiştir.

daki tüm bölgelerde artmış, ancak artış hızı sadece Ege bölgesi için Türkiye ortalaması kadar olmuştur. Nüfus tespitinde bulunulan yere göre, artış hızının en yüksek olduğu Marmara bölgesiyle birlikte, Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde nüfus Türkiye ortalamasından daha hızlı, İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde daha yavaş büyümüş; Karadeniz bölgesinin nüfusu ise yıllık % 0.52'lik bir hızla azalmıştır. Bölgeler arası net göç hareketlerinin yönü genel olarak Kuzey, Orta ve Doğu Anadolu'dan Batı ve Güney Anadolu bölgelerine doğrudur. Kente göç sırasında geride bırakılan ya da kalmayı seçenlerin çoğunlukla yaşlılar ile çocuk ve kadınlar gibi bağımlı nüfus olduğu düşünüldüğünde, kırsal kesimden kaçışın kentlerle köyler ve farklı bölgeler arasındaki farkları daha da derinleştirmesi beklenmelidir (TÜSİAD, 1999).

TABLO 2. Bölgelere Göre Nüfus ve Nüfus Artış Hızları

Bölgeler	*1990 Genel Nüfus Sayımı*	*1997 Genel Nüfus Tespiti*	*1990-1997 Yıllık Artış Hızı (%)*
Marmara	13.295.607	16.186.673	2,77
İç Anadolu	9.913.306	10.580.657	0,92
Ege	7.594.977	8.452.087	1,50
Akdeniz	7.026.489	8.058.311	1,93
Karadeniz	8.136.984	7.843.966	-0,52
Güneydoğu Anadolu	5.159.464	6.128.973	2.43
Doğu Anadolu	5.346.208	5.614.907	0,69
Toplam	56.473.035	62.865.574	1,51

Kaynak: DPT (2001).

Köyden kente gerçekleşen bölgesel ve bölgeler arası yoğun göçün sonucu olarak, kentli nüfusun yıllık artış hızı 1950-1960 döneminde % 7.43; 1960-1970 döneminde % 6.39; ve 1970-1975 döneminde % 5.62 olmuştur. 1975'ten sonra % 5'in altına düşse de kentli nüfus takip eden dönemde de toplam nüfus artışından yaklaşık iki kat daha hızlı büyümeye devam etmiştir. Kentsel servislerin sunumunun bu hızla genişlemesinin imkansızlığına bağlı olarak, özellikle büyük kentlerde nispeten planlı ve düzenli kent merkezlerini kuşatan dev gecekondu bölgeleri oluşmuştur. Yerel ve merkezî yönetimlere gelmek için oy peşinde koşan miyop siyasetçilerin, yaşam standartlarını yükseltme umuduyla büyük kentlere göçerek, barınma sorununu kamu arazilerini işgal ederek çözen ve geçimlerini de sıkça vergi ödemeksizin yürütülen enformel işlerle temin eden insanlara bedelsiz olarak ya da çok düşük bedellerle tahsis ettikleri tapular ve gecekondu mahallelerine gecikmeli olarak da olsa götürdükleri altyapı yatırımları yoluyla yaptıkları transferler hesaplanamaz büyüklüklere ulaş-

mıştır. Yoğun göç veren bölgelere daha önce yapılan yatırımların kısmen ya da tamamen âtıl kalması bu maliyeti daha da arttırmıştır. Kentlerle kırsal kesim arası yaşam standardı farklarını, çok daha ucuza mâl olacak biçimde azaltacak akıllıca önlemlerin zamanında alınmaması yüzünden gerçekleşen hızlı iç göç, kentlerdeki topyekün yaşam kalitesini de ciddi biçimde düşürmüştür. Bunların yanı sıra, popülist merkezî ve yerel yönetimlerin göçün yarattığı sorunlara karşı gösterdikleri vurdumduymaz tavır, yasaları çiğnemenin, vergi ödememenin ve kaçak elektrik kullanıp, kentsel servislerden bedeline katılmadan yararlanmanın ödüllendirilir hâle gelmesine yol açmış; giderek, Türkiye'nin tümünü saran bir kuralsızlık ve yasa tanımazlık kültürünün yayılmasına katkıda bulunmuştur (Sayan, 2001a).

1990'lı yıllar boyunca önemli iç göç hareketlerine yol açan terör, sorunları daha da büyüten bir dışsal gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Ancak, terör olaylarının giderek azalması nedeniyle terör kaynaklı göçün önümüzdeki dönemde iyice azalması ve teröre bağlı nüfus hareketliliğinin durma noktasına gelmesi, beklenen bir gelişmedir. Öte yandan, kentsel ve kırsal alanlar arası doğurganlık arasındaki farkların ışığında ve yaşam standardı farklarının bu günden yarına giderilemeyeceğinden hareketle, salt ekonomik nedenlerden kaynaklanan göçün ivmesi ve yönünde kısa vadede önemli bir değişiklik beklenmesi güçtür. Sadece Marmara bölgesinde yaşanan deprem felâketi nedeniyle, göçün hedef illeri sıralamasında Antalya, İçel, Tekirdağ, Muğla, Aydın gibi illerin, Kocaeli ve İstanbul'un yerini alacağı tahmin edilmektedir (DPT, 2001). Orta vadede, bölgeler arası eşitsizliği azaltacak, dolayısıyla Türkiye'deki iç göç hareketlerinin yönü ve ivmesinin etkileyecek en önemli gelişmenin, en kapsamlı bölgesel kalkınma projesi olan GAP'ın (Sayan ve Demir, 2001) tamamlanarak, projede ön görülen bütün alanlarda faaliyetin başlaması olacağı düşünülmektedir.

1. İŞGÜCÜ, İSTİHDAM, İŞSİZLİK VE SOSYAL GÜVENLİK ALANLARINDA DURUM

Göçün istihdam açısından sonuçlarına bakıldığında, köylerdeki nüfusun azalmasının tarım sektörünün sivil istihdam içindeki payını azaltması beklenmelidir. Kentlere göçenlerin, formel sektörde iş bulup bulamadıklarına bağlı olarak göç, hem sanayi ve hizmetlerin sivil istihdam paylarını, hem de işsizlik oranlarını etkileyecektir. Kentli nüfusun büyüme hızının, toplam nüfus artış hızından daha yavaş olarak da olsa düştüğü, dolayısıyla kentli nüfus payının artmayı sürdürdüğü 1990-1997 dönemine ilişkin (Tablo 1) çeşitli iş gücü ve istihdam göstergelerindeki gelişim,

DİE'ce yılda iki kez tekrarlanan hane halkı anketlerinden alman sonuçlara dayalı olarak Tablo 3'te verilmiştir.

TABLO 3. İstihdamın Sektörel Dağılımı: 1990-1997 (Nisan Rakamları)

YIL	SİVİL İSTİHDAM							SİVİL İŞGÜCÜ c	İŞSİZLİK ORANI (%) e
	Tarım		Sanayi a		Hizmetler b		Toplam c		
	Sayı c	Pay d	Sayı c	Pay d	Sayı c	Pay d			
1990	8.647	47,9	2.703	15,0	6.697	37,1	18.047	19.749	8,6
1991	9.254	48,3	3.052	15,9	6.842	35,7	19.148	20.685	7,4
1992	8.146	43,2	2.984	15,8	7.719	41,0	18.849	20.509	8,1
1993	8.847	46,5	2.862	15,0	7.322	38,5	19.031	20.562	7,4
1994	9.064	46,2	3.291	16,8	7.259	37,0	19.614	21.412	8,4
1995	9.405	46,6	3.126	15,5	7.638	37,9	20.169	21.737	7,2
1996	9.348	44,9	3.353	16,1	8.120	39,0	20.821	22.212	6,3
1997	9.241	44,7	3.273	15,8	8.170	39,5	20.684	21.979	5,9

a İmalat sanayi, madencilik ve enerji alt-sektörleri toplamı.

b İnşaat, Ticaret ve ulaştırma, mali kurumlar ve diğer hizmetler alt-sektörleri toplamı.

c 15+ yaş

d İlgili sektördeki istihdamın toplam sivil istihdama oranı (%)

e [(Sivil İşgücü-Sivil İstihdam)/Sivil İşgücü]x100

Kaynak: DPT (1999).

Kapsadığı dönemin kısalığına karşın, Tablo 3'ten çıkartılması çok hatalı gözükmeyecek bir sonuç, tarımsal istihdam payında, kırsal kesimin terk edilmesine bağlı olarak yavaş da olsa gerçekleşen düşmenin,[2] sanayiden ziyade hizmet sektörlerinin istihdamın da bir büyümeye yol açtığıdır. Bu da Türkiye'deki istihdamın sektörel dağılımının gelişiminin, Sanayi Devrimi'ni yaşayan ülkelerin yaşadığı tarımdan-sanayiye ve oradan hizmetlere şeklindeki tarihsel kalıptan kısmen farklı, tarımdan-hizmetlere doğrudan geçişin daha yoğun olduğu bir seyir izlediğine işaret eden ve Türkiye'nin aşağıda bir bölümüne değinilen kimi yapısal özellikleriyle açıklanabilecek bir olgudur.

Tablo 3'teki sivil işgücü rakamları, ilgili yılın Nisan ayında yapılan hane halkı anketi sırasında istihdamda olanlar ile işsizlerin oluşturduğu tüm nüfusu kapsamaktadır. İstihdamda olanlar, referans dönemi içinde yevmiye, ücret veya maaş karşılığı ya da kendi hesabına, işveren veya ücretsiz aile işçisi statüsünde en az bir saat bir iktisadî faaliyette bulunan ve iş başında olanlar olarak sınıflanan grupla; işi olup da, referans döne-

[2] Gerçekten de, tarım sektörünün 1980'de % 60'a varan istihdam payı, Türkiye ekonomisinin bu yıldan itibaren gerçekleştirdiği önemli yapısal dönüşümün de etkisiyle bir düşüş eğilimine girmiş, ancak bu düşüş aynı sektörün GSMH'ya toplam ihracata katkısındaki azalmaya oranla çok daha yavaş olmuştur. 1980'ler sonrası yapısal dönüşümün tarıma etkileri konusunda daha ayrıntılı bir tartışma için, bkz. Sayan ve Demir (2001).

minde çeşitli nedenlerle işlerinin başında bulunmayan ancak işleri ile bağlarını kopartmamış kişilerin toplamından oluşmaktadır. Şeker (1992) ve Sayan (2001a) tarafından da işaret edildiği gibi, hane halkı anketlerinde ücretsiz aile işçisi kategorisinde işgücüne dahil edilen nüfusun ciddi bir bölümünün tarımsal ürün cinsinden verimliliği marjinal verimliliği sıfıra çok yakın olduğundan, bu kategorideki insanlardan en azından bir kısmının, aslında işsiz oldukları ileri sürülebilir. Bunların iş gücünün bir parçası olarak değerlendirilmesi iş gücünün gerçekte olduğundan büyük, işsizlik oranının da olduğundan küçük görünmesine yol açmaktadır. Bu gizli işsizliğin özellikle tarım sektöründe yoğun olduğu düşünüldüğünde, Tablo 3'teki gibi genel bir işsizlik oranı yerine (ya da bu oranın yanı sıra) tarım-dışı işsizlik oranlarını göz önüne almak daha anlamlı olabilmektedir. Sayan (2001a) ve Şeker (1992) böyle bir hesaplama yapılması hâlinde, 1990 yılında Türkiye'deki tarım-dışı işsizlik oranının % 16'dan fazla çıktığını (Yani tablo 3'teki rakamın iki katına yakın) belirtmektedir. DİE'nin tarım ve tarım-dışı ayrımı yerine kırsal ve kentsel ayrımma dayalı olarak yaptığı benzer hesaplama da, kısmen tarım-dışı işsizliğe tekabül eden kentsel işsizlik oranlarının Tablo 3'te gösterilen rakamlardan daha yüksek olduğunu doğrulamaktadır.

TABLO 4. Kentsel İşgücü Piyasasında Gelişmeler: 1994-1997 [a]
[Sayılar: 15+ yaşta 1.000 kişi olarak]

Yıllar	Sivil İşgücü (1)	Sivil İstihdam (2)	İşsiz Sayısı (3)	İşsizlik Oranı (%) (4)
1994	9.882	8.714	1.168	11,08
1995	9.942	8.927	1.015	10,02
1996	10.113	9.187	926	9,2
1997 [b]	10.451	9.435	1.016	9,7

a DİE tarafından geçmişe doğru revize edilmiş olan Hanehalkı İşgücü Anketi verileri esas alınmıştır.
b Tahmin.
Kaynak: DPT.

Tablo 3 ve 4'teki işsizlik oranlarının karşılaştırılmasından da anlaşılacağı gibi, gizli işsizlikten bir ölçüde de olsa arındırılmış olan rakamlar Türkiye'deki işsizlik sorununun boyutunu büyütmekte ama aynı zamanda daha gerçekçi biçimde yansıtmaktadır. Ücretsiz aile işçilerinin oranı gerçekten çok yüksektir (Şeker, 1992). Kaldı ki, Türkiye'de yapay olarak çok şişirilmiş olan kamu kesimi istihdamı düşünüldüğünde, marjinal verimlilikleri sıfıra eşit hattâ altında olan, dolayısıyla da işi bırakmalarının, çalıştıkları işletmenin üretiminde gözle görülür bir düşmeye yol açmayacağı çalışanların, sadece ücretsiz aile işçileri arasında değil ücretliler arasında da çok sayıda olduğu bilinmektedir. Ölçümü son derece güç ol-

makla birlikte[3] kamudaki mavi ve beyaz yakalı "gizli işsizlerin" sayısına ilişkin muhafazakâr tahminler bile yüz binler mertebesindedir. Gerçekten de, kamu istihdamını şişirme, çok uzun zamandır Türkiye siyasetinin belli başlı popülizm araçlarından biri olagelmiş; kamu kuruluşları kimlere, ne kadar süreyle tazminat dağıtacağına siyasetçilerin karar verdiği ve prim ödeme koşulu olmayan bir işsizlik sigortası gibi algılanmıştır. Kamu istihdamındaki sürekli yapay büyüme, kamu açıklarını ve dolayısıyla, kamunun borçlanma gereğini büyüterek, özel sektörün yatırım amaçlı borçlanma maliyetlerinin aşırı yükselmesine yol açmış; böylelikle de, çok muhtemelen de yapay olarak yaratılan istihdamdan daha fazla işin kaybına yol açmıştır (Sayan, 2001a).

Özetlemek gerekirse, Türkiye'de ciddi boyutlarda bir yapısal işsizlik sorunu vardır. Bir başka deyişle, Türkiye'nin yatırım ve üretime aktardığı kaynaklar, mevcut nüfus içinde çalışma yaşında bulunan kesimin önemli bir bölümüne iş bulma ve geçekten üretken olma olanağını sağlayamamaktadır. Bu bakımdan, ekonominin içinde bulunduğumuz krize benzer konjonktürel daralmalarının, kendi başlarına işsizliği yaratmak ya da işsizliğe yol açmaktan çok, sorunun boyutlarını büyüten ve şimdilerde olduğu gibi, vahim hâle gelmesine yol açan nitelikte olduğu da vurgulanmalıdır.

Siyasetçilerin bu yapısal soruna kökten çözüm aramak yerine, asıl maliyeti zaman içinde ortaya çıkan kısa vadeli, kozmetik çözüm arayışlarının bir başka sonucu da emeklilik yaşının birçok kez düşürülmesi olmuştur. Demografik değişkenlerle yakından ilgisi dolayısıyla, bu noktanın biraz daha açılmasında yarar vardır. Işıklı (1998) emeklilik yaşının çeşitli iktidarlarca düşürüldükten sonra ulaştığı 1999'daki sosyal güvenlik reformu öncesi düzeyin aslında sigortalılar ya da onları temsil eden örgütlerden gelen baskı sonucu değil, siyasetçilerin çalışanlara hoş görünme ve işsizlik sorununa çözüm getirme amaçlı girişimlerinden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Aslında, demografik gerekçeleri hiçe sayan bu yaş indirimleri işsizlik sorununa gerçek bir çözüm getirmek bir yana, tıpkı kamu istihdamının şişirilmesinde olduğu gibi, devletçe işletilen sosyal güvenlik sisteminin kamu açıklarına çok ciddi boyutlarda bir katkı yaparak, kamunun borçlanma maliyetlerini artırmış; böylece özel sektöre yaratılacak potansiyel istihdamı da engellemiştir.

Ekonomik ve toplumsal açıdan ağır bedellerine yukarıda kentleşme ve istihdam politikaları bağlamında da değindiğimiz siyasi popülizmin sos-

[3] Böyle bir ölçümü, en azından mikro düzeyde yapmak, özelleştirilen kamu işletmelerinin özelleştirme öncesi ve sonrası emek verimliliklerinin karşılaştırılması yoluyla mümkündür.

yal güvenlik politikaları alanına emeklilik yaşı indirimleri ve diğer biçimlerde yansıyan uygulamaları (Sayan, 1999; 2001a; 2001d), % 75'i 40 yaşının altına olanlardan oluşan bir nüfusa rağmen, dağıtım esasına göre çalışan sosyal güvenlik kurumlarının[4] sürdürülemez hâle gelen açıklar vermesine yol açmıştır.[5]

Dağıtım esasına göre çalışan sosyal sigorta sistemlerinde, (aktif) çalışanlar ve onların işverenlerince yapılan katkılar (prim ödemeleri), daha önce aynı katkıyı yapmış olan (pasif) emeklilere ve onların hak sahibi olan (bağımlı) aile bireylerine yapılan ödemelerin finansmanında kullanılmaktadır.[6] Emeklilik yaşının kadınlarda 38, erkeklerde 43 gibi ortalama yaşam beklentisinin çok düşük olduğu en yoksul ülkelerde bile eşi benzeri bulunmayan bir düzeye düşürülmesi, hem aktif çalışanların prim ödeyeceği ortalama süreyi kısaltarak aktif sigortalı başına prim gelirlerini düşürmüş, hem de ortalama emekli aylığı ödeme süresini uzatarak[7] pasif sigortalı başına yapılan maaş ödemelerini arttırmıştır. Ayrıca, emekli sayısının çalışan sigortalı sayısına oranı olarak tanımlanan sistem, bağımlılık oranını yükselterek aktüerya dengelerini alt üst etmiştir.[8]

SSK, Bağ-Kur ve ES'nin finansman açığını büyüten nedenler arasında 1) kayıt dışı istihdamın yüksekliği ve ödenmeyen primlerin gecikme ce-

[4] Türkiye'deki sosyal güvenlik sistemi, devlet kontrolünde ve dağıtım esasına dayalı olarak çalışan üç büyük kurumun (SSK ve Bağ-Kur ile Emekli Sandığı/ES) yanında, daha dar kapsamlı birtakım yardımlaşma sandıkları (OYAK gibi) ile çeşitli kuruluşlarla sağlanan sosyal yardım ve sosyal hizmetlerden oluşmaktadır. Bunlardan SSK özel sektörde çalışan mavi ve beyaz yakalılarla, kamuda çalışan mavi yakalılara ve tarım işçileri ile isteğe bağlı sigortalılara hizmet verirken, ES devlet memurlarını, Bağ-Kur da esnaf ve sanatkârlarla çiftçiler dahil diğer bağımsız çalışanları ve ev hanımları ile muhtarlardan isteğe bağlı sigortalıları kapsamaktadır. Aktif, pasif ve bağımlılar ile birlikte toplam 58.5 milyon kadar olan sigortalı nüfusunun % 61'i SSK, % 28'i Bağ-Kur ve % 11'i Emekli Sandığı kapsamındadır.

[5] Uluslararası Çalışma Örgütü ILO'nun reform senaryolarını incelerken de kullandığı DİE rakamlarına göre, 1995 itibariyle Türkiye'deki nüfusun % 43.0'ı 20 yaşından, % 61.1'i 30 yaşından, % 75.8'i 40 yaşından, % 85.8'i 50 yaşından ve % 92.4'ü de 60 yaşından gençtir.

[6] Çalışanlar için ödenecek prim tutarı, kazanılan gelirin hükümetlerce ilân edilen prim tavanına tâbi miktarının, işveren ve çalışanlar paylarından oluşan emeklilik sigorta prim oranı ile çarpımından elde edilmektedir. Emeklilerin gelirleri ise, emeklilik öncesi kazançlarının belli bir ortalaması ile bağlama oranının çarpılması ile hesaplanmaktadır.

[7] Esasen emeklilerin maaş alma süresi, böyle bir müdahale olmaksızın, zaman içinde artan yaşam beklentisine bağlı olarak da artmaktadır.

[8] Çalışırken alınan ücretler iş gücü piyasasında belirlendiğinden, toplanacak primlerin ve ödenecek emekli aylıklarının hesabına esas teşkil eden emeklilik öncesi kazançlar sigorta sisteminin dışında belirlenen bir değişken niteliğindedir. Bu durumda, prim ve bağlama oranları kişi başına gelir ve giderleri kontrol etmek üzere değiştirilebilirse de, toplam gelir ve giderler aktif çalışan ve pasif sigortalı sayılarına bağlı olacaktır. Demografik geçiş süreci boyunca değişen yaş kompozisyonuna bağlı olarak değişmesi beklenen bu sayıların kontrol altında tutulabilmesinin tek yolu ise emekliliğe hak kazanmak için gereken minimum prim ödeme sürelerine ilişkin düzenlemelerdir (Sayan ve Kiracı, 2001a ve b).

zalarına uygulanan afların da katkısıyla düşen prim tahsilat oranları ile primi alınmadan yapılan sigorta ödemeleri (Sayan, 1999;) 2) sık sık çıkartılan borçlanma kanunları ve emeklilere prim karşılığı olmaksızın sosyal yardım zammı adı altında yapılan transferler[9] ve 3) sosyal güvenlik kuruluşlarının, yaş kompozisyonunun getirdiği avantajlara bağlı olarak, ayakta kalmayı açık vermeksizin başarabildikleri 1990 öncesi dönemde ellerinde tuttukları fonların çok düşük getirilerle diğer kamu harcamalarının finansmanında kullanılmış olması da önemli rol oynamıştır. Sonunda, özellikle 1993'ten sonra, vergiler ya da Hazine borçlanması yolu ile finanse edilmesi gereken bu açıkların hem genel bütçe içindeki payları, hem de GSMH'ye oranları vahim boyutlara ulaşmıştır (Ayaş, 1998). Böylece sürdürülemez hâle gelen açıklardaki büyümenin durdurulması, kaçınılmaz biçimde yükseltilmesi gereken emeklilik yaşının yanı sıra (Sayan ve Kiracı, 2001 a ve 2001b) başka düzenlemeleri de gerekli kılmış; bu amaçla sosyal güvenlik sisteminin iki aşamalı bir reform sürecine tâbi tutulması tasarlanmıştır. Bu kapsamlı reformun ilk aşaması, 8 Eylül 1999' da yürürlüğe giren 4447 sayılı reform yasası ile uygulamaya konmuştur.

Birinci aşama ile acilen ihtiyaç duyulan temel önlemler, başta emeklilik yaşının kadın/erkeklerde 38/43'ten, mevcut sigortalılar için 10 yıllık kademeli geçişle 52/56'ya (K/E), yeni girecekler için 58/60'a (K/E) yükseltilmesi olmak üzere,[10] sistemin temel parametrelerinin değiştirilmesi suretiyle alınmıştır. Yasayla ayrıca, kayıt dışı istihdamın önlenmesi yönünde tedbirler getirilmiş, prime esas ücret tavanı artırılmış ve emekli aylıklarıyla ödenen primler arasındaki ilişki güçlendirilmiştir. Emeklilerin alım gücünde enflasyona bağlı düşmeleri önlemek üzere, emekli aylıkları enflasyona endekslenmiştir. Ayrıca bir işsizlik sigortası sistemi kurularak, işsizlik ödeneğinin yanı sıra, yeni iş bulma ve meslek edindirme eğitiminin verilmesi uygulaması getirilmiştir.

Reformun uygulamaya geçtiği ilk altı aydan itibaren SSK ve Bağ-Kur'un finansman yapılarında önemli bir iyileşme gözlenmiştir. Tüm sistemin geçen yıla kadar katlanarak artan ve 1999'da millî gelirin % 3.7'sine ulaşan açıkları 2000 yılında millî gelirin % 2.6'sına gerilemiştir. Ancak, Sayan ve Turhan-Sayan (2000) tarafından SSK verileri kullanılarak yapılan çalışmada da gösterildiği gibi, 4447 sayılı yasanın getirdiği önlemler tek başına SSK açıklarını kapatmaya yetmeyecektir.

[9] Kılıçdaroğlu'nun (1998) verdiği rakamlara göre, sadece 1977-1996 arasında yapılan sosyal yardım zammı ödemeleri 13.8 milyar dolar mertebesindedir.

[10] Yasanın emeklilik yaşının kademeli olarak artırma biçimi, Anayasa Mahkemesi'nin talebi uyarınca yeniden düzenlenecektir.

Bu yüzden, sosyal güvenlik sisteminin açıklarının Hazineye getirdiği yükün makul düzeylerde tutulmasına katkıda bulunmak üzere tasarlanan reformun ikinci aşaması ile, devletçe yürütülen programları tamamlayıcı nitelikte olacak bireysel emeklilik programlarının kurulması hedeflenmektedir. 2001 yılı içinde çıkartılan Bireysel Emeklilik Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu ile özel sektörce yürütülecek bireysel emeklilik programlarına imkân veren yasal çerçeve çizilmiştir. Bireysel emeklilik sistemi, bireylerin yaşlılıklarında kullanımına yönelik güvenli bir tasarruf kaynağı yaratmayı, bu tasarrufları yönlendirmeyi, düzenlemeyi ve teşvik etmeyi amaçlayan, gönüllü katılıma dayalı bir sistemdir. Böylece, dileyen bireyler devletin işlettiği fonsuz sistemden elde edecekleri emeklilik gelirini, fonlu ve tanımlanmış katkı hesabına dayalı bir sistemden sağlayacakları gelirle destekleme olanağına kavuşurken, ülke çapındaki tasarruf eğiliminde artış ve borsada derinleşme gibi faydalar da sağlanabilecektir (Teksöz ve Sayan, 2001). İkinci aşamanın sonunda Hazine üzerindeki yük uluslararası standartlara uygun düzeylere indirilmiş, çalışanların emekli olmalarından sonra kaybedecekleri geliri tatminkâr biçimde telafi etmelerini sağlayacak, çağdaş ve verimlilik esaslarına göre yönetilecek bir emeklilik sistemine geçiş mümkün olacaktır.

Kısacası, 1999 yılında başlatılan sosyal güvenlik reformu süreci, bir miktar gecikmiş de olsa cesur bir yapısal reform girişimidir. Bu sürecin emeklilik yaşının yükselmesine bağlı olarak, iş gücüne katılım oranlarının artmasından başlayarak (Sayan, 2001c), bir dizi toplumsal ve ekonomik etki[11] yaratması beklenmelidir. Bunlardan, bu yazının amaçları açısından belki de en kayda değer olanı, Türkiye'nin yaşamaya hazırlandığı demografik değişime hazırlanması yönünde atılmış en önemli adımlardan biri olmasıdır. Bu değişim süreci yazının bir sonraki bölümünde tartışılmaktadır.

TÜRKİYE'NİN DEMOGRAFİK FIRSAT PENCERESİ

Bir önceki bölümde Tablo 1 ve 3'te verilen rakamları birlikte göz önüne alarak yapılabilecek bir başka gözlem, 1990-1997 dönemindeki sivil iş gücü ve nüfus artışının aynı oranda olduğu ve dolayısıyla, sivil işgücünün nüfusa oranının % 35.0'da sabit kaldığıdır. Bu bölümde, bu durumun neden değişmesinin beklendiği ve sivil işgücünün nüfusa oranının değişmesinin muhtemel sonuçları ele alınmaktadır.

Türkiye'de doğurganlık geçtiğimiz yirmi yıl içinde hızlı bir biçimde düşmüştür. Bu doğurganlık düşüşüne bağlı olarak ciddi ölçüde yavaşla-

[11] Reformun ilk aşamasının uzun dönemde yaratacağı dinamik genel denge etkilerinin kapsamlı bir incelemesi için bkz. Sayan ve Kenç (1999).

masına karşın, Türkiye'nin nüfus artış hızı 2000 yılında 1.4'lük değeri ile sadece gelişmiş ülkelerin değil, yüzde 1.3'lük dünya ortalamasının da üzerinde yer almaktadır (DPT, 2001). Yine de Türkiye, demografik geçiş süreci denilen evrensel demografik değişim sürecinin en son aşamalarına yaklaşmış bulunmaktadır. Çok uzak olmayan bir gelecekte doğurganlığın daha da düşerek, kuşakların birbirlerini ancak ikame edebilecekleri seviyeye gelmesi beklenmektedir. Doğurganlık açısından kırsal alanlar ve kentlerle, bölgesel arası farkların hâlâ sürmesine karşın, düşüş eğiliminin genel olması bu farkların da zaman içinde kapanacağını göstermektedir (TÜSİAD, 1999).

Toplam nüfus ile işgücü arzının büyümesi zaman içinde farklı patikalar izleyebildiğinden, bu demografik eğilimlerin muhtemel ekonomik sonuçlarını sağlıklı olarak irdeleyebilmek için, toplam nüfus artış hızlarının yanı sıra değişik yaş gruplarındaki nüfusun değişme eğilimlerine de bakılması gereklidir. Son zamanlarda yapılan çalışmalar, doğurganlığın hızla düşmesine rağmen üretken yaşlardaki nüfusun büyümeyi sürdürdüğü ülkelerde, bu durumun ekonomik büyümeyi artırıcı bir etki yaptığını göstermiştir (örneğin, Dowrick, 1996). Böyle bir durumda, çalışma yaşındaki nüfusun payı hızla artarak, demografik geçiş sürecinin bu aşamasına gelen ülkeler için, belli bir zaman dilimi boyunca açık kalacak bir "fırsat penceresi" yaratmaktadır (Barlow,1994).

Söz konusu pencerenin Türkiye için açılması çok uzak olmamakla birlikte, tam zamanı bundan sonraki demografik gelişmelere bağlı olacaktır. Bu gelişmelere ilişkin olarak yapılan teknik açıdan en başarılı projeksiyonlar, DİE Nüfus ve Demografi Analizleri Merkezi tarafından Dr. Frederick Shorter'ın liderliğinde bir ekipçe yapılmış ve sonuçları DİE'ce yayımlanmıştır (DİE,1994; ayrıca bakınız, Shorter, 1995). Bu bölümde, söz konusu projeksiyonların ışığında Türkiye'nin yaklaşmakta olan fırsat penceresinin zamanlaması, boyutları ve muhtemel sonuçları tartışılmaktadır (ayrıca bakınız, Tunalı, 1996).

Projeksiyonlar, ilk ikisi doğurganlığın düşüş hızına, diğer ikisi ise net uluslararası göçle ilgili varsayımlara dayalı dört alternatif senaryo çerçevesinde yürütülmüştür. Doğurganlık ile ilgili senaryolardan birincisi, nüfusun net yenilenme hızının 2000 yılında 1.00 düzeyine ineceğini, ikincisi ise bunu ancak 2005 yılında gerçekleşeceğini varsaymaktadır. Türkiye için 1.00'lık net yenilenme hızı, doğurganlığın (kadın başına ortalama çocuk sayısının) yaklaşık 2.05 olması ve böylece, uzun vadede nüfusun ancak kendini yenileyebilir hâle gelmesiyle nüfus artışının zaman içinde durması anlamına gelmektedir. Net uluslararası göç varsayımlarından birincisi, projeksiyon dönemi boyunca net göçün sıfır olması durumunu;

ikincisi ise, 1995-2015 yılları arasındaki ilk beş yılda, dışarıdan Türkiye'ye gelip yerleşenlerin sayısının, Türkiye'den göç edenlerin sayısından fazla olması (ilk yıl için 80 bin ve sonra, sırasıyla 60, 40 ve 20 bin kişi) durumunu göz önüne almaktadır.

TABLO 5. Çeşitli Demografik Göstergelerdeki Gelişmeler [a] (Yıl Ortası)

Demografik Göstergeler	*Birim*	*1995*	*1996*	*1997*	*2000* [b]
Toplam Nüfus (Yıl Sonu)	Bin Kişi	62.171	63.221	64.266	67.332
Yıllık Nüfus Artış Hızı [c]	Yüzde	1,71	1,68	1,64	1,50
Kaba Doğum Hızı	Binde	22,40	22,00	21,60	20,50
Kaba Ölüm Hızı	Binde	6,60	6,50	6,50	6,40
Toplam Doğurganlık Hızı	Çocuk Sayısı	2,62	2,55	2,48	2,33
Bebek Ölüm Hızı	Binde	44,40	42,20	40,00	35,30
Yıllık Doğum Sayısı	Bin Kişi	1.381	1.379	1.377	1.370
Yıllık Ölüm Sayısı	Bin kişi	405	408	412	431
Doğum Sırasında Yaşam Beklentisi					
Toplam	Yıl	67,9	68,2	68,4	69,1
Erkek	Yıl	65,7	65,9	66,2	66,9
Kadın	Yıl	70,3	70,5	70,8	71,5
Nüfusun Üç Ana Yaş Grubu İtibariyle Dağılımı					
0-14 Yaş Grubu	Yüzde	32,3	31,7	31,2	29,6
15-64 Yaş Grubu	Yüzde	63,0	63,5	63,8	64,9
65+ Yaş Grubu	Yüzde	4,7	4,8	5,0	5,5

a 1997 Nüfus Tespiti kesin sonuçlarına göre revize edilmemiş rakamlar.
b 7. Beş Yıllık Plan Beklentisi.
c Göçleri kapsamaktadır.
Kaynak: DİE, DPT

Bu dört senaryoya dayalı tahminler arasındaki fark % 2-4'ü geçmemekle birlikte (TÜSİAD, 1999), Tablo 5'te gösterilen ve projeksiyonların hemen ardından gözlenen verilerin (özellikle doğurganlık hızına ilişkin olanlarının) ışığında, net yenilenme hızının 1.00'e düşme yılını 2000 yerine 2005 olarak almanın daha gerçekçi olacağı anlaşılmaktadır.[12] Dış göç konusunda da, net dış göçün pozitif olmasına dayalı varsayım kullanıldığında, projeksiyon sonuçları, toplam nüfusun 2070 yılına doğru 99

[12] Bu noktada, Tablo 5'in 1997 Genel Nüfus Tespiti'nin kesin sonuçlarına göre revize edilmemiş rakamları içerdiği ve kesin sonuçların elde edilmesinden sonra, 1997 nüfusunun Tablo 1'de verildiği gibi 62 milyon 866 bin olarak açıklandığı da ayrıca hatırlanmalıdır.

milyonda sabitleşmesinin beklenmesi gerektiğini göstermektedir.[13] Bir başka deyişle, Türkiye muhtemelen hiçbir zaman 100 milyonluk bir nüfusa ulaşmayacaktır (TÜSİAD, 1999). Demografik geçiş süreci Türkiye'nin nüfus artışının durmaya yüz tuttuğu ve nüfusun yaş bileşimi sabitleşmeye yüz tuttuğu zaman tamamlanmış olacaktır. Nüfusun bu yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren sabitleşmeye başlamasıyla birlikte, nüfusun bileşimi de hızla değişecektir ki bu yapısal değişim, muhtemelen nüfus hacminin sabitleşmesinin kendisinden daha önemli sonuçlar doğuracaktır.

Projeksiyonların Türkiye nüfusunun 2005 yılına kadarki hacmi ve yaş bileşimine ilişkin, yukarıda açıklanan iki varsayım altında elde edilen sonuçları Tablo 6'da verilmektedir.

Tablo 6. Yıllara Göre Seçilmiş Yaş Grupları için Projekte Edilen Nüfus (Bin) ve Nüfus Payları (%)

Yaş	*1990*		*2000*		*2010*		*2020*		*2025*	
Grubu	Nüfus	Pay	Nüfus	Pay	Nüfus	Pay	Nüfus	Pay	Nüfus	Pay
0-4	6.610	11,8	6.586	9,8	8,7	6.668	6.668	7,9	6.651	7,6
5-14	13.328	23,7	13.149	19,7	17,3	13.278	13.278	15,7	13.304	15,1
15-64	34.022	60,5	43.440	65,0	67,9	57.994	57.994	68,7	60.140	68,3
65+	2.243	4,0	3.659	5,5	6,1	6.494	6.494	7,7	7.919	9,0
Toplam	56.203	100,0	66.843	100,0	100,0	84.434	84.434	100,0	88.014	100,0

Kaynak: DİE (1994) [ya da TÜSİAD (1999)]

Tablo 6'daki rakamlara göre, 15 yaş altındaki bağımlı genç nüfusun[14] sayıca artması, bu yüzyılın ilk çeyreği boyunca beklenmemektedir. Doğurganlıktaki düşmenin sonucu olarak, her yıl nüfusa eklenen yeni doğmuş bebeklerin oranı azaldıkça, bu nüfus 20 milyon dolayında sabitlenirken, toplam nüfusun bir süre daha artmayı sürdürmesi, bu yaş grubunun payını azaltacaktır. Bu payın 1990'daki % 35.5'lik değerinin, 2025'te % 22.7'ye inmesi beklenmektedir ki bu da Türkiye'nin genç nüfuslu bir ülke niteliğinin uzun dönemde kaybolacağı anlamına gelmektedir. Öte yandan, doğurganlık oranının hızla düşmeye başlamasından önce doğanlardan oluşan ve aktif (ya da üretken) yaş aralığı olarak bilinen 15-64 yaş arasındaki yetişkin nüfus artmaya devam edecektir. Üstelik bu grup, toplam nüfustan daha hızlı artacağından payını 1999'daki % 60.5'ten 2025'te %

[13] Diğer senaryolarda da nüfusun sabitleşmesi bu yüzyılın ortalarına doğru ve 95 (artı-eksi 3) milyon civarında sabitleşmesi öngörülmektedir. Nüfusun sabit hâle gelene dek ulaşması beklenen en yüksek rakam olan 99 milyonla bunu arasındaki fark % 4 kadardır.

[14] OECD tanımına göre bağımlı genç nüfus 20 yaşın altındakilerden oluşmaktadır. Ancak Türkiye'de işgücüne katılım yaşı daha düşük olduğundan 15 yaş eşiği daha anlamlıdır (Kenç ve Sayan, 2001).

68.3'e yükseltecektir. Böylece Türkiye giderek artan bir işgücü arzına sahip olacaktır.

DPT tarafından kullanılan projeksiyonlara göre, toplam sivil işgücünün 2025 yılında 28.6 milyona, 2010 yılında 32.9 milyona ve 2010-2023 döneminde de 48,7 milyona ulaşacağı tahmin edilmektedir. Gayrı safi milli hasılada 2000-2010 dönemi için yıllık yüzde 6.9 ve 2010-2023 dönemi için de yıllık % 6.7'lik büyüme beklentileri gerçekleştiği takdirde, (yıllık yüzde altılık bir büyümenin istihdamda yılda ortalama % 1.5 civarında bir artış yaratacağı varsayımından hareketle) 2000 yılında 22.8 milyon kişi olan toplam istihdamın, 2005 yılında 26.8 milyona, 2010 yılında 31.2 milyona ve 2010-2023 döneminde de 47.3 milyona ulaşması beklenmektedir. 2000 yılı itibariyle yüzde 49 olan işgücüne katılım oranının da artarak, 2010 yılı sonunda yüzde 56 ve 2023 yılı sonunda da yüzde 72'ye ulaşacağı; buna karşılık, işsizlik oranının, 2010 yılı sonunda yüzde 5.2'ye, 2023 yılı sonunda ise yüzde 2.8'e gerileyeceği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, 21. yüzyıla hızla düşen bir nüfus artış hızı ile giren Türkiye ekonomisine ilişkin istihdam ve büyüme beklentileri, bu yüzyılın ilk çeyreği için oldukça olumludur (DPT, 2001).

Gerçekten de, çalışma yaşındaki nüfusun payının hızla arttığı sırada işgücüne katılmakta olan kuşakları üretime fiilen katkıda bulunur hâle getirmek için gereken istihdam olanaklarını yaratabilen ülkelerde, demografik gelişmelerin ekonomik büyümeyi çok ciddi bir şekilde körüklediği, başta "Asya Kaplanları" olmak üzere birçok ülkenin deneyimlerine dayanılarak gösterilmiştir. Ancak, doğurganlık düşüşünün demografik geçiş sürecinin devamında da sürmesi yüzünden, aktif nüfusun payındaki artış bir süre sonra duracak ve Barlow'un (1994) fırsat penceresi olarak tanımladığı "pencerenin" kapanmasın yol açacaktır. Türkiye için nüfusun yaş kompozisyonunun ekonomik büyümeye potansiyel katkısının zirvede olacağı sürenin 20-25 yıl kadar sürmesi beklenmektedir (TÜSİAD, 1999).

Öte yandan, işgücüne katılacak kuşakların iyi eğitim almalarının sağlanması hâlinde, işgücü arzındaki nicel büyüme, niteliksel gelişmeyle birleşerek, demografik geçiş sürecinin bu aşamasına gelen ülkenin insan sermayesi (beşeri sermaye) stokunda sıçramalara yol açacaktır. Böylece daha yüksek bir platoya ulaşacak olan beşerî sermaye stokunun büyümeye katkısı, fırsat penceresinin kapanmasını izleyen dönemlerde de sürecektir. Bu yüzden şu andaki nüfusun % 40'a yakın bir bölümü eğitilme yaşında olan Türkiye (Tablo 7), yaklaşan demografik değişime hazırlıklı olabilmek ve önünde açılmak üzere olan demografik pencereyi gerçekten bir fırsat olarak değerlendirebilmek için, bu nüfusu çok iyi eğitebilmelidir.

Tablo 7. Nüfusun Eğitimle İlgili Yaş Grupları İtibariyle Dağılımı (%)

Yaş Grubu	*1995*	*1996*	*1997*
4-6 Yaş Grubu	6,3	6,2	6,1
7-11 Yaş Grubu	10,8	10,6	10,4
12-14 Yaş Grubu	6,6	6,5	6,4
15-17 Yaş Grubu	6,5	6,5	6,4
18-21 Yaş Grubu	8,2	8,3	8,3
Toplam	38,4	38,1	37,6

Kaynak: DPT

Ancak, eğitimde belli bir başarı düzeyini yakalayan Türkiye'nin asıl önemli olan lise ve üstü düzeylerdeki eğitim konusunda geçmişte gösterdiği performans, etkileyici olmaktan çok uzaktır (Tablo 8).

Tablo 8. Okullaşma Oranları (%)

Yıllar	*Lise ve Dengi Okul*	*Yüksek Okul*
1950-51	5,2	1,3
1960-61	13,2	3,1
1970-71	20,1	5,7
1980-81	28,4	6,4
1990-91	38,5	15,7
1991-92	41,7	16,4
1992-93	44,9	18,1
1993-94	47,7	22,2
1994-95	53,0	22,1
1995-96	55,0	22,4
1996-97	54,7	23,2
1997-98 *a*	57,7	24,9

a Kesin Olmayan Rakamlar
Kaynak: DPT

SONUÇ

Türkiye'nin geçmişte yaşadığı nüfus hareketleri ve demografik değişimin ekonomik etkilerinin kısa bir değerlendirmesini yaparak, önümüzdeki 25 yılda beklenebilecek gelişmeleri ve bu gelişmelere uyum sağlayabilmek için, Türkiye'nin atması gereken bazı adımlara işaret etmeyi amaçlayan bu yazıda, önce, 1950'den beri Türkiye'de toplam nüfus ve kentsel nüfusun artış seyri, iç göçlerle ilişkilendirilerek değerlendirilmiş; işgücü ve istihdamda son yıllarda gözlenen gelişmeler, yakında başlatılmış olan sosyal güvenlik reform süreci ile birlikte ele alınmış ve 2025 yılına dek uza-

nan demografik projeksiyonların ışığında, nüfusun yaş bileşimindeki değişmeler ve bunların muhtemel ekonomik sonuçları tartışılmıştır.

Türkiye'de 15-64 yaş arası üretken nüfusun genel nüfus oranının zirveye çıkmasının beklendiği 2025'e kadar olan dönemin, Türkiye ekonomisi için bir fırsat penceresi yarattığı vurgulanırken, bunun artan işgücü arzına istihdam yaratma sorumluluğunu da beraberinde getirdiğine işaret edilmiştir. 21. yüzyılın bu ilk çeyreğinin aynı zamanda, genç nüfuslu bir ülke niteliğini kaybetmesine tanık olacağından hareketle, Türkiye'nin bu nüfus yaşlanmasına hazırlıklı olmak için, eğitim ve sosyal güvenlik gibi alanlarda alması gereken önlemlere değinilmiştir.

Türkiye'nin demografik projeksiyonlarından çıkan yaş profilinin muhtemel etkilerini göğüsleyebilmek için hazırlıklı olması gereken alanlar yukarıdaki bölümlerde ele alınanlardan ibaret değildir. Potansiyel olarak üretken yaş gruplarındaki nüfusun payındaki artışa bağlı olarak işgücü arzında ortaya çıkacak olan mutlak ve oransal büyüme, ücretler üzerinde bir baskı yaratacak; Türkiye'deki tasarruf-tüketim eğilimlerinden yatırım dengelerine, ihraç ve ithal ürünlerinin bileşiminden dış ticaret açıklarına kadar her alanda hissedilmesi beklenen bir dizi genel denge etkisi yaratacaktır. Kenç ve Sayan'ın (2001) farklı yaş gruplarının birlikte yaşadıkları (çakışan-kuşaklar/*overlapping generations*) bir dinamik genel denge modelinden elde ettikleri sonuçlara dayalı olarak gösterdikleri gibi, toplam yaş bağımlılık oranlarındaki değişmenin nispî mal ve faktör fiyatları üzerinde yaratacağı etkiler, zaman içinde ekonominin bütün sektörlerarası kaynak dağılımını etkileyecektir.[15] Kaynak dağıtım süreçlerinin ortaya çıkan değişikliklerin etkilerini yansıtacak biçimde etkin çalışması için de, Türkiye'nin hâlâ tasfiye edemediği müdahaleci ve üretkenliği önleyici, üçüncü dünyalı politikalardan tümüyle kurtulması ve böylece, kendi demografik geçiş süreci ile Avrupa'nınkinin eşanlı olmamasının yaratacağı fırsatlardan yararlanmaya hazırlıklı hâle gelmesi gerekmektedir.

Aksi takdirde Türkiye, dünyadaki demografik geçiş süreçlerinin farklı hızlarda seyretmesinin sonucu olarak, nüfusu daha hızlı yaşlanan gelişmiş ülkelerden, nispeten genç nüfuslu ülkelere büyük miktarlarda akması beklenen sermayenin diğer gelişmekte olan ülkelere gittiğine tanık olacak ve 20. yüzyılda olduğu gibi, yabancı sermaye hareketlerine seyirci kalmaya devam edecektir (Kenç ve Sayan, 2001). Sermaye hareketlerinin yanı sıra, Avrupa'da yaşlanan nüfustan kaynaklanan ihtiyaca bağlı bir göçmen

[15] Avrupa'da yer alan demografik geçiş sürecini tamamlayarak benzer etkileri yaşamaya başlamış olan gelişmiş ülkelerdeki demografik etkileri, bu ülkelerle girdiği yoğun ekonomik ilişkiler dolayısıyla ithal etmesi de Türkiye'yi bekleyen bu dönüşümü hızlandıracaktır. Kenç ve Sayan (2001).

işgücü talebi oluşmaya başlamıştır (Sayan, 2001b). Örneğin Almanya, bu yönde ilk adımları bu yıl içinde atarak, her yıl 20 binden başlayan sayılarda göçmeni *kalifiye eleman* olarak çalıştırmaya yönelik bir programı başlattığını duyurmuş bulunmaktadır. Göçmen işgücü talebindeki bu artışlar, Türkiye'nin demografik pencerenin açılması sırasında artan potansiyel iş gücü arzını kısmen emecek bir kanal sağlayabilecektir. Ancak, yukarıdaki örnekteki "kalifiye eleman" tamlamasına eklenen vurgunun da gösterdiği gibi, bundan böyle açılacak göç yollarının kol gücünden başka hiçbir niteliği ve becerisi olmayanlara kapatılması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla Türkiye'nin önünde bu yüzyılın ilk çeyreği boyunca açılacak olan demografik pencerenin gerçek bir fırsat penceresine dönüşebilmesi için eğitim, bu açıdan da kritik bir öneme sahiptir.

Ayrıca bu pencerenin sürekli açık kalmayacağı da unutulmamalıdır. 15-64 yaş aralığındaki üretken yaş nüfusunun payının azalmaya başlaması ve yaşlı nüfusun gerek sayısı, gerekse toplam nüfus payı hem mutlak anlamda hem de toplam nüfus büyüme oranına kıyasla büyük bir hızla artacaktır.[16] Hâlen demografik geçiş süreçlerini tamamlamış, dolayısıyla 65 yaş üzeri nüfus payının Türkiye'dekinden çok daha yüksek olduğu Avrupa ülkelerinde bile nüfus yaşlanması sürecinin henüz durmamış olduğu düşünüldüğünde, bu artışın 2025'ten sonra da sürmesini beklemek gerekmektedir. Oysa, bugüne dek hep genç ve hızla artan bir nüfusa sahip olan Türkiye, her alanda bu nüfus yapısına göre yapılanmış; eğitimden milli savunmaya, iskandan sosyal güvenliğe bir dizi konuda genç nüfusa dayalı politikalar üretmiştir. Türkiye'nin, 25 yıl sonrasından başlayarak artık genç nüfusa sahip bir ülke olamayacağından hareketle, yeni demografik gerçeklere uygun politikalara geçmeye başlamalıdır. Temel ve belirleyici motivasyonu nüfus yaşlanması olmasa da, geçen yüzyılın sonunda başlatılmış olan sosyal güvenlik reformu süreci, bu yönde atılmış çok önemli bir ilk adım olarak algılanmalıdır.

Kaynakça

Ayaş, E. (1998). "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri," *İşletme ve Finans,* 13(150), 41-50.

Barlow, R. (1994). "Population Growth and Economic Growth: Some More Correlation," *Population and Development Review,* 20(1).

[16] Bu noktada, nüfus yaşlanmasının temel nedeninin ölüm oranlarının düşmesi ya da yaşam beklentisinin uzamasından doğurganlıktaki düşmeler olduğu vurgulanmalıdır. Her yıl nüfusa eklenen bebeklerin sayısında azalmalara yol açan doğurganlık düşüşleri, otomatik olarak genç nüfusun göreli ağırlığının azalmasına (ya da yaşlıların payının artmasına) neden olmaktadır. Bu yüzden de, doğurganlığın düşüşü hızlandıkça nüfus yaşlanması da ivme kazanmaktadır.

DİE (2001). *1997 Yılı Genel Nüfus Tespiti Kesin Sonuçları,* DİE Web Sitesi (http// www.die.gov.tr.).

DİE(1994), *Türkiye Nüfusu, 1923-94: Demografik Yapısı ve Gelişimi – 21. Yüzyıl Ortasına Kadar Projeksiyonlar,* Ankara: DİE Matbaası.

Dowrick, (1996). "Technological Catch-Up and Diverging Incomes: Patterns of Economic Growth, 1960-88", *The Economic Journal,* 102 (Mayıs), 600-610.

DPT (1999), *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-1998*, Ankara: DPT.

DPT(2001), *8. Beş Yıllık Kalkınma Planı Nüfus, Demografi Yapısı, Göç Özel İhtisas Komisyonu Raporu,* Ankara: DPT.

Işıklı, A. (1998). "Türkiye'de işgücü Piyasası ve Sosyal Güvenlik," A. Şahinöz (der.), *Türkiye Ekonomisi: Sektörel Analiz* İçinde, Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu.

Kenç, T. ve S. Sayan (2001). "Transmission of the Demographic Shock Effects from Large to Small Countries: An Overlapping Generations CGE Analysis", *Journal of Policy Modeling,* 23, 1-26.

Kılıçdaroğlu, K. (1998). "Türkiye'de Sosyal Güvenlik Sisteminin Sorunları ve Çözüm Önerileri," *İşletme ve Finans,* 13(150), 35-40

Sayan, S. (2001a). "Nüfus, İşgücü Piyasaları ve Sosyal Güvenlik Politikaları," A. Şahinöz (Der.), *Türkiye Ekonomisi: Sektörel Analiz*, Ankara: Türkiye Ekonomi Kurumu, 2001 içinde, s. 432-456.

Sayan, S. (2201b). "Trade and Labor Flows Between Countries with Young and Aging Populations," R. Neck (der.), *Proceedings of the IFAC Symposium on Modeling and Control of Economic Systems 2001* içinde, Elsevier Science Publishers (Baskıda).

Sayan, S. (2001c). "Turning Potential Retirees into Workers: Pension Reform Act of 1999 and Beyond in Turkey," *Middle East Business and Economic Review* (Baskıda).

Sayan, S. (2001d) "Political Economy of Pension Reform: The Lessons that MENA Countries can Derive from the Pension Reform Experience of Turkey," *Second Mediterranean Social and Political Research Meeting*'de davetli olarak sunulan tebliğ, Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, Floransa, 21-25 Mart. Sayan,

Sayan S. ve N. Demir (2001). "Structural Change in Agriculture and Water Requirements in Turkish Economy," *Research in Middle East Economics* (Baskıda).

Sayan, S. ve A. Kiracı (2001a). "Parametric Pension Reform with Higher Retirement Ages: A Computational Investigation of Alternatives for a Pay-As-You-Go Based Pension System," *Journal of Economic Dynamics and Control,* 25 (6-7), 951-966.

Sayan, S. ve A. Kiracı (2001b). "Identification of Parametric Policy Options for Rehabilitating a Pay-As-You-Go Based Pension System: An Optimization Analysis for Turkey," *Applied Economics Letters,* 8(2), 89-93.

Sayan, S. ve G.Turhan-Sayan (2000). "Social Security Reform Through Increases in the Statutory Entitlement Ages for Old Age Insurance: Optimal Magnitude and Timing," *Society for Computational Economics 6th International Conference*'da davetli olarak sunulan tebliğ, Barselona, 6-8 Temmuz.

Sayan, S. (1999). "Türkiye'deki Yaşlılık (emeklilik) Sigorta Prim Kaçaklarının Toplumsal ve Bireysel Maliyetleri (Ayın Dosyası)," *ASO Medya* (Eylül), 40-54.

Sayan, S. ve T. Kenç (1999). *Long-term Consequences of Rehabilitating a Financially Troubled Pension System: An Overlapping Generations, General Equilibrium Analysis for Turkey, ERF* Working Paper No. 9914, Kahire: Economic Research Forum.

Teksöz, T. ve S. Sayan (2001). "Simulation of Benefits and Risks after the Plannet Privatisation of Pension System in Turkey: Is the Expected Boost to Financial Markets Likely?" *Russian and East European Finance and Trade* (Baskıda).

Shorter, F. (1995). "The Crisis of Population Knowledge in Turkey," *New Perspectives on Turkey,* 12.

Şeker, M. (1992). "Çalışma İlişkileri ve İstihdam Sorunları," Ç. Aruoba ve Alpar (Der.), *Türkiye Ekonomisi: Sektörel Gelişmeler* içinde, Ankara: Türkiye Ekonomisi Kurumu.

Tunalı, İ. (1996). "Labor Market Implications of the Demographic Window of Opportunity," *ERF Forum,* 3(4) (Aralık).

TÜSİAD (1999). *Türkiye'nin Fırsat Penceresi-Demografik Dönüşüm ve İzdüşümleri,* İstanbul: Lebib Yalkın Yayınları.

GÜVENSİZLİK ORTAMI, BEKLEYİŞLER, KRİZ VE ÇÖZÜM

Işın Çelebi

I. GENEL DURUM

Toplum olarak bir kriz tartışması içindeyiz. Günlük konuşmalarımızın ana konusu kriz olmuştur. Böyle bir ortamda, geleceğe dönük projeler ve hedefler ortaya konulamamaktadır. Bu ortamda gördüğümüz temel problemlerden biri, öngörülen programların bir bütünü kapsamaması sonucu, kısmî çözümlerin, ciddi sorunlara yol açtığıdır. Oysa, tüm gerçekleri görmek, doğru analiz etmek, bir bütünlük içinde çözüm üretmek ve bütünlük uygulamak şarttır. Değişim adına yapılanlar ise, uygulamada pozitif etkilerini göstermemektedir.

A- 2000 YILI PROGRAMI VE SONUÇLARI:

Örneğin 2000 yılı programının sabit kura dayalı bir program olarak ele alınmasına karşın, cari işlemler açığının hızla artacağı dikkate alınmamıştır. malî sektörün durumu ve iç borçların yapısı düşünülmemiştir.

Cari işlemler açığının yaratacağı döviz talebi, net iç varlıkların döviz giriş-çıkışına bağlı oluşu, Merkez Bankası'nın konumu ve bankacılık sektörünün durumu bir bütünlük içinde değerlendirilmemiştir.

Soruna, kurun sadece çıpa olarak kullanılması, enflasyonun düşüşü olarak bakılmıştır. Hızla artan ithalatla birlikte, aşırı iyimserlik havası yaygınlaşmıştır. Buna karşılık; Kasım 2000 krizi gündeme gelince, müthiş bir panik çıkmıştır. Karar alıcılar paralize olmuştur. Tüm bekleyişler hızla negatife dönmüştür. Oysa, bu nitelikteki ekonomik programlar uygulanırken, tüm muhtemel gelişmeler ve gerçekleri bir bütün olarak, önceden doğru görmek, analiz etmek, toplumu hazırlamak ve alternatif programlar hazırlamak şarttır. Bu yapılmamıştır.

B- ŞUBAT 2001 KRİZİNE GİDEN YOL

Daha sonra Şubat 2001 krizi öncesinde, her şeyin düzeldiği ve sorun kalmadığı belirtilerek, olumlu bir psikolojik ortam yaratılmaya çalışılmıştır. Oysa, bu anlayışın dayandığı güçlü temeller ve varsayımların ortaya konması gerekirdi. Çünkü, 2001 başında Bankacılık Sektörünün zorunlu olarak dışarıya kaynak transfer ettiği, kredi hacminin hızla azalmaya başladığı ve bunun üretim sürecini negatif etkileyeceği açıkça belli iken, hazırlanan 2001 yılı programı ve uygulamalar, bu gerçekleri yok varsayan bir anlayışla hazırlandı.

Mayıs 2001 tarihine kadar ciddi hiçbir revizyon yapılmadı. Mayıs ayına kadar, 2001 yılında ekonomi yüzde 4 düzeyinde büyüyecek ve enflasyon 35 düzeyine inecek görüşü vardı. Oysa, Şubat ayı başında, büyüme hızında ciddi bir düşüş başlamışken, net iç varlıklarda yüzde 20'ye varan daralmalar söz konusuydu. Kısaca, gelişmeler yakından izlenerek bunlara paralel doğru ve gerekli kararların alınamadığı görülmüştür.

Şubat ayı sonunda yüklü borç geri ödemeleri, Kamu Bankalarının açıkları, görev zararları ve ciddi yükümlülükleri söz konusu iken, hiçbir ön çalışma yapılmadığı görüldü. Şubat 2001 krizi, bu koordinasyonsuzluk içinde patlamıştır. Bu örnekleri artırmak mümkündür.

Ancak, görülen temel mesele, tüm gerçekleri doğru, net kavrayacak ve çözümleri bir bütünlük içinde ortaya koyacak ve çözecek dinamik programların olmayışıdır. Bu durum, tüm beklentileri olumsuz etkilemiştir. Kriz süreklilik kazanmış ve IMF'ye tek yönlü bağımlılık ciddi ölçüde artmıştır.

C- MAYIS- EKİM 2001 DÖNEMİ HEDEFLER VE GERÇEKLEŞMELER

Mart 2001'de de Türkiye'deki durumun tam olarak anlaşılmadığı görülmektedir. Mart ayında büyümenin yüzde 4 olacağı, enflasyonun da yüzde

10 yerine yüzde 35 olacağı belirtilmiştir. Bu süreçte, bankacılık sektöründe hızla iyileşmeler yapılması gerekirken, çıkan üçüncü bankacılık kanunu, şartları zorlaştıran ve esas olarak fondaki bankaların alacaklarının tahsiline ilişkin hükümler içermekteydi. Ayrıca, ek vergiler gündeme geldi. Bu süreçte, malî sektörün sorunları ağırlaşmıştır.

Özetle, Türkiye'de hızlı bir küçülmenin olduğu, üretim düşüşünün, işsizlik artışının ciddi boyutlara sürüklendiği yeterince fark edilmemiştir. Bu süreçte enflasyon artışı da hız kazanmıştır. Ciddi ve sağlıklı bilgi temin etmede, bilgi akışı sağlamada sorun olduğu ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, tam bir *körler ve sağırlar diyalogu* söz konusudur. Güvensizlik öyle bir boyuta gelmiştir ki, kimse-kimsenin sözüne güvenmemektedir. Bilgi akış sistemleri öyle bir kilitlenmiştir ki; yapılan doğru işlerin, kararların ve çıkarılan kanunların sonuçları bile görülmemektedir.

Bu süreçte, Mayıs 2001'de Türkiye ve IMF, küçülmenin eksi 3.5, enflasyonun yıl sonu yüzde 57 olacağını belirtmişlerdir. Ekim başında, YPK'ya sunulan raporlarda ise küçülmenin eksi 8.5; enflasyonun yüzde 80 olacağı belirtilmiştir. Ancak, Ekim ayı TEFE yüzde 6.7, 12 aylık fiyat artışı yüzde 81'e çıkınca, 2002 yılı programı ve bütçesinin revize edilmesi gündeme gelmiştir. Bu rakamlar, ekonominin iflasın eşiğine geldiğini göstermektedir. Bu şartlarda, bir-iki ay sonrası bile doğru görülememektedir.

Gerçekler basittir ve gözle görülür. Ancak, *kral çıplak* deme cesaretini göstermek gerekir. Fakat bugün gerçekleri-sorunları, çözümleri bir bütünlük içinde değerlendiren ve gelişmelere göre uygulanan dinamik bir program yoktur.

II- SABİT KUR POLİTİKASI VE CARİ İŞLEMLER AÇIĞI

2000 yılı başında başlanan sabit kur uygulamasının yaratacağı belirli sonuçların yeterince dikkate alınmadığını görüyoruz (Tablo 1).

Tablo 1: 2000-2001 yılı program hedefleri ve gerçekleşmeler.

	Program	Gerçekleşme	2001 yılı Programı (Ekim 2000)
GSMH (%)	5,5	6,1	4,5
TEFE (Yıl Sonu %)	20	33	10
İHRACAT (Milyon Dolar)	28250	27774	31000
İTHALAAT (Milyon Dolar)	46000	54502	54500
DIŞ TİCARET AÇIĞI (Milyon Dolar)	17750	22377	23500
CARİ İŞLEMLER AÇIĞI (Milyon Dolar)	2845	9819	6600

Kaynak: Maliye Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı, DPT.

Tablo 1'de görüldüğü gibi, cari işlemler açığının normal düzeyinde devam edeceği varsayılmıştır. 3 katı artış öngörülmediği gibi, Ekim 2000'de hazırlanan 2001 yılı programı hedeflerinden de durumun hiç anlaşılmadığı görülmektedir. Örneğin, 2001 yılında büyümenin yüzde 4.5, enflasyonun yüzde 10 olacağı belirtilmiştir. Türkiye'de Haziran 2000 sonrası, gelen krizin göstergeleri ortaya çıkmaya başlamasına rağmen, Ekim 2000'de alman kararlara ve 2001 yılı programına bakıldığında, yeterince değerlendirilemediği ve sorunların tek boyutlu ele alındığı anlaşılmaktadır.

Sabit kur uygulamasında 2000 yılı varsayımları: İthalat artışı aynı tempoda devam edecek, cari işlemler açığı normal zamandaki gibi sürdürülecek. Finans sektörü bundan hiç etkilenmeyecek. Türkiye yüzde 4 büyüyecek, enflasyon yüzde 33'ten 10'a düşecek.

Bugün, Kasım 2001'deki gelişmelere baktığımızda, enflasyon yüzde 81'i aşmıştır. Küçülme 8.5 tir. Hesaplamalardaki, bu anormal farklılık bir soru işaretidir. Acaba bugün dünyada programları 3-4 kat sapan benzer bir ülke var mıdır?

III- ŞUBAT 2001 SONRASI

Şubat 2001 sonrasında da dalgalı kura geçiş döneminin yaratacağı etkilerin bir bütünlük içinde ele alınmadığı görülmektedir (Tablo 2).

Tablo 2: 2001 Yılı Programı- Revize Hedefler ve Gerçekleşmeler.

	2001 Yılı Programı Ekim	Aralık 2000	Mart 2001	Mayıs 2001	Ekim 2001 Gerçekleşme	2002 Yılı Programı
GSMH (%)	4,5	6	4	-3,5	-8,5	4
TEFE (%) Yıl Sonu	10	33	35	57	80	31
İhracat (Milyar $)	31000	-	-	-	30500	32000
İthalat (Milyar $)	54500	-	-	-	41000	455000
Dış Ticaret Açığı	23500	-	-	-	-5540	8420
Cari İşlemler Açığı	6600	-	-	-	2896	116
Konsolide Bütçe						
Gelir (Trilyon TL)	43127	-	-	-	49060	71118
Harcama (Trilyon TL)	48360	-	-	-	79000	98071
Bütçe Açığı	-5233	-	-	-	-29940	-26953

Kaynak; Maliye Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı,DPT.

Tablo 2'den görüldüğü gibi, 2001 yılındaki küçülmenin boyutu görülememiştir. Reel gelirdeki gerilemenin ve hızlı daralmanın boyutu hesapla-

namamıştır. Küçülmenin belirli bir stratejisi ve hedefi olması gerekirken,üretim gücü-girişimci ve rekabet gücü ciddi ölçüde azalmıştır.

Bu şartlarda, 2001 yılında, enflasyon oranı yüzde 80'lerden yüzde 30'lara nasıl indirilecektir? 2002 yılı programı ve iç tutarlılığı açık değildir. Şubat 2001 sonrasında ortaya çıkan problemin yapısı ve nedenleri yeterince anlaşılamamıştır. İhracatı geliştirmek, verimlilik ve rekabet gücünü artırmaya dönük politikalar ve projeler unutulmuştur. Çıkan sorunlar karşısında neden-sonuç ilişkisi ele alınmamıştır ve bunlar için yeterli çözüm üretilmemiştir. Örneğin, küçülme rakamları, ithalattaki durum, TEFE, TÜFE ve özel imalat sanayiindeki fiyat artışları kamu kesimi finansman açığının nedenleri üzerinde yeterince tartışılmaması çok dikkat çekicidir.

Ayrıca DPT'nin Kamu Kesimi Borçlanma Gereğine ilişkin rakamları ile IMF'nin rakamları arasındaki farklılıklar da ayrı bir inceleme konusudur. Burada; KKBG'ye paralel olarak iç borcun GSMH içindeki oranının artışı dikkat çekicidir.

Tablo 3: Kamu Kesimi Borçlanma Gereği/GSMH (Yüzde)

	1998	2000	2001	2002
KKGB (%)	15,6	12,5	15,4	8,0
KKGB (%) IMF Tahmini	-	19,1	18,0	7,8

Kaynak: DPT, IMF Contry Report no: 01/137, August 2000, Turkey Selected Indicators, 2000-2003.

Tablo 4: İç Borcun GSMH'ye Oranı (%)

	1999	2000	2001
İç Borç/GSMH (%)	29,3	28,9	57,2

Kaynak: DPT

Tablo 3 ve 4 yan-yana konduğunda, KKBG'nin kamu kaynak ihtiyacı ve iç borcun çevrilmesi dikkat çekicidir. Tabloda görüldüğü gibi, kamu bankalarının malî bünyelerini güçlendirmek için verilen kamu kağıtları, fon bankalarına ve Merkez Bankası'na verilen kağıtlar nedeniyle kamu iç borç stoku önemli ölçüde büyümüştür.

IV- REEL SEKTÖRÜN VE MALÎ SEKTÖRÜN SORUNLARINA DOĞRU TEŞHİS KONMALI, DOĞRU KARARLAR ZAMANINDA ALINMALIDIR

a. Finansal kurumların, sermaye yeterliliğindeki sorunları, bankaları, açılacak kredileri azaltmaya hattâ durdurmaya yönelmektedir. Bu durum,

reel sektörü ve yatırımları sıkıntıya sokmaktadır. Fasit bir daire oluşturmaktadır (Tablo 5).

b. Kamu Bankalarının, stok problemleri çözümlenmelidir. Bunun için bir program ve takvim belirlenmelidir.

c. Fona alınan bankalar ile ilgili stratejiler açıkça ortaya konmalıdır.

d. Reel sektörün verimliliğini, rekabet gücünü arttırmaya, ihracatı geliştirmeye dönük çalışmalar ve projeler yaşamsal hâle gelmiştir.

Tablo 5: Kredi Arzı

	Aralık 2000	Mart 2001	Haziran 2001	Temmuz 2001
Kredi Stoku (Milyar $)	42	31	27	26
Kamu Bankaları Kredileri	12,5	8,7	6,1	5,9
Özel Banka Kredileri	24,4	17,6	16,4	16,0
Toplam Öz Kaynak (Milyon $)	11	5	13*	-
Toplam Aktifler (Milyon $)	152	123	121*	-

*Fon bankalarının sermaye artırımı sonucudur.

V- KASIM 2001'DE EKONOMİK DURUM

2002 yılında Ekonomik programı hazırlayanların ve yönetenlerin dikkate alması gereken temel sorunlar kısaca aşağıda belirtilmiştir.

A- MAKRO EKONOMİK AÇIDAN AĞIRLAŞAN TEMEL SORUNLAR

a. Yüksek enflasyon ve enflasyonun artış trendine girmiş olması tehlikelidir.

b. Malî sistemin zayıflaması, daralması ve hızlı bozulmanın etkileri ele alınmalıdır.

c. Hızlı devalüasyon karşısında, üretim sürecinde, reel sektördeki gelirdeki maliyet artışı ve gerileme önemlidir. Reel gelirdeki ve talepteki hızlı daralma ciddi sorundur.

d. Üretimde hızlı düşüş ve küçülme, girişimci gücünü negatif etkilemektedir.

B- BEKLENTİLER AÇISINDAN NE YAPMALIYIZ?

a. Bütçe açığı ve buna bağlı dengesizliklerin artışı gerçekçi biçimde ortaya konmalıdır.

b. Malî sektörün artan öz kaynak sorunu, daralan kredi hacminin yaratacağı problemler çok daha önemlidir. Bunu çözülmesi için sermaye desteği gereklidir.

c. Borçlanma oranları ve dış borca olan aşırı bağımlılık artmıştır. Bugün

dış borç bulmak başarı hâline gelmiştir. Gerçekleşecek programlar açıklanmalıdır.

d. Yapılan açıklamaların geçerliliği ve inandırıcılığı çok zayıftır.

C- DİĞER ÖNEMLİ SORUNLARIN YARATACAĞI ETKİLER

a. Sermaye hareketlerinde ani çıkışlar, daralmaya yol açmaktadır.

b. Kurlarda belirtilen hedeflerin dışında, ani yükselmeler güvensizliği arttırmaktadır.

c. Yabancı sermaye girişindeki ciddi yavaşlama hız kazanabilir.

d. İç borcun çevrilmesi konusundaki sorunlar, tüm problemlerin önüne geçmiştir. Çözüm tamamen yeni borç bulmaya bağlanmıştır. İç ve dış borcun GSMH'nin üstüne çıkması ve IMF'ye tek yönlü bağımlılık ciddi sorun hâline gelmiştir. Bu şartlarda ortaya çıkan sorunlar şunlardır:

D- SİYASAL VE SOSYAL YAPININ BOZULMASI

a. Gelir dağılımının bozulması hızlanmıştır.

b. Orta sınıf hızla gücünü kaybetmektedir.

c. Sorunların doğru teşhis edilmesi gereklidir. Ekonomik ve siyasal kriz birbirini etkilemektedir.

d. Gerçeklerin göz ardı edilmesi ve hızlı karar alınamaması sorunların derinleşmesine yol açmaktadır.

IV- SONUÇ VE ÇÖZÜM

1- Parça-parça çözümler yerine bütünlük içinde uygulanabilecek gerçekçi bir program yürürlüğe konmalıdır. Herkesin kendi çıkarlarını maksimize eden bir yönetim anlayışı ile başarılı olmak mümkün değildir. Bekleyişler önemlidir.

2- Güven sorununun çözülmesi, bekleyişlerin pozitife dönüştürülmesi için gerçekçi ve tutarlı bir çalışmaya gerek vardır.

3- Malî sektörün sermaye yapısının güçlendirilmesi şarttır. Bankacılık sektörünün etkin çalışması sağlanarak iyileştirmeler yapılmalıdır.

4- Reel sektörü geliştirecek ve ihracat ağırlıklı çalışmalara öncelik vermek gereklidir. Yabancı sermaye girişi teşvik edilmeli ve teknolojiyi geliştiren yatırımlara ağırlık verilmelidir. Bürokrasi azaltılmalıdır.

5- Türkiye'nin gelişmesine, yeniden büyüme sürecine verimliliğe ve rekabet gücünün artmasına katkıda bulunacak temel projelere öncelik verilmelidir (Örneğin, önemli sulama projeleri Eximbank'ın sermaye yapısının geliştirilmesi gibi).

KAYNAKÇA

DPT, *2002 Yılı Programı*, 16 Eylül 2001.

DPT, *IMF Country Report* No: 01/137, August 2000 Turkey Selected Indicators, 2000-2003.

DPT, *Temel Ekonomik Göstergeler*, Ağustos,2001.

DPT, *Uluslararası Ekonomik Göstergeler*, Ekim,2001.

E. Stiglitz, J; "Principles of Financial Regulation A Dynamic Portfolio Approach", *Research Observer*, The World Bank, V. 16, No: 1.

İşletme Finans Dergisi, "Krizin Anatomisi", Sayı 187, Ekim, 2001, Ankara.

İşletme ve Finans Degisi, "2000-2001 Krizinde Sermaye Hareketleri", sayı: 186, Eylül 2001, Ankara.

Keskin, Ekrem; "İstikrar Programları ve Türkiye Ekonomisi, malî Sektör ve Bankacılık Sistemi Açısından Bir Değerlendirme", 23-26 Eylül, Antalya.

T.C. Maliye Bakanlığı, *2001 Yılı Ekonomik Rapor*, 17 Ekim, 2001.

The World Bank, *International Bank for Reconstruction and Development*, June, 20, 2001.

EKONOMİDE UZUN DÖNEMLİ BÜYÜME ENFLASYON SÜRECİ VE IMF DESTEKLİ PROGRAM:

2001 Krizi Öncesi Merih Celasun ile Bir Söyleşi*

1990'LARA TOPLU BAKIŞ

Kasım 2000 krizinden sonra, ekonomi kamuoyu IMF destekli programı tekrar sorgulamaya ve tartışmaya başladı. Bu tartışmaların genellikle malî göstergeler veya politik görüşler üzerinde yoğunlaştığı gözleniyor. Reel ekonominin büyüme perspektifleri çerçevesinde irdelemeler yapılmıyor. Bu söyleşide, biz sizden Türkiye ekonomisinin büyüme süreçleri ve kısıtları bağlamında, IMF destekli programın mantığı ve temel ögeleri üzerinde bir değerlendirme yapmanızı rica ediyoruz. Başlangıç olarak,

* Bu söyleşi, *İktisat, İşletme ve Finans Dergisi* Genel Yönetmeni Ali Bilge ile Prof. Dr. Merih Celasun arasında 2 Şubat 2001 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bakınız: *İktisat, İşletme ve Finans*, 179, Şubat 2001: 9-31. Bu söyleşinin burada da yayımlanmasına izin verdiği için Ali Bilge'ye teşekkür ederiz.

1990'lardaki gelişmeleri nasıl yorumladığınızı kısaca açıklayabilir misiniz?

Merih Celasun: 1980'lerde ekonominin kararlı bir biçimde dışa açılmaya başlanması birçok yönden olumlu sayılabilecek değişimlere yol açtı. İhracat, turizm, inşaat ve bankacılık sektörlerindeki gelişmeler, girişimcilik yeteneklerimizi olumlu etkiledi. Dış piyasalar izlenmeye ve öğrenilmeye başlandı. Yeni iletişim teknolojilerine duyarlı çalışma düzenleri oluştu. Eğitimin önemi daha iyi anlaşıldı. Avrupa Birliği (AB) ile Gümrük Birliği'ne geçişte, imalat sanayii fazla zorlanmadı.

Bu olumlu gelişmelere rağmen, Türkiye 1990'lı on yılda kendisinden beklenen iktisadî büyüme performansını yakalayamadı. 1980'lerde siyaset üzerine getirilen yasaklamalar ortadan kalkınca, siyasette çok parçalı ve istikrarsız bir yapı ortaya çıktı.

-Bunun etkileri ne oldu?

Celasun: Dinsel ve etnik temellerde farklı anlayışlar ve yönelimler siyasete yansıdı. Çok ciddi iç güvenlik ve terör olayları yaşandı. Bu sorunları aşma sürecinde, ordu devreye girmek zorunda kaldı. Güvenlik harcamaları arttı, sosyal ve alt yapı harcamaları görece azaldı. Kentlere göç artarken, kentsel gelir dağılımı bozuldu. Hukuk düzeni ve siyasal yönetişim sorunları bölük pörçük tartışılır oldu.

Kurumların ve bireylerin yasalara ve kurallara uyumlu davranma konusundaki sorumluluk bilinci zayıfladı. Toplumun gündemi dağıldı. İktisadî ve sosyal gelişmeye odaklanma mümkün olmadı. Yeni yüzyılın ilk yıllarında, kalkınma stratejimizdeki boşlukları, IMF'nin, Dünya Bankası'nın ve AB'nin önümüze koyduğu yol haritaları ile doldurmaya çalışıyoruz.

-1990'lı yıllarda ekonominin genel yönetimi en fazla hangi olguların etkisinde kaldı?

Celasun: Siyasal istikrarsızlığın dışında, makroekonominin yönetimini etkileyen yeni koşullar ortaya çıktı. 1980'lerin dışa açılma sürecinde, reel ücretler düşmüş ve gelir dağılımı bozulmuştu. Bunun tortusu, bir ölçüde kamu finansmanında bozulma göze alınarak giderilmeye çalışıldı. Sermaye hareketlerinin serbestleşmesi, Türkiye'nin dış kaynak kullanma imkânlarını genişletti.

Global düzeyde sermayenin akışkanlık kazanması önemli bir dış gelişmeydi. Bu olgu, gelişmekte olan ülkelerin uluslararası bankalardan ve piyasalardan borçlanmasını, portföy yatırımlarından yararlanmasını ve doğrudan yabancı sermaye kullanımını kolaylaştırdı. Global sermaye akımlarının hacmi kısa zamanda hızlı bir büyüme gösterdi. 1997Asya krizi, bu sürecin aksayan yönlerini ortaya çıkardı. Dersler alındı. Ben bu

sürecin devam edeceğini ve bundan yararlanan ülkelerin çoğalacağını düşünüyorum.

- Sermaye hareketleri serbestleştirildikten sonra, 1990'da ekonomi canlandı. 1991'de körfez krizinden olumsuz etkilendik. 1992-93'te sermaye girişleri tekrar arttı. Ekonomi büyüme sürecine girdi diye sevinirken, 1994 krizi oldu. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?

Celasun: Türkiye'de yüksek enflasyonun oluşturduğu belirsizlik ortamında, dış kaynak girişleri kısa vadeli bir yapı içinde gelişti. Dış borçlanmada devletin payı azaldı, banka kesiminin ve özel sektörün payı büyüdü. Kamu finansmanında sürdürülebilir bir denge oluşturulamadığından, kamu kesimi, banka sistemi ve özel sektör, kısa vadeli sermaye giriş çıkışlarına aşırı duyarlı bir konuma geldi.

Sermaye hareketlerini serbestleştiren bir ülke için geçerli olan makroekonomi yönetim ilkelerinin tam anlaşılmaması veya benimsenmemesi, Türkiye ekonomisinin performansını olumsuz etkilemiştir. Hiçbir dış şokun etkisinde kalmadan, 1994'te kendi kendimize bir kriz yarattık. Ülkenin makroekonomik temellerinin bozulduğu ve kamu borçlanma gereğinin büyüdüğü bir aşamada, faizleri düşürmeye kalkışınca, TL'den kaçış ve dövize hücum gerçekleşti. TL yabancı paralar karşısında büyük değer kaybına uğradı. Bu krizin sosyal maliyeti ağır oldu.

-1994 krizinden sonra ekonominin trendlerini nasıl yorumluyorsunuz?

Celasun: 1995'te IMF destekli programa sahip çıkılmadı. 1995-97'de ödemeler dengesi, bavul ticareti ve diğer döviz girişlerinden olumlu etkilendi. 1994'ün yüksek oranlı reel devalüasyonlarından sonra, bu konuda yeni sürprizler beklemeyen dış tasarrufçular, Türkiye'de yüksek bonotahvil faizlerinin oluştuğunu görünce, dış kaynak girişleri tekrar çoğaldı. Kamu sektörü reformları tamamlanmadan, ekonomide genişleme siyaseti izlendi. Yüksek büyüme hızları gerçekleştirildi. Ama, parasal ve fiskal göstergeler 1997 sonunda ciddi bozulma sinyalleri veriyordu. TÜFE enflasyonu 1997 sonunda yüzde 99'a ulaşmıştı.

Global planda, 1998 Rusya krizinin koşulları ve etkileri, 1997 Asya krizinden farklı oldu. Bilanço yapıları daha hassas duruma gelen ve risk algılamaları değişen dış tasarrufçular birçok orta gelirli ülkeden sermayelerinin bir bölümünü geri çektiler. Türkiye de bu gelişmeden nasibini aldı. Dış kaynak çıkışları ekonomiyi olumsuz etkiledi. 1999 deprem şoku, büyüme hızını negatife düşürdü.

1998-99'un olumsuz şoklarına rağmen, bu dönemde enflasyonu denetim altına almak ve yeni bir perspektife yönelmek için, kanımca takdire değer çabalar sarf edildi.

-Hangi çabalar takdire değerdi?

Celasun: IMF'nin yakından izlemeyi kabullendiği bir program çerçevesinde, para politikası kısmen sıkılaştırıldı. Yeni ve ek vergiler getirildi. Sosyal güvenlik sisteminde düzeltmeler yapıldı. İlköğretimde reform süreci başladı. Banka sisteminin gözetimi ve denetimi için daha etkin bir yasal çerçeve oluşturuldu. Alt yapı bilhassa enerji yatırımcıları için önem taşıyan "uluslararası tahkim" ilkesi benimsendi.

-Bu çabalar neden umulan sonuçları vermedi?

Celasun: 1999'da millî gelirin negatif büyümesi ile ithalat azalmış ve cari dış açık küçülmüştü. Ancak, siyasal ve ekonomik belirsizlik ortamında, iç borçlanma faizleri çok yüksek düzeyde seyrediyordu. Kamu finansman açığı ve borçlanması sürdürülemez boyutlara ulaşmıştı. KİT'ler dışında kalan kamu kesiminin nominal faiz ödemeleri, 1999 sonunda millî gelirin yüzde 15'ni geçiyordu.

Enflasyonu kararlı bir biçimde düşürmek ve ekonominin büyüme yolunu açmak için kapsamlı bir programa ihtiyaç olduğu belli olmuştu. Siyasî irade bu yönde oluştu. AB üyeliği perspektifi ortaya çıkınca bu irade güç kazandı. IMF destekli program gündeme geldi.

Söyleşimizde, 2000 programına geçiş yaparken, kamu finansmanı ve enflasyon konularında biraz daha ayrıntıya girebiliriz.

İKTİSADÎ BÜYÜME

- 2000-2002 programı ile Türkiye'nin daha istikrarlı ve malî yönden sürdürülebilir bir ekonomik büyüme sürecine girmesinin amaçlandığı anlaşılıyor. Bu bağlamda, reel ekonominin büyüme eğilimlerini gözden geçirmek önem kazanıyor. İlk önce, büyüme kavramına bir açıklık getirebilir misiniz?

Celasun: Bu konuda, bir hususu hemen açıklığa kavuşturmalıyız. Literatürde, iktisadî büyüme olarak, toplam katma değer veya yurt içi gelir artışı esas alınıyor. Kamuoyundaki yaygın kullanıma uyarak, biraz farklı da olsa millî gelir deyimini de kullanabiliriz.

Karşılaştırmalı analizler, kişi başına gelir büyümesi bağlamında yapılıyor. Nüfus verilerini kullanırsak, söyleşimizin fazla karmaşık olacağını düşünüyorum. Bu nedenle, büyümeyi, toplam katma değer artışı olarak ele alacağım.

İktisadî ve sosyal gelişme veya kısaca "kalkınma" süreci daha geniş bir kavram. İktisadî büyüme ile sosyal ve insanî gelişme, etkileşimli bir biçimde gerçekleşiyor. Söyleşi sınırlarında kalmak için, genel anlamda "kalkınma" süreci ile ilgili bir değerlendirmeye girişmek istemiyorum.

Türkiye'de iktisadî büyüme kolay bir süreç olarak algılanıyor ve genellikle aşırı iyimser projeksiyonlar yapılıyor. Kamuoyunda büyük bek-

lentiler yaratılıyor. Bunlar geçekleşmeyince, toplumsal ve politik ilişkiler gerginleşiyor, suçlamalar başlıyor ve performans daha da düşüyor. Türkiye'de uzun dönemli büyümenin belirleyicilerini daha iyi anlamamız gerekiyor.

-İktisadî büyüme ve refah artışı özdeş kavramlar mı?

Celasun: Hayır. Örneğin, çevre kirliliği çok fazla bir ülke düşünün. Bu ülkede çevre kirliliğini azaltan önlemler alınınca, büyüme hızı biraz düşebilir, ama sağlık koşulları iyileşir, genç kuşaklara temiz bir çevre mirası bırakılır ve kanımca refah artar.

-İktisadî büyümenin analizi için kullanılan kavramsal çerçeveler değişmeye başladı. Bunları kısaca açıklayabilir misiniz?

Celasun: Kısa dönemli makro analizlerin, ekonominin talep cephesi ile finansal göstergeleri üzerinde yoğunlaştığını; orta dönemli analizlerde talep ve arz yönlü ilişkilerin birlikte irdelendiğini ve uzun dönemli büyüme analizlerinde üretim faktörlerinin birikimi ile verimliliklerinin ele alındığını biliyoruz. 1980'lerin sonuna doğru, uzun dönemli büyüme analizleri için yeni teorik çerçeveler geliştirildi. Ülkelerarası veri setleri ile çok sayıda ampirik araştırma yapıldı.

-Belirli bir ülke için, iktisadî büyüme nasıl irdeleniyor?

Celasun: Spesifik bir ülke temelinde, büyüme analizleri için iki genel yaklaşım izleniyor. Birinci yaklaşımda, ülkelerarası kesit araştırmalarının istatistiksel bulguları çerçevesinde, o ülke ekonomisinin temel göstergeleri kullanılarak, büyüme hızının hangi nedenlerle ülkelerarası ortalamaların üstünde veya altında kaldığı sorgulanıyor.

İkinci yaklaşımda, esas olarak, o ülkede üretim girdilerinin birikimi ile bu giderlerin verimlilik artışlarının, büyüme hızına katkıları ayrıştırılmaya çalışılıyor.

-Ülkelerarası kesit çalışmalarında izlenen geleneksel ve yeni yaklaşımlar arasındaki başlıca farklar nelerdir?

Celasun: Geleneksel neo-klasik büyüme teorisinde, sermayenin kullanımında azalan getirilerin varolduğu ve tasarruf oranının değişmediği varsayılıyordu. Böylece, iktisadî büyümeyi belirleyen iki esas faktörün, nüfus (işgücü) artışı ile teknolojik ilerleme olduğu sonucuna varılıyordu.

Bu model, az gelirli ve yüksek gelirli ülkelerin tasarruf oranları, işgücü nüfusunun artış hızları aynı ise ve zaman içinde benzer teknolojiler kullanıyorlarsa, az gelirli ülkelerden daha hızlı büyüyerek zengin ülkelerin kişi başına gelir düzeyini yakalayabileceklerini imâ ediyordu. Buradaki temel argüman, sermaye stokunun küçük olduğu aşamalarda, marjinal getirisinin yüksek olmasıydı.

Son 20-30 yılın verilerinin bu teoriyi desteklememesi yeni arayışlara yol açtı.

-Bu yeni arayışların ana doğrultuları ne oldu?

Celasun: 1980'li yıllarda, özellikle Lucas ve Romer tarafından geliştirilen yeni teoriler, ampirik araştırmalara büyük esin kaynağı oluşturdu. Yeni büyüme teorileri, üretim faktörlerinin, bilhassa beşerî sermayenin dışsal pozitif etkilerini, bilgi üretiminin önemini ve üretim girdisi kullanımında artan marjinal getiriler olabileceğini vurguluyor.

Bu yeni yaklaşımlar, eğitim, öğrenme, araştırma-geliştirme (AR-GE) ve teknolojilerin akışkanlığı gibi konuları ön plana çıkarıyor.

-Beşerî sermayenin dışsal pozitif etkisinden neyi anlıyoruz?

Celasun: Örgün, yaygın veya hizmet-içi eğitim ile sağlanan beceri birikimine kabaca beşerî sermaye diyelim. Kendinizi bir işletme veya kuruluşta çalışan bir birey olarak düşünün. Sizin beceri düzeyiniz veya işgücü niteliğiniz değişmese bile, eğer diğer çalışanların verimliliği artıyor ise, sizin de verimliliğiniz artıyor. Bu Lucas'ın matematiksel modeline esin kaynağı oluşturan dışsallık kavramı.

Eğitimin dolaylı etkilerini bir başka örnekle vurgulayalım. Bir çalışma grubuna, yüksek vasıflı ve verimli bir kişinin katıldığını düşünelim. Grubun diğer elemanlarının beşerî sermayeleri aynı da kalsa, verimlilikleri yükselebiliyor. Ayrıca verimli bir ortamda, grubun diğer elemanlarının becerileri de gelişebilir. Başka bir kuruluşa geçiş yaptıklarında, oradaki verimliliği de olumlu etkileyebilirler.

-Teorik planda anlamlı görünen bu tür dışsallıklar, politika belirleyiciler açısından ne anlama geliyor?

Celasun: Üretim sürecinde, beşerî sermayenin dışsallığı bizi iki saptamaya daha götürüyor. Toplumun bireyleri veya özel girişimcileri kendi çıkarları açılarından formel veya hizmet-içi eğitimin ekonomik getirisini az bulup, eğitime az kaynak veya zaman ayırabilirler. Kendi perspektiflerinden, bunun rasyonelliği de olabilir. Durum böyle ise, ülke ekonomisi, eğitimin dışsallığmdan yararlanamıyor ve verimlilik büyümesi sınırlı kalıyor demektir. Bu durumda devletin ve varlıklı bireylerin, kamusal veya özel eğitim kurumlarına malî destek vermesi, toplumun yararı açısından büyük önem kazanıyor. Bu saptama, eğitim politikalarının analitik temelini güçlendiriyor. Bu perspektif, AR-GE politikaları için de geçerli.

İkinci saptama da, öğrenmenin hayat boyu bir süreç olduğu ve okuldan sonra da sürdürülmesi gereğidir. Bilgi stoku sürekli yenilenmekte ve genişlemektedir. Bu anlayış içinde, eğitim kurumlarımızda, öğrencilerin kendi kendilerine öğrenme, anlama, bilgi değerlendirme ve geliştirme

yeteneklerini yükseltmeye öncelik vermeliyiz. Bu konuda, eğitimcilerin de, daha iyi eğitilmesi gerekiyor.

- Eğitim anlayışımız bu açıdan nasıl görünüyor?

Celasun: Türkiye'nin eğitim sisteminin bu konuda bir özeleştiriye ihtiyacı var. Eğitimcilerin özeleştirisine, insan kaynaklarını yönetenler de katılmalı. Mezuniyetten sonra, özellikle kamu kuruluşlarında iş arayanlar için düzenlenen sınavlarda, adayların var olan bilgi stokunun ölçmeye öncelik verilmesi, bu yönde bir reform girişimini zora sokuyor. Ezbercilik yaygın ve kalıcı bir nitelik kazanıyor. Yeni yöntem ve teknoloji geliştirmede zorlanıyoruz. Sürekli başkalarının geliştirdiği yaklaşım ve yöntemleri kullanma alışkanlığı, meslekî ve yönetsel alanlarda özgüvenli davranışları kısıtlıyor. Bu, siyasete de yansıyor.

-Ülkelerarası büyüme deneyimleri, kesit analizlerinde nasıl ele alınıyor?

Celasun: Çok sayıda ülkenin istatistik verileri bir araya getirilerek, çeşitli regresyon yöntemleri ile kesit araştırmaları yapılıyor. Satın alma gücü paritesine göre millî gelir verileri uyarlanarak, karşılaştırmalı analizler daha anlamlı bir biçimde ele almıyor. Bu analizlere, kalkınma politikaları ile ilgili değişkenler eklemlenince, bu değişkenlerin büyüme hızları üzerindeki etkileri ölçülebilir hâle geliyor. Ampirik bulgular, her zaman güvenilir sonuç vermiyor. Kapsanan ülke sayısına, tarihsel dönemlere ve kullanılan yöntemlere göre sonuçlar değişebiliyor.

- Bu çalışmaların ortaya koyduğu başlıca anlamlı bulgular nelerdir?

Celasun: Bu araştırmalarda, ekonominin dışa açıklık oranının, eğitim düzeyinin, gelir dağılımındaki düzgünlüğün, malî sistemin derinliğinin, uzun dönemli büyüme hızını pozitif ve yüksek enflasyon oranının ise negatif etkilendiğine dair bulgular, istatistik ölçütlere göre anlamlı çıkıyor.

Bu bulguların ışığında, uluslararası kuruluşlar, kalkınma politikalarını, eğitim reformlarına, makroekonomik istikrara, dışa açılmaya, malî reformlara, yoksullukla mücadeleye ve teknolojik kapasitenin güçlendirilmesine yöneltmeye çalışıyorlar. AB Komisyonu'nun kendi üyeleri için hazırladığı raporlarda da bu tür vurgulamalar yapılıyor. Devletin işlevlerinin yeniden tanımlanmasına yönelik fikirler buralardan kaynaklanıyor.

-Bizler diğer temel faktörler arasında, malî sektörün büyüklüğünün, büyüme sürecinde çok etkili olduğu görüşündeyiz. Yeni bulgular bu görüşü destekliyor mu?

Celasun: Malî sistemin büyüklüğü veya derinliği çeşitli göstergelerle ölçülüyor. Bu göstergelerin yüksek olduğu ülkelerde, genellikle, fiziksel sermaye kullanımının daha verimli olduğu ve ekonomik büyüme hızının yükseldiği yönündeki bulgular, istatistik olarak anlamlı görünüyor.

-Malî sektörün büyüklüğü hangi kanallardan büyüme sürecini etkiliyor?

Celasun: Malî aracı kuruluşların faaliyet hacmi büyüdükçe, finansal risklerin daha yaygın bir biçimde paylaşılabildiği bir ortam oluşuyor. Sistemdeki fonlar, riskli görünen ama yüksek verim vaat eden projelere yönlendirilebiliyor. Malî sektör büyüdükçe, daha geniş bir enformasyon tabanı oluşuyor. Karar alma süreci etkinleşiyor.

Ancak, malî sistemin büyüklüğünün özel tasarruf eğilimi üzerindeki etkisinin her zaman her zaman ve her yerde pozitif olmadığı gözleniyor. Örneğin, ABD'de malî sistem, millî gelire göre çok büyük ama özel tasarruf eğilimi çok düşük. Bu olgu, önemli ölçüde, cari dış açıklarının büyük olmasını açıklıyor. Diğer yönden, ABD'de malî sistemin büyüklüğü, yüksek risk taşıyan araştırma-geliştirme ağırlıklı ileri teknolojili yatırımların finansmanını kolaylaştırıyor ve reel ekonomiye müthiş bir verimlilik artışı sağlıyor.

-Türkiye'de toplam kredi hacminin küçük olması, büyüme sürecini olumsuz etkiliyor mu?

Celasun: Ben öyle düşünüyorum. Dünya Bankası'nm, her yıl yayımladığı kalkınma raporlarının eklerinde bu konuda ilginç istatistikler var. Bu verilerden, ülke bazında brüt yurtiçi stokunun, gayri safi yurtiçi hasılaya oranlarını öğreniyoruz. Bu oran, 1999 yılında, Yunanistan'da yüzde 85, İspanya'da yüzde 115, Portekiz'de yüzde 108, Almanya'da yüzde 150, Kore'de yüzde 85 ve Türkiye'de yüzde 37. Bu rakamlar, net kredi stokunu gösterseydi, belki daha isabetli olurdu ama yorum fazla değişmezdi.

-Nasıl bir yorum?

Celasun: Kanımca, bu karşılaştırma, Türkiye'de kredi hacminin görece ne kadar küçük olduğunu gösteriyor. Bu olgu, kredi faizlerinin yüksekliği yanında, reel kesimin işletme sermayesi ve yeni proje finansmanı konusunda ne kadar zorlandığına dolaylı olarak ışık tutuyor. Büyük özel kuruluşlar, dış kredi kullanımına daha kolay eriştikleri için, bu durumu biraz telafi ediyor olabilirler. Ama dış kredilere doğrudan erişim kapasitesi küçük ve orta boy firmaların finansman sorunlarının uzunca bir süre çözümlenemeyeceği anlaşılıyor. Hazinenin iç borçlanması bu koşulları daha da ağırlaştırıyor.

-Kredi hacminin görece küçüklüğü, başka sorunlar da çıkarıyor mu?

Celasun: Evet. Yüksek ve oynak enflasyon ortamında, makul faiz oranlarında yeterli kredi bulamayan ve öz kaynakları da kısıtlı olan firmaların, faaliyetlerinin bir bölümünü kayıt dışı yürütmelerini ve vergiden kaçınmalarını ben biraz da bu çerçevede yorumluyorum. Yüksek enflas-

yon ortamında enflasyon muhasebesi yetersiz kalırsa, başka ülkelerde de bu tür olgularla karşılaşılıyor.

-Ülkelerarası araştırmalara bakarak, Türkiye açısından ne gibi sonuçlar çıkarıyoruz?

Celasun: Bu konuda birçok değerli araştırmayı görmemiş olabilirim. İnceleme fırsatı bulduğum araştırmalarda, bazı sonuçlar billurlaşıyor. Türkiye'nin yatırım oranının ve dışa açıklık oranının, gelişen ekonomilerin ortalamalarından biraz daha fazla olması nedeniyle, 1980 sonrasında daha yüksek bir büyüme hızı elde etmemiz beklenebilirdi.

Diğer yönden, Türkiye'de kronik enflasyon, sürekli bütçe açıkları ve işgücünün ortalama eğitim düzeyinin düşük olması, uzun dönemli büyüme hızını olumsuz etkiliyor. Ampirik çalışmalara gönderme yaparak, Dünya Bankası'nın son Türkiye Raporu bu konuda sayısal ipuçları veriyor.

-Eğitim çağındaki nüfusumuzun okullaşma oranının yükselme gösterdiğini biliyoruz. Bu konuya açıklık getiren birkaç rakam verebilir misiniz?

Celasun: Türkiye'de lise ve dengi eğitimde okullaşma oranı, 1985'te yüzde 30'dan 1999'da yüzde 58'e yükseldi. Bu oran Kore'de sanıyorum 1994'te yüzde 100'dü. Kapatmamız gereken mesafenin büyük olduğu görülüyor.

Lise ve dengi eğitimin, ülkemizin her yöresinde nicelik ve nitelik yönünden geliştirilmesini, hem ekonomik hem de sosyal yönden çok önemsiyorum. Meslekî eğitimi de içeren bu kademede, okullaşma oranının, kaliteyi de yükselterek, en kısa zamanda yüzde 90'lara ulaşmasını sağlamalıyız. Ülkenin her bölgesinde, ilinde lise eğitimini tamamlamış öğrencilerin, sınavlarda en iyi üniversitelere giriş şanslarının az çok eşitlendiği bir aşamada, Türkiye en büyük reformlarından birini gerçekleştirmiş olacaktır. Bir öğretim üyesi olarak, en büyük arzum budur.

-Türkiye ekonomisinin büyüme eğilimlerine sayısal olarak bakıldığında, nasıl bir tablo ortaya çıkıyor?

Celasun: Sabit fiyatlarla, gayri safi yurtiçi hasılanın (GSYİH), dönemler itibariyle, geometrik ortalama yıllık büyüme hızı ölçüsünü esas alalım. Belirttiğimiz dönemin ilk yılını da ortalamaya dahil edelim.

İlk üç yıllık kalkınma planını kapsayan 1963-77 döneminde ortalama büyüme hızı yüzde 6 olmuştu. Dış borç krizi ve istikrar programını içeren 1978-83 döneminde, büyüme hızı ortalama yüzde 2'e düştü. 1984-89 döneminde büyüme hızı yüzde 4.9 oldu.

1990-98 döneminde ortalama hız yüzde 4.7 olarak gerçekleşti. Deprem şokunu içeren 1999'da dahil edilirse, 1990'lı on yılda (1990-99) ortalama büyüme hızı yüzde 3.7'ye düşmüş görünüyor.

Dış borç krizinin başladığı 1977'den sonraki 20 yılı kapsayan 1978-98 döneminin ortalama büyüme hızı yüzde 4 dolaylarında gerçekleşmiş bulunuyor.

-Türkiye'de göreli fiyatlar çok değişiyor. Bunlar büyüme hızı ölçümlerini etkiliyor mu?

Celasun: 1980 sonrası dönemlerde reel devalüasyonlar, reel ücretin düşmesi, korumacılığın azalması ve düşük emek fiyatına dayalı ihracatın payının artması, sektörlerin göreli pozisyonları üzerinde önemli değişimlere yol açtı. Bu değişimlerin etkilerini, Prof. Zeyyat Hatipoğlu irdeliyor. Basmakalıp olmayan çok özgün fikirler üretiyor. Dönemsel gelir düzeyi ve büyüme hızı karşılaştırmaları için, göreli fiyat yapısındaki değişimleri yansıtan ve daha anlamlı deflatörler bulunmasını öneriyor. Emek-yoğun ihracattan sermaye-yoğun ihracata geçişin sonuçlarına dikkat çekiyor.

Hatipoğlu'nun özgün analiz tarzı, yöntem arayışının ötesinde, gelir artış hızlarının kolay yükselmeyeceğini de imâ ediyor.

-Türkiye'de gelir büyümesini, sermaye ve emek girdilerinin miktar ve verimlilik artışlarına göre değerlendirmek mümkün oluyor mu?

Celasun: İmalat endüstrilerinde veri tabanı geniş olduğu için, bu tür araştırmalar yaygın biçimde yapılıyor. Ekonominin bütünü için büyümenin kaynaklarını değerlendirmek daha zor. Yatırımların sermaye stokuna dönüştürülmesi ve üretim girdilerinin marjinal getirilerinin tahmin edilmesi için güvenilir bir veri tabanına sahip değiliz.

Mevcut veriler ve makul varsayımlar dahilinde, yakın tarihimizde yüzde 4.5 dolayında bir büyüme hızının ayrıştırılması şöyle bir sonuç veriyor. Kendi hesaplamalarıma göre, sermaye girdisindeki artışın büyüme hızına katkısı yüzde 3'ün biraz altında; emek girdisindeki artışın katkısı yüzde 1 dolayında; ve sermaye ile emeğin toplam faktör verimliliğindeki artış binde 5 ile binde 8 arasında bulunuyor.

-Türkiye'de toplam faktör verimliliği neden bu kadar az artıyor?

Celasun: Daha önceki dönemlerle karşılaştırmaya girişmeden, son on ila on beş yıllık dönemin verilerine sabit fiyatlarla bakılınca, toplam verimlilik büyümesi gerçekten az görünüyor. Bunun arka planda başlıca dört olgunun önemli olduğunu düşünüyorum.

-Bu olguları açıklar mısınız?

Celasun: Birincisi, işgücünün niteliği ve sektörel kullanımı ile ilgili. İkincisi, yatırımların toplam katma-değeri maksimize edecek bir biçimde dağılmaması. Üçüncüsü, makroekonomik istikrarsızlığın, mevcut üretim

kapasitelerinin tam ve verimli kullanımına olanak vermemesi. Dördüncüsü, teknolojik ilerlemenin tüm sektörlere yeterli ölçüde yansıtılamaması ve araştırma-geliştirmeye yeterli kaynak tahsis edilmemesi. Bazı umutlandırıcı istisnalar dışında, özel sektör kuruluşlarımız AR-GE harcamalarını bir lüks olarak algılıyor.

Bunlar, ekonominin geneli için geçerli olgular. Spesifik sektörlere bakınca, verimliliği etkileyen başka faktörleri de belirleyebilirsiniz. Örneğin, imalat sanayiinde, fiziksel altyapı, organizasyon biçimleri, rekabet düzeni, hammadde kalitesi vs. toplam verimliliği etkileyen diğer faktörler olarak ele alınabilir.

- Ekonominin genelinde, toplam işgücü neden verimli kullanılamıyor?

Celasun: Türkiye'de tarım sektörünün toplam sivil istihdam içinde payı, orta-gelirli ülke standartlarına göre anormal yüksek. 1998'de bu oran yüzde 42'ydi. Oysa, tarımın GSYİH içindeki payı yüzde 14'e düştü. Tarım ve hayvancılık üretiminin büyümesinde ciddi bir yavaşlama görülüyor. Tarımdan, tarım dışına kayan ve eğitim düzeyi çok düşük olan nüfusun büyük bir kısmı, görece yüksek verimli sanayide değil, düşük verimli hizmet sektöründe ve inşaat kesiminde iş bulabiliyor. Sanayi sektörünün genelinde, emek verimliliğindeki artış temposu beklenenin altında kalıyor. Bu yapısal özellikler, emek kullanımının toplam verimlilik artışına katkısını sınırlıyor.

-Sermayenin sektörel kullanımına dikkat çektiniz. Bunu biraz açar mısınız?

Celasun: Burada üç hususu ayrıştırmamız gerekiyor. Elimizdeki verilere göre, toplam sermaye stokundaki artış büyümeye, görece yüksek (yüzde 3 dolayında) bir katkı yapıyor. Makroekonomik istikrarsızlık, bu stokun verimli kullanımını kısıtlıyor. Diğer taraftan, fiziksel sermayenin sektörel dağılımındaki eğilimler, toplam katma-değer artışını hızlandıran bir özellik göstermiyor.

-Sermayenin sektörel dağılımında, hangi eğilimler ekonominin büyüme sürecinde etkinliği azaltıyor?

Celasun: Yatırımların katma-değer artışlarına katkıları iki ayrı aşamada değerlendirilmelidir. Yatırım projelerinin uygulanma aşamasında, yatırım malı talebi yaratılıyor. Bu talebin bir kısmı (veya hepsi) yurtiçi üretimle karşılanıyor ve katma-değer ile istihdam olumlu etkileniyor. Yatırım projeleri tamamlandıktan sonra, yeni kapasiteler oluşturuluyor ve bunlar ekonomiye yeni üretim olanakları sağlıyor. Biz bu söyleşide, ikinci hususu konuşuyoruz.

Son 15 yıllık dönemde, yatırımların, sermaye/hasıla oranı yüksek olan sektörlerde yoğunlaştığı görülüyor. Bunların gerekçeleri çeşitli açılardan

mantıklı olabilir ve toplumun tercihlerini yansıtabilir. Ama sonuç itibariyle, toplam yurtiçi harcamaların yüzde 25'ine yakın bir kısmını oluşturan yatırım harcamalarının, uzun dönemli katma-değer büyümesine katkısı sınırlı kalıyor.

-Sektörel bağlamda, konut yatırımlarının konumu hakkında ne düşünüyorsunuz?

Celasun: 1988-98 döneminde, ortalama rakamlar olarak, konut sektörünün toplam yatırımlar içindeki payı yüzde 34, toplam katma-değer (GSYİH) içindeki payı da yüzde 3.5 olarak gerçekleşti. Konut yatırımları, inşaat aşamasında, çeşitli girdilere talep yaratıyor ve yurtiçi üretime dolaylı dolaysız önemli katkı sağlıyor. Ama inşaatlar tamamlanıp, sermaye stokuna dönüştükten sonra, millî gelirin büyümesine katkıları sınırlı kalıyor. Türkiye'nin tüm deniz sahilleri, yazlık konut stokları ile doludur. Kentlerde, ortalama gelir düzeyimize göre lüks sayılabilecek konut tutkusu büyüktür. Bu eğilimler, toplumsal koşulları ve tercihleri yansıtıyor.

Kanımca, bazı kesimler için konut yatırımları, yüksek enflasyon ortamında, tasarrufların daha güvenli olarak değerlendirilebileceği bir yatırım seçeneği olarak algılanıyor. Enflasyon kalıcı bir biçimde düşürülüp, malî sistem güçlendirildiğinde, bireysel tasarrufların finansal varlıklara kayacağını ve konut yatırımlarının bir ölçüde yavaşlayacağını tahmin ediyorum.

-Kamu yatırımlarının verimliliğini de sorgulamak gerekiyor mu?

Celasun: Kamu sektöründe çok sayıda yatırım projesi, bütçe kısıtları gözetilmeden, siyasal baskılarla programa alınıyor. Uygulama sürecinde, finansman kaynakları yetersiz kalınca, programa alman projeler ödenek bekliyor. Bu yatırımların tamamlanma süreleri uzuyor ve verimlilikleri düşüyor. Devlet Planlama Teşkilatı, bu durumun düzeltilmesi için çaba harcıyor ama kamu kuruluşlarının yöneticilerinden ve bunlardan sorumlu siyasetçilerden yeterli destek alamıyor. Kalkınma sürecinde, demokratik uzlaşmalarla oluşması gereken kaynak-harcama disiplini kavramı, en üst düzeylerde siyaseten sahiplenilmiyor. Kamuoyuna benimsetilmiyor. Gelecekte, bu tutumların olumlu yönde değişeceğine inanıyorum.

-Reel ekonominin geçmişteki büyüme eğilimleri ile ilgili olarak çok yönlü değerlendirmeler yaptınız. Önümüzdeki on yılda, Türkiye'nin ekonomik büyüme trendini nasıl görüyorsunuz?

Celasun: Bu konuda daha önce değindiğim argümanları özetlemem gerekmiyor. 2000-2010 döneminde, Türkiye'de ekonomik büyümenin yılda yüzde 5.5 dolaylarında artış gösteren bir trende yükselebileceğini düşünüyorum. Bunun iyimser bir beklenti olduğu görüşündeyim. Nüfus artışı da yavaşladığı için, bu tahmin gerçekleşirse, kişi başına gelir, geçen

on yıla göre daha hızlı artacak. Bu büyümeyle birlikte talep yapısı da değişeceği için, sektörlerin büyüme hızları farklılık gösterecek. Dış koşullar önem kazanacak.

Makroekonomik istikrar ve kurumsal altyapının geliştirilmesi sağlanabilirse, toplam verimliliğin yıllık büyümeye katkısının ortalama yüzde 1.5; sermaye ile emek girdilerinin –toplam olarak– büyüme katkısının yüzde 4 olabileceği kanısındayım. Eğitimdeki olumlu trendlerin, uzun dönemli büyüme sürecini güçlendirmesini bekliyorum.

-Dış kaynak imkânları artarsa, ne olur?

Celasun: Astarı yüzünden pahalı olmazsa, çok iyi olur. Uzun vadede net sosyo-ekonomik katkısı pozitif olan dış sermayenin özendirilmesi için, makroekonomik istikrar, kurumsal güvenilirlik ve nitelikli insan gücü önem kazanıyor. Yabancı ve yerli sermaye için teşvikleri farklılaştırmak artık önemini kaybediyor. Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının veya dış kaynak girişlerinin büyük ölçüde artması durumunda, yurtiçi tasarruf eğilimin biraz zayıflayacağını ve yatırım/millî gelir oranlarının, dönem ortalaması olarak, çok fazla değişmeyeceğini varsayıyorum. Bu dönemde yeni bir krizle karşılaşmamamızı ümit ederim.

-Mokroekonomik istikrarın önemine birkaç kez değindiniz. Reel sektördeki dalgalanmalar, malî sektördeki gelişmelerden nasıl etkileniyor?

Celasun: 1990'larda reel sektörün talep ve üretim yapısında önemli değişimler oldu. Toplam harcamalar içinde, dayanıklı tüketim mallarına, otomotiv sanayi ürünlerine, konut inşaatına yönelik iç talep arttı. Toplam yatırımlar içinde kamu yatırımlarının payı azaldı. Bu yapı içinde, finansal göstergelere duyarlı harcama kalemlerinin boyutları büyüdü. Buna paralel olarak, dış kaynak giriş ve çıkışları, net kredi hacmini, kamu açıklarının finansman tarzını, faizleri, enflasyonu ve nominal döviz kurunu etkisi altına aldı. Sonuç olarak, finansal gelişmelere çok duyarlı bir reel sektör yapısı ortaya çıktı. Bu yapıyı veri olarak kabul edersek, ekonominin performansını yükseltmek için, enflasyonun indirimi ve finansal istikrar, öncelikli hedef oluyor.

-Ampirik araştırmalar bize ne yönde ışık tutyor?

Celasun: Değerli araştırmacı meslektaşlarımız Prof. Ercan Uygur ve Fatih Özatay'ın bu konulara açıklık getiren çalışmaları var. Uygur'un ekonometrik analizleri, özel tüketim harcamalarının, reel faiz ve dış sermaye akımlarından etkilendiğini ve yüksek enflasyon bekleyişlerinin büyüme hızını aşağıya çektiğini gösteriyor. Özatay'ın araştırmaları, seçim öncesi ve sonrası izlenen farklı kamu politikalarının, finansal göstergelerde istikrarı bozduğunu ortaya koyuyor.

Bu bulgular, reel ekonominin daha verimli çalışabilmesi için düşük enflasyonlu bir ortama geçişin önemine açıklık getiriyor. Seçim ekonomisi uygulayan siyasal iktidarların da, seçimlerde ödüllendirilmemesi gerekiyor. Seçmen vatandaşlara da bu konuda sorumluluk düşüyor.

Enflasyon ve Kamu Borç Yükü

-Değişik açılardan yaptığımız değerlendirmeler, enflasyonu indirmenin Türkiye ekonomisinin daha sağlıklı büyümesi için ne kadar önemli olduğunu gösteriyor. Şimdi söyleşimizi, istikrar programına doğru çekmek istiyorum. Programın makro çerçevesi üzerinde, konunun uzmanlarının farklı görüşleri var. Sanıyorum, görüş farkları, büyük ölçüde, Türkiye'de enflasyonun nedenlerinin farklı bir biçimde algılanmasından kaynaklanıyor. 2000 öncesinde, Türkiye'de yaşanan enflasyonun arka planı ve kaynakları sizce nelerdir? Kısaca özetleyebilir misiniz?

Celasun: Bu soruyla reel ekonomiden, nominal ekonomiye geçiş yapıyoruz. Söyleşimizin başında, 1989'da sermaye hareketlerinin serbestleşmesinin beraberinde getirdiği yeni koşullara değinmiştim. Yıllık TÜFE enflasyonu, 1989-99 döneminde yüzde 74, standart sapması da yüzde 15 dolaylarında oluştu. Alt dönemlerde gözlenen enflasyon oynaklığına girmeden, bu konudaki temel görüşümü özetlemeye çalışayım. 1990'larda kamu açıkları sürdürülebilir bir yapıya kavuşturulamadı. Ekonomi dolarlaştı. TL'ye güven azaldı ve TL'ye talep istikrarsızlaştı. Böyle bir ortamda, yüksek düzeylerde seyreden enflasyonun en büyük belirleyicisinin, enflasyon bekleyişlerinin katılığı olarak görüyorum. Açıkçası, ekonomik birimler, enflasyonun ineceğine inanmadı. 1994 krizinden sonra, enflasyon bekleyişleri daha yüksek bir platoya taşındı. Bazı kesimler hariç, ekonominin fiyat belirleyicileri, çeşitli yöntemlerle enflasyona uyum gösterdi.

-Para ve kur politikaları, enflasyonu nasıl etkiledi?

Celasun: 1995'ten sonra reel döviz fiyatını az çok korumayı ön plana alan kambiyo politikası, dış rekabet gücünün korunmasına yardımcı olurken, enflasyon bekleyişlerinin aşağıya çekilmesini zorlaştırdı. Enflasyonun getirdiği belirsizlik ortamında, yüksek risk primi içeren nominal iç borçlanma faizleri, enflasyonu çok aşan düzeylerde oluştu. Banka sektörünün bilanço dışı işlem hacmi ve açık pozisyonları büyüdü. Sistemin kırılganlığı arttı.

Para politikası, genellikle, Hazinenin iç borçlanmasını kolaylaştırmaya ve malî piyasalarda istikrarı korumaya çalışan ve enflasyonu onaylayan bir seyir takip etti. Çekirdek enflasyon yüksek düzeylerde kaldı. Türkiye'nin enflasyon serüvenin bu çerçevede yorumluyorum.

-Kamu açıkları ile enflasyon arasındaki ilişki üzerinde çok duruluyor. Bu ilişki nasıl kuruluyor?

Celasun: Faiz dışı (birincil) kamu dengesine, faiz ödemelerinin reel kısmı eklenince işlevsel denge hesaplanıyor. İşlevsel denge açık veriyor ise, bunun ya borç stokunun artmasıyla veya senyoraj (Parasal tabanın genişlemesi) ile finanse edileceği biliniyor.

-Bunlar birbirleriyle nasıl ilişkilendiriliyor?

Celasun: Millî gelir büyüme oranının, reel faiz haddinin, borç stoku/millî gelir oranının ve enflasyonun sabitleştiği hipotetik bir durağan durum düşünülüyor. Bu çerçevede bir değerlendirme yapılıyor. Bu bağlamda, para talebi ile ilgili varsayımlar yapılıyor. Analitik yönden tutarlı ve basit olan bu yöntem, belirli bir enflasyon hedefini yakalayabilmek için, kamu sektörünün sürdürülebilir faiz-dışı açığının ve fazlasının (millî gelire oranla) ne olması gerektiğini gösteriyor. Veya, faiz dışı denge için bir hedef belirleniyor ve bunun imâ ettiği enflasyon oranı hesaplanıyor. Bu yaklaşımla, devletin sürdürülebilir malî pozisyonu için bir referans oluşturuyorsunuz. Kısa süreli enflasyon öngörüleri için başka yöntemleri kullanmak gerekiyor. Türkiye'nin kamu finansmanına bu çerçevede bakıldığında, 1999-2000 döneminde, devletin enflasyondan arındırılmış (reel) faiz yükünün, insanı hayretlere düşüren boyutlara ulaştığı görülüyor.

-Bu boyutlara açıklık getirebilir misiniz?

Celasun: Kaba tahminler, bütçenin reel faiz yükünü, millî gelire oranının 1998'de yüzde 3.5'tan, 1999'da yüzde 8 dolaylarına çıktığını gösteriyor. Bu da reel faiz ödemelerinin, millî eğitim ve sağlık bütçesinin iki katını aştığını gösteriyor.

IMF'nin 20 Aralık 2000 tarihli Türkiye ile ilgili basın bülteninde verilen rakamlardan, geniş tanımlı tüm kamu kesimi için, reel faiz yükünün millî gelire oranının, 1999'da yüzde 12 ve 2000 yılında yüzde 9 dolaylarında tahmin edildiği anlaşılıyor. Merkezî hükümetin borç stokunun, millî gelir içindeki payının 1999-2000'de yüzde 63 dolaylarında olduğu ve 2001'de yüzde 58.6'ya indirileceği ifade ediliyor.

Bu rakamların hesaplama tarzı, kanımca tartışmaya açıktır. Ama, yine de, bu hesaplamalara esas teşkil eden millî gelir rakamının 200 milyar dolar civarında olduğu hatırlanırsa, devletin reel faiz ödemelerinin çok ağır olduğu görülüyor.

Enflasyon inişe geçtiğinde, daha önceki dönemlerde yüksek nominal faizlerle gerçekleştirilen borçların reel faiz yükü fazla oluyor. Bu açıdan, istikrar programının kamu maliyesi ayağının ve siyasal desteğinin çok sağlam olması gerekiyor. Bizim bunları öğrencilerimize anlatmamız

yetmiyor. Geçmişle ilgili polemiklere girmeden, sorumlu siyasetçilerin bu olguları, anlaşılabilir bir dille, halka anlatması ve destek araması beklenir. Fakat, genel kamuoyu bu konuda anlayışlı davranıyor ve bilgilendirilme talebinde ısrar etmiyor.

IMF DESTEKLİ PROGRAM

-2000 öncesi yıllarda enflasyon, para politikası ve kamu borçları ile ilgili değerlendirmeleriniz, IMF destekli programın gerçeklerine ışık tutuyor. Bu program açıklanınca, ilk tepkileriniz ne olmuştu?

Celasun: Program Türkiye için ayrıntılı bir yol haritası çiziyor. Hükümet, takvime bağlanmış ve performans kriterleri önceden belirlenmiş bir çerçeve dahilinde icraat yapacağına dair niyet beyan ediyor, bir anlamda da taahhüt altına giriyor. Dünya Bankası'nın da kredilerini bu düzenlemeyi esas alan ve tamamlayan bir biçimde yönlendireceği biliniyor. Türkiye'nin de üyesi bulunduğu uluslararası bir kuruluş olan IMF ile bu tür bir düzenleme, aşırı hassasiyete ve komplekse yol açan bir uygulama olarak algılanmayabilir.

Yine de, bir vatandaş olarak bunlara bakınca, içinizin burkulmaması mümkün değil. Öngörülen düzenlemelerin çoğu, kimi detaylar farklı bile olsa, geçmiş yıllarda yapılabilirdi. Köşeye sıkışıncaya kadar beklemek gerekmiyordu. Gecikmenin faturası tümüyle siyasetçilere çıkarılırsa, konunun anlaşılması çok zor olur. Bunu toplumsal sorumluluğu yaygın bir biçimde paylaşılmalıdır.

-Nasıl bir toplumsal sorumluluk?

Celasun: Türkiye'de genel kamuoyu ve sosyo-politik davranışlar, siyasetçileri ekonomide kalıcı bir istikrarı sağlamaya yönlendirmiyor ve zorlamıyor. Çıkar gruplarının baskıları ve büyük bir bölümü vergi mükellefi olmayan veya vergiden kaçınan seçmen kitlesinin beklentileri, devleti borçla ve parasal genişleme ile finanse edilen ekonomik büyümeye özendiriyor. Millî gelirin artış potansiyelinin yüksek olduğuna ve borç yükünün fazla olmadığına dair söylemler bu eğilimi güçlendiriyor.

Devlet harcamalarının bir bölümü, bütçe dışında kalan kamu kurumlarına kaydırılıyor ve saydamlığı kayboluyor. Siyasetçilerin savurganlığı ve ayrıcalıkları artıyor. Bürokrasi buna uyum sağlıyor ve kılıfını hazırlıyor. Makroekonomik popülizm için elverişli koşullar oluşuyor. Ekonominin iç dengeleri önemsenmiyor.

Borçlanma imkânları tıkanınca, dış destekli bir program uygulamasına geçiliyor. Dış destek alınırsa, programın sosyal maliyetinin daha düşük olacağı umuluyor. Uluslararası destek almak için, belirli önlemlerin alınacağına dair taahhüt altına giriliyor. Bu önlemlerin farklı gelir gruplarına nasıl yansıyacağı değerlendirilmiyor ve halka anlatılmıyor. Bir süre

sonra, reform yorgunluğu başlıyor. Gündem tekrar dağılıyor. Bu süreçlerin ve olguların sorumluluğunu hep birlikte hissetmeliyiz ve paylaşmalıyız diye düşünüyorum.

-IMF destekli programa bir bütün olarak bakılınca, temel amaçlar ve araçlar nasıl görünüyor?

Celasun: 1999 sonunda ortalıkta bir felâket senaryosu söylemi yoktu. Bu da çok iyi oldu. Kararlar bir panik ortamında alınmadı. Ama sanıyorum, kamu borç göstergelerini iyi izleyenler durumun ciddiyetinin farkındaydılar. Enflasyonun, 1998-99'da izlenen yaklaşımlarla hızlı bir biçimde düşürülemeyeceği de belli olmuştu.

IMF destekli program, enflasyonu indirmek için enflasyonist beklentilerin kırılması fikrini ve kamu iç borç stokunun denetim altına alınması düşüncesini ön plana alıyor. Bu bağlamda, yıl sonları itibariyle enflasyon oranı hedefleri belirleniyor. İlk bir buçuk yıllık süre için nominal döviz kuru (sepeti) değişim cetveli açıklanıyor.

Bütçenin faiz dışı dengesinde büyük bir fazla elde edilmesi öngörülüyor. Kamu çalışanlarının maaşları ile bazı kamu fiyatlarında ileriye yönelik endeksleme taahhüt ediliyor.

Para politikasında, net iç varlıklar için sıkı limitler getiriliyor. Beklenen rezerv artışlarının sterilize edilmeyeceği ve faizlerin yeni dengeleri intibakının serbest olacağı bir rejim oluşturuluyor. Temmuz 2001 sonrası için, döviz kurunun gittikçe genişleyen bir bant içinde esnek bir seyir izlemesine imkân veren ve buna uygun olarak biraz daha esnek bir para politikası izleneceği açıklanıyor.

-Yapısal reformlardan ne bekleniyor?

Celasun: Topyekun kamu finansmanında kalıcı bir iyileşmenin sağlanabilmesi için, kamu kesiminde yapısal reformlar öngörülüyor. IMF destekli program daha da ileri giderek, Türkiye'de piyasa ekonomisinin daha rekabetçi bir düzen çerçevesinde işlemesine yol açacağı düşünülen kurumsal düzenlemeleri belirliyor. Bu önlem ve düzenlemelerin uygulamasını denetleyebilmek için, çok sayıda performans kriteri, yapısal kriter ve endikatif göstergeler tanımlanıyor.

-Bu program, 2000'de uygulandı. Belirli sonuçlara ulaşıldı. Siz bu programın hangi özelliklerini olumlu veya uygun buluyorsunuz?

Celasun: Programın makro çerçevesinde, bütçenin faiz-dışı dengesinin yüksek pozitif düzeyde fazla vermesini sağlayan önlemlerin ağırlık kazanması ile birlikte tüm kamu sektörünün finansmanının inandırıcı bir bütünlük içinde ele alınması, programa büyük bir güvenilirlik kazandırdı.

Merkezî bütçenin kapsamının genişletilmesini ve sübvansiyonlar dahil kamu harcamalarının saydamlaşmasını gerçekten önemsiyorum. Kamu

maliyesinde bütünlük, saydamlık ve denetlenebilirlik ilkeleri kalıcı olursa, demokrasimiz de bundan kazançlı çıkacaktır. İktidar ve muhalefet partileri bu ilkeleri içtenlikle özümsedikçe, istikrar içinde kalkınma umutlarımız pekişecektir. Bütçenin yeniden dengelenmesini tamamlayıcı olduğu düşünülen reformların doğrultuları da beklentilere uyuyor.

-Programın başlıca nominal çıpası hakkında ne düşünüyorsunuz?

Celasun: Söyleşimizin daha önceki bölümlerinde, Türkiye'nin enflasyon sürecinde, yüksek enflasyon beklentisinin katılığı, gerçekleşen enflasyona göre endeksleme ve reel döviz kuru değerinin korunmaya çalışılması gibi hususların enflasyonu indirme çabalarını olumsuz etkilediğini belirtmiştim.

2000'e gelindiğinde, halkı enflasyonun ineceğine inandıran, güçlü nominal çıpalara kesin ihtiyaç vardı. Salt para arzını nominal çıpa olarak kullanan ve parasal genişlemeyi sert bir biçimde sınırlayan bir program, faizleri çok yükseltebilir ve kamu borç yönetimini darboğaza sokabilirdi. 1999 şokunun ardından, bu yönde bir uygulama, ekonomide büyük bir daralma yaratabilirdi.

Türkiye'deki enflasyonun arka planında en önemli etmen olarak gördüğüm enflasyon beklentilerini aşağıya çekmek için izlenecek diğer bir yöntem, nominal döviz kurunu bir takvime bağlamayan daha genel ve esnek bir "enflasyon hedeflemesi" programı olabilirdi.

Sanıyorum, 1998'de açıklanan enflasyonu düşürme programı, böyle bir yaklaşıma geçiş anlayışı içinde hazırlanmıştı. 1999 seçimleri ve deprem şoku sorunlar yarattı. 1999 sonlarına doğru çok yüksek düzeylerde seyreden bono-tahvil faizleri, bu yaklaşımın kredibilitesinin erozyona uğradığına işaret ediyordu.

-Başka hangi alternatifler söz konusu olabilirdi?

Celasun: Bir para kurulu oluşturulması, teorik olarak düşünülebilirdi. 1999 sonunda buna uygun koşullar yoktu. Banka sektörünün dış kaynağa bağımlılığı ve kırılgan yapısı bağlamında, kamu iç borçlarının yeniden yapılandırılmasına dayalı bir programın uygulanması da mümkün değildi.

Bu koşullarda riskli de olsa, döviz kurunu başlıca nominal çıpa olarak kullanan bir programın, güçlü bir maliye politikası ile birlikte başarı şansını yüksek görüyordum. Kamu-dışındaki sektörlerde de ileriye yönelik endekslenme hayata geçirilebilse, bu yaklaşım daha etkili olabilir diye düşünüyordum. Son birkaç yılda verdiğim derslerde, öğrencilerin merakını bu konunun analitik yönlerine çekmeye çalışıyordum.

Bu düşünceler içinde, nominal döviz kurunun bir süre cetvele bağlanmasını ve bundan çıkış stratejisinin önceden açıklanmasını, teorik düzeyde uygun karşıladım. Programın kavramsal çerçevesi, kanımca etkile-

yici bir biçimde oluşturulmuştu. Programın başarılı olmasını içtenlikle istiyorum.

Ancak, programın ayrıntılarına bakınca iki hususu kaygılandırıcı buldum. Hâlâ da buluyorum.

-Programın hangi yönleri sizi kaygılandırıyor?

Celasun: Yıl sonu için belirlenen enflasyon hedefleri, özellikle 2000 yılı için aşırı iyimserdi. Kambiyo cetveli de bu varsayımlara göre oluşturulmuştu. Reel döviz fiyatının düşmesi genellikle bekleniyordu, ama düşme beklenenden fazla oldu. Cari dış denge büyük açık verdi. Bu, reel döviz kurunun seyri konusunda kaygı yaratıyor. 2000'de ithalattaki büyümenin hızını azaltan dolaylı tedbirler alınabilirdi. Ama alınmadı. Özel tüketim vergisi veya tüketici kredilerindeki aşırı artışı bir ölçüde caydırıcı nitelikte makul bir vergi yükü, bu bağlamda etkili olabilirdi.

Ayrıca programda öngörülen yapısal düzenlemeler için belirlenen uygulama takviminin, bazı konularda anlamlılığının tartışılabilir nitelikte olduğunu görüyorum.

-Bunu bir örnekle açıklayabilir misiniz?

Celasun: Örneğin, ek niyet mektubunda, THY'nin yüzde 51'inin Mart 2001sonunda satışı, yapısal kriter olarak belirleniyor. Bu kuruluş Türkiye için önemlidir ve belirlenen tarihe kadar anlamlı satış koşulları oluşmayabilir. Eğer öngörülen kambiyo, para ve bütçe politikaları sıkı bir biçimde uygulanıyorsa, THY'nin satışında anlaşılabilir bir gecikmenin enflasyonun düşmesini önleyeceğini düşünemiyorum. Özelleştirme geliri, kamu borçlanma gereğini azaltacağı için önemli bir faktördür. Ancak, özelleştirme sonrası oluşacak şirket yönetimlerinin etkin ve güvenilir bir yapıda olması da genel kamu yararı açısından büyük önem taşıyor.

-Dış sermaye çevrelerinin, reform takvimine bakış açısını nasıl değerlendiriyorsunuz?

Celasun: Dış tasarrufçuları yönlendiren çevreler, yapısal reform takvimini –otomatik ve refleksif bir tarzda– çok önemsedikleri için, kurumsal düzenlemelerde makul sayılabilecek gecikmeler programın güvenilirliğine gölge düşürebilir. Böyle durumlarda, risk primi yükseliyor ve borçlanma daha pahalı oluyor. Artan faiz yükü, sosyal harcamaları kısıtlıyor. Yapısal düzenlemelerin çok aceleye getirilip, orta vadede yeni sorunlara yol açmamasını diliyorum. Diğer taraftan, fazla esnekleştirilmiş bir uygulama takvimi, yöneticileri rehavete sevk edebilir, stratejik karar-alma süreci uzar ve programın kredibilitesi aşınır. Kısa süreli gecikmeler de olsa, Hükümetin yapısal reformları çok ciddiye aldığını fiilen kanıtlaması gerekiyor.

-Bu program, sosyal politika açısından eleştiriliyor. Ne düşünüyorsunuz?

Celasun: Kamu finansmanını konuşurken, 1999 sonunda devletin ağır faiz ve borç yükünü vurgulamıştık. Yeni uygulamada, bütçe kısıtı sertleştiği için, sosyal harcamalara yeterli ödenek ayrılamıyor. Profesyonel yönden düzgün ve etkin hazırlıklardan sonra, toplumun gerçekten güçsüz ve en az gelir grupları için, 2002'de "yoksullukla mücadele" programı oluşturulursa hayırlı bir girişim olur. Böyle bir programa, gönüllü kuruluşların özel sektörün katkıları da sağlanırsa kısa zamanda büyük mesafe alınabilir.

Orta ve uzun dönemde, bütçe gelirlerinin ve harcamalarının düzeyi ve yapısı büyük önem kazanıyor. Avrupa Birliği ülkelerinde, vergi öncesi gelir dağılımında görülen eşitsizlik, vergi ve transfer politikalarıyla önemli ölçüde azaltılıyor. Ekonomi istikrara kavuştuktan sonra, bu konuda çok ciddi bir çaba gerekiyor.

-IMF destekli programın enflasyon hedeflerini, aşırı iyimser bulduğunuzu belirttiniz. Reel döviz fiyatının düşmesine dikkat çektiniz. Bu konudaki argümanlarınız nedir?

Celasun: Bu konuda iki hususu vurgulayabilirim. Bir anti-enflasyon programında, döviz kuru nominal çıpa olarak kullanılacak ise, korumacılığı azalmış bir ekonominin dış ticaret malları üreten kesiminde fiyatların nominal çıpaya intibakının oldukça hızlı; dış ticaret yönelimi olmayan kesiminde enflasyonun düşmesinin daha yavaş olması beklenir. Türkiye'nin ticaret ve diğer hizmet sektörlerinde enflasyon ataletinin büyük olduğu gözleniyor. Dış ticarete açık sektörlerde de rekabetçi koşulların tam yerleşmediği biliniyor. Prof. Erinç Yeldan'ın araştırmaları, *mark-up* fiyatlama olgusuna dikkat çekiyor.

İkinci husus, 1999'da talep daralmasının etkisiyle, özel sektör enflasyonunun, kamu enflasyonunun altında kalmış olmasıdır. 2000'de yurtiçi talep büyüyünce, özel sektör fiyatlarında, bilhassa ilk aylarda, hızlı bir artış gerçekleşti. 1999'un son aylarında kamu fiyatlarına yapılan zamlar da, gecikmeli olarak diğer fiyatlara yansıdı.

-Bunların sonuçları ne oldu?

Celasun: Burada önemli olan, 2000'de çıpa olarak kullanılan döviz kuru artışının, daha yüksek oranda gerçekleşen enflasyon sonucunda Türk parasının değerlenmesine yol açmış olmasıdır. Diğer yönden, IMF destekli kambiyo cetveli dış tasarrufçulara ve dış kaynak kullanan banka kesimine güven verdi, risk primi düştü ve kamu borçlanma faizleri nominal kur çıpasına doğru hızla intibak etti. Bu yönden, program ilk aşamada başarılı oldu.

-Dolar-Euro paritesi de değişti. Etkisi ne oldu?

Celasun: Dolar, Euro karşısında değer kazanınca, AB piyasalarına yönelen ihracatçılarımız açısından, fiyat rekabeti daha da zorlaştı. Petrol fiyat şoku da, maliyet yapısına olumsuz etki yaptı. 2001'de Euro'da beklenen yükseliş bu eğilimi bir ölçüde telafi edebilir. Yine de, enflasyonun döviz kurunun üstünde seyretmesi, yetkilileri zorlayabilir. Bu konuda ben de rahat değilim.

-Sizce, enflasyon hedefleri sayısal olarak ne olmalıydı?

Celasun: Yıl sonu TEFE enflasyonunun 2000'de yüzde 30 oranında hedeflenmesi ve döviz kuru cetvelinin buna göre düzenlenmesi daha gerçekçi olurdu diye düşünüyorum. Sıkı bir maliye politikası ile bu hedef gerçekleştirilebilirdi. Bu beklentiler içinde, programın aynı kavramsal çerçevesini kullanarak, TEFE enflasyonu 2001'de yüzde 15 ve 2002'de yüzde 10 olarak hedeflenebilirdi.

Vurgulamamız gerekir ki, bunlar akademik görüşler. Şimdi varolan duruma bakılınca, Kasım 2000 banka krizinin etkisi altında, 2001'de yurtiçi talebin düşmesi ile fiyatlar üzerindeki talep baskısının azalacağı ve enflasyonun inişine daha elverişli koşulların oluşabileceği bekleniyor. Bu olgu, TL'nin aşırı değerlenmesini de önleyebilir. Ancak, üretimde daralma başka sorunlar yaratabilir.

Türkiye'de reel sektörün ekonomide resesyonlara karşı toleransı, enflasyona tahammül gücünden daha az. Enflasyon düşse de, bu olgu, makroekonominin yönetimini zorlayacak gibi görünüyor.

-Reel sektörün ekonomide durgunluğa karşı toleransı neden daha az? Bu bize özgü bir olgu mu?

Celasun: Bize özgü değil. Yüksek enflasyon ile ekonomide belirli bir büyümeyi geçmişte sağlayabilmiş ülkelerde bu eğilimler gözleniyor. Örneğin, yakın zamana kadar Brezilya da böyleydi.

Bu bağlamda, ortalama gelir düzeyi, malî sektörün derinliği ve işsizlik sigortası gibi sosyal korumacılık kurumları önem kazanıyor. Ekonomi durgunluğa girdiğinde, yeni istihdam yaratılamıyor, işten çıkarılanlar çoğalıyor, yurtiçi talep ve üretim düşüyor. Şirket sektörü açısından, ekonomide durgunluk, nakit ve kredi akışlarını zora sokuyor ve malî sektör derinleşmemiş ise, kredi darboğazı üretimi olumsuz etkiliyor. Toplumda huzursuzluk hızla yaygınlaşıyor.

Gelişmiş piyasa ekonomilerinde, söz konusu kurumsal yapı güçlü olduğundan, bu sıkıntıların geçiştirilmesi daha kolay oluyor. Ayrıca, yüksek gelirli ülkelerde, bireylerin malî serveti yıllık gelirlerine göre çok yüksek. Enflasyonda hafif bir yükseliş, malî varlıkların reel değerini ve getirisini aşındırıyor. Bu olgu yaşlanmış nüfus için önem kazanıyor. Batı

Avrupa'da enflasyona karşı toleransın çok az olmasını, bu yapısal özelliklerle açıklıyorum. Buna ilâveten, 1920-30'lardaki hiperenflasyon deneyimleri, hafızalarından çıkmamış görünüyor.

-Döviz kurunu nominal çıpa olarak kullanan bu programa başlamadan, bir devalüasyon yapılsa daha uygun başlangıç koşulları oluşur muydu?

Celasun: Uygun olmazdı. Sermaye hareketlerinin serbestleştiği bir ekonomide, kısa vadeli dış kaynak kullanımı da yüksek ise, sürpriz devalüasyonların etkileri çok büyük ve uzun süreli olabilir. 1999 sonlarında banka sisteminin açık döviz pozisyonu, belki ortalıklarda dolaşan rakamlardan da büyüktü. Böyle bir ortamda, dış tasarrufçunun en son duymak istediği şey, sürpriz devalüasyondur.

Ayrıca, nominal devalüasyonu reel devalüasyona dönüştürme süreci reel ücretlerin düşürülmesini de içerir. Bir sürpriz devalüasyondan sonra, sıkı bir bütçenin hazırlanması siyaseten mümkün olmazdı. Ama bu söylediklerim bir gerçeği değiştirmiyor. 2000'de Türk parası değerlendi ve bir süre daha değerleneceği görülüyor. Umarım bu olgu, nominal döviz çıpasından çıkış stratejisinde, beklenmedik bir ölçüde ayarlamayı gerektirmez.

-Türk parası yabancı paralara karşı değerlenirse, ihracatımız nasıl etkilenecek? Düşük enflasyon ortamında bu tür gelişmelere karşı stratejimiz ne olur?

Celasun: Çok yerinde bir soru. İhracatın sürdürülmesi çok önemli. Orta vadede, dış rekabet gücümüzün döviz kuruna aşırı bağımlılığını azaltmalıyız. Bu bağlamda, birim işgücü maliyeti kavramı ve verimlilik büyümesi önem kazanıyor. Dış ticaret malları üreten sektörlerde, sermayenin, işgücünün ve enerjinin daha verimli kullanılmasına yol açacak yöntemler ve ürün bileşiminin değişmesi gerekiyor. Teknolojik yeteneklerin ve daha etkin örgütlenme biçimlerinin geliştirilmesi gibi konuların, kalkınma gündemine girmesi kaçınılmaz oluyor.

Düşük enflasyon ortamlarında, reel kurun maliye politikası aracılığı ile bir ölçüde etkilenmesi mümkün görünüyor. Reel kuru, bir anlamda, dış ticarete açık sektörlerdeki fiyat düzeyinin, dış ticarete yönelmeyen sektörlerdeki fiyat düzeyine oranı olarak yorumlarsak, vergileri ve bütçe harcamalarını belirli doğrultularda ayarlayarak, bu oranı bir ölçüde etkileyebiliriz.

-Enflasyonu indirme programının, gelirler politikası ayağı olmaması veya zayıf olması kimi meslektaşlarımızca eleştiriliyor. Bu konuda ne düşünüyorsunuz?

Celasun: Program, memur maaşlarında, asgari ücrette ve devletin belirlediği bazı fiyatlarda, enflasyon hedefine uygun bir yol izleyeceğini belirtiyor. KİT sektöründe, 2001 yılını toplu sözleşmelerinde ileriye dönük endeksleme uygulamasına geçilirse, programın büyük bir destek kazanacağını düşünüyorum.

1995-97'de KİT çalışanlarının reel ücret kayıplarının büyük olduğu biliniyor. Ancak, 1999 toplu sözleşmelerinin ücret şoku, KİT finasman dengesini çok bozmuş görünüyor. Ayrıca, KİT'ler aracılığı ile verilen sübvansiyonlar ve KİT fiyatlarının düşük tutulması, KİT finansman açıklarının başka bir belirleyicisi. Bu konuda dengeli bir değerlendirme yapmak gerekiyor.

2000 yılında ileriye dönük endekslemenin, özel sektörde de belirlenmesi iyi olurdu. Ancak, özel sektör için geniş tabanlı bir sosyal sözleşme (Bağıt) uygulamasının kolay olduğunu hiç sanmıyorum.

-Hangi yönlerden kolay değil?

Celasun: Özel sektör kuruluşları arasında dış ticarete açılım, işletme büyüklüğü, ithal ve yerli hammadde kullanımı, piyasa gücü, işgücü nitelikleri, sendikalaşma oranları vs. gibi konularda büyük farklılıklar var. Ayrıca, toplu sözleşmelerin zamanlama açısından senkronize olmadığı da biliniyor. Bu koşullarda, geniş kapsamlı ve formel bir toplumsal sözleşme girişiminin başarıyla gerçekleşmesi çok zor görünüyor. Böyle bir düzenleme girişimi olumsuzlukla sonuçlanırsa, programın inandırıcılığı büyük yara alabilir.

Diğer yönden, ücretin toplu sözleşmelerle belirlendiği kesimler için, hükümetin öncülüğünde veya hakemliğinde daha dar kapsamlı sosyal sözleşmelerin mümkün olabileceği düşünülebilir.

-Bu bağlamda, bir sorun çıkar mı?

Celasun: Bu durumda, sosyal tarafların kendi aralarında uzlaşırken, devletin vergi yüklerinin azaltılması, sosyal güvenlik yüklerinin hafifletilmesi veya istihdam koşullarını zorlaştıran düzenlemelerin yapılması gibi isteklerde bulunmaması gerekir. Hükümetin tarafları uzlaştırmak için vereceği ödünler, kamu finansmanını veya emek talebini olumsuz etkilememelidir. Bu anlayış içinde oluşturulan sosyal uzlaşmalar, zor dönemlerin atlatılmasında faydalı olabilir.

-Türkiye'de uzlaşma süreçleri iyi çalışıyor mu? Bu konuda bir öneriniz var mı?

Celasun: Var. Türkiye'de uzlaşma, ödün verme ve karşı taraftan ödün koparma anlamında algılanıyor. Zihniyet buna göre biçimleniyor. Bunun bir rasyoneli var. Ama konuya daha geniş açıdan bakmak gerekiyor.

Ekonomik ve sosyal alanda, uzlaşma sürecinin etkin sonuçlara yol açması için, ortak değerlendirme çerçevelerinin geliştirilmesi ve tarafların dahil olduğu sistemin performansının en üst düzeye çıkarılmasının da ortak bir amaç olarak belirlenmesi gerekir. Bu durumda paylaşılan olanaklar daha da genişler. Karşı tarafın mantıklı değerlendirmelerini paylaşmak, medenî cesaret gerektirir. Yararı da büyük olabilir.

Ayrıca, uzlaşmada dönemler arası optimal bir denge aranmalıdır. Geçmiş dönemde özveride bulunanlar, yeni dönemde özverilerinin karşılığını alabilmelidir. Bu uzun vadede güven ortamını güçlendirir. Ortak akıl ve bilgi zenginleşirse, daha verimli uygulamalar için zemin oluşur. Yeni küresel ortamda uzlaşma gereği daha da artıyor.

-Küreselleşme, hangi açılardan uzlaşmayı gerektiriyor?

Celasun: Küreselleşme, ülkelerarası ve ülke düzeylerinde, birçok yönden uzlaşma gerektiriyor. Yeni küresel koşullara uyum süreci, ülke içinde gelirin bölüşüm tarzını değiştiriyor. Sosyal barışın sürdürülmesi için, sosyal korumacılık sistemlerinin geliştirilmesi önem kazanıyor.

Ayrıca, dışa açık ekonomilerde üretim ve istihdam, dünya ticaretindeki dalgalanmalara daha duyarlı bir yapı kazanıyor. Dış gelişmeler, olumlu da olabilir, olumsuz da. Dış şokların olumsuz etkilerini, topluma daha az yansıtabilmek için, sosyal güvenlik ve sosyal harcama kapasitesinin güçlü olmasına dikkat ediliyor. Bunun finansmanına düzenli bir biçimde kaynak sağlamak amacıyla, vergi ve transfer politikalarında uzlaşma gerekiyor. Uluslararası düzeyde bu sorunları özgün yaklaşımlarla değerlendiren Harvard Üniversitesi profesörlerinden Dani Rodrik'in araştırmalarının izlenmesini tavsiye ederim.

-Sayın Celasun, açıklamalarınız için teşekkür ediyorum.

Celasun: Uzun bir söyleşi oldu. İlginize teşekkür ediyorum.

DOĞUBATI

DÜŞÜNCE DERGİSİ

BÜTÜN SAYILAR:

1. DEVLET
2. DOĞU NE? BATI NE?
3. GERİCİLİK NEDİR?
4. ETİK
5. KAMUSAL ALAN
6. KAYGI
7. AKADEMİ ve İKTİDAR
8. TÜRK TOPLUMU ve GELİŞME TEORİSİ
9. SÖYLEM ÜSTÜNE SÖYLEM
10. BİNYILIN MUHASEBESİ
11. ÂRAFTAKİLER
12. AKADEMİDEKİLER
13. HUKUK ve ADALET ÜSTÜNE
14. AVRUPA
15. POPÜLER KÜLTÜR
16. GEÇ AYDINLANMANIN ERKEN AYDINLARI
17. EKONOMİ
18. KÜRESELLEŞME
19. YENİ DÜŞÜNCE HAREKETLERİ
20. ORYANTALİZM I ve II
21. YENİ DEVLET YENİ SİYASET
22. EDEBİYAT ÜSTÜNE
23. KİMLİKLER
24. SAVAŞ ve BARIŞ
25. GELENEK
26. AŞK ve DOĞU
27. AŞK ve BATI
28. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 1
29. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 2
30. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 3
31. DÜN BUGÜN YARIN: İDEOLOJİLER 4
32. BİR ZAMANLAR AMERİKA
33. ORTAÇAĞ AYDINLIĞI
34. AKDENİZ
35. ENTELEKTÜELLER I
36. ENTELEKTÜELLER II

Önceki sayıların temini ve her türlü bilgi için
e-mail; dogubati@dogubati.com
www.dogubati.com
tel: 0(312)425 68 64 / 425 68 65

DOĞUBATI

YAYINLARI

TARİH

Annales Okulu
Peter Burke

Osmanlı Kırsal Hayatı
Suraiya Faroqhi

Doğu Batı Makaleler I
Halil İnalcık

ABD Tarihi
Allan Nevins-Henry Steele Commager

Feodal Toplum
Marc Bloch

FELSEFE

Alman İdealizmi-Fichte
Haz. E. Kılıçarslan-G. Ateşoğlu

Ahlâkın ve Dinin İki Kaynağı
Henri Bergson

Ölümcül Hastalık Umutsuzluk
Søren Kierkegaard

SOSYOLOJİ

Frankfurt Okulu
Derleme

Sosyoloji ve Antropoloji
Marcel Mauss

Weber'in Metodolojisi
Fritz Ringer

Şeytana Satılan Ruh ya da Kötülüğün Egemenliği
Jean Baudrillard

Simülakrlar ve Simülasyon
Jean Baudrillard

Sessiz Yığınların Gölgesinde
Jean Baudrillard

Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü
Vilfredo Pareto

EDEBİYAT

Sainte-Beuve'e Karşı
Marcel Proust

Alman Romantizmi
Ricarda Huch

Şair ve Patron
Halil İnalcık

EKONOMİ VE TARİH

HALİL İNALCIK
Osmanlı Para ve Ekonomi Tarihine Toplu Bir Bakış

ŞEVKET PAMUK
Bağımlılık ve Büyüme: Küreselleşme Çağında Osmanlı Ekonomisi

BÜLENT ARI
Osmanlı Maliyesinin İflası

CANAY ŞAHİN
Yeni Bir Çalışma Işığında Osmanlı'da Dış Borçlanma ve Mâli İflâs Üzerine

SELÇUK AKŞİN SOMEL
Bir Mâli Sorun Olarak Osmanlı Son Döneminde Eğitim Yatırımları ve Vergilendirme Meselesi

ORHAN GÜVENEN
Türkiye Ekonomisi ve Zaman Dinamiğinde Sosyal Sermaye Eksikliği

EKONOMİ

FERİDUN YILMAZ
İktisatta "Politik"in Doğası

BHIKHU PAREKH Mill'den Rawls'a Liberalizmin Dar Görüşlülüğü

NURGÜN OKTİK & FÜSUN KÖKALAN
Immanuel Wallerstein: Tarihsel Kapitalizmin Analizi ve Dünya Sistemi

JOHN FRIEDMANN
Yoksulluğu Yeniden Düşünmek: Yetkilendirme ve Yurttaşlık Hakları

SELİM SOMÇAĞ
Küreselleşmenin Ekonomik Anlamı

EKONOMİ, TÜRKİYE VE KRİZ

MERİH CELASUN
Gelişen Ekonomilerin Dış Kaynak Kullanımı, Finansal Krizler ve Türkiye Örneği, 2001

FARUK SELÇUK
"Alacakaranlık Kuşağı"

ERİNÇ YELDAN
Türkiye Ekonomisinde 2000-2001 Krizinin Yapısal Kaynakları Üzerine

SÜLEYMAN DEMİREL
Cumhuriyet ve Türkiye Kalkınması

EMRE ALPER & ZİYA ÖNİŞ
Finansal Küreselleşme, Demokrasi Açığı ve Yükselen Piyasalarda Yaşanan Sürekli Krizler:

SERDAR SAYAN
Demografik Gelişmeler ve Türkiye Ekonomisi

IŞIN ÇELEBİ
Güvensizlik Ortamı - Bekleyişler, Kriz ve Çözüm

ISSN 1303-72420-0
9 771303 724207